Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1900

bron
Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1899-1900. E.J. Brill, Leiden 1900

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_jaa002190001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Handelingen.

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 13den Juni 1900.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 15den Mei 1900.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, die gehouden zal worden op Woensdag den 13den Juni, des voormiddags klokke *elf uren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Prof. Dr. J. VERDAM, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van den Heer Prof. Dr. P.D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE over: Het mystieke in onze nieuwste letteren.

(Hierna zal gelegenheid gegeven worden tot gedachtenwisseling).

* Door het Bestuur zal worden voorgesteld de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze.

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgeloopen jaar.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de renten van het Fonds eene som van ten hoogste 250 gulden te bestemmen voor de uitgave eener Nederlandsche bewerking van Dr. E. WRANGEL'S *Sveriges litterära förbindelser med Holland särdeles under* 1600-*talet*.

X.

Voorstel van den Heer T.H. DE BEER:

'De 'Levensberichten der afgestorven leden der Maatschappij' niet verder uit te geven; maar jaarlijks te doen verschijnen eene volledige lijst der in dat jaar afgestorvenen met opgave van datum van geboorte en overlijden, titels, onderscheidingen en c.q. lijst van werken.'

XI.

Verkiezing van twee leden des Bestuurs in de plaats van de aftredende leden, de Heeren G.J.W. KOOLEMANS BEIJNEN en Dr. A. BEETS. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen bestaan uit de Heeren:

1. *a.* Mr. J.B. BREUKELMAN.
b. Mr. A. TELTING.

2. *a.* F.G. KRAMP.
b. Dr. J.J.M. DE GROOT.

XII.

Verkiezing van een Secretaris in de plaats van den volgens art. 23 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal bestaat uit de Heeren:

a. Dr. S.G. DE VRIES.
b. Dr. A. BEETS.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris*.

De presentielijst werd geteekend door de Bestuursleden: Dr. J. Verdam, *Voorzitter*, Dr. H.G. Hagen, *Penningmeester*, Dr. J.J. Salverda de Grave, Dr. A. Kluyver, Dr. A.E.J. Holwerda, G.J.W. Koolemans Beijnen, Dr. A. Beets, Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*, en door de Leden:

de Dames J.A. Wolters, M.W. Maclaine Pont, E.M.A.J. Soer en de Heeren A.G.C. van Duyl, Dr. L.W.G. de Roo, P.M. Netscher, Dr. J.H.C. Kern, Dr. J.V. de Groot, A.A. Vorsterman van Oyen, H.M. Werner, Mr. C. Bake, Dr. H. Oort, J.H. Groenewegen, Mr. S.J. Fockema Andreae, F.G. Kramp, Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, Dr. M.A. Gooszen, Mr. S. Muller Fz., F. de Stoppelaar, Mr. H. van der Hoeven, W.C. Capel, G.L. Kepper, T.H. de Beer, W.C. Nieuwenhuyzen, R.W.P. de Vries, L.D. Petit, Dr. D.C. Hesseling, Dr. J.W. Muller, T.N. van der Stok, Mr. J.J. van Geuns, Dr. P.J. Blok, Dr. H.T. Colenbrander, Dr. H. Brugmans, Dr. F. Pijper, Mr. P.A.N.S. van Meurs, Dr. C.J. Wijnaendts Francken, G.F. Haspels, W. Meijer, F.H. Boogaard, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. J.H. Gallée, A.H.L. Hensen, Dr. H.J. de Dompierre de Chaufepié, Dr. P.L. Muller, Dr. H. Blink, J. Winkler, V. Loosjes, Dr. G.J. Boekenoogen, Dr. G. Kalff, Dr. H.C. Rogge, Dr. P. Leendertz Jr., M. Buys, Dr. J. Offer-

haus Lz., J. Craandijk, G.H. van Borssum Waalkes, Dr. J. ten Brink, W. Draaijer, Mr. J.A. Levy, J.F. Gebhard Jr., Dr. P.H. Ritter, Dr. C.P. Tiele, Dr. H.J. Kiewiet de Jonge, Mr. J.B. Breukelman, W. Nijhoff, Th. Nolen, C.J. Leendertz, Dr. M.J. de Goeje.

De Voorzitter opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak. De Heer Dr. J. ten Brink betuigt hiervoor den Voorzitter dank en verzoekt hem de toespraak ter uitgave in de 'Handelingen' af te staan. Nadat de Vergadering door haar applaus getoond had hiermede in te stemmen, verklaart zich de Voorzitter bereid aan dit verzoek te voldoen (zie hierachter, Bijlage I).

Na zijne toespraak deelt de Voorzitter mede, dat gedurende de pauze op de Bestuurstafel ter lezing voor belangstellenden zullen liggen: 1° een ingekomen brief van den Heer Dr. W. Zuidema, waarin hij mededeelt verhinderd te zijn de Vergadering bij te wonen, en zijn gevoelen omtrent de voorstellen n° IX en X van den Beschrijvingsbrief uitspreekt; 2° een door den Heer Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford gezonden exemplaar van het Algemeen Handelsblad van 10 Juni l.l., waarin van zijne hand een artikel, getiteld: 'De 'Levensberichten' van 'Letterkunde' in gevaar', strekkende tot bestrijding van het voorstel n^{o} X van den Beschrijvingsbrief.

De volgorde der werkzaamheden wordt op voorstel des Bestuurs in zooverre gewijzigd, dat besloten wordt eerst punt III-VIII te behandelen en eerst daarna II.

De Secretaris leest hierop zijn verslag voor omtrent den staat der Maatschappij en hare belangrijkste lotgevallen en handelingen (zie hierachter, Bijlage III).

Naar aanleiding van hetgeen in dat verslag is medegedeeld omtrent de Commissie tot uitgave der briefwisseling van Const. Huygens, wordt hierop voorgelezen een van die Commissie ontvangen brief, luidende aldus:

Aan den Heer Voorzitter van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden.

ROTTERDAM, 4 Juni 1900.
WelEdel Geb. Heer

Ondergeteekenden hebben de eer U te berichten namens de Commissie voor de uitgave der briefwisseling van Constantijn Huygens, dat zij om verschillende redenen genoodzaakt is haar mandaat neer te leggen.
Nadat zij, zooals U bekend is, een uitgebreid onderzoek had ingesteld naar hetgeen thans nog aanwezig is aan brieven van en aan Huygens, heeft zij met eenige uitgevers onderhandelingen aangeknoopt en tegelijk getracht een hoofdbewerker voor dezen omvangrijken arbeid te vinden. In beide pogingen is zij aanvankelijk geslaagd. Een harer medeleden vond zij bereid die taak op zich te nemen en een uitgever bood niet al te bezwarende voorwaarden aan.
Onze Commissie trachtte toen gelden bijeen te krijgen en deed daartoe een beroep op eenige wetenschappelijke Vereenigingen en Maatschappijen hier te lande. Het resultaat was dat Teylers Genootschap en het Utrechtsche Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen genegen werden bevonden de onderneming geldelijk te steunen.
Ten einde zich hulp van particulieren te verschaffen besloot onze Commissie toen een Vereeniging tot het uitgeven der briefwisseling van C. Huygens op te richten, waarvan zij zelve voorloopig het bestuur zou vormen en waarvan een ieder lid zou kunnen worden en bij betaling van minstens *f* 10 een exemplaar der uitgave zou ontvangen.
Een circulaire werd opgemaakt en geadresseerd aan de leden van Letterkunde en Zustervereenigingen. Vijftienhonderd circulaires werden verspreid en de uitkomst was, dat er door 28 personen voor *f* 305 jaarlijksche bijdragen werd geteekend. Sommige onderteekenaars bonden hunne onderteekening bovendien nog aan beperkende voorwaarden.
Dit bedrag, gevoegd bij de toegezegde subsidie van Teylers Genootschap ten bedrage van *f* 30 per deel, in het geheel dus *f* 300, en bij die van het Utrechtsche Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen van ten hoogste *f* 500, acht onze Commissie te laag om het omvangrijke plan uit te voeren.
De kosten toch der uitgave van de omstreeks 5000 brieven, waarop het geheel is geraamd, zouden met inbegrip van een passend honorarium voor den hoofdbewerker *f* 10000 ongeveer moeten bedragen, waarvan nauwelijks de helft beschikbaar zou wezen.

Pogingen om nog bijdragen te verkrijgen mislukten. Daarbij kwam dat bovenbedoeld lid der Commissie om particuliere redenen bezwaar maakte de uitgave op zich te nemen.
Na rijp beraad heeft onze Commissie dus het besluit moeten nemen af te zien van haar plan. Zij deed dit zeer tot haar leedwezen, doch zij vertrouwt dat later nog wel eens gunstiger tijden zullen aanbreken om voor Constantijn Huygens' briefwisseling te doen wat voor die van Hooft en van Christiaan Huygens met zoo goeden uitslag is gedaan.

Namens de Commissie voor de uitgave der briefwisseling van C. Huygens:

P.J. BLOK, *Voorzitter*.
J.H.W. UNGER, *Secretaris*.

De Voorzitter betuigt zijn leedwezen over het mislukken van het groote en belangrijke plan, en spreekt ook zijnerzijds de hoop uit, dat spoedig de omstandigheden gunstiger hiervoor mogen worden. Met de verzekering, dat het Bestuur deze gewichtige zaak niet uit het oog zal verliezen, verbindt hij eene dankbetuiging namens de Vergadering aan de nu ontbonden Commissie, voor hetgeen door haar in dezen is verricht.

De Bibliothecaris leest hierop zijn verslag van den staat der Boekverzameling voor (zie hierachter, Bijlage IV). Onder teekenen van instemming der Vergadering betuigt de Voorzitter hem dank voor dit verslag en voor de goede zorgen, door hem gewijd aan het beschrijven van de groote en belangrijke verzameling boekwerken, door de Maatschappij ontvangen uit de nalatenschap van den Heer Dr. R.J. Fruin.

Namens de Commissie, belast met het nazien van de rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage V), deelt de Heer Dr. G.J. Boekenoogen de voornaamste posten dier rekening mede en bericht dat zij geheel in orde is bevonden en onder dankzegging aan den Penningmeester is goedgekeurd. De Voorzitter betuigt

den dank der Vergadering aan de Commissie voor hare werkzaamheid en aan den Penningmeester voor zijn nauwgezet beheer.

Het jaarverslag van de Commissie voor Taal- en Letterkunde wordt door haren Secretaris, den Heer Dr. G.J. Boekenoogen, voorgelezen. De Voorzitter deelt mede dat het in de 'Handelingen' zal worden gedrukt, evenals het jaarverslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, hetwelk wegens de mededeelingen omtrent wetenschappelijke onderwerpen voor voorlezing minder geschikt is (zie Bijlagen VI en VII).

De Heer Dr. J.J. Salverda de Grave maakt den uitslag bekend van de stemming over de te kiezen 15 gewone en 15 buitenlandsche Leden, volgens besluit der Maandelijksche Vergadering van den 4den Mei. De Commissie voor stemopneming, waarin met den Heer Salverda de Grave zitting hadden de HH. S.C. van Doesburgh, W. Draaijer, Dr. D.C. Hesseling, C.J. Leendertz en Dr. S.G. de Vries, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 260 stembiljetten.

Gekozen zijn:

Gewone Leden:

J.A. Wormser te Amsterdam.
Dr. H.P.N. Muller te 's-Gravenhage.
Mr. P.A. Tichelaar te Leiden.
Dr. H. van Gelder te Utrecht.
Dr. W.W. van der Meulen te 's-Gravenhage.
Mr. L.M. Rollin Couquerque te 's-Gravenhage.
Dr. E.T. Kuiper te Leeuwarden.
J.F.D. Blöte te Tilburg.
A.J.M. Brouwer Ancher te Amsterdam.

Mr. C.A. Verrijn Stuart te 's-Gravenhage.
Is. van Rennes te Utrecht.
Dr. J. Heinsius te Gouda.
Dr. T.J. de Boer te Groningen.
Mr. J.J.S. Baron Sloet te Oosterbeek.
Th. Morren te 's-Gravenhage.

Buitenlandsche Leden:

L. Ch. van Noppen te New-York.
Theod. M. Banta te New-York.
Aug. van Wijck te New-York.
C.W. van der Hoogt te Baltimore.
Dr. W.H. Carpenter te New-York.
Seth Low te New-York.
John Woodward te New-York.
Andrew D. White te New-York.
Andrew Carnegie te New-York.
Rob. A. van Wijck te New-York.
Geerh. Vos te Princeton N.J.
Mr. F.V. Engelenburg te Pretoria.
Dr. J.W.G. van Oordt te Kaapstad.
Mevrouw E. Hartpole Lecky-Baronnes van Dedem te Londen.
F. Harrison te Londen.
De Voorzitter betuigt aan de Commissie voor stemopneming dank voor hare werkzaamheid en schorst hierop voor ongeveer een uur de Vergadering.

Na heropening der Vergadering wordt het woord verleend aan den Heer Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye voor zijne aangekondigde voordracht over ‘Het mystieke in onze nieuwste letteren.’ Deze voordracht, door den Spreker op verzoek van den Voorzitter welwillend ter uitgave afgestaan, is hierachter (Bijlage II) gedrukt. De

Voorzitter richt onder luide teekenen van instemming der aanwezigen eenige woorden van warmen dank tot den Spreker en geeft daarna gelegenheid tot gedachtenwisseling over het gehoorde. Hiervan wordt het eerst gebruik gemaakt door den Heer T.H. de Beer: hij wijst er op dat heftige tegenstand tegen eene nieuwe richting in de letterkunde een gewoon en telkens terugkeerend verschijnsel is. Zoo in het einde der 18e eeuw, in de Sturm- und Drangperiode, toen de Schicksalstragödie zooveel van zich deed spreken: men beweerde toen dat op die wijze de letterkunde te gronde zou moeten gaan. Evenzoo later bij het opkomen der Romantiek; hier te lande ten tijde van Braga en toen De Gids werd opgericht enz. Van blijvenden invloed kan die tegenstand niet zijn. Tegenwoordig b.v. zijn in De Gids herhaaldelijk bijdragen te vinden, die men veeleer in De Nieuwe Gids of andere moderner tijdschriften verwacht zou hebben. Het is onbillijk bij dien strijd den persoon van den kunstenaar niet te scheiden van zijn werk; wij moeten een kunstwerk kunnen bewonderen, ook al is de maker er van ons onbekend. In dezen tijd van specialiteiten is het niet te verwonderen, dat er gevonden worden die uitsluitend en geheel voor hunne kunst willen leven. De nieuweren bestrijden voornamelijk literatuur met strekking en utiliteitsbeginsel, die bloeide en heerschte onder den invloed der Kerk. Dat zij van allen tegenstand, sedert hun optreden ondervonden, weinig nadeel hebben, blijkt wel hieruit, dat hunne werken, dikwijls kostbaar uitgevoerd, tot hooge prijzen druk gekocht worden.

Hierna betoogt de Heer W. Meijer dat de nieuwere literatuur niet in staat schijnt de gevoelens van het oneindige weer te geven; de pogingen daartoe gedaan zijn mislukt. Dit kan slechts geschieden, indien de kunst zich

wederom wil stellen in dienst van de idee, indien de mystiek goed wordt opgevat als de voorstelling van onze eenzelvigheid met het heelal. Lijkt hiertoe eene vereeniging van mystiek en poëzie onmisbaar, zoo is toch niet uitsluitend de poëtische vorm noodzakelijk. Immers, in de Ethica van Spinoza is de hoogste uiting aan het mystieke niet in poëtischen vorm gegeven.

Nadat de Heer Chantepie de la Saussaye verklaard had, zich bij veel van het door den Heer Meijer betoogde te kunnen aansluiten en ook den Heer de Beer kortelijk had beantwoord, o.a. doende uitkomen dat hij volstrekt niet zoo angstig voor de nieuwere beweging is als deze aannam, herhaalt de Voorzitter hem zijne dankbetuiging uit naam der Vergadering.

IX. Het hierop aan de orde gestelde: 'Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de renten van het Fonds eene som van ten hoogste 250 gulden te bestemmen voor de uitgave eener Nederlandsche bewerking van Dr. E. Wrangel's *Sveriges litterära förbindelser med Holland särdeles under 1600-talet*,' wordt zonder discussie met algemeene stemmen aangenomen.

X. Bij het thans in behandeling komende Voorstel van den Heer T.H. de Beer: 'De 'Levensberichten der afgestorven leden der Maatschappij' niet verder uit te geven; maar jaarlijks te doen verschijnen eene volledige lijst der in dat jaar afgestorvenen met opgave van datum van geboorte en overlijden, titels, onderscheidingen en c.q. lijst van werken', wordt de hier volgende memorie van toelichting van den voorsteller voorgelezen:

> 'De staking der uitgave zal eene zeer belangrijke bezuiniging zijn, de aldus vrijkomende gelden kunnen tot andere doeleinden gebruikt worden, beter passend bij den werkkring der Maatschappij.

De voordeelen zijn behalve de geldelijke deze:
dat niet meer een overleden lid belachelijk of zijne nagedachtenis te schande worde gemaakt, zie Bergman, Hofdijk e.a.;
dat niet meer van den een wèl, van den ander niet een levensgeschiedenis worde geplaatst;
dat niet van den een een boekdeel worde volgeschreven - hoewel de glorie van zijn naam niet gezien werd, - en van den ander een dor en droog lijstje, zie C. Honigh.
Nadeelen zijn aan deze afschaffing niet verbonden.
Wanneer een man van beteekenis sterft, wordt er steeds eer te veel dan te weinig over hem geschreven, de levensschets vanwege de Maatschappij kan dan best gemist worden.
Van vele leden zal het zeer moeielijk zijn een eenigszins leesbare levensschets te geven, daar hunne benoeming niet juist het gevolg behoefde te zijn van bijzondere verdienste, groote werkzaamheid of de uitgave van belangrijke werken.
In onzen tijd worden de Genootschapswerken zelden geraadpleegd; wie 25 jaar lid is, kan die 50 deelen moeielijk anders dan ergens in een verloren hoekje neerzetten, maar meestal worden ze niet bewaard.
Gaat men na, dat het Bestuur niet dan met veel moeite er in slaagt - althans nu en dan - om iemand te vinden, die een 'Levensbericht' wil schrijven (waarbij de mannen van studie en naam vaak den tijd betreuren, dien zij er aan besteedden, terwijl zij aan hun naam verplicht waren, wat goeds te leveren, terwijl de anderen zich de vervulling der taak zeer gemakkelijk maken), zonder dat het Bestuur eenige controle op die stukken heeft, dan is het ook voor het Bestuur eene verlichting, dat het van deze moeielijke opdracht ontheven wordt, en door eene opgave als bijv. in Kürschner's Literaturkalender, toch het wetenswaardigste van elk lid publiceeren kan en wel dadelijk na zijn dood in het loopende jaar.'

Hierna leest de Voorzitter als praeadvies van het Bestuur het navolgende voor:

'Het is bekend, dat tegen de uitgave van den jaarlijkschen bundel levensberichten niet nu voor het eerst eene stem opgaat: reeds meermalen zijn de bezwaren, die er tegen kunnen worden ingebracht, opgesomd, doch het komt het Bestuur voor dat die zeer zijn overdreven. Wij zullen ze een voor een nagaan.
Het is waar dat het Bestuur nu en dan veel moeite heeft om een bevoegden en tevens daartoe genegen levensbeschrijver voor een der afgestorven medeleden te vinden, en het waardeert het streven om het Bestuur van dien last te ontheffen, doch hier hangt alles af van de vraag of de zaak, waaraan men die moeite besteedt, haar waard is en haar loont. Wat het eerste aangaat, meent het Bestuur met volle overtuiging een bevestigend antwoord te moeten geven, en voor het tweede

moet het deels het antwoord overlaten aan het nageslacht, deels ook kan het zich beroepen op het oordeel van tijdgenooten. Wij halen ten bewijze een zin aan uit de openingsrede van niemand minder dan Robert Fruin, gehouden als voorzitter der jaarvergadering van 1882 (blz. 15):
"Ik behoef mij niet eens op het erkentelijk nageslacht te beroepen. Wie het onlangs verschenen en, helaas, laatste deel van De Bosch Kemper's geschiedenis van Nederland sedert 1830 leest en de belangrijke aanteekeningen, die haar ophelderen, naslaat, wordt gewaar, hoeveel wetenswaardigs nu reeds alleen uit de levensbeschrijvingen gekend wordt, die onze Handelingen bevatten. Zij konden slechts door tijdgenooten worden geschreven, en van de meeste is het wel zeker, dat zij niet geschreven zouden zijn zonder de bemoeiing onzer Maatschappij."
En legde niet nog straks onze spreker van hedenmiddag een nieuw getuigenis af voor het behoud?
Even waar is het dat het Bestuur er nu en dan niet in slaagt, een geschikten biograaf te vinden. Bij hen, wier leven elders reeds beschreven wordt, is dit een niet zeer groot bezwaar, doch wanneer dit niet het geval is, dan is dit eene betreurenswaardige leemte. Het Bestuur ziet evenwel de noodzakelijkheid er niet van in, deze leemte tot alle afgestorven leden uit te strekken, en om een enkel leven, dat ontbreekt, de kostbare bouwstoffen voor do geschiedenis der beschaving, der wetenschappen, der letterkunde, om maar iets te noemen, in de levensberichten verzameld, te niet te doen gaan.
Nu en dan zijn, het is waar, vooral in vroegere jaren enkele levensberichten buitengewoon lang en daardoor zeer kostbaar, enkele ook buitengewoon groot geweest in verhouding tot de verdiensten van den beschrevene. Doch in de laatste jaren is deze zaak een voorwerp geweest van de bestendige zorg van het Bestuur, dat steeds zoo zorgvuldig, als mogelijk is, waakt tegen de overschrijding van het gestelde maximum van twee vel. Men zal er wel niet veel tegen kunnen hebben, dat wanneer enkele levens beneden de raming blijven, dit ten goede komt aan die levensbeschrijvingen, waar de stof moeilijk in twee vel kan worden samengeperst. Doch een gemiddelde maat van twee vel is in de laatste jaren maar zelden overschreden, en daaraan zal het Bestuur zich zelf en de biographen ook in het vervolg zoo gestreng mogelijk houden.
Eindelijk vindt de Heer De Beer een bezwaar in het voor de levensberichten uitgegeven geld, dat volgens hem gebruikt kan worden op eene wijze, beter passend bij den werkkring der Maatschappij. Dit is, de Heer De B. zal het toegeven, eene subjectieve meening. De andere, daaraan tegenovergesteld, zal evengoed kunnen worden verdedigd, nl. dat de uitgave der levensberichten eene eigenaardigheid is, die onze Mij. van alle andere soortgelijke, met uitzondering van de Koninklijke Akademie, onderscheidt.
En, gesteld dat men het met den Heer De B. eens is, dan schijnt het toch wenschelijk, niet tot de afschaffing over te gaan voordat men met vrij groote zekerheid weet, dat het geld op eene even doeltreffende wijze zal kunnen worden besteed niet alleen, maar ook werkelijk besteed

zal worden, altijd volgens de voorschriften en in den geest der wet. En zelfs dan nog zou hij niet kunnen verzekeren dat de voor die doeleinden geschikte bewerkers zullen kunnen worden gevonden. Wij herinneren U aan hetgeen dienaangaande straks in zijne openingsrede door den voorzitter is gezegd. Neen indien de omvang der levensberichten, gelijk dit geschiedt, aan den gestelden eisch van het maximum blijft voldoen, dan gaan de kosten, daaraan verbonden, de draagkracht der Mij. niet te boven, en naar de overtuiging van het Bestuur zijn zij goed besteed.
Doch de Heer De B. wil ons in plaats van de levensberichten iets anders geven: hij wil nl. jaarlijks in plaats daarvan doen verschijnen eene volledige lijst der in dat jaar afgestorven medeleden met opgave van datum van geboorte en overlijden, titels, onderscheidingen en c.q. lijst van werken. Hij wil ons een geraamte geven van een levensbericht, eene biographie waaraan het leven ontbreekt, waarin wij niet kunnen zien, hoe iemand geworden is wat hij is geweest, hoe hij is gevormd en door wie, welken invloed hij heeft gehad op zijne vrienden en zijn tijd, m.a.w. welke plaats hij heeft bekleed in de geschiedenis van zijn land, in de letterkunde, in de wetenschap, en met welke tijdgenooten hij in betrekking heeft gestaan. Over hetgeen de Heer De B. voldoende vindt meent het Bestuur dat het nageslacht zal oordeelen als over onvoldoend materiaal, terwijl er nu gezorgd wordt voor eene verzameling levensbeschrijvingen, waaruit in lateren tijd de beschavingsgeschiedenis zal kunnen worden opgebouwd, of waardoor althans kostbare bijdragen daartoe worden geleverd. Het groote nut en het eigenaardige der levensberichten kan, dunkt ons, niet beter worden in het licht gesteld dan door de woorden van Fruin, ontleend aan dezelfde rede, waaruit straks een enkel woord werd aangehaald. Wij zullen, omdat de daarin ontwikkelde denkbeelden volkomen de meening van het Bestuur weergeven, deze ten slotte in Uwe herinnering brengen (t.a.p. bl. 13):
"Ook om die reden gaat zij voort met het bezorgen van de levensbeschrijvingen harer afgestorven leden, en zij volgt daarbij denzelfden regel, dien zij zich in het algemeen gesteld heeft: zij beijvert zich bovenal te boek te stellen wat zonder haar zorg het meest gevaar zou loopen van in onverdiende vergetelheid te geraken. Haar oogmerk in dezen wordt niet altijd juist ingezien en haar handelwijs uit dien hoofde ten onrechte gelaakt. Men verwondert zich soms dat van mannen van buitengewone verdiensten, die de Maatschappij tot sieraad verstrekten, geen levensbericht in de Handelingen wordt gevonden, terwijl daarentegen het leven van anderen, dien wij zeker geen onrecht doen zoo wij ze beneden de eersten stellen, meer of min uitvoerig beschreven staat."
..... "(doch) voor de nagedachtenis der Agamemnons behoeven wij niet te zorgen. Maar die andere letterhelden, dien het geluk niet beschoren was een Homerus te vinden, zij hebben aanspraak op onze hulp, zij moeten door onze zorg tegen de vergetelheid worden behoed. Het nageslacht zal onze zorgvuldigheid waardeeren en prijzen. Ik ben er zeker van dat eens, over een eeuw of misschien na een paar eeuwen, die overvloed

van levensberichten door den historicus op hoogen prijs zal worden gesteld. Wat zouden wij niet willen missen voor de Handelingen eener Maatschappij uit de zeventiende eeuw, waarin levensberichten geboekt stonden van de toenmalige letterkundigen van den tweeden en derden rang?''
Op deze gronden en om deze redenen verzoekt het Bestuur Uwe Vergadering eenstemmig en met overtuiging, het voorstel van den Heer De Beer niet aan te nemen.'

De Heer De Beer neemt hierop het woord en verklaart dat nu hem gebleken is dat de meerderheid om allerlei redenen het behoud der Levensberichten wenscht, hij zijn voorstel intrekt. Hij dringt er echter op aan, dat het Bestuur zoo streng mogelijk zal toezien op den inhoud der Levensberichten, opdat daarin geene voor de vrienden van den overledene grievende dingen meer zullen kunnen voorkomen, gelijk dit z.i. somtijds is geschied.

XI-XII. Bij de verkiezingen van twee leden des Bestuurs en van een Secretaris worden met groote meerderheid van stemmen benoemd tot Bestuursleden de HH. Mr. J.B. Breukelman en F.G. Kramp, en herbenoemd tot Secretaris de Heer Dr. S.G. de Vries. Laatstgenoemde, ter vergadering aanwezig, verklaart de benoeming aan te nemen.

Nadat bij de rondvraag niemand verder het woord had verlangd, betuigt de Heer Dr. H.G. Hagen onder luid applaus der aanwezigen den Voorzitter dank voor zijne toespraak en voor zijne leiding dezer bijeenkomst. Hierop sluit de Voorzitter de Vergadering.

Bijlagen.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Zeer geëerde Medeleden!

Als voorzitter van dit jaar is aan mij de aangename en vereerende taak opgedragen, U uit naam van het Bestuur en de Leidsche leden, een hartelijk welkom toe te roepen, nu gij, aan eene oude en goede gewoonte getrouw, hierheen zijt gekomen om van uwe belangstelling blijk te geven in onze oude, maar niet verouderde, Maatschappij. Van zeer verschillenden aard zijn de banden die ons aan haar binden; hare leden kunnen haar dienen hetzij als beoefenaars en beoefenaarsters der in het bijzonder door haar voorgestane studiën; hetzij als beoefenaars der woordkunst in den ruimsten zin, als prozaschrijvers of dichters, schrijfsters of dichteressen onze taal veredelend en volmakend door nieuwe voorbeelden te scheppen van hetgeen het woord in den dienst der letterkundige kunst vermag; hetzij als mannen geplaatst in de eene of andere, voornamelijk wetenschappelijke, betrekking, welke de gelegenheid geeft om middellijk de belangen der door haar beschermde wetenschappen of ook de ontwikkeling der taal zelve, op kansel en katheder of in rechtszaal en parlement, te bevorderen. En voor

die allen is er plaats in onze Maatschappij, welke steeds hare deuren wijd heeft opengezet voor de meest uiteenloopende richtingen, en, althans voor zoover mijne blikken reiken, nooit iemand heeft buitengesloten, die op de eene of andere wijze aan het door onze Maatschappij beoogde doel kon en wilde arbeiden.

Men heeft wel eens de opmerking gemaakt dat de vertegenwoordigers onzer jongste letterkundige kunst onder hare leden te vergeefs worden gezocht: het feit is niet te loochenen, maar de oorzaak daarvan ligt niet aan onze Maatschappij, die herhaaldelijk getracht heeft de talentvolste woordvoerders er van aan zich te verbinden, maar zoo dikwijls zij eene benoeming op hen uitbracht, uit een weigerend antwoord de gevolgtrekking moest maken, dat zij meenen dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geene plaats of ruimte voor hen open laat. Op dezen grond kan men dus tot haar het verwijt niet richten, dat zij niet de kunst zou verstaan de bakens te verzetten als het getij verloopt, of dat zij, zich schuldig makende aan bekrompen behoudszucht, zelve de oorzaak zou zijn dat sommigen zich wrevelig van haar afwenden en anderen haar beschouwen als eene goede oude best, waaruit het frissche en jeugdige leven voorgoed is geweken. Nog voor enkele jaren heeft de Maatschappij het bewijs gegeven, dat zij volstrekt niet afkeerig is van wijzigingen in hare wetten of reglementen, die haar, meer dan vroeger het geval was, konden brengen in overeenstemming met hetgeen hare leden in den tegenwoordigen tijd van haar kunnen verwachten, natuurlijk met behoud van haar eigenlijke karakter als vertegenwoordigster der wetenschappelijke beoefening van Nederlandsche taal- en letter-, geschied- en oudheidkunde.

Zij heeft, na de beroeringen van voor eenige jaren,

waarmede hare leiders hun voordeel hebben gedaan, ook dit jaar, zoo nauwgezet mogelijk naar deze nieuwe wet levende en werkende, rustig gearbeid aan het daarin omschreven doel. Zij heeft voor de uitbreiding harer belangrijke en druk gebruikte boekerij naar vermogen zorg gedragen. Zij heeft belangstelling trachten te wekken voor de door haar beschermde wetenschappen door in de goed bezochte maandelijksche vergaderingen allerlei belangrijke onderwerpen aan de orde te stellen, daarbij zooveel mogelijk strevende naar verscheidenheid. Zij zorgde voor de uitgave van een middeleeuwschen en een 16de-eeuwschen tekst, voor het verschijnen van een bundel 'handelingen en mededeelingen', waarin opstellen over onderwerpen, aan de door haar voorgestane wetenschappen ontleend, en van een bundel 'levensberichten van afgestorven medeleden', waarvoor het nageslacht haar dankbaar zal zijn. Zij gaf het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde uit, en ondersteunde, zooveel zij vermocht, in hare richting gedaan wetenschappelijk onderzoek, o.a. de taalkaart van Nederland. En eindelijk, zij trachtte, het spijt mij dat ik er moet bijvoegen - met ongunstigen uitslag - eene uitgave tot stand te brengen der omvangrijke briefwisseling van onzen voortreffelijken Constantin Huygens. De bijzonderheden, dit alles betreffende, vermeld ik niet, ten einde niet onzen Secretaris te noodzaken tot het vervallen in onaangename herhalingen, welke hem wellicht van uwe welwillende aandacht zouden berooven. Hij zal U ook op de hoogte brengen van den staat onzer maatschappij met betrekking tot het aantal onzer tegenwoordige leden; doch het herdenken der sedert onze vorige jaarvergadering overledene is opgedragen aan den Voorzitter. Vergunt mij dan allereerst hulde te brengen aan hunne nagedachtenis,

door U hunne namen te herinneren en U de hoofdtrekken hunner werkzaamheid en hunne verdiensten te schetsen.

Op het gebied der letterkundige kunst maakten zich naam C.J. van Bemmel Suyck († Jan. 1900), jaren lang predikant te Keppel, en H.T. Boelen († 2 Maart 1900), wiens schuilnaam was N. Donker, hoofd eener handelszaak te Amsterdam; de eerste als schrijver van novellen en van den roman 'De Horse'; de tweede als schrijver van critieken en tijdschriftartikelen, meer als romanschrijver, het meest als vruchtbaar tooneelschrijver; niet minder dan dertien tooneelstukken, voor het grootste gedeelte oorspronkelijke treurspelen, drama's en blijspelen, zagen van zijne hand het licht, waaronder vooral bekend zijn *Sappho* naar Grillparzer, en *Maria van Utrecht*.

Voor geschiedkunde in het algemeen en kerkhistorie maakten zich verdienstelijk A.C.J. van der Kemp († 24 Juli 1899), predikant te Noordwijkerhout en te Spankeren, schrijver van een werk over het 'Kerkelijk leven te Arnhem, 1578-1815'; W. van Beuningen († 13 Oct. 1899), predikant te Rossem en te Ameide en Tienhoven, overleden te Utrecht, schrijver van eene kerkhistorische studie, getiteld 'Het geestelijk kantoor te Delft'; Mr. J.A. Grothe, jarenlang secretaris van het Historisch Genootschap te Utrecht, behalve door artikelen, in de Kroniek daarvan opgenomen, vooral bekend door zijn 'Archief van de geschiedenis der oude Hollandsche zending', en Mr. G.D. Franquinet († 29Jan. 1900), lange jaren een man van invloed en gezag in zijne geboortestad Maastricht, die behalve als vruchtbaar schrijver over zeer verschillende wetenschappelijke, vooral geschiedkundige, onderwerpen, als stedelijk en provinciaal archivaris zeer nuttig werk heeft gedaan voor de stad en het gewest zijner inwoning.

Op het gebied van het onderwijs verwierven zich een welverdienden naam H. Bouman († 17 Oct. 1899), de hooggeëerde en verlichte directeur der Kweekschool voor Onderwijzers te Amsterdam, schrijver van tal van werken over opvoeding en onderwijs, en Dr. W.B.J. van Eyk († 12 Sept. 1899), die zijne loopbaan begon als predikant (te Hindeloopen), daarna Bibliothecaris was en Hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Deventer, eindelijk Inspecteur van het Lager en (sedert 1886) van het Middelbaar Onderwijs; die als dichter en prozaschrijver de pen hanteerde, tal van geschiedkundige en kerkhistorische studiën schreef, en zich in al zijne ambten en betrekkingen vele vrienden wist te verwerven, getuige de welsprekende hulde, hem op zijn 70sten verjaardag bij monde van den Staatsraad Hubrecht gebracht.

Als talentvol en scherpzinnig beoefenaar van oudheidkunde en boekbeschrijving en vooral als kenner van oude kunst in het algemeen had zich eene groote vermaardheid verworven de in de kracht van zijn leven overleden F. Adama van Scheltema († 6 Dec. 1899), die den met roem bekenden naam van Frederik Muller, door de uitbreiding en ontwikkeling van den door dezen gestichten wetenschappelijken boekhandel nieuwen luister bijzette. Eveneens op boekbeschrijving en daarbij op boekuitgave hadden betrekking de verdiensten van J.L. Beyers († 23 Dec. '99), wiens naam ook met de geschiedenis van het door Simon Gorter gestichte dagblad 'het Nieuws van den Dag' eng is verbonden. Hieraan sluit zich aan het werk van een der oudste leden onzer Maatschappij, W.L. Welter (lid sedert 1854; † Febr. 1899), langen tijd predikant te St.-Petersburg, die eene in de Handelingen en Mededeelingen van 1856 opgenomen lijst bewerkte van Hollandsche hss. in de keizerlijke boekerij

in Ruslands hoofdstad. Als verdienstelijk beoefenaar onzer rechtsgeschiedenis (ik herinner aan zijne uitvoerige studie over Bijnkershoek), meer nog als behoorende tot onze eerste mannen telde de Maatschappij onder hare leden O.W. Star Numan († 4 Nov. 1899), die in verschillende betrekkingen van aanzien en invloed, als Griffier der Eerste Kamer en als Curator der Leidsche Universiteit, gelegenheid had om zijne groote gaven van geest en gemoed, zijne warme overtuiging, zijne onkreukbare waarheidsliefde, zijn geestdrift en vuur voor al wat zijn hart bezat aan den dag te leggen. Van geheel anderen aard was het leven en werken van Jhr. Dr. J.P. Six († 17 Juli 1899), wiens fijn bewerkte geest zich in de maatschappij met hare botsingen en ruwheden niet te huis gevoelde, maar die, een edelman in den echten en goeden zin van het woord en aan de overleveringen zijner kunstlievende familie getrouw, te midden zijner kunstschatten leefde voor wetenschappelijk onderzoek; en die, beschikkende over eene zeldzaam rijke en vruchtbare kennis, uit de munten en penningen der oudheid de geschiedenis wist op te delven met een talent en eene scherpzinnigheid, welke zijn naam ver buiten de grenzen van ons vaderland hooggeëerd deed zijn.

Eveneens is de roem der Nederlandsche wetenschap in het buitenland bevorderd door hetgeen op het gebied der Germaansche taalwetenschap is gedaan door den te vroeg gestorven Leidschen Hoogleeraar Dr. P.J. Cosijn († 26 Aug. 1899). Als uitnemend kenner der oudgermaansche talen en volken, als grondig en scherpzinnig beoefenaar van het Angelsaksisch, heeft deze man met zijn scherp vernuft en zijne critische gaven, zijn helder oordeel en zijn nuchter en gezond verstand, werk verricht, dat hem eene eereplaats verzekert in de geschiedenis der

Germaansche philologie. Doch ook hetgeen hij gedaan heeft voor Nederlandsche grammatica en lexicographie mag hier niet onvermeld blijven, al was ook in zijne latere levensjaren zijn geest door geheel andere vraagstukken, zijn hart met eene geheel andere liefde vervuld. Voor onze Maatschappij gevoelde hij lang niet zoo veel als wij wel hadden gewenscht, maar niet minder oprecht is daarom onze waardeering van hetgeen hij heeft verricht op het gebied der Nederlandsche en der Germaansche taalwetenschap.

De laatste naam dien ik van onze binnenlandsche leden U te vermelden heb, is de in de geschiedenis onzer Maatschappij bekende en geëerde van De Vries. Sedert meer dan een halve eeuw was aan onze Maatschappij als lid verbonden Mr. G. de Vries Az. († 14 Maart 1900), de oudere broeder van Matthias, één met hem in ziel en zin en in warme liefde voor onze vaderlandsche wetenschap, doch hunne loopbanen liepen zeer uiteen. Matthias leidde het rustige leven van den geleerde, den man van studie en wetenschap, Gerrit kwam op allerlei wijzen en in verschillende rechtsbetrekkingen met de maatschappij in aanraking, en ondervond ook iets van de schokken en teleurstellingen van het onrustige leven van den man van staat. Doch daarbij vond hij den tijd voor wetenschappelijke nasporingen omtrent middeleeuwsche waterschaps- en polderzaken, waarvan hij de geschiedenis voor een groot deel uit ongedrukte bescheiden beschreef in het werk getiteld: 'Het Dijks- en Molenbestuur van Noordholland', dat zijn naam en zijn gezag tevens vestigde. In dit punt liepen de studiën der beide broeders ineen; hier kon de een zijne kennis verrijken met hetgeen de ander gevonden had, en door deze samenwerking werd de broederband versterkt, hun onderling

verkeer verlevendigd. Ook de bewerker van het Middelnederlandsch Woordenboek heeft door den dood van dezen uitnemenden man een belangstellend vriend, een betrouwbare vraagbaak verloren. In het voorwoord van het tweede deel is hem daarvoor een woord van erkentelijke hulde gebracht.

Aan deze namen moet ik thans nog toevoegen dien van Monseigneur W. Everts, een fijn beschaafd en humaan man, die voor slechts weinige dagen overleed. Hij bekleedde eene aanzienlijke plaats in de Katholieke kerk in ons Vaderland, heeft jaren lang gestaan aan het hoofd der inrichting voor middelbaar en hooger onderwijs te 's-Hertogenrade (of Rolduc), was in de laatste jaren zijns levens lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, en schreef eene beknopte Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.

Van onze buitenlandsche leden verloren wij er, zoover ons bekend is, door den dood slechts twee, beide Vlamingen, doch in werken en streven hemelsbreed van elkander verschillende, den bejaarden en talentvollen dichter en vruchtbaren schrijver Dr. Guido Gezelle, en den jeugdigen geschiedvorscher Dr. Julius Frederichs. Gezelle, die met verschillende dichtbundels zijne moedertaal verrijkte, schreef deze voor een deel in eene westvlaamsche kunsttaal als warm voorstander van het taalparticularisme, waarin hij het bolwerk zag van het onvervalschte en onbedorven katholiek geloof; een groot deel van zijnen arbeid was gericht op de verheerlijking der hem dierbare Kerk, en den hem om de bovengenoemde reden even dierbaren westvlaamschen tongval. Julius Frederichs daarentegen, leeraar in de geschiedenis aan het Koninklijk Athenaeum te Ostende, was de veelbelovende leerling van Paul Fredericq, evenals hij een warm voorstander der

Vlaamsche beweging, die ook in de keuze zijner onderwerpen van historische studie de voetstappen drukte van zijn leermeester en zich naam maakte door onderzoekingen over kettervervolgingen en de Inquisitie in de Nederlanden. Reeds begonnen zijn aanleg en zijn werk in het buitenland de aandacht te trekken, toen hij op 32-jarigen leeftijd aan de wetenschap ontviel. Aan deze allen, die wij verloren en die met ons hetzelfde doel beoogden, zij het ook door den een anders dan door den ander opgevat, wordt een woord van afscheid gebracht door onze Maatschappij, als wier tolk ik mij van de op mij rustende en van mij verwachte taak heb gekweten met het ernstig streven om aan allen de hulde te brengen, waarop hunne verdiensten hun aanspraak geven.

Na deze daad van piëteit neem ik den draad weder op daar waar ik dien voor een oogenblik liet rusten.

Hetgeen ik U in enkele hoofdtrekken aangaande de werkzaamheid onzer Maatschappij in het afgeloopen jaar mededeelde, was niet veel, ik erken het, maar wie zou van haar ander dan stil en rustig werk, wie van hare beperkte hulpbronnen andere dan bescheiden uitkomsten verwachten? Ik behoef U niet te verzekeren dat het Bestuur hartelijk zou wenschen, tot U te kunnen spreken van groote dingen, door onze Maatschappij tot stand gebracht, en van grootsche ondernemingen, door haar op het touw gezet, maar gesteld al dat hare geldmiddelen dit veroorloofden, dan zou het nog zeer de vraag zijn, of men er in slagen zou de daarvoor geschikte arbeidskrachten te vinden, tevens bereid om de daaraan verbonden werkzaamheden belangeloos op zich te nemen. Nog steeds zijn, in weerwil van al het verbeterde en vermeerderde onderwijs, de arbeiders op ons studieveld schaarsch. Uit hoe

weinige onzer academisch gevormde leeraren groeien geschikte en toegewijde medearbeiders; van hoe velen wordt na hun academisch proefschrift niets vernomen, dat van voortzetting hunner studiën getuigt en van liefde voor wetenschappelijk onderzoek! En van hen, aan wie men deze laatste niet kan ontzeggen, zijn nog sommigen genoodzaakt, ten gevolge van de hooge eischen door het leven aan hen en hun gezin gesteld, allereerst om te zien naar de middelen om hunne inkomsten te vermeerderen, zoodat ook zij voor het verrichten van de eene of andere werkzaamheid ten behoeve van onze Maatschappij moeilijk te vinden zouden zijn. En toch zijn alleen uit deze categorie van wetenschappelijk gevormde mannen de medewerkers aan haar doel te verwachten. De tijden zijn voorbij, waarin een groot deel van het werk voor onze Maatschappij verricht werd door mannen, die met voorliefde en uit louteren aandrang het eene of andere vak van wetenschap beoefenden, waartoe zij niet door hunne maatschappelijke betrekking waren verplicht. Ten gevolge der uitbreiding van de grenzen, der verscherping van de eischen van het wetenschappelijk onderzoek is het onraadzaam geworden zonder degelijke en deugdelijke voorbereiding zich aan wetenschappelijk werk te wagen, en is uitgestorven de klasse der verdienstelijke 'liefhebbers', een woord, dat oorspronkelijk volstrekt niet eene ongunstige bijgedachte opwekte, doch langzamerhand een onaangenamen klank heeft gekregen. In den goeden zin bezigt nog De Vries het woord in zijne Inleiding op den Leekenspiegel, bl. IV, doch hij vindt het noodig, daaraan in eene noot toe te voegen: 'ik gebruik dit woord *liefhebber* met opzet, omdat het in den tijd, waarvan ik spreek, nog in een goeden zin werd opgevat.' Die tijd zijn de jaren 1815-1840, waarin o.a. de zes deelen der

Nieuwe Werken van de Maatschappij het licht zagen, en de studiën, door haar beschermd, nog niet uitsluitend het domein waren van den vakman, een woord dat Weiland nog niet kent (en dat ook niet bij Van Dale staat opgeteekend). Men kan het tot op zekere hoogte jammer vinden, dat niet beide categorieën naast elkander werken aan den bloei der vaderlandsche wetenschap; men kan er op wijzen dat er uit zulke liefhebbers echt wetenschappelijke mannen kunnen groeien, die dan, omdat zij voor een deel zich zelf gevormd hebben en hebben moeten vormen, ook hooger zullen staan, en een ruimeren blik en minder eenzijdigheid zullen hebben dan de opzettelijk vervaardigde geleerde; men kan het betreuren dat de gedaante der menschen-maatschappij in onze ten einde spoedende eeuw zoo sterk is gewijzigd: men moet de duidelijk sprekende feiten voor lief nemen, of, zoo dit te veel gevergd is, althans erkennen.

Daarbij komt, dat onze Maatschappij niet meer is het middelpunt der wetenschappelijke geschiedkundige studiën in ons vaderland. Men kent den eerbiedwaardigen stapel historische documenten, benevens de 20 bundels bijdragen en mededeelingen, door de zorg van het Historisch Genootschap te Utrecht in het licht gegeven. Men kent de steeds in omvang toenemende verzameling oude vaderlandsche rechtsbronnen, waarmede de opzettelijk daartoe gestichte vereeniging de kennis onzer middeleeuwsche taal en rechtsinstellingen gelijkelijk heeft verrijkt. Men weet, dat bijna in iedere provincie een Genootschap zich beijvert om de studie harer geschiedenis zooveel mogelijk te bevorderen. Het kan ons dus niet verwonderen, dat het vooral taalkundige werken zijn, die door onze Maatschappij aan de wetenschappelijke wereld worden aangeboden, en daar de strooming van onzen tijd niet vruchtbaarmakend

werkt op den aanwas van de soort der taalkundigen, kan het niet anders of het werk, dat voor onze Maatschappij gedaan wordt, moet tot weinigen beperkt blijven.

Zien wij alzoo, dat de tijd waarin wij leven niet nalaat invloed uit te oefenen op het karakter van onze Maatschappij, met name wat betreft het door haar uitgegeven werk, wij meenen dien invloed ook te zien werken op de letterkundige kunst zelve. Hetgeen ons hier het eerste en het meest treft, is hare schaarschte. Niet zoo zeer van het Nederlandsche proza, hoewel een aanmerkelijk deel er van in dienst staat van het eene of andere, vooral maatschappelijke, vraagstuk, maar van de poëzie, zeldzaam en bijna uitsluitend zich uitende in het sonnet. Nog steeds is de klacht gegrond, eens door de Génestet geuit:

> Is 't ook een tijd waarin wij leven! Ach, wij hooren
> Geen geestig liedje schier uit Hollands dichterkoren,
> En 't lieve Vaderland, het schijnt m'al meer en meer
> Eén godgeleerd dispuut, waar ik mij wende of keer.

Ik verzoek U vooral op het epitheton ‘geestig’ te letten, en ten einde de klacht geheel in overeenstemming te brengen met de eischen van den tegenwoordigen tijd ‘godgeleerd’ te veranderen in ‘sociaal’.

Sociale vragen, vraagstukken, kwesties zijn aan de orde van den dag; door sociale belangen, misstanden, toestanden wordt veler belangstelling in beslag genomen; men heeft bijna geen oog voor eenig denkbeeld of woord, waarvan de uitdrukking niet met *volks-* begint: het woordenboek onzer taal is plotseling met tal van nieuwe samenstellingen, waarin dit het eerste lid is, verrijkt; in den 4^{den} druk van Van Dale tel ik er over de honderd, waarvan natuurlijk een groot deel al vroeger bestond, doch toch ook een gedeelte uit onzen tijd dagteekent.

Men zou de vraag kunnen stellen of tusschen dit verschijnsel en de schaarschte van letterkundige kunst ook eenig verband bestaat. En het is slechts eene der vele, die naar aanleiding van de stroomingen in de maatschappij en de letterkunde kunnen worden gedaan. Men kan vragen of het een noodzakelijk verschijnsel is, dat de wetenschap zich uitbreidt ten koste van de kunst; of de dichtkunst bestemd is om langzamerhand uit de rij der kunsten te verdwijnen, dan of zij nu slechts een ongunstigen tijd beleeft, waarna zij weer zal gaan opbloeien; in hoe verre de steeds scherper wordende strijd om het bestaan en de eischen, door maatschappij en maatschappelijk leven gesteld, ongunstig op de letterkunde werken; of de onrust, de zenuwachtigheid, het gejaagde, waardoor onze tijd zich kenmerkt, wel geschikt zijn ter bevordering der rust van den geest, die onmisbaar is voor het tot stand komen van elke kunst. Ik wenschte, dat ik kon beschikken over de diepte en wijsgeerigheid van geest, de hoogheid van opvatting, de juistheid van blik, om U den invloed van dit alles op onze letterkunde te schetsen; ik wilde dat ik U een helder denkbeeld kon geven van de verschillende richtingen op haar gebied gedurende b.v. de halve eeuw die achter ons ligt, en dat ik U het begin en het einde er van met betrekking daartoe in enkele juiste trekken en treffende vergelijkingen kon duidelijk maken, maar ik ben geen wijsgeer of hetgeen men een denker noemt, geen letterkundig criticus of essayist, en daarom kan ik de genoemde zaken en invloeden slechts aanroeren. Doch wellicht heb ik het een en ander aangestipt, waaruit gij denkstof kunt ontleenen of verwerken voor uwen geest, en dan zou het mij verheugen, mijne gedachten den vrijen loop te hebben gelaten en daardoor de uwe in eene bepaalde richting te hebben geleid.

Doch reeds hoor ik in mijne verbeelding dezen en genen Uwer de vraag tot mij richten, of er in ons gemoed op dit oogenblik dan geene andere, geene ernstiger gedachten zijn dan die welke de belangen onzer Maatschappij of onze letterkunde betreffen. Stelt U gerust.

Wie, die de eer heeft eene vergadering als deze te mogen openen, zou het kunnen laten te spreken van het gevaar, dat op dit oogenblik het Nederlandsche element in den vreemde heeft te doorstaan. Ons genootschapsjaar moge kalm en zonder schokken of uitbarstingen daarheen zijn gegaan, zeker heeft geen onzer, hoe oud ook, één jaar beleefd, zoo rijk aan overweldigende indrukken, aan opwellingen van heftigen toorn en ontroerende blijdschap, als het nu vervlogene met den gruwel, dien het ons in het zoo rijk gezegende en bekoorlijke, thans zoo vreeselijk geteisterde, Zuid-Afrika te aanschouwen geeft. Nog hooren wij den nagalm der woorden van den bezielden en bezielenden spreker van het vorige jaar, waar hij voor onze verbeelding deed verrijzen 'Zuid-Afrika, altijd overwelfd door looden oorlogswolken', die, slechts weinige maanden nadat hij ze sprak, zich op zulk eene vreeselijke wijze over het ongelukkige land zouden ontlasten. Nog hooren wij hem spreken van het 'onverzadelijke Engeland, altijd op de loer om zijn scherpe klauwen verder te slaan in het Afrikaansche lijf,' en zijne angstige vraag: 'wie weerstaat zulke vereenigde macht van onuitputtelijk goud en brutaal oorlogsgeweld?' Nog hooren wij hem gewagen van dat 'heerlijk visioen, lichtende in de verte, voor alle trouwe Afrikanen, een vereenigd Afrikanerdom, een Zuid-Afrika voor de Afrikaners. Maar tusschen dat lichtende visioen en het biddend opziend oog steeds op en neer zwevende een wurgengel der vrijheid!' Wij hebben dit alles doorleefd met onze geheele ziel; wij heb-

ben de weken, die aan den oorlog voorafgingen, Engeland zijn vijand, die hem niets had in den weg g e l e g d , doch alleen zijn heersch- en geldzuchtigen plannen in den weg s t o n d , zien tergen en uitdagen, en zien trachten, de onuitputtelijk geduldige Republiek te omstrikken en te bedwelmen, gelijk de boa constrictor het schaap. Wij hebben een diepen zucht van verlichting geslaakt bij het verschijnen van het waardige ultimatum, dat aan den verstikkenden toestand een einde maakte. En dat 'wij' was, op zeer enkele onbegrijpelijke uitzonderingen na, het gansche volk. Nog nooit hebben wij naar menschen geheugenis zóó sterk onze volkseenheid, onze stamverwantschap gevoeld met de bevolking der Zuid-Afrikaansche republieken. Nog nooit zijn wij zoo zeer één geweest in gevoel en stemming als bij het aanschouwen van dezen gruwel der verwoesting van de volksvrijheid, waartegen opkwam al wat er aan vrijheidszin, aan onafhankelijkheidsgevoel, aan rechtvaardigheidszin, aan geestdrift voor eene edele en rechtvaardige zaak in een Hollandsch gemoed wonen kan, en die ons plotseling van het einde der 19de eeuw als het ware verplaatst in de middeleeuwen, toen 'dat lant beschaven' de beteekenis had van 'het land platbranden', en het werk was van roovers. Met eene ingespannen aandacht, met eene gespannen verwachting, waardoor bijna alle andere groote belangen op den achtergrond werden gedrongen, hebben wij den loop van den oorlog gevolgd. Wij hebben gejuicht bij iedere overwinning, bij ieder voordeel, door de heldhaftige Boeren behaald; wij hebben ons den slaap voelen ontvlieden bij iedere voor hen nadeelige tijding. Wij hebben bewondering, ja vereering gevoeld voor hun heldenmoed en hunne doodsverachting, en verontwaardiging bij den laster, die vrij spel tegen hen had, en die zich uitte in snorkende proclamaties

en lage legerorders. Wij doorleefden met onze zwaar en diep beproefde verwanten nog eens als het ware het roemrijke tijdperk onzer eigene geschiedenis: de naam 'Boer' werd ons een eeretitel, gelijkstaande met 'Geus'. Wij droomden reeds den schoonen droom van een vereenigd, vrij, onafhankelijk Zuid-Afrika; reeds zagen wij in de toekomst een bloeiend volk met ons verwant, en niet langer van ons afkeerig. Wij waren bezield met de oprechtste voornemens om het verjongde volk met de grootste belangstelling te gemoet te komen, en op alle wijzen, en zonder zelfzuchtige bedoelingen, te trachten het aan ons te verbinden. Hoe vurig hadden wij gehoopt, ons met elkaar te kunnen verblijden, in het begin van de vervulling der voorspellingen, bij den aanvang van den oorlog onder den verheffenden indruk der eerste zegepralen van recht en vrijheid geuit. Maar ach, hoevele schoone droombeelden, op eene wreede wijze verstoord, hebben wij al niet moeten prijs geven na het ontzet van Kimberley, de capitulatie van Paardeberg, het opbreken van het beleg van Ladysmith en Mafeking, het terugtrekken der Boeren uit Kaapkolonie en Natal, het veroveren van bijna den geheelen Vrijstaat, het bezetten van Johannesburg en Pretoria. Wij hebben moeten leeren inzien dat onze verwachtingen te hoog waren gespannen, en dat eene rechtvaardige zaak het niet noodwendig winnen moet.

Doch het zou onbillijk zijn voor het hoog spannen dier verwachtingen onze Zuid-Afrikaansche verwanten aansprakelijk te stellen. De leuze 'Afrika voor, de Afrikaanders' is niet van hen afkomstig, maar van hunne welmeenende vrienden. Wel hebben ons enkele dingen bitter teleurgesteld, als het mislukken van den opstand in de Kaapkolonie en de volslagen ongeschiktheid der Boeren om van een behaald voordeel of eene fout van den vijand

partij te trekken. Doch het eerste is toch waarlijk de schuld der Boeren niet, en het tweede hangt te nauw samen met hunne toestanden en hun volksbestaan, dan dat men hun daarvan een al te hard verwijt zou kunnen maken. Wel hebben wij telkens herhaalde geruchten vernomen van ontmoediging, van het eigenmachtig prijs geven van belangrijke strategische punten, van het moedwillig verlaten der gelederen, doch de Boeren zijn ook slechts menschen, en ik vraag, of wij Nederlanders wel zoo veel recht hebben aan anderen afkeer van gezag te verwijten, en of dezelfde gebreken zich niet in dezelfde, en wellicht in nog grootere mate bij ons volk zouden vertoonen, wanneer onze toestanden dezelfde waren. Een leger van burgers is nu eenmaal niet een leger van soldaten. Laten wij, in plaats van ons te laten ontmoedigen, ons veeleer verbazen, dat de twee kleine republieken met roem en eer den strijd tegen Engelands wereldmacht hebben volgehouden, en dat zij eene kracht hebben ontwikkeld, welke de geheele wereld met bewondering heeft vervuld, en Engeland gedwongen heeft uit al de vijf werelddeelen den ban en achterban op te roepen tot het voortzetten van den schandelijken oorlog. En als dan soms onze schoone en opgewekte hoop in twijfel dreigt te verkeeren, en wij angstig en met bezorgdheid de bewegingen volgen van den wurgengel der vrijheid, vreezende dat hij er toch ten slotte in slagen zal, zijn beulenwerk aan het volk der beide republieken te voltrekken, laat ons dan er ons van doordringen, dat wij onze vrienden niet beter kunnen eeren dan door een rustig vertrouwen, gelijk zij vertrouwen op hunnen God en de rechtvaardigheid hunner zaak. Na de gevangenneming van Cronjé en zijne legerafdeeling heeft geene ernstige ramp de gelederen der Boeren gedund; nog is van het

uitgestrekte grondgebied der Zuid-Afrikaansche Republiek slechts een klein gedeelte bezet. En er is geen reden om te twijfelen, allerminst na de allerlaatste berichten, of de bevolking zal, het groote haar dreigende gevaar inziende, den strijd, thans de guerilla, met kracht doorzetten en volhouden. Ook de Vereenigde Gewesten in hun opstand tegen Spanje, de Vereenigde Staten in hun strijd tegen Engeland hebben bange tijden doorleefd, meer dan eens waren zij, naar het scheen, tot het uiterste gebracht. En toch hebben zij aan den reuzengreep van den overweldiger weten te ontkomen, en brak voor hen de heerlijke dag der vrijheid aan. Laat ons vasthouden aan de volstrekt niet ongegronde hoop, dat Zuid-Afrika ons hetzelfde schouwspel kan te zien geven. Het leger der Republiek is nog in wezen, de levende strijdkrachten, toegerust met de noodige weermiddelen, zijn nog weinig geslonken. Wie weet of niet, nu de oorlog naar het grondgebied der Zuid-Afrikaansche Republiek is overgebracht, onze Boeren, met nieuw vuur en nieuwe geestdrift bezield, zich zullen vereenigen en schrap zetten om den erfvijand te verjagen. De moeilijkheden en bezwaren, door hem te overwinnen, worden grooter met iedere mijl die hij dieper het land intrekt, ziekte en koude en ontbering zullen zijne gelederen dunnen, en nergens zal hij veilig zijn tegen de listen eener vijandige, voor zijne heiligste rechten en kostbaarste goederen strijdende, bevolking.

Doch, het zou vermetel zijn zich thans aan voorspellingen te wagen; de afloop van dezen menschonteerenden oorlog is niet, zelfs niet met eenigen schijn van zekerheid, te bepalen. Laat ons dan, in vertrouwend en hoopvol afwachten der toekomst, alvast voor ons zelven winst doen met de lessen der geschiedenis. Laat ons, ziende

dat noch eene plechtige vredesconferentie noch de veelgeprezen beschaving een volk beletten om, als een andere Achab den wijngaard van Naboth te begeren, ons doordringen van de gedachte, dat ook voor ons zelven het gevaar bestaat voor den eenen of anderen imperialistischen staat eene begeerlijke prooi te wezen. Daarom moeten wij bovenal bij ons zelven en anderen de ware liefde tot het vaderland aankweeken, dat is al datgene koesteren en verzorgen waardoor ook een klein volk groot kan zijn, al datgene bevorderen wat ons volks- en gemeenschapsgevoel kan versterken en de staatkundige hartstochten en partijschappen tot bedaren en tot zwijgen brengen kan. Wij moeten het heilige vuur van de geestdrift, dat gedurende dezen oorlog zichtbaar opvlamde en weldadig verwarmde, in ons levendig houden en voor verflauwen en uitdooven behoeden; onze veerkracht, onze geestkracht, onze draagkracht, kortom al onze krachten stalen, en de hand over hand toenemende en tot eene bedenkelijke hoogte gestegen zucht naar weelde, naar genot, naar rijkdom, naar telkens nieuwe prikkels, naar ontspanning zonder voorafgaande inspanning, tegengaan bij ons zelven en het opkomend geslacht. Wij zien zoo duidelijk mogelijk de verderfelijke gevolgen er van in Engeland, dat in het begin dezer eeuw een zegen was voor Europa, dat den keizerlijken wereldveroveraar Napoleon met alle macht heeft weerstaan, en krachtig tot zijn val heeft medegewerkt; dat eenmaal het land was der vrijheid van staatsinstellingen, van het woord, van drukpers, van vergadering: een sieraad van Europa. Wat is er uit een zedelijk oogpunt geworden van dat land, wat is er overgebleven van deze ideale goederen aan het einde dierzelfde eeuw, die dat land heeft gebracht tot ongekenden bloei, tot ongeëvenaarde macht, tot onmete-

lijken rijkdom? Brittannia is verwaten en opgeblazen geworden, zij lijdt aan hoogmoeds- en heerschzuchtswaanzin, zij spot met hare vroegere idealen, vertrapt de haar vroeger heiligste rechten, en op de plaats waar vroeger een hart zat, kloppend voor hetgeen goed is en edel, is thans slechts te vinden een souvereign met eene keizerskroon. Laten wij dit afschrikkende voorbeeld voor oogen houden. Indien wij ons niet doordringen van het gevaar, verbonden aan het jagen naar genot, het zoeken van weelde, het streven naar rijkdom; indien ons oog slechts gericht is op hetgeen de zinnen streelt en zich sluit voor de ideëele wereld van godsvrucht, van plichtsbetrachting, van ware onbaatzuchtige menschenliefde, van ingespannen arbeid ook nog voor iets anders dan alleen om in de wereld vooruit te komen, wij gaan zedelijk te gronde, hoe verblindend ook onze uiterlijke toestand, hoe groot ook onze voorspoed, hoe fijn ook onze beschaving mogen zijn. En dit is het ergste verlies dat een mensch, en ook een volk, lijden kan, het verlies van een zedelijk ideaal, en van de achting voor zich zelf en van alle weldenkenden: oneindig erger dan de vrijheid te verliezen is haar aan anderen ontrooven!

Zou wellicht iemand meenen dat dit alles met eene vergadering onzer Maatschappij in zulk een verwijderd verband staat, dat de bespreking er van misplaatst moet worden genoemd? Ik geloof het niet, doch zelfs indien het zoo mocht zijn, dan zou ik niet anders kunnen antwoorden dan dit, dat het mij niet mogelijk zou geweest zijn te zwijgen over hetgeen mijn gemoed vervult. In tijden als deze, waarin men moordaanslagen beleeft op kleine en vrijheidlievende volkeren, als de Finnen en onze Zuid-Afrikaansche verwanten, wordt het besef verlevendigd van het groote voorrrecht, een vrij en gelukkig

vaderland te bezitten, en rijst vuriger dan ooit de bede uit het gemoed, dat dat vaderland steeds die vrijheid en dat geluk moge behouden, doch ook dat het zich die vrijheid steeds moge waardig toonen.

Het was niet in eene feestelijke, maar in eene ernstige stemming dat ik tot U sprak, doch een andere toon zou thans een schrille wanklank zijn. Voor een feesttoon zal de tijd pas zijn aangebroken, wanneer het gevaar voor de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche Republieken zal zijn afgewend, en de zon der vrijheid voor hen opgaat om niet weer onder te gaan of in donkere nevelen te worden gehuld.

In de vurige hoop dat het mijn opvolger gegeven moge zijn, hierin te juichen, open ik, in het honderd vier en vijftigste jaar van haar bestaan, deze algemeene Vergadering onzer Maatschappij.

Bijlage II. Voordracht van den heer Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye.

Het mystieke in onze nieuwste letteren.

Dames en Heeren, Leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Onder het gewichtigste wat van wege onze Maatschappij geschiedt is in mijn oog de uitgaaf van levensberichten harer afgestorvene leden. Met velen behoor ik tot de grage lezers van dien jaarlijkschen bundel. Wij zien daarin het beeld der geletterde mannen uit verschillende kringen voor ons verrijzen: een kostelijke bijdrage tot de geschiedenis van het oudere geslacht dat daarin geschetst wordt, én van het jongere dat het beeld teekent. Wat ons evenwel in de latere jaren bij toeneming treft is dat de toongevende letterkundige kring van den jongsten tijd in die bundels ontbreekt. Niet alleen omdat de vertegenwoordigers van dit geslacht nog leven, want dan konden zij het zijn die de pen voerden om hun voorgangers te beschrijven. Maar het overmoedige ‘geslacht van 1880’ wil van een Maatschappij als de onze gansch niet meer

weten, ja het heeft de oude vrouw op smadelijken toon dood verklaard. Het eigenaardige van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zou juist zijn dat ... de Nederlandsche letterkundigen er in ontbraken!

Uw Bestuur is door dien herhaalden hoon niet tot weerwraak geprikkeld. Het wenscht op deze laatste jaarvergadering der 19e eeuw uw oog te laten gaan juist over het panorama dier jongste letteren. De tijd is voorbij om zich van den arbeid dier 'Nieuwe-Gids-richting' af te maken door enkele staaltjes aan te halen van buitensporige, of misschien maar ongewone en onverstaanbare verzen of volzinnen. Wij zijn bekomen van den eersten schrik dien het rumoerig optreden en de opzichtige stijl dier schrijvers en dichters ons aanjoeg. Onzer is de taak den geest te toetsen die uit deze werken spreekt, de geestelijke stroomingen te verstaan waaruit deze beweging voortkomt. Want wij kunnen niet meer, gelijk men vroeger veelal deed, de geschiedenis in loketjes afdeelen; wij zoeken op verschillend levensgebied naar den algemeenen geest van een tijdvak, wij willen in de letterkundige voortbrengselen den geest proeven die een bepaalde periode kenmerkt. Ook in wat men gewoonlijk de 'schoone letteren' noemt, zien wij uitingen van den tijdgeest. Wij lezen de schrijvers om te weten met welk oog zij de wereld hebben gezien, welke eigenaardige vormen de diepste levensvragen in hun geest, en door hen in den geest van hun volk hebben verkregen.

Doch ik gevoel dat reeds deze korte inleiding volstaat om mij van zekere zijde te wraken als rechter over de letterkundige beweging der laatste 20 jaren. Het geslacht van 1880 wil niet beoordeeld zijn door hen die buiten staan, de oningewijden wier meening met hooghartig medelijden wordt afgewezen. Hoe kan iemand die in

1880 reeds geen jongeling meer was iets gevoelen voor Jacques Perk en Kloos, voor Gorter en van Deyssel? Daarenboven: allerminst willen deze schrijvers naar hun wereldbeschouwing beoordeeld worden. Wat toch is 'de gedachte in de kunst'?[1]. Als wij dus met theorieën en beginselen komen aandragen leggen wij een maatstaf aan, dien zij zelf met nadruk verwerpen.

Zulke overwegingen mogen ons evenwel niet terughouden van pogingen om ons oordeel over de letterkundige beweging van 1880 te vestigen. Laat ons vooreerst opmerken dat de vertegenwoordigers dezer beweging zelf door hun eigen doen hun protest ontzenuwen. Er is toch geen richting die zoo opzettelijk en aanhoudend rekenschap geeft van haar streven dan die van de 'Nieuwe Gids'. Tal van artikels in dat tijdschrift, de vier bundels verzamelde opstellen van Van Deyssel, de Studies van Van Eeden, het meer volledig, schoon niet systematisch, overzicht van Kloos[2], een paar geschriften van Verwey[3], Gorter's terugblik op de geheele beweging in de 'Nieuwe tijd': al deze schrifturen zijn gewijd aan letterkundige kritiek, en wel bijna uitsluitend aan het toelichten der groote artistieke verheffing wier alles overtreffend gewicht in naieve bewondering van elkanders en eigen werk wordt geprezen. Waarlijk de jongste school heeft zooveel gedaan om zichzelf te verklaren in poëzie zoowel als in proza - want ook vele harer sonnetten hebben geen ander onder-

1 Van Deyssel, Verzamelde Opstellen I. 189-194. Dat dit verwerpen der 'gedachte' niet altijd, ook door van Deyssel niet, wordt volgehouden, is juist aangetoond door G.F. Haspels, Onze literatuur en onze evangelieprediking (1898) p. 12.

2 W. Kloos, Veertien jaren Literatuurgeschiedenis 1880-1893 (2 dln. 1896).

3 A. Verwey, Dichters verdediging (vertaling van Shelley's A defence of poetry en Sidney's An Apologie for poetrie 1891); - Toen de Gids werd opgericht (1897). - Vooral dit laatste is een hoogst belangrijk geschrift.

werp dan eigen kunst zoo niet eigen persoon - dat wij al van buitengemeene botheid van geest zouden blijk geven, indien wij er na dat alles nog niets van begrepen.

Ook al zijn wij oningewijden, zoo willen wij toch geen afstand doen van ons recht om het geestelijk gehalte en den invloed der nieuwere letterkunde te toetsen. Zij spreekt toch blijkbaar iets uit dat in ons geslacht leeft. Zij stuurt in een zekere richting, bewust of onbewust. Zij wortelt in den bodem van het denken, gevoelen, maatschappelijk leven van onzen tijd. Wel loopen wij gevaar kunstwerken te miskennen, wanneer wij, het eigenlijk karakter van kunstwerk uit het oog verliezende, ze alleen aankijken op hun philosophisch gehalte. Maar dit neemt niet weg, dat ook in kunst en poëzie de algemeene tijdgeest aan het licht treedt, welks beschrijving van zelf ons op het terrein van wijsgeerige overwegingen brengt.

Mijn taak van heden zou al te uitgebreid zijn, indien zij niet, blijkens de aankondiging van mijn onderwerp, nader bepaald ware, nml. beperkt tot *het mystieke in onze* (d.w.z. de nederlandsche) *nieuwste letteren*. Laat mij aanstonds zeggen, dat hiermede niet bedoeld is, dat van die nieuwste letteren de mystiek een der voornaamste karaktertrekken is. Wij moeten alleen kenschetsen in hoever een mystieke strooming ook te onzent in de letterkundige voortbrengselen der laatste 20 jaren te voorschijn komt.

Het springt in 't oog dat de nieuwe richting bovenal, ja schier uitsluitend, is en wil zijn een *artistieke* richting[1].

1 Voor citaten, maar ook voor niet veel meer, kan dienst doen de nagelaten rede van prof. dr. H.E. Moltzer, Het kunstbegrip der Nieuwe-Gidsschool (1896).

De kunst het één en al, waarvoor te leven de moeite loont: dit is niet alleen het parool, dit is de geest die deze schrijvers en dichters bezielt. Voor Verwey, v. Deyssel, Kloos is de kunst geen liefhebberij maar hartstocht. Sterker dan enkele citaten, die ik U spaar, spreekt hun geheele houding, hun doorgaande toon. Dat poëzie zou wezen de uitspanning van brave lieden, het aankweeken van een lief talent: dit vervult deze dichters met walging; zij leven met hun geheele ziel voor en in de kunst. Daarom haten zij rhetoriek en conventie en willen ook niet weten van eischen der zedelijkheid die hun kunst in boeien zou slaan[1].

Zoo is ook deze richting opgetreden met den eisch van éénheid van leven en kunst. Eigenlijk is dit niets bijzonders: elke nieuwe richting treedt met dezen eisch op. De 'Sturm-und-Drangperiode', de romantiek, het naturalisme, de symbolische kunst: allen willen dieper en echter tonen doen hooren dan die der verouderde mode waartegen een jonger geslacht storm loopt ... om weer op zijn beurt oud en stram te worden en door een volgende teelt zich te zien omverwerpen. Zulk een jong geslacht gevoelt de voortbrengsels van den tijd waarin het is opgegroeid als doode, leege vormen, manier zonder leven; - het zal nu zelf uit den rijken, levenden schat van eigen waarneming, eigen emotie, eigen stemming een nieuwe kunst scheppen. Hoe was het toch mogelijk dat een vorig geslacht zoo dood kon blijven liggen? *nu* zijn wij opgestaan en, gelijk in de oude Renaissance een der voorgangers zeide, 'het is een lust om te leven.'

Zoo heeft ook de 'Nieuwe Gids' gesproken en gezon-

1 Zie evenwel A. Verwey, Van het leven II. 7, waar hij zijn toorn uitgiet over 't verbinden van kunst met onreinheid, want 'Een kunstnaarslijf is een paleis op aarden.'

gen. Aan den afkeer voor het oude, het hooge gevoel van het nieuwe heeft hij de meest krasse uiting gegeven. Onstuimiger en mateloozer dan door de bent van de 'Nieuwe Gids' zijn deze gevoelens zelden, zoo ooit, geuit. Dit barre optreden maakte verhoogden indruk in de atmosfeer van zoetelijke en slappe algemeene waardeering waarin het beschaafde Nederland voor een deel nog voortdommelt, en althans voor 20 jaren zalig slapende was.

Het is nu evenwel de vraag: welk leven is door deze beweging geuit en gewekt? M.a.w. welk nieuw bezit, of oud bezit verjongd, heeft deze school verworven en uitgedeeld? In hoever de taal ontgonnen, verrijkt, vloeibaar gemaakt? Wat heeft zij van de natuur en de menschenwereld nieuw gezien? Wat van het inwendig leven uit de diepten des gemoeds aan het licht gebracht?

Tot het geven van een antwoord op al deze vragen kan ik hier zelfs geen aanloop nemen. Bij het stellen er van hebt Gij zelf reeds gedacht aan die vreemde woorden en wendingen, die toch wel niet zullen voorbijgaan zonder voor het taalgebruik een vruchtbaar slib achter te laten; - aan het groote verschil tusschen het zien der natuur, dat een gedicht als Gorter's Mei voor velen onverstaanbaar maakt; - aan de verfijnde stemmingsbeelden en ontledingen in Couperus' schetsen en romans.

Veel hiervan is zoo vreemd aan de meerderheid onzer, dat de neiging opkomt het voor onwaar, onecht te verklaren, terwijl het toch juist als *het* echte bij uitnemendheid was aangediend. Laat ons erkennen dat ook hier wel 'manier' is ingeslopen, dat niet alles echt is, evenmin als oorspronkelijk. Verwey heeft van het sentimenteele in 't begin dezer eeuw te onzent gezegd, dat het niet echt was, maar 'uit Duitsche boekjes' afkomstig. Welnu, ook bij onze jongste school zijn meer dan enkele

trekken van Shelley, van Zola, van Maeterlinck. Daarom alleen evenwel behoeven zij niet ‘onecht’ te zijn, want zij kunnen in den eigen geest der navolgers levend zijn geworden. Doch wij mogen niet voorbijzien, noch dat de nieuwere proza en poëzie onder veelzijdige, ook vreemde invloeden zijn ontwikkeld, noch dat in de talrijke producten dezer school het gemaakte, de herhaling van dezelfde trucs en manieren allerminst ontbreekt.

Er is nog een zijde der nieuwere artistieke beweging waarop ik de aandacht wil vestigen: haar weinig nationaal en weinig populair karakter. Wel is waar moeten wij tusschen de verschillende dichters onderscheiden. Meer dan één hunner, al keert hij zich ook beslist tegen de letterkundige traditie onzer eeuw, met name tegen Bilderdijk, wil toch met kracht het nationale karakter bewaren of doen herleven; vooral Verwey heeft een warm gevoel voor onze dichters uit de Gouden Eeuw. En dezelfde Verwey slaat ook de meest populaire tonen aan, ja bezingt zoowaar soortgelijke onderwerpen als de dichters der zoo verachte ‘Onder-onsjes’: de ‘Rouw om het jaar’, zijn ‘huis in 't duin’ en dergelijke. Maar over 't geheel heeft de nieuwere kunst weinig wortel in het volksleven. Zij wendt zich integendeel veelal in artistieke voornaamheid af van de belangen en gevoelens en droomen die het algemeen bewegen, zij geeft geen bezieling en wijding aan wat in het volk omgaat. Met het conservatief-liberale Nederland heeft zij ruw gebroken, met het kerkelijkorthodoxe zijn haar aanrakingen schaarsch. Zoo schept zij een afzonderlijke kunst-sfeer, buiten het eigenlijke volksleven met zijn vragen en belangen. Het gevoel van dit gemis moet het geweest zijn, dat twee der voormannen, v. Eeden en Gorter, gedreven heeft, op verschillende wijze trouwens, zich aan de sociale beweging aan

te sluiten. Zoo leven zij althans het leven van hun tijd mede en drijven op een van de groote stroomen der eeuw. Het is niet al te gewaagd te voorspellen dat het de ondergang zal zijn hunner kunst.

Nu wij aldus in de nieuwste letteren het artistieke karakter op den voorgrond hebben gebracht, is daarmede reeds gezegd dat de mystiek er geen hoofdrol in speelt. Het mystieke behoort op het wijsgeerige en het godsdienstige terrein, slechts indirect op dat der kunst.

Het mystieke ligt aan gene zijde der grens van het bewuste, van het zedelijke, van het historische leven: - de mensch die de aanraking met de bonte wereld en het verbrokkelde van de vele denkbeelden ontvlucht, vindt in de diepte van zijn eigen wezen de onmiddellijke eenheid met het Al. Aan die mystiek geeft dus de z.g. identiteitsphilosophie uitdrukking, die de éénheid stelt tusschen het innigste zelf en het wezen der wereld. In de mystieke aanschouwing verlaat men den bodem van het eindige om zich te verliezen in het oneindige.

De ware mysticus is dus allerminst kunstenaar, en van mystieke kunst kan slechts bij uitzondering sprake zijn. Zoo heeft Dante in zijn Paradijs de visie van het Eeuwige en den Eeuwige afgebeeld, verder gaande dan iemand in het onder woorden brengen van het onuitsprekelijke. Zoo poogt de lyrische poëzie, b.v. van een Novalis, aan mystische aandoeningen een uiting te geven. En, in een lager rang, geeft met bewustheid Maeterlinck een half dramatisch kleed aan mystische beschouwingen.

Kunst en *mystiek*: er is alle reden dat zij op een gespannen voet met elkander staan, of dat zij niets met elkander gemeen hebben en elkander nauwelijks ontmoeten. De kunstenaar heeft het beeld, den eindigen vorm

noodig, om in lijnen en kleuren en tonen het inwendig leven en de uitwendige wereld en beider ontmoeting uit te drukken.

Vijand van al het bepaalde en bijzondere, wischt de mysticus de grenzen uit: geen vorm meer en geen lijn, geen woord en geen denkbeeld; wat de verschillende zintuigen aanbrengen vloeit dooreen .. de wereld waast weg en de geest duizelt, .. en wij komen tot het leven zonder woord, in den onbewusten achtergrond van ons wezen.

Is het dan louter het toeval, dat een artistieke en een mystieke strooming in het laatste vijfde dezer eeuw in elkanders nabuurschap bracht, en mitsdien een hybridischen, niet in beider wezen gegronden, wederkeerigen invloed bewerkte, waardoor wij die wangedrochten kregen: een mystieke kunst en een artistieke mystiek? Er is waarheid in deze beschouwing, maar zij is niet in allen deele juist. Want kunst en mystiek zijn *niet alleen* tegenvoeters, zij hebben ook verwantschap met elkander.

Vooreerst is er een sterke band die ze verbindt: gemeenschappelijke vijanden. Zoowel de kunstenaar als de mysticus is wars van het ontledende verstand, het kritisch onderzoek, den killen adem van het ontnuchterend nadenken: zij beiden haten evenzeer Pluizer en dr. Cijfer. Voorts ligt zoowel het praktisch handelen als het zedelijk onderscheiden en oordeelen buiten beider gebied: de kunstenaar wil, althans in zijn kunst, los zijn van de boeien der moraal; en ook de wereld van den mysticus ligt 'jenseits von Gut und Böse'.

Doch de sympathie tusschen poëzie en mystiek is niet alleen uit gemeenschappelijke antipathieën geboren. Heeft niet reeds Plato, in den Phaedrus, het verband gezien tusschen alle vormen van goddelijke *mania*, waarvan de

poëtische er eene is? Zoowel de dichter als de mysticus heeft van zijn object een onmiddellijke, innerlijke visie, grijpt en geniet het door het te aanschouwen. Ten slotte is het alleen de poëzie die aan de mystische aanschouwing nog eenige uitdrukking kan geven: - gelijk vele poëtische aandoeningen verwant zijn aan het mystieke gevoel en de éénheid van het alleven grijpen. Wanneer van Eeden in Ellen een lied der smart zingt, dan gaat hij genoeg langs de binnenkant van het leven om iets te doen gevoelen van die diepte waarin liefde en smart, dood en leven elkander ontmoeten. En Jacques Perk's Mathilde deed Kloos denken aan de ‘bedwelmend zoete mystiek’ der Middeneeuwen. Trouwens dat epitheton ‘bedwelmend zoet’ is welsprekend. Want als de kunstenaar aan de oevers der mystiek dwaalt proeft hij niet haar ernstige, bittere aandoening, maar laat zich prikkelen of streelen door haar ‘bedwelmend zoet’. Wilt Gij een citaat: ziehier Shelley door Verwey[1]. ‘Poëzie maakt onsterfelijk al wat er best en allerschoonst in de wereld is; ze grijpt vast de verdwijnende schijnen die de droomwaken van 't leven doorwaren, en ze sluierend in taal of gestalte stuurt ze uit onder de menschheid met zoet nieuws van verwante vreugden aan hen bij wie hun zusters zijn inwonend - inwonend omdat zij geen portaal van uitdrukking vinden uit de grotten van den geest die in 't heelal van de dingen hun huis is. Poëzie ontredt aan de vergetelheid de neêrdalingen van de godheid in den mensch’. Zoo is er in de poëzie mystiek. Ja door de geheele litteratuur loopt een mystieke ader; en onze nieuwste school heeft daar iets van beseft, getuige haar innige, mystieke vereering voor het *Woord*,

1 Dichters verdediging p. 46.

geen opgewonden dweeperij, maar een diepe liefde, omdat zij in het Woord speurt die essentie van het leven, die klankmuziek waarmede de mensch de wereld verlost en verheerlijkt[1].

Niet alleen echter in hunne poëzie ontmoeten onze dichters de mystiek, ook van buiten dringt deze in. Wij leven, helaas, in een tijd, dat wij het eigene en het vreemde maar zelden kunnen ziften. Wij weten te veel, wij lezen veel te veel, van alle zijden stroomt het denken en gevoelen van alle eeuwen *in* ons, - meestal eigenlijk *langs* ons *heen*, terwijl wij van de oppervlakte enkele druppels scheppen. Zoo krijgen ook onze tijdgenooten kennis van de indische mystiek der Upanishad's, de roomsche mystiek der Middeneeuwen, de mystiek der romantici, de nieuwste fransche mystieke letterkunde, en hoeveel meer. Het is dus vreemd goed, dat zij zich half en gebrekkig toeeigenen. Als Gorter zich in de *school der poëzie* begeeft, is hij aan de school van Spinoza nog niet ontwassen; mystieke tonen in dien bundel zijn slechts berijming van stellingen des meesters. Vooral evenwel doet Maeterlinck dienst, en levert aan ons geslacht mystiek uit de tweede hand. Van de denkbeelden van grooteren dan hij: Ruysbroeck, Emerson, heeft hij een handleiding van mystiek ten dienste van wereldsche liefhebbers weten te maken, - en die *Trésor des humbles*, gelijk zijn latere *La Sagesse et la Destinée*, zijn, ook in hollandsch gewaad, in veler boudoir te vinden. Zijn drama's zijn soms in

1 Men zie een schoone beschrijving bij G.F. Haspels, Onze literatuur en onze evangelieprediking p. 28, 29. Gedacht is hierbij vooral aan bladzijden als v. Deyssel Verz. Opst. I p. 33-37, 86-91, IV 259-262. Kloos, Jacques Perk, vooral 14 jaar, p. 9, 10. Tal van Sonnetten van verscheidenen spreken hetzelfde uit.

dialogen omgezette schetsen uit het eerste dezer werkjes. Vooral geldt dit van Aglavaine et Sélysette, een stuk waaraan van Deyssel uitvoerige, voor ons doel hoogst belangrijke beschouwingen heeft vastgeknoopt[1].

Van Deyssel's studie is een poging om de mystiek van Maeterlinck in begrippen om te zetten; het fijnste en subtielste dat tevens het hoogste is ook met het denken te verstaan. Het resultaat is dat de toch reeds schimachtige gestalten van Maeterlinck geheel allegorische figuren worden. Sélysette is 'het goude, onziende Weten' dat in schoonheid het 'zilvere, ziende Weten' (Aglavaine) 'evenaart en wellicht overtreft'; als zij elkander doordringen wordt dat heerlijke bereikt, dat 'het goud zich lichtelijk verzilvert en 't zilver zich vergoudt' (p. 217, 219, 221, 240 e.e.). Al deze 'fijnste bevingen in het liefdefluïde' (p. 234) grijpen plaats 'in de sfeer der ziel', d.i. niet van 'hartstocht of gemoedsleven' maar van het goddelijk of zieleleven' (p. 243, 257, 269).

Ik kan niet ontkennen dat ik dit alles hoogst belachelijk vind. Al die beweringen over 't bewegen in den lichtstroom der liefde, over de ontdekking der zielesfeer, over het accent als de alsnog onbereikbare godgeleerdheid der schoonheidsleer, de 'voor het oor-oog onzichtbare muziek' (p. 261).... zij beproeven het onmogelijke, nml. de mystische aandoening te vertalen in een spraak die ze niet uitdrukken kan. Bewijst van Deyssel daarmede niet, dat hij het eigenlijke dier mystiek zelf niet verstaat? Legt ook niet zijn onmogelijke eisch van deze dingen plastisch uit te beelden daarvan getuigenis af? Hij verwijt Maeterlinck te werken 'met zijn verstand boven zijn gevoel' (p. 258, 263)[2]; keert zich dit verwijt niet tegen hem zelf?

1 Het schoone beeld in Verz. Opst. IV 197-271.

2 Evenzoo Aug. Vermeylen, Van Nu en Straks (Jan. 1900), die La Sagesse et le Destinée noemt 'een werk dat vooral uit het hoofd komt', geheel zonder de 'Sincerity' die een schrijver als Carlyle kenmerkt.

Nog op eene toepassing van ‘la morale mystique’ (uit ‘le trésor des humbles’) moet ik de aandacht vestigen. Terecht wijst ook van Deyssel ze aan in Aglavaine et Sélysette. Het is de voorstelling dat de liefde zich uitstrekt naar en verliest in het absolute, naar de ziel die ook door hartstochten onaantastbaar is gebleven (p. 262, 263). De zonde kleeft den mensch slechts aan zonder hem innerlijk te bezoedelen. Reeds verscheidene jaren te voren had v. Eeden in Johannes Viator (1892) hetzelfde geschreven. ‘Voel je niet, dat dat heilig in je gebleven is, door al je gemeenheid heen. Als een klein diamantje dat blijft liggen in een afgebrand huis, precies even helder en schitterend’ (p. 250 van Joh. Viator). Het is de moraal van het ‘Jenseits von Gut und Böse’ die ook door de vage en ijle bladzijden van Johannes Viator telkens heen speelt.

Zoo werken de internationale invloeden, daaronder de mystieke, ook te onzent. Tolstoï zoowel als Maeterlinck, Huysmans en Verlaine worden gelezen, het neobuddhisme heeft enkele aanhangers en de theosofische vereeniging kleine kringen. Maar zeer sterk werkt dit een en ander bij ons *niet*. Wanneer ik lees over de hedendaagsche fransche litteratuur[1] met haar ‘anarchie intellectuelle et morale’, haar perverse ‘amour du mal’, dan verheug ik mij dat een decadenten-litteratuur, van dichters met physisch versleten en verwoeste organismen en geestelijke dorheid onder den schijn van mystieke aandoeningen, ons gelukkig grootendeels vreemd is. Maar - 't geen bedenkelijk is - die litteratuur wordt te onzent

1 Men zie Fr. Paulhan, Le nouveau mysticisme (1891), en een belangrijk artikel van René Doumic, Les décadens du christianisme (Revue des 2 Mondes 15 Mars 1895).

toch gesmaakt, en de eerste stappen op dien weg, dien René Doumic zoo terecht ‘prétendu mysticisme’ noemt, zijn ook aan onze poëzie niet vreemd. Die verfijning van gevoel, die men zonder eenig recht mystiek gelieft te noemen, vind ik b.v. in de door en door ongezonde afdwaling van sexueele neigingen, geteekend in Couperus' *Extaze* en *Eene Illuzie*, waar uit vermoeide sensualiteit de bloem eener mystieke adoratie te voorschijn komt. Maar - gelijk gezegd: - met ware mystiek, met eenige mystiek hoegenaamd zelfs, hebben deze geraffineerde gevoelens niets te maken.

Doch genoeg reeds om de herkomst der mystieke tonen in onze nieuwe letteren aan te wijzen en den omvang en het gehalte dier mystiek te bepalen. Het is ons duidelijk gebleken, dat de mystieke ader in de kunstbeweging van 1880 slechts van ondergeschikt belang en alles behalve rijk is.

Dit oordeel wordt niet gewijzigd door de vrij talrijke Christusverzen van Verwey, van Kloos, van Hélène Swarth, van anderen[1]. Er zijn onder deze gedichten schoone en treffende, over 't geheel zijn zij vaag en oneenvoudig; in geen geval kan men ze mystiek noemen. Het is een eigenaardige gewoonte van lieden die aan het christelijk geloof vreemd zijn om al spoedig al wat dat geloof raakt als ‘mystiek’ te kenschetsen. Een spraakgebruik dat aan de woorden een beteekenis verbindt, moet dit evenwel vermijden.

Onder de eigenlijke vertegenwoordigers der nieuwe school is er slechts een die op den naam van mysticus aanspraak maakt: van Eeden. Laat mij aanstonds als

1 Verspreid in bundels en in de Nieuwe Gids (nog in n^{os} van dit jaar). Die van Hél. Swarth in Sneeuwvlokken. Men zie ook J.H. Leopold, Zes Christusverzen (Nieuwe Gids VIII 1893).

mijn meening uitspreken dat juist van Eeden van mystiek buitengemeen weinig verstand heeft. Zoolang men vindt dat ‘het griezelige’ een geschikt synoniem is voor het mystieke, en in zijn beschouwing zich o.a. toevertrouwt aan den wakkeren Flammarion, is men nog op een betamelijken afstand van de diepten der mystiek. Ziehier een zinsnede die doet zien hoever van Eeden in 1890 in de kennis der mystiek was gevorderd. ‘Alles is mystiek, van het begin tot het eind, van de diatomeeën tot den Melkweg. Is het groeien van een boom, het leven van een mensch niet mystiek? Ja! is er iets mystieker denkbaar, dan het eenvoudig feit, dat een plank uit milliarden atomen bestaat, onderling relatief zoover van elkander als de sterren, en allen in voortdurende beweging - en dat die atomen, die elkaar niet raken en op niets rusten, een mensch kunnen dragen’?[1]

Zoo van Eeden in 1890. Het is waar dat hij later Johannes Viator (1892) geschreven heeft, waarin hij nog ‘mystieker’ is geworden, ja, volgens sommigen den superlatief heeft bereikt. Ook ‘het Lied van schijn en wezen’ I (1895) mag in dit verband genoemd worden.

Ongetwijfeld bevat Johannes Viator de poging om te stijgen en te vinden ‘heil in 't ijle, heil in het ijzige Niet’ (p. 213); maar dan ook om terug te keeren en de tijding van dat heil te brengen den menschen ‘met eene Liefde die geen Wederliefde vergt’ (p. 393). Maar den toon der echte mystiek die in het leege de volheid vindt, vernemen wij hier niet. Doorgaande, ja tot het einde blijft het ‘denken dat weifelen is’ (p. 365) medespreken. ‘Hoe willen wij toch aldoor overschrijden de

1 In de voordracht over de spiritistische verschijnselen in Studies I. Uit dienzelfden bundel is ook het vorige citaat.

brug van mensch tot God. Zien wij dan niet dat hij vallen moet, die 't beproeft' (p. 212). Zoo blijven wij hier in het ijle, het dorre; en zeer verre van de wereld waarin een Emerson, een Novalis ons leiden.

De vraag dringt zich op waarom het bij de voormannen der nieuwe beweging niet tot echte mystiek komt, noch bij v. Eeden die haar wil (althans gewild heeft), noch bij de anderen die haar onwillekeurig telkens ontmoeten. Het antwoord ligt in de heerschappij der artistieke neigingen boven alle andere. Voor stijging (en wij voegen er bij: voor nederdaling in de diepte) is de voorwaarde: renunciatie - gelijk Johannes Viator terecht leert. Maar ... aan de schoone wereld, de bekoring der kunst, ten slotte zelfs aan den strijd der maatschappij hebben onze nieuweren niet vaarwel gezegd. De ware mysticus is, zooal geen monnik of buddhistische Arhat, dan toch een stille in den lande, die vergeten leeft, en zich alleen uit voor de enkele verwante geesten die hem verstaan. Maar de mysticus die met wereldsch pogen in de bestaande toestanden wil ingrijpen, de mysticus-ondernemer, of de mysticus die op de markt met wat verfijnde reclame zijn 'precieuse' waar aanprijst: ziedaar ongetwijfeld belachelijke en weerzinwekkende verschijnselen. Zoo werden de meeste onzer jongere dichters door een juist gevoel geleid, toen zij zich van de mystiek eenigszins verre hielden. Mystiek is niet voor hen. Zij zijn niet wars van wereldsch gerucht, geen stillen in den lande.

Met dit in het licht te stellen beoordeel ik alleen openbare uitingen, zonder het verboden terrein van het particuliere leven te betreden. Uit de werken evenwel, zoowel als uit de geheele houding, blijkt *wat* de nieuwe school van mystiek verwijdert. Niet alleen haar zuiver

artistiek bedoelen, ook haar wereldbeschouwing gedoogt een ontluiken van mystiek leven niet.

Het is opmerkelijk hoe kras en beslist van Deyssel, Kloos, ook Verwey, de gangbare, men kan zeggen vulgaire, materialistische verklaringen napraten. De levensuitingen van de hersens en het hart 'welke voorheen als de bestaansopenbaringen van een afzonderlijk zijnden geest werden beschouwd' hebben zij nu leeren kennen 'als zuivere eigenschappen van de stof.' Hoe men zich ook inspanne om de schoonheid te grijpen als 'de heerlijke werkelijkheid, waar het leven op doelt', er is geen ontkomen aan de materialistische evolutieleer 'de dierlijke evolutie van Protoplasma-cel tot God.' - 'De Tijdgeest voedde hen op', welks leer immers is 'dat wij weten wat wij zien en weten wat wij gevoelen, maar niet weten wat is[1].'

Zulk een wereldbeschouwing nu is niet alleen doodelijk voor ware mystiek, in haar atmosfeer kan evenmin echte kunst gedijen. Uit deze diepe tweespalt verklaar ik voor een goed deel den zoo hartstochtelijken, onbegrensd aanmatigenden toon der nieuwere dichters. Zoolang het waar blijft dat kracht ligt in de maat en dat overdrijving bewijs is van zwakheid, vermoedt men achter een tuchteloos optreden altijd een innerlijk gebrek. In ons geval is de oorzaak niet ver te zoeken. Onze dichters zijn uitgegaan op een nieuwe visie van de wereld, met een nieuw gevoel van eigen kracht. Zij reppen de vleugels en roemen op hooge tonen in proza en lied het nieuwe leven en de nieuwe schoonheid: - maar er is iets dat die vlucht tegenhoudt, die kracht verlamt, er hangt een looden last aan de voeten: de materialistische beschouwing en het gevoel dat zij medebrengt trekt naar beneden.

1 Van Deyssel, Verz. Opst. I 28; Kloos, 14 jaren II 247, 251; Verwey, Toen de Gids werd opgericht 43.

Daarom is de nieuwe litteratuur onder ons niet de draagster geworden eener ideale levensopvatting. Zij heeft dit ook niet gewild, want zij wil niet prediken. Toch predikt zij voortdurend: de troostelooze wijsheid van den dag en de heerlijkheid van eigen visie. Maar, deze twee woorden rijmen niet. En de hartstocht tegen de lamlendige wereld daarbuiten is inderdaad geboren uit de tweespalt in het eigen gemoed.

De nieuwe richting heeft den moed gemist om nieuw te zijn. Zij kwijnt aan de erfenis van het vorige geslacht, het geslacht van 1848-1870, dat geleefd heeft bij wetenschap, kritiek, twijfel, individualisme. Overwonnen kon dit alleen worden door een krachtiger geloof aan de werkelijkheid eener hoogere wereld, en door een dieper innerlijk leven. Daaraan is evenwel de groep die in 1880 het woord begon te voeren, niet toegekomen. Zij hebben geen woorden genoeg kunnen vinden om de ouderen mede te smaden. Maar het dogma waarbij dat oudere geslacht geleefd had: de vooruitgang der menschheid, materieel en intellectueel, nam het jongere over, onbeziens, en wel in zijn meest materialistische gedaante. Uiterlijk maakte men zich los van allerlei vorm en conventie; maar het type van menschen bleef kritisch en cerebraal. De stemming moge *intens* of *precieus* worden, aan mystieke diepte of innerlijkheid reikt zij niet. Zoo weinig is in de nieuwste letteren een zelfstandige geestelijke richting aan het woord. De school van 1880 heeft in haar zuiver artistieke oppositie vergeten de liberale levens- en wereldbeschouwing te herzien. Zij heeft die eenvoudig aanvaard. Zoo rest van de geheele oppositie tegen de idealen dezer vorige periode alleen het socialisme, - waarbij dan ook v. Eeden en Gorter zich hebben aangesloten.

Hiermede is nu wel de verhouding onzer voornaamste nieuwe schrijvers en dichters tot de mystiek voldoende geteekend; ik moet evenwel nog iets zeggen over enkele anderen, en in 't algemeen over den invloed der mystiek in onze geestelijke atmosfeer.

Wij zagen reeds dat door de verwarde en ordelooze lecturen onzer tijdgenooten, en onder de heerschappij van het dilettantisme ook wat mystiek langs allerlei wegen en bijpaden insluipt. Men proeft er van, niet om het voedsel maar om den smaak. Voor den verstompten en fletsen geest is dit een nieuwe prikkel. De wereld is rijk, maar zij vermoeit de zenuwzwakke lieden, zij verveelt hen die geen gezonde taak voor hun geest weten te vinden: dat oneindig verscheidene wordt zoo eentonig: ‘plus c'est différent et plus c'est la même chose’; - laat ze dan maar eens hooren de tonen uit de diepte; wij gelooven wel niet dat er iets wezenlijks achter schuilt, wij maken er natuurlijk evenmin ernst mede als met iets anders, maar ... waarom zullen wij ons de weelde niet veroorloven ook van deze exotische vrucht eens te proeven? Mystiek - wel zeker wij mogen die malligheid ook wel eens! en dan ... is het artikel niet in de mode?

Toch zijn er gelukkig ook bij wie het anders is, en die in mystiek wat dieper doordringen dan b.v. door het lezen der oppervlakkige schetsjes van Maeterlinck. Ik denk hier niet zoo zeer aan predikanten van verschillende richting, over wier prediking een zekere mystieke tint ligt; - ik vrees dat verscheidenen hunner meer behooren tot de oppervlakkigen die ik zoo even teekende dan tot de ernstigen bij wie ik nu liever verwijl. Ik denk aan hen bij wie het lezen van mystieke schrijvers beantwoordt aan een behoefte, en die in geestelijken arbeid die gevoelens verstaan, teruggeven, - maar ook toetsen. Laat

mij enkele voorbeelden uit onze jongere litteratuur noemen.

Trouwens wat ik vermelden wil is minder nog zelfstandig werk dan wel het zich met liefde verdiepen in groote geesten van 't verleden, in groote ideeën van anderen. Allereerst van Plato. Plato vertoont aan ons geslacht weer een ander gelaat dan b.v. aan v. Heusde; en al zijn er die hem koel wetenschappelijk lezen, anderen vragen minder naar zijn historische omgeving, in 't geheel niet naar de dateering zijner geschriften om zijn 'ontwikkelingsgang' te schetsen, zij willen alleen zijn ideeën mede leven.

Zoo doet Dr. van Deventer[1]. Bij de behandeling der erotische dialogen, Lysis, Symposion, Phaedrus toont hij ook de mystieke ader in Plato te verstaan, evenals waar hij teekent de worsteling tusschen het sokratische beginsel van de heerschappij der rede en de erkentenis bij Plato van de onredelijke bestanddeelen der menschelijke ziel. Zoo wordt Plato gelezen met een oog van onzen tijd. Reeds A. Pierson had den weg daartoe gebaand toen hij in zijn Oudere Tijdgenooten Plato gebruikte om het geestelijk type der mannen van het Réveil te teekenen. Wie diep graaft in geestelijke dingen komt altijd weer bij Plato uit: dit heeft Pierson ook in het genoemde werkje schitterend gestaafd.

Van Plato op Thomas à Kempis schijnt de sprong grooter dan hij is. Ook deze Thomas wordt weer onder ons gelezen met andere dan puur wetenschappelijke belangstelling. Daarvan getuigt het merkwaardige boekje van J. Mathys Acket over de navolging Christi (1898). Het is uit katholieken kring voortgekomen, en geeft in vrijen vorm, vaak op bijna hinderlijk lossen toon een

1 Dr. Ch. M. van Deventer, Platonische studiën (1896).

paraphrase van stukken der Imitatie. De schrijver is door Thomas meer dan oppervlakkig geboeid en weet ook zijn lezers in de sfeer der middeneeuwsche vroomheid te brengen, die hem ernst is, geen streelend spel alleen. Toch is het boekje niet uit de volheid geschreven, het verwijlt nog te veel bij de tegenstelling met de wereld. De schrijver gevoelt dit verschil levendig.

'Gij hebt (zoo schrijft hij p. 49) wel aspiraties van geestelijk leven maar gij *zijt* geen geesteling.' Hij weet hoe goedkoop het eerste en hoe moeilijk het laatste is. Hij weet ook dat het eerste niet baten kan. 'De mystiker die niet meer leeft om rein en goed te worden, maar om stemming te hebben, die daalt in rang' (p. 123). Het boekje handelt eigenlijk over den mensch die uit het gewoel der wereld tot het geestelijk leven komt. Kenschetsend is daarom die treffende beschrijving van wat die mensch gevoelt bij het komen ter biecht (p. 139 vlgg.); maar de schrijver weet ook dat voor een Thomas in 'de heilige stilte der cel' (p. 96) zulke afzonderlijke handelingen eigenlijk niet meer noodig zijn. In die stilte en diepte nu brengt dit boekje ons niet, het getuigt er op een afstand van, het blijft in het voorportaal; maar: in 't voorportaal van den waren tempel.

Verder dan in dien voorhof, tot in het heiligdom zelf, brengen ons enkele der Ideestudies van Dr. J.D. Bierens de Haan (1898), over Het wijde, Het mysterie in ons zelf, de Schoonheid der natuur. 'Men kan het Mysterie koesteren zooals men een zeldzamen vogel of kurieuzen bloem kweekt, opdat immers het leven niet te gewoon worde. Men kan eigen alledaagschheid ontveinzen door veel te kijken naar een vreemd en exotisch verschijnsel, waarin men toch met zijn hart niet gelooft. Maar zoo wij zelf in ons innerlijk het Mysterie als eene werke-

lijkheid ontdekt hebben zijn wij er toe gekeerd met een natuurlijke verstandhouding' (p. 104). Wat de schrijver in deze zinsnede doet, doet hij slechts zelden: zich polemisch keeren tegen de wereld. Over 't geheel geeft hij veel meer positief den inhoud der mystieke denkbeelden en aandoeningen, waarbij hij niet ontkomt aan dat eigenaardig optimisme van den mysticus, voor wien de strijd en het kwaad niet bestaan, voor wien het mysterie licht is en zaligheid, en die van een duister mysterie niet weten wil. Onder veelzijdige invloeden, vooral onder den diepen en blijvenden indruk der geestelijke nalatenschap van wijlen den hoogleeraar W.G. Brill[1], dien stillen theosoof in ons midden, heeft Dr. Bierens de Haan evenwel niet slechts weerklank gegeven op tonen van anderen, zijn boekje getuigt van eigen zelfstandig pogen om te komen 'door de rede tot de aanschouwing'.

Wien deze samenvoeging bevreemdt denke aan de erfenis die Plato aan alle verdere geslachten heeft vermaakt, en die bestaat uit twee deelen: *rede, visie*. Wie zal deze twee verbinden? Ook al mochten alle pogingen daartoe mislukken, wij zullen aan de eenheid blijven gelooven.

Komende tot een besluit, moet ik waarschuwen tegen misvatting mijner bedoelingen. Wanneer ik gepoogd heb U te doen zien hoe de mystieke stemming zich te onzent openbaart, heb ik dat niet gedaan om U die beweging te doen 'waardeeren.' *Waardeeren* is inderdaad een der domste bezigheden waarin de beschaafde mensch onzer dagen zich verloopt. Waardeeren d.i. koel en onverschillig eenige tweedehandsche, averechtsche kennis opdoen en

1 Dr. W.G. Brill, Geestelijke nalatenschap, met een voorrede van mijn hand uitgegeven, 1896.

waanwijs zich daarop verheffen; maar *niet* tot de kern doordringen, *niet* eigen zedelijke houding bepalen, integendeel afstand doen van het onderscheiden van goed en kwaad. Welnu: de mystiek *is* niet te waardeeren door wie niet in haar doordringt. Mystiek te willen *maken*, leidt tot de poverste resultaten.

Mystiek is in vele tijden, en ook nu, een ziekteverschijnsel, een waarschuwend symptoom van gevaarlijke geestelijke krankheid, - *niet* een geneesmiddel. Maar in de mystiek komen ook van de diepste en hoogste behoeften der menschelijke ziel te voorschijn: de behoefte aan innerlijkheid, wezenheid, onmiddellijkheid, éénheid, de behoefte aan dat 'Jenseits' zonder hetwelk deze wereld en dit leven niet anders aanbieden dan radelooze verwarring en platte onbeduidendheid.

IK HEB GEZEGD.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

In den aanvang van het thans afgeloopen genootschapsjaar is aan onze Maatschappij de hooge eer te beurt gevallen, dat H.M. de Koningin het Haar door Uwe vorige Vergadering aangeboden Beschermvrouwschap goedgunstig heeft aanvaard. De overtuiging dat Hare Majesteit, niet minder dan Hare Koninklijke Voorvaders sedert de stichting dezer Maatschappij, ons streven in het belang van vaderlandsche taal en geschiedenis met welwillendheid gadeslaat, zal zeker ons allen een prikkel zijn om krachtig mede te werken tot bevordering van den bloei onzer vereeniging.

Eveneens mogen wij ons sedert Uwe vorige Vergadering verheugen in het bezit van een nieuw Eerelid, daar de Heer Jozef Israëls zijne benoeming als zoodanig welwillend heeft aanvaard. Ook alle toen nieuw gekozen Leden, 14 gewone en 8 buitenlandsche[1], hebben hunne benoeming aangenomen, met uitzondering alleen van den Heer Dr. W.J. Viljoen te Stellenbosch, van wien nog geen antwoord is ontvangen. Hierover kunnen wij ons

1 Twee hunner, de HH. Dr. H.E. Dosker te Holland (Michigan) en Dr. Ch. Lecoutere te Leuven hebben volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone Leden aanvaard.

niet verwonderen met het oog op de reeds destijds in Zuid-Afrika heerschende spanning, spoedig gevolgd door de vreeselijke gebeurtenissen, die sedert aldaar voorvielen en de aandacht der geheele beschaafde wereld geboeid hielden.

Dat die gebeurtenissen ook in den kring onzer Maatschappij levendige deelneming vonden, behoeft geen betoog. Bijna in elke Maandvergadering werd gelegenheid gevonden daarover te spreken; de aanvankelijk groote voorspoed onzer stamgenooten in Zuid-Afrika werd met gejuich begroet, hun rampspoed en gedwongen terugwijken oprecht betreurd, terwijl steeds de beste wenschen werden geuit voor de toekomst in deze worsteling voor recht en vrijheid. Als blijk van sympathie en om harerzijds toch iets te doen voor de benarde stamgenooten, besloot de Maandvergadering van October een honderdtal exemplaren van de Engelsche vertaling van Prof. W. van der Vlugt's brochure ‘Transvaal contra Groot-Brittannië’ aan te koopen en te verzenden aan Free-Libraries, hoofdzakelijk in Londen en in Zuid-Engeland. Al kon men van dezen maatregel geene belangrijke uitkomst verwachten, zoo meende men toch dat er wellicht iets door zou kunnen worden bereikt, en achtte het in elk geval goed, dat de Maatschappij aldus van hare gezindheid deed blijken.

In diezelfde Octobervergadering werd tot Voorzitter voor dit maatschappelijk jaar gekozen de Heer Dr. J. Verdam, die het Voorzitterschap aanvaardde met eene hartelijke dankbetuiging aan den aftredenden Voorzitter, den Heer Dr. A. Beets, en aan de beide afgetreden Bestuursleden, de HH. Dr. P.J. Blok en Dr. H.C. Rogge, vooral aan den Heer Blok, die als Voorzitter en Bestuurslid gewichtige diensten aan de Maatschappij had bewezen.

Ook kon in die vergadering worden medegedeeld, dat de HH. Dr. A. Kluyver en Dr. A.E.J. Holwerda hunne

benoeming tot Bestuursleden hadden aangenomen, en dat de Heer L.D. Petit, tot Bibliothecaris door Uwe vorige Vergadering herbenoemd, bereid was wederom voor drie jaren de belangen onzer boekerij te behartigen.

Tevens werden in October herbenoemd: tot leden der Bibliotheek-Commissie de HH. Dr. J.W. Muller en Dr. P.J. Blok, der Commissie voor Taal- en Letterkunde de HH. Dr. A. Beets en Dr. J. ten Brink, en der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde de HH. Mr. Ch. M. Dozy en Mr. S.J. Fockema Andreae. Allen namen hunne benoeming aan.

Met groote voldoening kon de nieuwe Voorzitter bij zijn optreden het heuglijk bericht mededeelen, dat ons in Mei 1899 overleden buitenlandsch medelid, de Heer James de Fremery, die reeds vroeger door belangrijke geschenken aan de bibliotheek herhaaldelijk zijne sympathie voor onze Maatschappij had betoond, haar bij uiterste wilsbeschikking had vermaakt de som van 500 dollars, benevens een groot deel zijner geschiedkundige boekverzameling. Het Bestuur heeft dit aanzienlijk legaat met hartelijken dank aanvaard. De geldsom is onlangs reeds ontvangen en belegd; de boeken zullen evenwel eerst later kunnen worden toegezonden.

De Maandelijksche Vergaderingen werden geregeld gehouden en vrij druk bezocht, somtijds ook door eenige niet te Leiden wonende Leden, van welke zich 58 volgens art. 39 der Wet aanmeldden om een oproepingsbriefje voor alle vergaderingen te ontvangen.

In de vergadering van 6 October sprak de Heer Dr. F.A. Stoett over ‘Het belang der dialecten voor de verklaring van spreekwoorden’. Spr. wees op het dwaze van vele verklaringen van spreekwoorden: bij gebrek aan kennis worden maar al te dikwijls oudere vormen ver-

zonnen of anecdoten bedacht, waarin dan de verklaring zou moeten worden gezocht. Vóór alles is noodig een onderzoek naar den ouderdom eener spreekwijze en tevens studie van volksgebruiken en -spelen, van volksgeloof, rechtswezen, zeden en gewoonten. Onschatbare bronnen zijn de oude legenden, sprookjes en fabels en tooneelstukken. Met tal van voorbeelden werd dit toegelicht.

Veel evenwel kan alleen worden verklaard uit de dialecten, hetzij door de synonieme zegswijzen die daarin worden aangetroffen, hetzij door eene oudere beteekenis waarin een woord daar nog voorkomt, hetzij door een voller vorm, dien eene uitdrukking in het eene of andere dialect nog heeft. Vroeger was een onderzoek in deze richting onmogelijk, doch door de vele idiotica, in Zuiden Noord-Nederland in den laatsten tijd verschenen, waaronder dat van de Zaansche Volkstaal, bewerkt door Dr. G.J. Boekenoogen, uitmunt, zijn wij thans in staat vele uitdrukkingen te verklaren, die tot nu toe duister waren. Ook dit werd met vele voorbeelden nader aangetoond.

Den 3en November deed de Heer F.A. Hoefer 'Eenige mededeelingen over het Kasteel te Hattem'. Reeds in een stuk van 1307 wordt gesproken van Ridders van St. Jan van Jerusalem, wier huis op den Godesweerd lag: zij moesten trachten de reeds sedert lang aldaar bestaande kerk in hun bezit te krijgen. Dit was voor hen van zooveel belang, omdat het bed van den IJssel zich had gewijzigd, waardoor de Godesweerd een strategisch punt werd, gekeerd zoowel naar de zijde van Zwolle als naar Kampen. Omstreeks dien tijd schijnt dus het Kasteel te zijn gebouwd. Zeker bestond het reeds in 1361, toen met den Heer van den Bukhorst eene overeenkomst werd aangegaan. Dit kasteel heeft in de krijgsgeschiedenis eene belangrijke rol gespeeld. Bekend is het dat aldaar

in 1400 Catharina van Beieren overleed, de gemalin van Hertog Willem. Door Hertog Reinald werd het geducht versterkt, gelijk nog onlangs bleek uit een door Spr. teruggevonden steen, waarop het bouwen van een toren in 't jaar 1404 wordt vermeld. In December 1580 hebben Lodewijk en Willem Montfoort het kasteel in handen der Spanjaarden gebracht, hetgeen steeds als verraad is gebrandmerkt, doch volgens Spr. te onrechte, daar de Hervorming te Hattem met geweld was ingevoerd en de Montfoorts nooit den eed van trouw aan de Staten hadden gedaan. Zij werden toen gevangen genomen en te Arnhem ter dood gebracht. Het kasteel werd geslecht, behalve twee torens die in de vesting werden opgenomen. Ook deze kwamen in verval; in 1771 heeft men de laatste puinhoopen er van verkocht.

Omtrent het uitwendige kan men zich eene vrij goede voorstelling maken hoofdzakelijk door de kaarten van Jacob van Deventer (1560) en van Thomas Witteroos (1570). Het inwendige leert men kennen uit vele oude rekeningen en inventarissen van hetgeen opvolgende drosten elkander overdroegen. Eene belangrijke vermeerdering van de kennis van het kasteel werd nog onlangs verkregen door opgravingen, die Spr. zelf ter plaatse liet doen. Vele oude fundeeringen of vloeren van zalen en torens en een stuk van den oudtijds veelgenoemden heimelijken gang onder de aarde konden worden blootgelegd. Ook werd allerlei huisraad gevonden, dat thans te Hattem met zorg wordt bewaard en tentoongesteld.

Na afloop dier vergadering maakten vele leden nog gebruik van de hun welwillend door den Heer Hoefer geboden gelegenheid tot bezichtiging van eene fraaie verzameling geschiedkundige kaarten van Duitsche streken, vervaardigd onder leiding van Prof. von Thudichum te

Tubingen, naar het model van hetgeen thans ook hier te lande het Historisch Genootschap te Utrecht met geldelijken steun o.a. van onze Maatschappij, ondernam.

In de vergadering van 1 December sprak de Heer Dr. G. Kalff over 'De lyriek van P.C. Hooft (naar aanleiding der nieuwe uitgave zijner gedichten)'. Spr. begon met eene vergelijking te maken tusschen de vroegere uitgave van Leendertz en de thans door den Heer Stoett bewerkte uitgave. Uiterlijk onderscheidt zich de laatste zeer gunstig van de eerstgenoemde door fraaie en deftige, den dichter waardige uitvoering. Wat het innerlijke betreft, was het den nieuwen bewerker moeielijk vele verbeteringen aan te brengen; immers, de uitgave van Leendertz stond voor zijn tijd zeer hoog door zuiveren tekst, volledigheid en chronologische rangschikking. Daarin heeft de Heer Stoett slechts geringe wijziging behoeven te brengen; wel heeft hij vrij wat toegevoegd, nl. verklarende aanteekeningen en vooral woordverklaringen: in deze laatste ligt het zwaartepunt der nieuwe uitgave.

Er is een groot verschil van beginsel tusschen de beide uitgevers: Leendertz gaf, hoewel niet steeds consequent, den tekst zooals die door Hooft in eerste ontwerp was gemaakt; Dr. Stoett geeft dien, zooals die door den dichter later is gewijzigd, dus in den vorm dien Hooft zelf voor den besten hield. Deze laatste opvatting gaf naar het oordeel van den Heer Kalff tot eenige bedenkingen aanleiding. Bij sommige gedichten is z.i. de oorspronkelijke vorm te verkiezen boven dien, later door den dichter onder veranderde omstandigheden daaraan gegeven, en is het dus raadzaam de oorspronkelijke redactie af te drukken (vooral in eene chronologisch geordende verzameling), waarbij dan de later aangebrachte wijzigingen in noten kunnen worden vermeld.

Daarna werd gesproken over de lyriek van Hooft en de verhouding van zijn persoon tot zijn werk. Hooft is in de Nederlandsche letterkunde de eerste man van den nieuweren tijd: vóór hem kunnen slechts weinigen, met name Erasmus en Janus Secundus, Coornhert en Spieghel, min of meer zoo heeten. De Renaissance had grooten invloed op hem, getuige zijne studie der mythologie, zijn natuur- en eergevoel. Hij muntte uit in fijne vormen, grootendeels te danken aan zijn omgang met velen van anderen landaard. Hij was gehecht aan de wereld en volstrekt geen fatalist (gelijk beweerd was), eerder determinist, daar zijn geloof eene vermenging was van de leer van Christendom en Stoa.

Eene groote rol in zijne poëzie speelt de liefde. Voor zoover uit zijne gedichten en uit andere gegevens kon worden vastgesteld, werden zijne verschillende liefdesgeschiedenissen ter sprake gebracht en de werkelijkheid in dezen aan de poëzie getoetst. In het onderscheiden tusschen min en liefde, in het geheele karakter zijner liefde vindt men den invloed van de opvatting van Petrarca, die zich op hare beurt heeft gevormd onder den invloed der Platonische liefde.

De voordracht werd besloten met een kort waardeerend woord over den dichter als artist[1].

Aan het einde dier vergadering deelde de Heer Dr. A.G. van Hamel mede, dat het hem gelukt is in het Album van Louise de Coligny, waarover hij in de Maandvergadering van Maart 1899 had gesproken[2], den naam van den dichter aangeduid onder de initialen F.A.D.M. te ontdekken. Het is François Auzière de Montpellier,

1 Vgl. het sedert verschenen opstel van Dr. G. Kalff: 'Hooft's lyriek' in *De Gids*, 1900, I blz. 1 vv.

2 Vgl. Handelingen 1899, blz. 90 en *De Gids*, 1900, I blz. 524 vv.

een voorloopig nog vrij onbekend persoon, omtrent wien hij echter hoopt nog het een en ander te zullen kunnen vinden.

In de vergadering van 5 Januari droeg de Heer Dr. J.M. Hoogvliet zijne vertolking voor van het Deensch parodiëerend treurspel van J.H. Wessel, getiteld 'Johan von Ehrenpreis of de strijd tegen het noodlot'. In eene korte inleiding werd medegedeeld hoe in het jaar 1772, toen in Denemarken de tragedies van Voltaire grooten opgang maakten, Wessel dit stuk schreef om het hoogdravende en het belachelijke te hekelen dat in die tragedies, vooral uit den laatsten tijd van Voltaire, gevonden wordt, en waardoor zij verre achterstaan bij de klassieke drama's van Racine en Corneille. Wessel zelf is overigens vrijwel onbekend, maar door dit stuk heeft hij zich in Denemarken een grooten naam gemaakt. Aan de juiste Nederlandsche vertolking was bijzonder veel zorg besteed.

Den 2en Februari hield de Heer Dr. P.L. Muller eene voordracht over 'De uitbreiding der Europeesche beschaving over de aarde'. Deze is hierachter onder de 'Mededeelingen' afgedrukt.

In de vergadering van 2 Maart werd door den Heer Dr. J.W. Muller medegedeeld: 'Nog een en ander uit onuitgegeven brieven van Bilderdijk, Tollens e.a.' Ten vervolge op het voorgedragene in de vergadering van December 1898[1] deelde de Heer Muller thans het een en ander mede uit brieven van Bilderdijk en Tollens aan J.W. Yntema, den uitgever-redacteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De eerste brief van Bilderdijk is uit het jaar 1807, toen hij naar 's-Gravenhage was verhuisd, na het mislukken van het plan van J. Valckenaer

1 Vgl. Handelingen 1899, blz. 84 vv.

en Schimmelpenninck, die getracht hadden hem te laten benoemen tot Secretaris van de Maatschappij der Ndl. Letterkunde, met eene behoorlijke jaarwedde, waarvoor dan de Staat een subsidie zou verstrekken. Bilderdijk roemt zeer de vriendelijke gezindheid van den Koning, maar klaagt overigens sterk over de Haagsche omgeving en zijne ongeschiktheid voor het hem opgedragen werk. Latere brieven zijn uit Leiden, waarheen hij in 1808 wederom verhuisd was en waar hij zich meer op zijn gemak gevoelde, ofschoon hij ook toen nog veel klaagde, soms op zonderlinge wijze, bv. over de eer hem door den Koning bewezen door zijne benoeming tot lid van het Instituut.

Niet zonder belang zijn zijne mededeelingen aan Yntema over eene scherpe recensie van Joh. Meerman's 'Berichten omtrent het Noorden en Oosten van Europa', die door Yntema voor zijn tijdschrift was geweigerd en later, in 1810, anoniem verscheen in Immelzeel's *Schouwburg*. Het blijkt, dat B. deze recensie schreef met de bedoeling den schrijver, die bij den Koning in hoog aanzien stond en als Directeur van Wetenschappen grooten invloed had, belachelijk en onmogelijk te maken.

In lateren tijd verflauwde Bilderdijk's belangstelling in de *Letteroefeningen* en schreef hij ook niet meer aan Yntema. Wel spreekt hij in zijne brieven aan Tydeman nog van tijd tot tijd over het tijdschrift, maar meer en meer vervreemdde hij zich er van en eindelijk stond hij zelfs vijandig er tegenover.

De 16 brieven van Tollens betreffen hoofdzakelijk de *Letteroefeningen* en Immerzeel's *Muzenalmanak*, waarvan Tollens medewerker of mederedacteur voor het poëtische gedeelte was. In zijne briefwisseling trekt vooral de aandacht hetgeen hij schrijft over eenige aanvallen tegen

Van Lennep en A. van der Hoop. In tal van recensies, die hij aan Yntema zendt, wil hij dezen laatste vernederen en daarentegen een jongeren stadgenoot Van den Broek op overdreven wijze prijzen en hem op den voorgrond brengen.

Spr. eindigde zijne voordracht met eene herhaling van zijne reeds bij eene vorige gelegenheid gedane belofte deze geheele verzameling later aan de Maatschappij ten geschenke te zullen geven.

In diezelfde Maart-vergadering hield de Heer Dr. A.E.J. Holwerda eene voordracht, getiteld: 'Eenige opmerkingen omtrent het Christelijk bedehuis, in het bijzonder de Aya Sophia'. Het oude Christelijke bedehuis, de basilika, geldt gewoonlijk als eene vervorming òf van de heidensche markt-basilika òf van het Grieksche en Romeinsche woonhuis. Men gaat echter in de kunstgeschiedenis vaak te ver met jongere kunstvormen uit oudere af te leiden en rekent te weinig met de oorspronkelijkheid van den kunstenaar. De beteekenis eener nieuwe kunstrichting ligt minder in de vervorming van het oude dan in den geest die den kunstenaar daarbij bezielde.

De Christelijke basilika is eene zelfstandige verwerking van traditioneele kunstvormen, die men aan de marktbasilika, vooral ook aan het woonhuis en ook wel aan nog andere soorten van bouwwerken, ontleende; zoo vindt men de bovengaanderijen in den ouden Dorischen tempel terug. In plaats van het gewone zadeldak trad niet zelden de koepel.

Zulk eene basilika met koepel en bedekt voorhof (narthex) en open voorhof (atrium) is de in 532 door Justinianus gebouwde Aya Sophia, waarvan in 558 de koepel, ten gevolge eener aardbeving ingestort, hooger werd opgetrokken en daardoor beter bevestigd; omstreeks 842 werd een

deel van het atrium vervormd tot een tweeden-narthex.

In de Aya Sophia vinden alle oude elementen van bouwvormen eene geheel eigenaardige verwerking, in de eerste plaats het gewelf, de koepel, van Babylonischen oorsprong, bekend in de Mykeensche periode, bij de Egyptenaren, vooral bij de Etruriërs en Romeinen, die den geweldigen koepel van het Pantheon hadden. De zuilen, nog zoowat Ionisch, missen haast alle détail, dat toch in het grootere geheel tot den indruk niet afdoet. De pronk met verschillende steensoorten is niet brutaal, zooals vaak in Romeinsche bouwwerken: de pracht der onderdeelen gaat volkomen op in de harmonie van het geheel. Het stemmige en op velerlei wijze gebroken licht overheerscht alles.

In die harmonie vindt men nog den ouden Griekschen kunstgeest terug; zoo ook in het volmaakte overzicht dat men over het geheel verkrijgt, in het zwevende van den koepel die niet neerdrukt, zooals die van het Pantheon. Wel is er in de wijze waarop die koepel boven halfkoepels en halfbogen zich verheft en de wijze waarop de ramen zijn ingebracht, iets dat weinig van onderlingen samenhang spreekt, en hier gevoelen wij vooral hoe schoon de latere gewelvenbouw der Gothiek samenhang en verscheidenheid weet te verbinden.

In de vergadering van 6 April spraken de HH. Dr. A. Kluyver over 'Eene onuitgegeven lijst van woorden, afkomstig van Zigeuners uit het midden der 16de eeuw' en Dr. S.G. de Vries over de 'Musyck-Boecken' in het bezit van Const. Huygens. Beide deze bijdragen zijn hierachter onder de 'Mededeelingen' afgedrukt.

De Meivergadering werd volgens de Wet bestemd tot het voorbereiden en regelen van de werkzaamheden dezer Jaarlijksche Vergadering.

In den bundel der ‘Handelingen’ van 1898-'99, die met de ‘Levensberichten’ in October l.l. verscheen, zijn behalve de belangrijke voordracht van den Heer Dr. H.J. Kiewiet de Jonge ‘Het Nederlandsch element in den vreemde’ bijdragen opgenomen van de HH. Dr. P.J. Blok, G.J.W. Koolemans Beijnen, Dr. B. Symons en Dr. J. Verdam. Door de welwillendheid dezer heeren is het Bestuur tot zijne voldoening in staat geweest U een bundel aan te bieden, die ongetwijfeld velen Uwer welkom was.

Van de verdere uitgaven in het afgeloopen jaar tot stand gekomen, is in de eerste plaats te noemen het Leven van Sinte Lutgart, tweede en derde boek, (het eerste is verloren), naar een Kopenhaagsch handschrift vanwege de Maatschappij uitgegeven door Prof. F. van Veerdeghem te Luik, waarvoor Uwe Vergadering in 1898 een subsidie verleende. Dit werk heeft bij deskundige beoordeelaars reeds groote waardeering gevonden; de Heer Van Veerdeghem heeft alle aanspraak op onzen dank, dat hij zijne bewerking van dezen belangrijken tekst aan onze Maatschappij ter uitgave heeft willen afstaan.

Van den Spiegel der Sonden, waarvoor eveneens een subsidie uit het Fonds door U werd verleend, is het eerste gedeelte, de poëtische tekst, door de goede zorgen van onzen Voorzitter voleindigd. Dezer dagen zal U een prospectus dienaangaande worden toegezonden.

Omtrent de voortzetting van het Glossarium van wijlen den Heer Stallaert, waarmede de Heer K.F.I. de Flou zich heeft willen belasten, is bericht ontvangen dat de Heer De Flou dacht omstreeks Juni stof genoeg bearbeid te zullen hebben om het verschijnen eener nieuwe aflevering mogelijk te maken.

Van de uitgave der Spelen van Cornelis Everaert, vanwege onze Maatschappij bewerkt door de HH. Dr. J.W.

Muller en Dr. L. Scharpé, is zooeven de tweede aflevering verschenen, bevattende de tweede helft van den tekst. Eene slot-aflevering, die eene inleiding en de noodige aanteekeningen zal behelzen, is in voorbereiding.

Op deze gunstige berichten omtrent verschillende uitgaven moet ik met leedwezen een ongunstig bericht laten volgen betreffende het groote plan waartoe onze Maatschappij het initiatief nam, nl. de uitgave der briefwisseling van Const. Huygens. De Commissie die zich op Uwe uitnoodiging met deze taak had belast, heeft dezer dagen medegedeeld, dat zij om verschillende redenen, hoofdzakelijk wegens gemis aan financieelen steun, zich genoodzaakt heeft gezien haar mandaat neer te leggen.

Ook in het afgeloopen jaar hebben wij wederom een groot verlies te betreuren door het overlijden van 16 onzer gewone en 2 buitenlandsche Leden. Hunne namen zijn U zooeven door den Voorzitter in zijne Toespraak in herinnering gebracht.

Op het oogenblik telt de Maatschappij 4 Eereleden, 464 ‘gewone’ Leden in Nederland, 10 in Nederlandsch-Indië, 4 in het Buitenland en 148 ‘buitenlandsche’ Leden (waarvan 16 volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone Leden hebben aanvaard), te zamen 630, tegen 633 in het vorige jaar.

Met dit overzicht besluit ik mijn jaarverslag. Al hetgeen der vermelding waard is, is door mij medegedeeld, en er rest mij niets dan U mijnen dank te betuigen voor de mij geschonken aandacht.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

Dames en Heeren!

In het Verslag dat ik de eer had verleden jaar te dezer plaatse uit te brengen, deelde ik U reeds het een en ander mede over het hoogst belangrijke geschenk dat onze Maatschappij ontvangen had van de erfgenamen van ons onvergetelijk medelid prof. Fruin, ter voldoening aan den in zijn testament uitgedrukten wensch. Als vervolg daarop kan ik U thans mededeelen dat, nu de geheele verzameling door mij geïnventariseerd en gecatalogiseerd is, ruim 1820 boekwerken of 2576 boekdeelen en 1267 overdrukken onze Bibliotheek zijn komen vermeerderen. Ik zal U niet vermoeien met het opnoemen der titels van de vele belangrijke, zeldzame en kostbare boeken die in deze collectie voorkomen, daar ik overtuigd ben dat de alphabetische opgave, die als bijlage tot dit verslag zal opgenomen worden, U een helder beeld zal geven van de groote belangrijkheid en kostbaarheid van dit geschenk, waardoor nu onze Bibliotheek eene der rijkste op het gebied der vaderlandsche geschiedenis geworden is, en de gevierde naam van Prof. Fruin voor goed aan onze Bibliotheek verbonden werd.

Onder de geschenken waarmede door 107 leden en andere belangstellenden onze Boekerij vermeerderd werd, is vooral te noemen eene collectie van 48 brieven door vermaarde letterkundigen gericht aan den bekenden letter- en oudheidkundige D. Buddingh, den grondlegger van het Ned. Onderwijzers-genootschap in 1874 overleden, en ons geschonken door zijne dochter Mej. S.J.C. Buddingh, directrice der Hoogere Burgerschool voor meisjes te Utrecht; daaronder bevinden zich brieven van Jacob Grimm, Clarisse, Raffn, W. de Clercq, Matth. de Vries e.a. allen handelende over letter- of oudheidkundige onderwerpen en eene welkome bijdrage vormende voor onze reeds zeer uitgebreide brievenverzameling, die in de laatste dagen eene bijzondere uitbreiding verkreeg door de ontvangst der collectie, reeds vroeger aan ons gelegateerd door wijlen ons medelid A.C. Kruseman, den gevierden Haarlemschen uitgever. Daar ik dit omvangrijke legaat nog niet heb kunnen catalogiseeren, behoud ik mij daaromtrent nadere mededeelingen voor, maar kan U nu reeds mededeelen dat hierin voorkomt eene menigte brieven van Da Costa, Hofdijk, De Génestet, Hasebroek, Busken Huet, Beets, Pierson, Van Zeggelen, en van een groot aantal andere Nederlandsche letterkundigen, allen met betrekking tot de door Kruseman gevormde plannen en uitgegeven boeken, in de keurigste orde persoonlijk door hem gerangschikt en gebonden in 120 banden. Deze honderden brieven vormen een onuitputtelijke bron voor de geschiedenis onzer letterkunde van 1840-1885. - Daarenboven kocht ik op de veiling der autographen-verzameling van den oudminister Van Maanen eene collectie van ongeveer 60 brieven, waaronder 14 van M. Siegenbeek aan Van Maanen gericht en handelende o.a. over de correctie der drukproeven van verschillende Wetboeken.

Ons medelid J.A. van Dijk schonk ons een merkwaardig handschrift van wijlen Dr. L.A. te Winkel, een schets der vaderlandsche geschiedenis ten gebruike bij de lessen aan den Prins van Oranje in 1854 en volgende jaren gegeven, terwijl wij kochten een onuitgegeven blijspel van 1657 getiteld: Klugt van Monsieur Wintbreeker en Jonker Ligtbedrogen. - Voor onze handschriftenverzameling leverde het afgeloopen vereenigingsjaar dus rijke vruchten op.

De verkooping der Bibliotheek van wijlen prof. Cosijn schonk ons eene welkome gelegenheid de afdeeling Germaansche Philologie van onze Boekerij met menig reeds lang gewenscht boek te vermeerderen; ook kochten wij daar in HS. van prof. Cosijn een woordenlijst op de werken van Jacob Cats. De bij ons voorhanden literatuur over Zuid-Afrika werd met de nieuwste werken over de Transvaal vermeerderd, en de eigenaardige, geheel in onze boekerij te huis behoorende, eenige verzameling Nederlandsche kinderboeken uit vroeger tijd werd met een dertigtal uit de eerste helft der 19e eeuw verrijkt. Alle boeken zullen als naar gewoonte in de bijlage tot dit verslag vermeld worden. Behalve het geschenk van de familie Fruin werd onze Bibliotheek zoowel door geschenken als door aankoopen en door het letterkundig verkeer met binnen- en buitenlandsche genootschappen en maatschappijen met ruim 260 boeken vermeerderd.

Te betreuren is het dat verschillende leden die voor de samenstelling hunner nieuwste uitgaven eene menigte boeken van onze Bibliotheek ter leen ontvingen, er niet aan gedacht hebben dat onze Boekerij daardoor recht had op een presentexemplaar daarvan, en dat eene officieuse herinnering aan de door hen indertijd onderteekende belofte geen resultaat gaf. Ik veroorloof mij dus

hierbij aan art. 7 van het Reglement van uitleenen te herinneren.

Ook in dit jaar werd van onze Bibliotheek druk gebruik gemaakt. 1620 boeken en 13 handschriften werden tegen ontvangbewijs naar buiten uitgeleend, terwijl eene ontelbare menigte in de Leeskamer en door Heeren Redacteuren van het Woordenboek geraadpleegd werd.

Aan de leden der Bibliotheekscommissie Prof. Blok en Dr. J.W. Muller mijnen dank betuigende voor de mij door hen gegeven adviezen, dank ik U voor de mij verleende aandacht.

LOUIS D. PETIT.

Lijst van personen en instellingen die de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in het genootschapsjaar 1899-1900 met geschenken hebben vereerd.

1	Mr. J.H. Abendanon te Batavia.
2	R. Acton te Londen.
3	Dr. S. Baart de la Faille te 's-Gravenhage.
4	Mr. C. Bake te 's-Gravenhage.
5	F. de Bas te 's-Gravenhage.
6	Joh. H. Been te Brielle.
7	E. Bernhardt te Erfort.
8	Dr. J.P. de Bie te Rotterdam.
9	Dr. P.J. Blok te Leiden.
10	Mr. Ph. van Blom te 's-Gravenhage.
11	Dr. G.J. Boekenoogen te Leiden.
12	G.M. Boissevain te Amsterdam.
13	Mr. A.C. Bondam te 's-Hertogenbosch.
14	E.H. van Borssum Waalkes te 's-Gravenhage.
15	J. Bouchery te Antwerpen.
16	J. Boudewijnse te 's-Gravenhage.
17	L.J.A. Braakenburg van Backum te Leiden.
18	Dr. J.C. Breen te Amsterdam.
19	B. Brons te Emden.
20	C.W. Bruinvis te Alkmaar.
21	Mej. S.J.C. Buddingh te Utrecht.
21*	P.A. du Chastel de la Howarderie te Doornik.
22	A. de Cock te Denderleeuw.
22*	Comm. d. Buma-Bibliotheek te Leeuwarden.
23	J.F.W. Conrad te 's-Gravenhage.
24	O. van der Dale te Bergen.
25	M.A. Dée te Leiden.

26	J.A. van Dijk te Leiden.
27	S.C. van Doesburgh te Leiden.
28	H.E. Dosker te Holland (Michigan).
29	Mr. Ch. M. Dozy te Leiden.
30	H. Dyserinck te 's-Gravenhage.
31	G. Edmundson te Southall (Middlesex).
32	J.W. Enschedé te Haarlem.
32*	H. Ermisch te Leipzig.
33	Mr. J.A. Feith te Groningen.
34	Wijlen Dr. R. Fruin te Leiden.
35	A.A. Ganderheiden te Amsterdam.
36	Gemeentebestuur van Deventer.
37	Gemeentebestuur van Leiden.
38	Mr. J.J. van Geuns te 's-Gravenhage.
39	P. Gouda Quint te Arnhem.
40	Joh. Gram te 's-Gravenhage.
41	Dr. H.G. Hagen te Leiden.
42	Dr. C.J. Hansen te Antwerpen.
43	Dr. A.H.L. Hensen te Warmond.
44	Dr. J. Herderscheê te Deventer.
45	Dr. D.C. Hesseling te Leiden.
45*	Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage.
46	Hoogheemraadsch. van Rijnland.
47	Dr. E. Hubert te Luik.
48	P.H. van der Kemp te 's-Gravenhage.
49	Dr. J.H. Kern te Rotterdam.
50	M.M. Kleerkooper te Leiden.
51	Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck te Amsterdam.
52	Dr. C. Lecoutere te Leuven.
53	V. Loosjes te Sneek.
54	Mr. D.J. Baron Mackay van Ophemert te Ophemert.

54*	W. Meyer te 's-Gravenhage.
55	Ministerie v. Buitenl. Zaken te 's-Gravenhage.
56	Dr. P.C. Molhuysen te Leiden.
57	Dr. J.W. Muller te Leiden.
58	Dr. P.L. Muller te Leiden.
59	Mr. S. Muller, Fzn. te Utrecht.
60	Firma Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage.
61	A.L.H. Obreen te Hilversum.
62	Louis D. Petit te Leiden.
63	Jkh. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford te 's-Gravenhage.
64	Red. v.h. Archief v.d. gesch. v.h. Aartsbisdom Utrecht te Utrecht.
65	Red. Bijdragen v. vaderl. geschied. en oudheidk. te Leiden.
66	Red. d. Dietsche Warande te Leuven.
67	Red. v. De Gids te Amsterdam.
68	Red. v.h. Jaarboekje Erica.
69	Red. v.h. Jaarboekje van Alberdingk Thijm te Amsterdam.
70	Red. v. De Katholiek te Amsterdam.
71	Red. v. de Leuvensche Bijdragen te Leuven.
72	Red. v. Mélusine te Parijs.
73	Red. v. Noord en Zuid te Amsterdam.
74	Red. d. Revue Bibliographique Belge te Brussel.
75	Regeering d.Z. Afrikaansche Republiek te Pretoria.
76	Rijks-Archief te 's-Gravenhage.
77	Rijks-Universiteit te Groningen.
78	Dr. L.W.G. de Roo te 's-Gravenhage.
79	Mr. C.P.L. Rutgers te Groningen.
80	Arm. Sassen te Amsterdam.

81	Aug. Sassen te Helmond.
82	Jkh. Mr. A.F. de Savornin Lohman te 's-Gravenhage.
83	Dr. E. Scharpé te Leuven.
84	Dr. Geo. W. van Siclen te New-York.
85	L. Simons te Londen.
86	A.C. Baron Snouckaert v. Schauburg te 's-Gravenhage.
87	K. Staats-Archiv te Stuttgart.
88	Mr. O.W. Star Numan te 's-Gravenhage.
89	J.F.M. Sterck te Amsterdam.
90	Mr. A. Telting te 's-Gravenhage.
91	J. Tideman te 's-Gravenhage.
92	R.P.J. Tutein Nolthenius te Zutphen.
93	Dr. C.C. Uhlenbeck te Leiden.
94	Univ. Bibliotheek te Amsterdam.
95	Dr. J.S. van Veen te Arnhem.
96	F. van Veerdeghem te Luik.
97	Dr. J. Verdam te Leiden.
98	Vereen. ter vereenvoudiging onzer Schrijftaal te Haarlem.
99	Dr. A. Vermeylen te Ukkel.
100	Ned. Vredebond te 's-Gravenhage.
101	Dr. S.G. de Vries te Leiden.
102	J.W. Welcker te Zwolle.
103	E. Wolff te Göteborg.
104	Dr. E.H.G. Wrangel te Lund.

Geschenk uit de nalatenschap van Prof. Dr. R. Fruin.

De boeken met * gemerkt zijn voorzien van aanteekeningen in handschrift van Prof. R. Fruin; die met ** zijn voorzien van aanteekeningen van een onbekende hand.

Aa (C.v.d.), Gesch. d. Vereen. Nederl. (1747-1794). Amst. 1804-10. 6 dln.
Aa (P.J.B.C. Robidé v.d.), De groote Bantamsche opstand. 's-Grav. 1881.
Aanmerkingen op de .... Memorie v.d. Rhijngraave v. Salm. Z.p. 1789.
Aanmerkingen op h. Request d. Roomschgezinden d.L.P. [A. Kluit]. Amst. (1798).
Ablaing v. Giessenburg (W.J. d'), De Ridderschap v. Veluwe. 's-Grav. 1859.
*Academia (Ill.) Lugd. Bat.: id est Virorum Clar. icones, elogia ac vitae. L.B. 1613.
Academie-verhandelingen (Staatk.).... Uit het Lat. vert. Leyd. 1792. 2 dln.
Acquoy (J.), Rechtsgeschiedenis v.d. Adel in Nederland, I. Leid. 1893.
Acta der prov. en part. Synoden geh. in de noordelijke Nederlanden ged. 1572-1620 verz. d.J. Reitsma en S.D. van Veen. Dl. I-VII. Gron. 1892-96.
Acta der prov. en part. Synodi Nationalis Dordracenae hab. A°. 1618 et 1619. L.B. 1620.
Acte v. Staatsregeling v.h. Bataafsche volk. Leyd. 1798.
Acten v.d. Vredehandel gheschiet te Colen [d.A. Albada]. Leyd. 1580.
Actes d. Etats Généraux de 1600 rec. et mis en ordre p.L.P. Gachard. Brux. 1849.
Actes d. Etats Généraux de 1600 rec. et Mémoires d. Négociations d.l. Paix de Nimègue. Amst. 1679. 2 vol.
Actes d. Etats Généraux de 1600 rec. de la Paix de Ryswick. 2e éd. La Haye 1707. Av. Cont.
Adolus de opmerker [ps. v.P.P.J. Quint Ondaatje], Staatkundige bijdragen. Utr. 1784. 2 dln.
*Adversaria (Bibliographische). Dl. II, III. 's-Grav. 1874-77. 2 dln.

Waarin: B.J.L. de Geer v. Jutphaas, Bibliographie onzer stad- en landrechten.

Aanwysing (Vrye) v.d. Onwaerheden in de .... History v.F. de Vry aeng. de Kerckelycke beroerten v. Hollandt [d.J. Wttenbogaert]. Z.p. 1621.
Afbeeldinghe v.d. eerste eeuwe d. Societeyt Iesu [d.A. Poirters). Antw. 1640.

Afrikaan (De Hollandsche), Weekblad enz. Amst. 1882-83. N°. 1-52.

Ailly Jr. (A.J. d'), Willem Bentinck van Rhoon. Amst. 1898.

Aitsingerus (M.), Pentaplus regnorum mundi. Antv. 1579.

Alberdingk Thijm (J.A.), Het 3e eeuwf. d. overwinning bij Heiligerlee. Amst. 1868.

Alberdingk Thijm (P.P.M.), Iets over Magnus Aurelius Cassiodorus. Amst. 1857.

Albertus (J.), Oratio pro Poësi theologis utili. L.B. 1759.

Alderkerk (J.), De wonderen d. Allerhoogsten Godts. 4e druk. Leyd. 1756.

Alma Academia Leidensis (Ill. Holl. & Westfr. Ordinum). L.B. 1614.

Almanac de la Cour pour 1815. La Haye 1815.

Almanac de la Cour pour 1787. La Haye 1787.

Almanak v.h. Leidsche Studentencorps voor 1884-95. Leid. 12 dln.

Almanak (Bataafsche) of Belangrijk Zakboekje voor 1806. Den Haag.

Almanak (Nederlandsche) voor 1876-96. Haarl. 21 jrgn.

Alpen (J. ab), De vita .... Christiani Bernardi Episcopi .... Monasteriensis. Mon. (1694) 2 vol.

Alpertus v. Metz, Zwei Bücher üb. verschied. Zeitereignisse. Herausg. v.A. Dederich. Münst. 1859.

Alphabeth d. Hollandsche Regten enz. Amst. 1729.

Alting (B.), Der Old-Ambten dependentie v.d. Stadt Groningen. Gron. 1643.

Altmeyer (J.J.), Une succursale du Tribunal de sang. Brux. 1853.

Ambassade et Négociations de M. le Comte d'Estrades. 1637-1662. Amst. 1718.

Ambiguo (De) Belli eventu: inter Britannum & Belgam institutum certamen, & validis rationibus utrinque instructum à J.T. Sp. A^{o}. 1665.

Amsterdam in zijn geschiedenissen beschreeven. Vervolg op Wagenaar, dl. XIV-XXIII. Amst. 1788-1801.

Analecta Belgica ed. P. Burmannus Sec. L.B. 1772. 2 vol.

Andala (R.), Oratio fun. in obitum J. Rhenferdii. Fran. 1713.

Andala (R.), Oratio fun. in obitum J. van der Waeyen. Fran. 1717.

Andreas (V.), Bibliotheca Belgica. Lov. 1623.

Andreas (V.), Id. Ed. renovata. Lov. 1643.

Andringa de Kempenaer (R.L.), Fragmenten uit mijn portefeuille. 's-Grav. (1851). 2 stkn.

Andringa de Kempenaer (R.L.), Geschiedk. bijdrage tot e. juiste waardeering d. gebeurtenissen in Nederland in Mrt. 1848. 1e ged. 2e druk. 's-Grav. 1853.

Annales Abbatiae S^{i} Petri Blandiniensis ed. R.D.F. van de Putte. Gand. 1842.

Antwoorde op d. Valsche beschuldiginghen .... onder de titel .... van Iustificatie van Leyden .... voortghebracht. Rott. 1598.

Apologie tegen de algemeene en onbepaalde Vrijheid [d.P. de Huybert]. Midd. 1669.

Archief v. Nederl. Kerkgeschiedenis ond. red. v.J.G.R. Acquoy e.a. VI, VII, 1. 2. 's-Grav. 1897-98.

Archieven (De) d. Gemeenschappen, Collegien en Ambtenaren te Roermond [d.A.J. Flament]. 's-Grav. 1896.
Archievenblad (Nederlandsch). Gron. 1893-98. 6 dln.
*Archives ou Correspondance de la Maison d'Orange-Nassau publ. p.G. Groen v. Prinsterer. Leid. 1835-47, IIe Ser. Utr. 1857-61.- Suppl. publ. p.J.F. van Someren. Utr. Amst. 1896. 14. vol.
Archives ou Correspondance Id. I Série. T. I-III. 3 vol.

Met aanteekeningen in handschr. v.R.C. Bakhuizen v.d. Brink.

Archives ou Correspondance Néerl. d. sciences exactes et naturelles. VII-XI, XV. La Haye 1872-80. 6 vol.
Arlington (Earl of), Letters to W. Temple. Lond. 1701. 2 vol.
Arlington (Earl of), Lettres au Chevalier Temple. Utr. 1701.
Arnoldi (J.), Gesch. d. Oranien-Nassauischen Länder. Hadam. 1799-1801. 3 Bde.
Arnoldi (J.), Historische Denkwürdigkeiten. Lpzg. 1817.
Asch v. Wijck (A.M.C.v.), Driej. oorlog tuss. Maximiliaan v. Oostenrijk en de stad Utrecht. I (eenig) dl. Utr. 1842.
Asch v. Wijck Plechtige intrede v. Karel V in Utrecht. Utr. 1838.
Asch v. Wijck (H.M.A.J. van), Levensschets v.H. Moreelse. Utr. 1843.
Atlas (Topographische) v.h. Koningrijk d. Nederlanden. 's-Grav. 1885.
Aubery Sgr. du Maurier (L.), Mémoires p. servir à l'histoire de Hollande. Par. 1680.
Aubery Sgr. du Maurier (L.), Mémoires de Hambourg. La Haye 1737.
Austen (J.E.), Regtsgeleerde proeve. Midd. 1777.
Baco de Verulamio (F.), Historia regni Henrici VII Angliae Regis. L.B. 1647.
Bakhuizen van den Brink (R.C.), Notice sur le 10me denier. Gand 1848.
Bakhuizen van den Brink (R.C.), Vondel met roskam en rommelpot. 3e druk. Amst. 1886.
Bakhuizen van den Brink (R.C.), Cartons voor de geschiedenis van den Nederl. vrijheidsoorlog. 3e druk. 's-Grav. 1891-98. 2 dln.
Bakker (W.A.P.F.L.), Een woord in het geding Haarlem-Mainz. Haarl. 1889.
Balen (P. van), Lijkpred. over H.M. de Princesse-Douair. d'Orange. Rott. 1759.
Balinius (J.), De bello Belgico. Bruss. 1609.
Balthasar Floris, 't Hoogheemraadschap v. Rijnland (1687).

Met goud en kleuren afgezet.

Balthasar Floris, Chaerten v.d. Dyckgraefschappen v. Rhynlandt, Delflandt en Schielandt. 1610.

Bijgevoegd: geteekende kaarten van Amstellandt en de Vechtstreek.

*Barlandus (H.), Historica nunc primum collecta. Colon. 1703.
**Barlandus (H.), Hollandiae Comitum historia & icones. L.B. 1584.
Baschet (N.), La diplomatie Vénitienne. Par. 1862.

B a u d a r t i u s (W.), Apophthegmata Christiana ofte Gedenckw. Spreucken. I dl. 11e druk, IIe dl. 10e druk. Amst. 1665. 2 dln.

B a u d e t (P.J.H.), Beschrijving d. Azorische eilanden. Antw. 1880.

Baudius (D.), Oratio fun. dicta honori I.I. Scaligeri. L.B. 1609.
Baudius (D.), Epicedium in obitum Arminii. Acc. H. Grotii Epicedia in eundem. L.B. 1609.
Baudius (D.), Libri III De Induciis belli Belgici. L.B. 1613.
Baudius (D.), Amores ed. P. Scriverio. L.B. 1638.
Baudius (D.), Epistolarum centuriae III. Acc. ejusd. Orationes. Ed. nova. Amst. 1642.
Baudius (D.), Epistolae. Acc. ejusd. Orationes & Libellus de Foenore. Amst. 1662.
Bavay (de), Le Conseil souverain de Brabant. Brux. 1849.
Bavay (de), Le Grand Conseil de Malines. Brux. 1850.
Bavay (de), Fridericq d. Boisschot, Chancelier de Brabant. Brux. 1851.
Bavay (de), Josse de Damhouder. Brux. 1852.
Bavay (de), De la procédure en matière de presse. Brux. 1854.
Bavay (de), Troubles d. Pays Bas. Justice criminelle du Duc d'Albe. Brux. 1855.
Bavay (de), Justice criminelle d'autrefois. Brux. 1856.
Bavay (de), De l'intervention de l'armée dans les émeutes. Brux. 1857.
Bavay (de), Du pouvoir judiciaire de Belgique depuis la suppression d. anciens tribunaux. Brux. 1858.
Bayle (P.), Het leven van B. de Spinoza. Utr. 1698.
Becker (H.F.), Algem. Gesch. verkort. Oude geschiedenis. Haarl. 1837.
Becker (H.F.), Idem. Middeleeuwen. Haarl. 1837.
Beer (A.), Aufzeichn. d. Grafen Bentinck über Maria Theresia. Wien 1871.
Beets (N.), Gedichten. Nieuwe herz. druk. Haarl. 1848.
Beets (N.), Navolgingen van Byron. Nieuwe uitg. Haarl. 1848.
[Beets (N.),] Camera Obscura v. Hildebrand. 4e voll. uitg. Haarl. 1854. 2 dln.
Beets (N.), Nieuwe Gedichten. 2e druk. Haarl. 1858.
Beets (N.), Verscheidenh. meest op letterk. gebied. 2e herz. druk. Haarl. 1876. 2 dln.
Begin, Midden en Eynde d. Zee-Roveryen v. Claas Compaan. Amst. 1733.
Beijnen (L.R.), De Alg. Statenvergadering te Brussel. 1569. Hard. 1869.
Beijnen (L.R.), De dood van Montigny. Hard. 1870.
Bekker (B.), Engelsch verhaal v. ontdekte Tovery wederleid. Amst. 1689.
Bekker (B.), Kort berigt aang. alle schriften over syn boek De Betoverde Wereld gewisseld. Fran. 1692.
Bekker (B.), Idem. 2e druk. Z.p e.j.
Bekker (B.), Nodige bedenkingen enz. Amst. (1692).
Bekker (B.), Kort .... verhael v. 't gebeurde in zake de Betoverde Wereld. Amst. 1692.
Bekker (B.), Viervoudige beantwoordinge v. beswaarnissen enz. Amst. 1692.
Bekker (B.), Naakt verhaal v. alle d. kerkelijke handelingen. Amst. 1692.
Bekker (B.), Articulen tot satisfactie v.d. Eerw. Classis v. Amst. overgeleverd. Amst. 1692.
Bekker (B.), Onderzoek v.d. betekeninge d. kometen. Amst. 1692.
Bekker (B.), Omstandig berigt v.z. onderhandelingen m. Homma. Amst. 1693.
Bekker (B.), Brief aan twee eerwaardige Predikanten. Amst. 1693.

B e k k e r (B.), Ondersoek en Antwoord op 't Request d..... Synode. Amst. 1693.
B e k k e r (B.), De Friesche Godgeleerdheid .... begrypende alle [zijne] Werken. Amst. 1693.

Bekker (B.), Herstelde Predikbeurten. Amst. 1694.
Bekker (B.), De Leere d. Gereform. Kerken v.d. Vrye Nederlanden. Amst. 1696.
Bekker (J.H.), Sterfbedde van B. Bekker. Amst. (1698).
Belgii et Burgundiae Gubernatoris ac Archistrategi eorumque ortu et series [auct. J.B. Christyn]. Colon. 1675.
Belleroche (E.), The Siege of Ostend. Lond. 1892.
Bellièvre et Silleri, Mémoires. La Haye 1696. 2 tom.
Bennet (J.B.), [Lijkrede op A.A. Baron v.d. Duyn]. 's-Grav. 1754.
Bennink Janssonius (R.), De marteldood d. vier Pastoren, 1570. Hard. 1870.
Bent (J.), Verh. o.h. Jagtrecht d. Westvriezen. Hoorn 1761.
Bentivoglio (Cardinal), Opere storiche. Mil. 1806-7. 5 vol.
Bergen (F.v.) gez. Montanus, Zegezang op 't veroveren v. Naamen. 3e druk. Amst. 1695.
*Bergh (L. Ph. C.v.d.), Handboek d. Middelnederl. Geographie. Leid. 1852.
*Bergh (L. Ph. C.v.d.), Oorkondenboek v. Holland en Zeeland. Amst. 1866-73. 2 dln.
Bergh (L. Ph. C.v.d.), Onze oude voornamen. Handschrift.
Bericht (Ampel) v.d. Hove v. Holland .... raeckende de Jurisdictiequaestie tuss. het Hof en den Hage. Z.p. (1717).

Bijgevoegd: Korte deductie v. Schout en Burgemeesteren v. 's-Gravenhage.

Berigt v.S.H. de Prince v. Orangen aan de ... Volmagten v. Landen en Steeden. Leeuw. 1740.
Bernard (F.), De Batavier. Leyd. 1784-87. 4 dln.
Beroerte (Napelsche) met de Op- en Ondergang v. Mas' Aniello. Vert. d.L.v. B[os]. 5e druk [van I], 4e druk [van II]. Amst. 1657. 3 dln.
Beronicius (P.), Quae extant. - De weergalooze dichter B. vertaalt d.P. Rabus. Rott. 1691.
Bertius (P.), Oratio de vita et obitu D. Jani Dousae. L.B. 1604.
Bertius (P.), Oratio in obitum L. Trelcatii. L.B. 1607.
Bertius (P.), Oratio in obitum I. Arminii. L.B. 1609.
Berwick (Mémoires du Maréchal de). En Suisse 1778. 2 vol.
Beschrijving (Beknopte geschiedk.) v. Delft [d.G.J.F. Guffroy]. Delft 1840.
Beschrijvinge v.d. Volkplantinge Zuriname door J.D.H.L. [Herleyn]. Leeuw. 1718.
Beschrijvinghe v. Out Batavien enz. [d.P. Scriverius]. Amst. 1612.
Beschrijvinghe v. Out Batavien enz. [d.P. Scriverius]. Idem. Amst. 1636.
Beschrijvinghe v. Out Batavien enz. [d.P. Scriverius]. (Corte histor.) d. Nederl. Oorlogen. Door D.I.I.D [uym]. Arnh. 1612.
Beuningen (W. van), Het Geestelijk Kantoor te Delft. Arnh. 1870.
Beuningen (W. van), Brieven over geestelijke goederen. Arnh. 1863.
Bibliographie d. Martyrologes Protestants Néerl. [p. Th. I.J. Arnold et F. Vanderhaeghen). La Haye 1890. 2 vol.
Bidloo (G.), Oratio in fun. P. Hermanni. Ed. II. L.B. 1695.

Bijbel, d.i. de gansche H. Schrift. Gorinch. 1748. 2 dln.
Bijdragen tot de geschiedenis en oudheid v.d. Prov. Groningen. Dl. IX, X. Gron. 1872-73. 2 dln.
Bijleveld (H.J.J.), De geschillen met Frankrijk betrekkelijk Vlissingen. Midd. 1865.
Birch (R.), An hist. view of the Negociations between the Courts of England, France and Brussels from 1592-1617. Lond. 1749.
Bisschop (W.), De slag bij Heiligerlee. 1568. Leeuw. 1868.
Blaes (J.B.), Etudes historiques sur le XVIe siècle. Brux. 1863.
Blancardus (N.), Adlocutio ad .. Henricum Cassimirum. Fran. 1671.
Blok (P.J.), Verslag aang. een onderzoek in Duitschland naar Archivalia belangrijk v.d. geschied. v. Nederland. 1886 en 1888. 's-Grav. 1886-89. 2 dln.
Blok (P.J.), Id. aang. een voorloopig onderzoek in Engeland. 's-Grav. 1891.
Blok (P.J.), De Slag op de Mookerheide. Gron. 1891.
Bockelmann (J.F.), Laudatio fun. G.C. Crusii. L.B. 1676.
Bockelmann (J.F.), Oratio fun. in obitum A. Rusii. L.B. 1679.
Bockenberg (P.C.), Historiae Batavorum hactenus editae. L.B. 1592.

Met dezen verzameltitel verschenen: Prisci Bataviae et Frisiae Reges, L.B. 1589. Egmundanornm, potent. Holl. gentis historia et genealogia, L.B. 1589. - Catalogus, genealogia, et brevis hist. Regulorum Holl., Zeland. et Frisiae. L.B. 1589. - Hist. et Geneal. Brederodiorum. L.B. 1587. - Catalogus et brevis hist. Pontificum Ultraiectensium. L.B. 1586.

Bockenberg (P.C.), Ad nonnulla I. Dousae aspera scripta extemp. responsio. Delph. 1601.
Bockenberg (P.C.), Pro Annalibus suis et priscis Patriae Chronicis conservandis, contra I. Dousae nefarias calumnias ... Oratio. Delph. 1603.
Boekel (P.), Bijgeloof en Natuurkennis. Koog a.d. Zaan 1884.
Boel (T.), Noodwendig berigt over E.v. Zurcks Codex Batavus. Amst. 1711.
Boer (Den philosopheerenden) d.S.I.B. Rott. 1676-79. 2 dln.

Bijgev. Eenige Aanmerkingen op Idem.

Boer (M.G. de), Die Friedensunterhandlungen zwischen Spanien u.d. Niederlanden in 1632-33. Gron. 1898.
Boer (M.G. de), De woelingen in Stad en Lande in de XVIIe eeuw. Gron. 1893.
Boer (R.C.), Qrvar-Odds saga. Leid. 1888.
Bogaers (A.), De togt van Heemskerk naar Gibraltar. Z.p. 1837.
Bondam (P.), Oratio fun. in obitum O.C. Bröffel. Zutph. 1762.
Bongars (De), Lettres Latines trad. en Français. Par. 1668.
Bontius (R.), Belegering en ontzetting v. Leyden. Amst. Is. v.d. Putte z.j.
Bor Chrz. (P.), Oorspronck, begin ende aenvang d. Ned. oorlogen. Utr. 1595.
Bor Chrz. (P.), Idem. Van nieus oversien. 's Grav. 1603.
Borch (G.F.A.v.d.), De Decimis. Traj. ad Rhen. 1827.
Borgnet (A.), Sac de Dinant p. Charles le Téméraire. Nam. 1853.
Bort (P.), Tractaet verklarende hoe dat de Holl. Leenen ... erven. 's-Grav. 1649.

B o r t (P.), Idem. 2e druk. 's Grav. 1655.
B o r t (P.), Alle [zijne] Wercken begrepen in 6 tractaten. 's-Grav. 1681.

Bort (P.), Nagelaten Werken. Utr. 1745.
Bos (L. van), Wegh-wyser door Italien. 2e druk. Dordr. 1661.
Bos (L. van), Koninkl. Beeltenis ofte ... Historie v. Karel II. Dordr. 1661.
Bos (L. van), Tooneel d. Vorstelycke Gunstelingen. 's Grav. 1695.
Bosboom-Toussaint (A.L.G). Gideon Florensz. Amst. 1854. 4 dln
Bosch v. Drakestein (M.E. Ch.), Bezoek gebracht aan Leiden in 1586 door den Graaf v. Leicester. Leid. 1870.
Bosch Kemper (J. de), Letterk. aanteek. beh. tot de geschied. v.h. Ned. Staatsleven en Staatsregt. Amst. 1871.
Bosscha (J.), Christiaan Huygens, Rede. Haarl. 1895.
Bots (P.M.), Nonnulla Alardi Amst. necnon Erasmi epistola. L.B. 1895.
Boudewijnse (J.), Regeering en Staten-Generaal tijdens de Grondwet v. 1848. 's-Grav. 1890.
Bougeant, Hist. des guerres ... qui précédèrent la, Traité de Westphalie. Par. 1751. 6 vol.
Bouricius (H.), Oratio fun. in obitum T. Fabri. Fran. 1623.
Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel. Dl. I, II bewerkt d.P.A. Tiele, III bewerkt d.J.E. Heeres. 's-Grav. 1886-95. 3 dln.
Box (W.) te Amsteldam aan het publiek. Amst. 1794.
Boxhornius (M.Z.), Epistolae et poemata. Amst. 1662.
Brandt (G.), Daghwijzer d. Geschiedenissen. Amst. 1689.
Brandt (G.), Historie d. rechtspleging ... ontrent J.v. Oldenbarneveldt enz. 2e druk. Rott. 1710.
Brasser (J.J.), Het recht d. bloedverwanten in het stuk v. versterf. Leid. 1778.
Braun (Joh.), Oratio fun. in obitum J.F. Miegii. Gron. 1691.
Briatte (J.B.), Etonnement de l'Europe. Francf. 1785.
Brief beh. twee preuves dat 't Hof v. Holland vóór 1429 is opgerigt door E.L.E.O.D.H.O. [F.v. Limborch]. Leyd. 1717.
Briefe aus England über d. Zeit v. 1674-78 in Gesandtschaftsberichte d. Ministers O.v. Schwerin herausg. v.L.v. Orlich. Berl. 1837.
Brill (W.G.), Het Wilhelmus v. Nassouwe. Hard. 1869.
Brill (W.G.), De Parijssche bloedbruiloft. Wagen. 1872.
Brill (W.G.), Over de veroveringszuchtige staatkunde. Rede. Leid. 1878.
Brill (W.G.), Betwiste bijzonderheden op 't gebied d. studie v.d. gesch. d. vaderlands. Utr. 1889.
Brill (W.G.), De gang d. geschiedenis in Nederland. Leid. 1890.
Brink (J. ten) De opstand d. Proletariers. Amst. 1876.
Brink (J. ten) De eerste jaren d. Nederl. Revolutie (1555-1568). Amst. 1882.
Brink (J. ten) Kleine geschiedenis d. Ned. letteren. 3e druk. Haarl. 1891.
Brink (J. ten) G.A. Bredero. Hist.-aesth. studie. 2e omgew. druk. Leid. 1892-93. 3 dln.
Brink (J. ten) De Bredero's. Amst. 1893.
Brink (J. ten) Parijs tijdens de Roode Terreur. Amst. (1895). 2 dln.
Brink (J. ten) Brechtje Spieghels. Amst. (1898).

Broedermoord (Haagsche) of Dolle blijdschap. Frederikst. 1672.

Waarachter: Gedenkwaardige stukken wegens de moordt van J. en C. de Witt.

Broers (H.J.), Losse volksblaadjes ov. Ned. Geschied. II Ser. Utr. 1868. 4 Nrs.
Brom (G.), Lijkrede op G.J.v. Rooyen. Utr. 1898.
Bronsveld (A.W.), Vluchtelingen en ballingen. Hard. 1870.
Brouwers (J.W.), Antwoord aan Groen v. Prinsterer. Amst. 1868.
Brouwers (J.W.), Dr. Fruin in De Gids, Jonckbloet in de Tweede Kamer enz. Amst. 1862.
Brugmans (H.), Verslag v.e. onderzoek in Engeland naar Archivalia belangrijk voor de geschied. v. Nederland. 's-Grav. 1895.
Bruining (G.), Comm. perpetuus in Jul. Caesaris, Strabonis ... aliorum historicorum tradita de rebus Belgicis. L.B. 1818.
Bruun (Cl.), Niels Juel og Hollaenderne. Kjobenh. 1871.
Buiten-cingels (De vermakelijke Leidsche). Leyd. 1734.
Bullarium Trajectense. Roman. Pontificum diplomata ed. G. Brom. Hag. Com. 1891-96. 2 vol.
Bulletin .... p. l'histoire d. Eglises Wallonnes. T. III-VII. La Haye 1887-98. 5 vol.
Burger- en Huismans-Almanak 1789. Medeged. d.B.W. Wttewaal van Wickenburgh. Zwolle 1884.
Burgon (J.W.), Life and Times of Sir Thom. Gresham. Lond. 1839. 2 vol.
Burgundius (N.), Hist. Belgica ab A^{o} 1558. Ingolst. 1629.
Burmania (St.) [i.e.G. Rataller Doublet], Mare Belli Anglicani injust. Belgis illati Helena. S.l. 1652.
Burmannus (F.), Oratio fun. in ob. G. Irhovii. Traj. ad Rhen. 1760.
Burmannus (F.), Lijkrede over W.v. Irhoven, vert. d.K.M.v. Eelde. Utr. 1760.
Burmannus (P.) Oratio fun. in obitum H. van Halen. Traj. ad Rhen. 1701.
Burmannus (F.), Lijkreden over H.v. Halen. Utr. 1701.
Burmannus (F.), Oratio in obitum J.G. Graevii. Traj. ad Rh. 1703.
Burmannus (F.), Oratio in obitum J. Broukhusii. L.B. 1708.
Burmannus (F.), Jun. (P.), Oratio fun. in obitum C. Sieben. Amst. 1743.
Busbequius (A.), Omnia quae extant. L.B. 1633.
Busch (Joh), Chronicon Windeshemense ... herausg. v.K. Grube. Halle 1886.
Busken Huet (C.), Parijs en omstreken. Amst. 1878.
Busken Huet (C.), Het land van Rubens. 2e druk. Amst. 1881.
Busken Huet (C.), Het land van Rembrandt. 2e druk. Haarl. 1886. 2 dln.
Buschius (M.), Oratio hab ... praesente et in Athen. Fris. ingenii cultum capessente ... Henrico Casimiro Nass. Princ. Fran. 1672.
Bussemaker (C.H. Th.) Gesch. v. Overijsel ged. het 1e stadhouderl. tijdperk. 's-Grav. 1888-89. 2 dln.
Bussemaker (C.H. Th.) De behandeling d. Alg. geschiedenis. Rede. 's-Grav. 1895.
Bynkershoek (C. van), Verhand. v. Staatszaken. Leid. 1740. 2 dln.

Cabala, s. Scrinia Sacra: Mysteries of State and Government, in Letters of Ill. Persons. 3d ed. Lond. 1691.

Cabrera de Cordoba (L.), Historia de Filipe II. Madr. 1619.

Cafmeyer (P. de), Hist. v.h. Allerheil. Sacrament v. Mirakel. Bruss. 1770.

Calendrier de la Cour de S.A.R. Charles Louis, Gouv. d. Pays-Bas pour 1794. Brux.

Calvate de Estrella (J.C.), El felic. Viaje del Princ. Phelippe desde España a sus tierres de la baxa Alemanna. Anv. 1552.

Cambon geb. v.d. Werken (M.G. de), Vrije Gedachten o.d. Verontschuldiging v.d. Rhijngraaf F.v. Salm. 's-Grav. 1789.

Campana (C.), Imprese nella Fiandra del ... Al. Farnese. Crem. 1595.

Campbell (M.F.A.G.), Annales d.l. Typogr. Néerl. Suppl. 2-4. La Haye 1884-90.

Campe (J.H.), De ontdekking v. America. Amst. 1782-83. 2 dln.

Camphuysen (A.), Redev. over L.J. Keersemaker. Midd. 1778.

Camphuysen (A.), Oratio de L.J. Lychnite. Zieriz. 1772.

Capella (M.), Satyricon ... emend. et notis s. februis H. Grotii illustrati. Ex. off. Plant. 1599.

Capellen (A. Ph. v.d.), Gewezen Commandant v. Gorinchen, Rapport. Par. 1789.

Bijgevoegd: Order waarbij dit boekje verboden wordt.

Cappelle (J.P. van), Bijdragen tot de geschiedenis d. Nederlanden. Haarl. 1827.

Carleton (Dudley), Lettres, Mémoires et Négociations. La Haye 1759. 3 vol.

Carleton (Dudley), Letters during his Ambassy in Holland. 1615-20. Lond. 1780.

Carmina epithalamia in nuptias D. Heinsii et L. Rutgersiae. L.B. 1617.

Carnero (A.), Historia de las guerras civiles que ha avido en los estados de Flandes. 1559-1609. Brus. 1625.

Carolus (C.), Triumphus Academicus. Hard. 1648.

**Casaubonus (I.), Ad Cardinalis Perronii Epistolam Responsio. Lond. 1612.

Casparius (C.), Princeps Auriacus s. Libertas defensa. Delph. 1598.

Catalogue (A) of the Damages for which the English demand Reparation from the United Netherlands. Lond. 1664.

Catalogus d. boekerij v.d. Hoogen Raad d. Nederlanden. 's-Grav. 1880.

Catalogus Bibliothecae Wittianae. Auctio habeb. Dordr. 20 Oct. 1701.

Met de prijzen in handschrift.

Catalogus Bibliothecae Publ. Lugd. Bat. noviter recognitus. L.B. 1674.

Catalogus Principum ... et singul. qui donatione Bibl. Publ. in Acad. L.B. institutum ... ditarunt. L.B. 1597.

Catalogus codicum manu scriptorum Bibl. Univ. Rhen. Traj. [auct. P.A. Tiele]. Traj. ad Rhen. 1887.

Catechismus d. Egaliteit en de Rechten v.d. Mensch. Gedrukt in Nederland 1794.

Censure du caractère du Rhingrave de Salm [p. Blok]. S.l. 1789.

Cerisier (A.M.), Tableau de l'histoire génér. d. Prov. Unies. Utr. 1777-84. 10 vol.

Cervantes, Den verstand. Ridder Don Quichot ... vert. d.L.V. Bos. Amst. 1669. 2 dln.

Chamberlayne (E.), Angliae Notitia. Amst. 1683.

Charlotta Amalia N. [i.e.P. Burmannus], Epistola ad Cl. Ever. Ottonem. Hal. Magd. 1735.

Charters (Boergoensche) verz. d.P.A.S.v. Limburg Brouwer. Amst.-Grav. 1869.

Chartes de l'Abbaye de St. Pierre à Gand, publ. p.A.v. Lokeren T. I [unique]. Gand 1869.

Chastellain (G.), Chronique d. Ducs de Bourgogne publ. p.J.A. Buchon. Par. 1827. 2 vol.

Chesterfield, Letters ed. by E. Stanhope. 5th ed. Lond. 1774. 4 vol.

Chocolaad (Vaderlandsche) [d.J. Nomsz]. Amst. 1796.

Chrestomathia Petronio-Burmanniana cet. [Auct. Is. Verburg et T. Hemsterhuis]. Flor. 1734.

Christyn (J.B.), Inclyti Brabantiae Duces, Belgici, Burgundiae cet. Colon. 1675.

Chronicon Hollandiae. De Holland. repub. & rebus gestis comm. H. Grotii, J. Dousae patris & fil. L.B. 1617.

Claessen (J.), Lijkrede over L.A. baron Torck. Amst. 1758.

Clark (G.B.), Our future Policy in the Transvaal. Lond. 1881.

Clark (G.B.), British Policy towards the Boers. Leid. 1881.

Clavis Epistolarum H. Grotii. Nunc primum edita [p.D.v. Alphen]. S.l. (1763).

Clericus (J.), Oratio fun. in obitum Ph. à Limborch. Amst. 1712.

Coccius (J.), Orat. de bello c. Gallis Gravia recepta, et Belgio liberato. L.B. 1624.

Cock (Th. de), Relatio ablegationis ad aulam Romanam, factae a Clero Ultrajectino cet. Utr. 1885.

Coddaeus (G.), Oratio fun. in obitum R. Snellii. L.B. 1613.

Coetier (G.), Laudatio fun. in mem. R. Fullenii. Fran. 1708.

Colenbrander (H. Th.), De Patriottentijd. Dl. I. II. 's-Grav. 1897-98.

*Colerus (J.), La vie de B. de Spinoza. La Haye 1706.

Colerus (J.), Leven van Spinosa [uitg. d.M.F.A.G. Campbell]. 's-Grav. 1880.

Colmjon (G.), Register v. Oorkonden die in 't Charterboek v. Friesland ontbreken. Leeuw. 1884.

Coloma (C.), De las guerras de los Estados Baxos. 1588-1609. S.l. 1622.

Colonius (D.) Vita G.A.v. Hoogeveen ... Acad. quae est Leidae Curatoris. L.B. 1666.

Commentariolus de Statu Confoed. Provinc. Belgii [auct. M.Z. Boxhornio]. Hag. Com. 1649.

Commentariolus [ut supra]. Ed. III. Ibid. 1650.
Commines (Phil. de), Memoires. Par. 1843.
Commines (Phil. de), Idem. Publ. p. Godefroy et Lenglet du Fresnoy. Londr. 1747. 4 vol.
Comoedia vetus of Bootsmanspraatje [d.W. Meerman]. 2e druk. Amst. 1732.
Comrie (A.), Lijkrede over C.v. Schellingerhout. Leyd. 1749.
Conestaggio (J.), Delle guerre della Germania Inferiore. Venet. 1614.
Conferentie (Schriftelijke) geh. in 1611 tuss. sommige Kerkendienaren [d.J.A. Corvinus]. 's Grav. 1612.
Conrad (F.W.), Reizen naar de landengte van Suez enz. 's-Grav. 1859.
Conradus (P.), Laudatio fun. in mem. P. Laan. Fran. 1743.
Consideratien v.d. toestand d. tegenw. Staatszaken. Z.p. 1684. M. vervolg. 2 dln.
**Consideratien over versch. notabele poincten, voorgebracht ter occasie v.h. bidden v.d. Overheeden, in het Public Gebedt. Door D.H. [J. de Witt]. Amst. 1664. 3 dln.
Consideratien v. Staat ofte Polityke Weegschaal beschr. d.V.H. [Joh. de la Court]. Amst. 1661.
Considérations s.l. Révolutions d. Prov. Unies [p.L. Ferry de St. Constant]. La Haye 1788.
Constans, De dood v. Willem V. Amst. 1806.
Convention f. the Settlement of the Transvaal Territory. Lond. 1881.
Convention (A) between H.M. the Queen and the S. Afric. Republic (With Corresp.). Lond. 1881.
Cooll (J.), Lijkrede .... over L. Beels. Amst. 1756.
Cooper (Th.), Antwoord op de aantijgingen v.d. Heer Burke. Amst. 1793.
Copye v.e. Missive ... tot onderr. v. hetgeen is voorgevallen ged. de laatste Expeditie ter zee. Delft 1666.
Coremans (V.), L'an 1640. Brux. 1847.
Coremans (V.), L'Archiduc Ernst, sa cour, ses dépenses. Brux. 1847.
Cormenin (J. de), Libelles politiques. Brux. 1837. 2 vol.
Cornelius (C.A.), Geschichte d. Münsterischen Aufruhrs. Leipz. 1855.
Cornelius (C.A.), De fontibus quibus in hist. seditionis Monast. Anabapt. narranda viri docti huc usque usi sunt. Monast. 1850.
Cornelius (C.A.), Die Niederl. Wiedertäufer während d. Belagerung Münsters. 1534-35. Münst. 1869.
Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerl. Uitg. d.P. Fredericq. I. II. Gent 1889-96.
Correspondance d. Magistrats d'Ypre ... publ. p.J.L.A. Diegerick. Bing. 1853.
Correspondance de Charles V. et d'Adrien VI. publ. p.L.P. Gachard. Brux. 1859.
Correspondence (Further) respect. the Affairs of S. Africa. Lond. 1881.
**Corvinus (J.A.), Responsio ad J. Bogermanni Annotationes. L.B. 1614.

Costerus (B.), Advertissem. te voegen bij het Hist. Verhaal v. 1672-73. Woudr. (?) 1727.

Courier v. Europa of bijdrage tot de gesch. d. XVIIIe eeuw. Amst. 1784-85. 2 dln.

Cramer (J.A.), Abr. Heidanus en zijn Cartesianisme. Utr. 1889.

Cras (H.C.), Het omzigtig beleid d. Staatsbestierderen in 't bevorderen v.d. Kooph. aangewezen. Leyd. 1772.

Crellius (C.F.), Laudatio fun. J.H. Hugenpoth. Duisb. 1676.

Croockewit (J.F.), Wijk bij Duurstede in 1785-87. Wijk bij D.z.j.

Crucius (J.), Mercurius s. Opus epistol. VI ll. comprehendens. Amst. 1681.

Cunaei (P.) et ad eundem Epistolae ed. cura P. Burmanni. Ed. nova. L.B. 1732.

Cunaeus (P.), Laudatio fun. recitata in exeq. C. Swanenburgii. L.B. 1630.

Cunaeus (P.), Laudatio fun. recitata in exeq. A.E. Vorstii. L.B. 1625.

Dagverhaal d. handelingen v.h. Vertegenw. intermed. wetg. Lichaam d. Bataafschen volks. Den Haage 1798. 2 dln.

Dalen (A. van), Recueil v.d. notabelste besoignes .... in den Cryghsraedt deser landen voorgevallen zedert 3 Mrt. 1597. 's-Grav. 1669.

Dalfsen (H.v.), De bevrijding v. Steenwijk in 1592. Steenw. 1892.

Damhouder (J. de), Practijcke .... in criminele zaeken. Loven 1555.

Damhouder (J. de), Idem. Amst. 1588.

Danby, (Copies and Extracts of some Letters written to and from the Earl of). Lond. 1710.

Dauber (J.H.), Oratio fun. in excessum A. Riveti. L.B. 1651.

David (J.), Vaderlandsche Historie. Leuv. 1852-66. 11 dln.

Davison (Ch. F.), The case of the Boers in the Transvaal. Lond. 1881.

Decker (A. de), Geschiedenis d. Malkontenten. Antw. 1882.

Decretum .... Ordinum Holl. & Westfrisiae pro Pace ecclesiarum. L.B. 1614.

Dederich (A.), Annalen d. Stadt Emmerich. Emm. 1867.

Deductie v.d. Gesworen Gemeente v. Deventer a.d. Prince v. Oranje overgegeven. (1677).

Deductie v. 't Recht de stad Amersfoort .... competerende. Amst. 1785.

Met verschillende stukken in hss. bijgevoegd.

Deductie v. wege een aantal Ambachtsheeren in Zeeland. Midd. 1795.

Deductie v.d. pluraliteit uitmakende Regenten d. Stad Sneek. Amst. 1740.

Deductie v. Rechten .... d. Heerlijkheid Almelo [d.J. Schrassert]. Hard. 1749.

Deductie d. redenen op welke de Prov. Friesland fundeert haar verzoek, om in haare Quote in de Gener. lasten, verligt te worden (1770).

Defence (A) of the Dutch, against the Imputations of Fraud etc. Lond. 1749.

Délices (Les) de Leyde [par P. van der Aa?]. Leyde 1712.

Del Rio (M.A.). - Zie R.N. Miritio en R. Mirtei.

Dépèches d. Ambassadeurs Milanais s.l. campagnes de Charles-le-Hardi publ. p.F. de Gingins la Sarra. Par. 1858. 2 vol.

De Sor (Ch.), Napoleon en Belgique et en Hollande. Brux. 1839. 2 vol.

Deuverden (C.v.), Missive cont..... Klachte o.d. proceduren tegen hem gehouden. Aernh. 1664.

Deventer (M.L. van), Gesch. d. Nederlanders op Java. Haarl. 1887. 2 dln.

Deventer (M.L. van), Het Nederl. gezag over Java sedert 1811. Dl. I. 's-Grav. 1891.

Digges (D.), The compleat Ambassador. Lond. 1655.

Dijk (H.A. van), Répert. hist. et chron. d. Traités conclus p. la Hollande depuis 1789. Utr. 1846.

Dijk (H.A. van), Bijdrage tot de gesch. d. Ned. Diplomatie. Utr. 1851.

Dijk (H.A. van), Considérations s. l'histoire de la Révolution Franç. Utr. 1854.

Discours over de Constitutie d. vergad. v.d. Staten Gener. d. Vereen. Nederl. Nijm. 1719.

Dissertationes de Induciis Belli Belgici. L.B. 1633.

Documents hist. inédits conc. les troubles d. Pays-Bas. 1577-1584. publ. p. Ph. Kervyn de Volkaersbeke et J. Diegerick. Gand 1847-49. 2 vol.

Documents hist. inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle publ. p. Kervyn de Lettenhove. T.I. Brux. 1883.

*Dodt v. Flensburg (J.J.), Pogingen om een meer grondige beoefening d. gesch. v.o. Vaderland voor te bereiden. Utr. 1837.

Doebner (R.), Memoirs of Mary, Queen of England, together with her Letters. Leipz. 1886.

Doedes (N.D.), Kort overzicht d. Algem. Geschiedenis. Gron. 1894.

Doedyns (H.), Haagsche Mercurius. 2e druk [v. dl. I]. Amst. 1734-35. 2 dln.

Dondinus (G.), Historia de rebus in Gallia gestis ab Alexandro Farnesio. S.l.e.a.

Doorninck (I.J. van), Overijssel onder Karel V. Dev. 1889.

Dordrechts Gedenkboek. Dordr. 1785.

Dou (J. Jzn.), 't Hooge Heemraadschap v. Rhynlandt, herz. d.M. Bolstra. 1746.

Douza (G.), De itinere suo Constantinopolitano Epist. Ex. off. Plant. 1509.

Douza (I.), Nova Poemata. Item H. Junii Carm. Lugd. Sylva. [L.B.]. A°. 1575.

Douza Epigrammatum ll. II, Satyrae II, Elegiorum lib. I, Silvarum ll. II. Antv. 1569.

Douza (Th.), Lusus imaginis iocosae .... Acc. M. Schoockii de natura Soni & Echus. Ultraj. 1638.

Drakenborch (A.), Oratio fun. in ob. F. Burmanni. Traj. ad Rh. 1719.

Drakenborch (A.), Lijkrede over H.S.v. Alphen. Utr. 1743.

*Droste (C.), Overblijfsels v. Geheugchenis. 's-Grav. 1728.

Dubois (J.P.J.), Vies d. Gouvern.-Génér. d. Indes Orient. La Haye. 1763.

Dunfermline (J.), Lieut.-Gen. R. Abercromby. 1793-1801. Edinb. 1861.
Dupac de Bellegarde (G.), Hist. d. l'Eglise Métropolit. d'Utrecht. Utr. 1852.
Dutch (The) displayed, or an account of the Barbarities comm. by Subjects of Holland upon those of England. Lond. 1766.

Met tegenschrift: A short reply.

Duyl (C.F. van), Overzicht d. beschavingsgesch. v.h. Ned. Volk. 2e druk. Gron. 1895.
Duyvel (Den) v. Tedworth. Uit het Eng. vert. d.J. Koelman. Amst. 1692.
Dynter (E. de), Chronique d. Ducs de Brabant publ. p.P.F.X. de Ram. Brux. 1854-57. 3 vol.
Ebbinge Wubben (F.A.), Gesch. v.h. beleg d. stad Hasselt in 1657. Zwartsl. 1861.
Ebers (G.), Die Frau Bürgemeisterin. Stuttg.-Lpzg. 1882.
Eck (J. van), Den Nederlantsche prins. Nijm. 1674.
Eckermann (J.P.), Gespräche mit Goethe. Lpzg. 1837. 2 Thle.
Eeden (F.W. van), Onkruid. Botanische wandelingen. Haarl. 1886. 2 dln.
Elogium Ubbonis Emmii Historiarum .... in Acad. Gron. Professoris primi. Gron. 1628.
Elout (C. Th.), Bijdr. tot de geschied. v. 't Koloniaal beheer. 's-Grav. 1851-61. 2 dln.
**Emmius (U.), Historia nostri temporis. Gron. 1732.
Emmius M. Altingii vita cet. Gron. 1728.
Engeland beroerd d. Jacobus II en Hersteld d. Willem III. Amst. 1689.
Engelenburg (F.V.), Leiden tot 1574. Leid. 1885.
Engels (P.), Geschiedenis d. belastingen in Nederland. Rott. 1848.
Engels (P.), De belastingen en de geldmiddelen v.d. aanvang d. Republiek tot heden. Utr. 1862.
Englands Godsdienst .... hersteld d.d. Prince van Oranje. [d.A. van Poot]. Amst. 1689.
Ens (G.), Mauritiados ll. VI cet. Col. 1612.
Ens (G.), Belli civilis in Belgio gesti historia. Arnh. 1623.
Enschedé (A.J.), Généalogie de la famille Lalause. Harl. 1887.
Enschedé (A.J.), Généalogie de la famille de Ferrières. Harl. 1887.
Enschedé (A.J.), Généalogie de la famille Des Pommares. Harl. 1887.
Enschedé (A.J.), Généalogie de la famille Guépin. Harl. 1887.
Epicedia Amicorum in obitum P. Colonii Dan. f.L.B. 1625.
Epicedia Amicorum in obitum Th. Bezae. Gen. 1606.
Epicedium in obitum Clar. & Summi Viri J. Lipsii. L.B. 1607.
Epistolae (Clar. Vir.) centum ined. ex Museo J. Brant ad I.G. Graevium. Amst. 1702.
Epistolae (Ill & Clar. Virorum) selectiores cet. [ed. P. Bertio]. L.B. 1617.
Epistolae (Praest. et Erud. Vir.) eccles. et theol. [cur. Ph. à Limborch]. Ed. III. Amst. 1704.
Epithalamium Guilielmi Henrici Arausii et Mariae Eboracensis regiorum Principum (1677).

Ondert. C o n s t a n t e r, d.i.C. H u y g e n s.

Epitaphius in Ser. Alexandrum Farnesium. Col. Agr. 1598.
Erasmus (D.), Vita ex ipsius manu ... repraesentata. Add. sunt Epistolarum ll. II, quas ed. P. Merula. L.B. 1607.
Erasmus (D.), Idem. Acc. Epistolae P. Scriverii ... auspiciis. L.B. 1642.
Erasmus (D.), Idem Idem. L.B. 1649.
Erasmus (D.), Flores ex ejus scriptis collecta. L.B. 1645.
Erasmus (D.), Querela pacis undique gentium ejectae profligataeque. L.B. 1641.
Erasmus (D.), Encomium Moriae ... ejusd. libelli de ratione studiorum. L.B. 1641.
Erasmus (D.), De contemptu mundi liber. L.B. 1641.
Erasmus (D.), De sarcienda ecclesiae concordia. L.B. 1642.
Erasmus (D.), Colloquia c. notis selectis Variorum. Delph. L.B. 1729.
Erasmius (I.), Oratio de perpetuâ pace .... confirmata 1648. S.l. 1648.
Erastus (Th.), Repet. disputt. de lamiis. Basil (1577).
Erdmannsdörfer (B.), Graf G.F.v. Waldeck. Berl. 1869.
Erhatz (B.H.) en J.M.H. Bosman, Ons verleden. 4e druk. Schoonh. 1877-78. 2 dln.
Ernsing (R.), Wilhelm III v. Jülich als Herzog v. Geldern. Paderb. 1885.
Esprit (L') d. journalistes de Hollande [p.P.A. Alletz). S.l. 1777. 2 vol.
Essai sur la Marine et sur le Commerce p. Mr. D****. Amst. 1763.
Essai sur l'Armée Holland. Par un Colonel d. troupes légères. Lond. 1793.
Essai hist. et crit. sur le Dep. de la Meuse Infér. en général, et la ville de Maestricht en particulier [p.A.L. Pélerin]. Maestr. An XI.
Estat (L') et Gouvern. polit. et milit.... d. Prov. confed. au Pais Bas. S.l. 1653.
Estius (G.), Historiae Martyrum Gorcomiensium ll. IV. Duaci 1603.
Estius (G.), Hist. vérit. d. Martyrs d. Gorcom en Hollande. Douay 1618.
Estrades, Relation inédite de la défence de Dunkerque. Par. 1872.
Etat (L') d. Prov. Unies et particul. de celle de Hollande [par W. Temple, trad. par Le Vasseur] S.l. 1690.
Etudes archéol., linguist. et histor. dédiées à C. Leemans. Leid. 1885.
Euripidis Trag. Phoenissae emend. & Latine facta ab H. Grotio. Paris. 1630.
Europa's Toekomst [d.P.F.X. Bourguignon d'Herbigny]. Bruss. 1828.
Eversdijck (D.v.), 't Verlangen van Europa. 's Grav. 1742.
Everwijn (D.), Abr. v. Wicquefort en zijn proces. Leid. 1857.
Expédition de l'Escaut. Enquête, pièces et documents. Par. 1810.
Eymael (H.J.), De jongste uitg. van Huygens Zedeprinten nader toegelicht. Zwolle 1893.
Eyssonius (H.), Oratio fun. in mem. J. Borgesii. Gron. 1667.

Eyssonius (R.), Oratio de vita et morte J. Gussetii. Gron. 1705.

Eytzinger (M.), Nova rerum in Europa gestarum historia d.i. Eine Histor. Beschreybung u.s.w. Cölln 1588.

Fama Batavica cont. Instrumenta Pacis ... conclusae ... 1697 in Palatio Riiswicensi .... Holl. Friedens Posaune u.s.w.S.l. 1698.

Farnèse (Al.), Correspondance avec Philippe II publ. p.L.P. Gachard. T.I. Brux. 1853.

Faugère (A.P.), Journal d'un voyage à Paris en 1657-58. Par. 1862.

Favoritus Noricus [ps. van P. Burman], Observat. ad N.H. Gundlingii Discursus de Republ. Holl. cet. S.l.e.a. [L.B. 1734] C. App.

Feestbundel aan M.J. de Goeje aangeboden. Leid. 1891.

Feestgave v.h. Wiskundig Genootsch. Een onvermoeide Arbeid enz. Haarl. 1879.

Feith (E.), Bijdr. t.d. geschied. d. omwenteling in de Prov. Groningen. Gron. 1870.

Feith (J.A.), Het Gericht v. Selwerd. Gron. 1885.

**Ferguson (J.), Tafelen v. 't geen elckeen ... in een voorgegeven Somme moet contribueeren. 's-Grav. 1675.

Ferwerda (A.), Nederl. Geslacht-, Stam- en Wapenboek uitg. d.J. Kok. Dl. I. II. A-E. Amst. 1785. 2 dln.

Met gekleurde wapens. - Niet verder verschenen.

Fery de Guyon, Mémoires publ. p.A.P.L. de Robaulx de Soumoy. Brux. 1858.

Feuquières (De), Lettres et Négociations. 1633-1634. Amst. 1753. 3 vol.

Fischer (K.), Grossherzogin Sophia v. Sachsen, Prinzessin d. Niederlanden. Heidelb. 1898.

Floraes Sotte Bollen, afghemaelt in Dichten en Sanghen. Z.p. (1643).

Fockema Andreae (S.J.), Bijdr. tot de Ned. Rechtsgesch. Haarl. 1888-92. 3 dln.

Fockema Andreae (S.J.), Lijst v. Oud-Nederl. rechtsbronnen, Z.p.e.j.

Francius (P.), Carmen de Pace inter Carolum II et ... Unit. Belg. Ordinum icta. L.B. 1667.

Francius (P.), Epicedium in fun. Mich. Adr. Ruteri. Amst. 1677.

Francius (P.), Oratio in fun. S. Morini. Amst. 1700.

Francius (P.), Lijkrede over S. Morinus, vert. d.D. Ghys. Amst. 1700.

Franse, Engelse, Keulse, Munsterse en Nederl. Oorloge [d.J.v. Konijnenburg]. Amst. 1673.

Franz (A.), Ostfriesland und die Niederlände z. Zeit d. Regentsch. Albas. Emd. 1895.

Fredericq (P.), De l'enseignement supér. de l'histoire à Paris. Par. 1883.

Fredericq (P.), De l'enseignement supér. de l'histoire en Ecosse et Angleterre. Par. 1885.

Fredericq (P.), De l'enseignement supér. de l'histoire en Hollande. Gand 1889.

Fredericq (P.), The Study of History in Holland and Belgium transl. by H. Leonard. Balt. 1890.

Fredericq (P.), De Secten d. Geeselaars. Bruss. 1896.
Fredericq (P.), Geschied. d. Inquisitie in de Nederl. I, II. Gent 1892-97.
Frederichs (J.), Robert le Bougre. Gand 1892.
Frederichs (J.), De Secte der Loisten. Gent 1891.
Freitas (De) contre Grotius sur la question d.l. Liberté d. Mers. Trad. p.A. Guichon de Grandpont. Par. s.a.
Froissart, Chroniques publ. par J. Yanoski. Par. 1846.
Fromentin (A.), Les maîtres d'autrefois. Belgique-Hollande. 4e éd. Par. 1890.
Frossard (B.J.), De zaak d. Negerslaeven ... v. Guinea. 's Grav. 1790. 2 dln.
Fruin (R.), Diss. de Manethone Sebennyta librorumque ab eo scriptorum reliquiis. L.B. 1847.
Fruin (R.), Th. Azn. (R.), Inventaris v.h. Archief d. Heeren v. Montfoort. 's-Grav. 1894.
Fruin (R.), Catal. v.d. Archieven d. Collegien die vóor 1811 binnen Utrecht rechterl. functiën uitgeoefend hebben. Utr. 1896.
Fruin (R.), Het Archief d. stad Reimerswaal. 's-Grav. 1897.
*Fruytiers (J.), Korte beschryvinge v.d. strenge belegeringe d. stad Leiden, uitg. d.P. Scriverius. Haarl. 1739.
Furmerius (B.), Hyperaspistes Apologiae S. Petri de origine ... Frisiorum ad U. Emmium. Leov. 1604.
Furmerius (B.), Annalium Phrisicorum ll. VI. Fran. 1609. Leov. 1612. 2 vol.
Gachard (L.P.), Analectes Belgiques. Vol. I. Brux. 1830.
Gachard (L.P.), Documents polit. sur la Révolution Belge de 1790. Brux. 1834.
Gachard (L.P.), Lettre s.l. collect. de Manuscrits de Granvelle conservés à Besançon. Brux. (1834).
Gachard (L.P.), Lettres s.l. docum. conc. l. anciennes Assemblées Nationales. Brux. 1845.
Gachard (L.P.), Notice s.l. Archives de M. le Duc de Careman. Brux. 1845.
Gachard (L.P.), Corresp. du Duc d'Albe sur Louis de Nassau. Brux. 1850.
Gachard (L.P.), Lettres écrites p.l. Souverains d. Pays-Bas aux Etats de ces Provinces (1559-1794). Brux. Lpzg. 1851.
Gachard (L.P.), Retraite et mort de Charles V. Brux. 1854-55. 2 vol.
Gachard (L.P.), Relation d. Ambass. Vénitiens sous Charles V et Philippe II. Brux. 1856.
Gachard (L.P.), Invent. d. papiers laissés p. Granvelle à Madrid. Brux. 1862.
Gachard (L.P.), Don Carlos et Philippe II. Brux. 1863. 2 vol.
Gachard (L.P.), Trois années de l'histoire de Charles V. Brux. 1865.
Gachard (L.P.), Actes des Etats-Généraux d. Pays-Bas. 1576-85. Gand 1861-66. 2 vol.
Gachard (L.P.), Don Carlos et Philippe II. 2e éd. Par. 1867.
Gachard (L.P.), Les Archives Farnésiennes à Naples. Brux. 1869.
Gachard (L.P.), Les Archives du Vatican. Brux. 1874.
Gachard (L.P.), Hist. de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle. La Haye-Brux. 1880.

Gachard (L.P.), Etudes et notices historiques conc. l'hist. d. Pays-Bas. Brux. 1890. 3 vol.
Gachet (E.), Notices et Extraits de MSS. relatifs à l'hist. de la Belgique. Brux. 1853.
Gagern (H.v.), Das Leben d. Generals F.v. Gagern. Lpzg. 1856-57. 3 Thle.
Galbert de Bruges, La légende de Charles le Bon. Par. 1853.
Gallis Britannorum victoribus in insula S. Christophori epinicion [auct. P. Petito]. Lut.-Par. 1666.
*Galluccius (A.), De bello Belgico. Norimb. 1677. 2 part.
Ganderheyden (J.F.M.), Redevoering over C.G. Hultman. 's-Hert. 1820.
Gedenkschriften v.d. tegenwoordigen tijd. Utr. 1793-94. 2 dln.
Gerobulus (I.), Waerachtich verhael v.d. staet d. Geref. Kercke. Utr. 1603.
Gentilis (A.), Hispanicae advocationis ll. II. Ed. II. Amst. 1661.
Geschiedenis v.h. begin en d. voortgang v.d. Koophandel d.O.-I. Comp. Amst. 1792. 2 dln.
Geschiedenis (Beknopte) v. Friesland [d.E. de Haan en R. Zetstra]. Leeuw. 1852.
Geschiedenis v.d. gewap. inval d. uitgeweeken Nederlanderen in het Dep. v.d. Rhyn in Sept. 1799. Arnh. 1801.
Geschiedenis v.d. landing d. Engelschen en Russen .... uit d. verhaalen welcke aan 's Lands drukkerije uitgegeeven wierden. Z.p.
Geschiedenis en Aardrijkskunde. Tijdschrift o. red. v.A.M. Kollewijn Nzn. en R. Schuiling. Jrg. VII, VIII. Amst. 1892-93. 2 dln.
Geschiedenissen (Tweej.) voorgev. in 1674-1675 [d.G. Brandt Gzn.]. Amst. 1678.
Gesprekken (Gemeenz.) o.d. laage staat, waarin het Vaderland zig tegenw. bevind [d. De Wit van Jaarsveld]. N°. 1-28. Dordr. 1784.
Giesebrecht (W.), Geschichte d. Deutschen Kaiserzeit, fortges. van B. von Simson. Braunschw.-Lpzg. 1860-95. 6 Thle, 8 Bde.
Gille Heringa (S.), Aardrijksk. Woordenboek v. Nederland. 3e druk. Utr. 1874.
Gillissen (A.), Oratio fun. in obit. E.L. Vriemoet. Franeq. 1760.
Giustinianus (P.), Delle guerre di Fiandra ll. VI posti in luce da G. Gamurini. Anv. 1609.
Gloves (J.), Advys en Consideratien .... op 't bericht v.d. Deputaten d. Geld. Synodus. Amst. 1796.
Gnaphaeus (G.), Joa. Pistorii .... martyrium. Nunc .... ed. à Jac. Revio. L.B. 1649.
Goblet d' Alviella, Mémoires historiques. Par. 1865. 2 vol.
Goblet d' Alviella, Documents du procès intenté au Général Eenens. Brux. 1878.
Gogel (L.J.A.), Memoriën en Correspondentiën. Amst. 1844.
Goedeke (K.), Elf Bücher deutscher Dichtung. Lpzg. 1849. 2 Bde.

Gorter (J.D.), Orat. in C natalem s. ann. jubil. Acad. quae est Hardervici. Amst. 1748.
Gossart (E.), Charles V et Philippe II. Brux. 1896.
Goudsmit (M. Th.), Geschiedenis v.h. Nederl. Zeerecht. I. 's-Grav. 1882.
Gourville (De), Mémoires (1642-1698). Par. 1724. 2 vol.
Graaf (J. de), Commandant v. St. Eustatius, Deductien. 1779.
Graaff (D. de), Verhaal betr. het beleg .... v. Gorinchem in 1813-14. Gorinch. 1814.
Graaff (N. de), Reisen in de vier gedeelten d. Werelds enz. Hoorn 1701.
Graevius (J.G.), Oratio fun. in obit. H. Moreelsii. Ultraj. 1666.
Graevius (J.G.), Oratio fun. in obit. R. Mansveldii. Ultraj. 1671.
Graevius (J.G.), Oratio fun. in obit. I. de Bruyn. Amst. 1675.
Graevius (J.G.), Oratio fun. in obit. H. Regii. Ultraj. 1679.
Graevius (J.G.), Panegyricus Ser. Princ. Guilielmo Henrico. Ultraj. 1674.
Graevius (J.G.), Lijkrede over Willem III. Vert. d.D. Smout. Utr. 1702.
Granvelle (Papiers d'état du Cardinal de), publ. p. Ch. Weiss-Par. 1841-52. 9 vol.
Granvelle Correspondance, publ. p.E. Poullet [et Ch. Piot]. Par. 1877-96. 12 vol.
Graswinckel (D.), Placcaten, Ordonn. enz. op 't Stuck v.d. Lijftocht. Leyd. 1651.
Graswinckel (J.A.), Eenige bijzonderh. betr. d. Magistraatsbestelling v. Haarlem. Haarl. 1786.
Graswinckel (Th. If.), Maris liberi vindiciae. Hag.-Com. 1652.
Graswinckel Stricturae ad censuram J. à Felden ad libros H. Grotii de Jure belli ac pacis. Amst. 1654.
Gravesande (A. 's), De Unie v. Utrecht herdacht in eene Kerkrede. Midd. 1779.
Gravesande Vredegroet ter inwijding v.h. Armziekenhuis te Middelburg. Midd. 1785.
Griffis (W.E.), Brave little Holland, and what she taught us. Bost. 1894.
Grimm (J.), Geschichte d. Deutschen Sprache. 3e Aufl. Leipz. 1868.
Groen van Prinsterer (G.), Handboek d. geschiedenis v.h. Vaderland. 3e druk. Amst. 1865-72. 2 dln.
Grondvesten (De Klagende) d. Amsterd. Koornmarkt. Z.p., (1768).
Gronovius (J.), Laud. fun. recit. post ob. Ch. Wittichii. L.B. 1687.
Gronovius (J.F.), Laud. fun. recit. post ob. J. Golii. L.B. 1668.
Gronovius Allocutio ad Ser. Princ. Cosmum, magnae Etruriae Princip. L.B. 1668.
Grossmann (J.), Der Kaiserl. Gesandte Franz v. Lisola im Haag 1672-73. Wien 1873.
Groot (H. de), Ode ad Ill. Com. Henricum Fredericum Nassavium Guil. f.L.B. 1595.

Vooraan een Lat. gedicht aan Jan. Douza in handschrift.

Groot, Batavi, Pontifex Rom., Rex Gall., Rex Hisp., Albertus Card., Regina Angl., Ordines Federati. L.B. 1598.

Groot (H. de), Syntagma Arateorum. Ex off. Plant. 1600.
Groot (H. de), Ordinum Holl. et Westfrisiae pietas. L.B. 1613.
Groot (H. de), Der H.H. Staten v. Holland ... Godts-diensticheyt.. verdedicht. 's-Grav. 1613.
Groot (H. de), Advys, nop. 't Recht, de steden competeerende in cas van Judicatuur. Midd. (1617).
Groot (H. de), Wtlegginghe v.h. Vader-Ons. Delf 1619.
Groot (H. de), T'zamensprake over den Doop. 's Grav. I619.
Groot (H. de), Apologeticus cet. Par. 1622.
Groot (H. de), Verantwoordingh v.d. Wettelijcke Regieringh v. Hollandt. 2e druk Z.p. 1622.
Groot (H. de), Idem. Z.p.e.j.
Groot (H. de), Brief aen de Staten v. Zeelandt. Z.p. 1622.
Groot (H. de), Silva. Lut.-Par. 1622.
Groot (H. de), Dicta poetarum quae apud I. Stobaeum exstant. Par. 1623.
Groot (H. de), Request aan S. Con. Maj. v. Franckrijck. Z.p. 1623. (2 versch. uitgaven).
Groot (H. de), De Jure Belli ac Pacis liber III. Paris. 1625.
Groot (H. de), Idem. Amst. 1631.
Groot (H. de), Idem. Ed. nova. Amst. 1632,
Groot (H. de), Idem. Ed. nova. Amst. 1646.
Groot (H. de), Idem. Amst. 1735. 2 vol.
Groot (H. de), Excerpta ex Tragoediis et Comoediis Graecis. Paris. 1626.
Groot (H. de), Ondersoeck oft gheoorloft is Krygh te voeren. Amst. 1626.
*Groot (H. de), Inleiding tot de Holl. Rechtsgeleertheyd. 's Grav. 1631.
Groot (H. de), Idem. 's Grav. 1631.

Met aantt. in hs. - Ex. gebruikt door de schrijvers der Rechtsgel. Observatien.

Groot (H. de), Idem. Haarl. 1631.
Groot (H. de), Idem. 2e druk 's-Grav. 1631.
Groot (H. de), Idem. 4e druk Rott. 1631.
Groot (H. de), Idem. Haarl. 1636.
Groot (H. de), Idem. Midtsg. Van 't aenvangen ... v.e. Proces d.R. Hogerbeets. Hier is noch bijgev. H. de Groot, Oudh. d. Batav. Republ. ende Vrije Zeevaert. Haerl. 1639.
Groot (H. de), Idem, Idem. Haarl. 1641.
Groot (H. de), Idem, bevestigt met Placaten d.S.v. Groenewegen v.d. Made. Dordr. 1644.
Groot (H. de), Idem, Idem. Amst. 1727.
Groot (H. de), Idem m. aantt. v.S.J. Fockema Andreae voorafgegaan d. eene geschiedenis d. Inleiding d.R. Fruin. Arnh. 1895. 2 dln.
Groot (H. de), Mare liberum. Ed. nova. Amst. 1633.
Groot (H. de), De Mari libero et P. Merulae de Maribus. L.B. 1633.
Groot (H. de), Drie boeken nop. h. Recht d. Oorloghs en d. Vredes. Haerl. 1635.

G r o o t (H. d e), Tragoedia Sophompaneas. Acc. Trag. ejusd. Christus Patiens cet. Amst. 1635.

G r o o t (H. d e), Idem. Ed. nova. Amst. 1635,

Groot (H. de), De absoluto Reprobationis decreto. Versio ex Anglio. Amst. 1640.
Groot (H. de), De Veritate Religionis Christianae. Ed. nova. L.B. 1640.
Groot (H. de), Annotationes ad Idem. L.B. 1640.
Groot (H. de), Explic. trium .... locorum N.T ... in quibus agitur de Fide et Operibus. Amst. 1640.
[Groot (H. de),] Comm. in loca quaedam N.T. quae de Anti-Christo agunt. C. App. Amst. 1641.
[Groot (H. de),] Explicatio Decalogi cet. Amst. 1642.
Groot (H. de), Votum pro Pace eccles. contra Examen A. Riveti. S.l. 1642.
Groot (H. de), Animadversiones in Animadversiones A. Riveti. Lut.-Par. 1642.
Groot (H. de), Poemata. Ed. IV. L.B. 1645.
Groot (H. de), et al. Dissertationes de Studiis constituendis. Amst. 1645.
Groot (H. de), Argumenta Theologici, Juridici, Politici. Amst. 1652.
Groot (H. de), Historia Gothorum, Vandalorum et Langobardorum. Amst. 1655.
**Groot (H. de), Annales et Historiae de rebus Belgicis. Amst. 1658.
Groot (H. de), De Imperio summ. Potestatum circa Sacrum comm. posth. Ed. IV. Hag.-Comm. 1661.
Groot (H. de), Epistolae ad Gallos. Nova ed. Lips. 1684.
Groot (H. de), Epistolae ad A. Oxenstierna 1633-45. Adj. Epistolis ad P. Schmalzium. Stockh. 1889-91. 2 vol.

Zie ook Baudius. - Chronicon. - Via in Pacem ecclesiasticam.

Groot (Wed. van H. de), Vertooch overg. aan de Burghem. v. Rotterdam. Z.p. 1652.
Grotii (H.) Manes ab iniquis obtrectationibus vindicati cet. [auct. P.A. Lehmann]. Delph. 1727.
Grotii (H.) et F. Stradae Latinitas. Loca selecta ed. C.A. Abbing. Pars I. Horn. 1843.
Grube (K.), Johannes Busch, Augustinerprobst zu Hildesheim. Freib. 1881.
Gualdo Priorato (G.), Relatione delle Prov. Un. del Paese Basso. Col. 1668.
Gualdo Priorato (G.), Teatro del Belgio ó sia descritione delle 17 Prov. Vienn. 1673.
Gudii (M.) et ad eum Epistolae et Cl. Sarravii Epistolae cur. P. Burmanno. Ultraj. 1697.
Guicciardini (L.), Descrittione di tutti i Paesi Bassi. Anv. 1567.
Guicciardini (L.), Idem. Anv. 1581.
Guicciardini (L.), Idem. Anv. 1588.
Guicciardini (L.), Description de touts les Pays-Bas. Anv. 1567.
Guicciardini (L.), Idem ... ill. de plus. additions p.P. du Mont. Arnh. 1613.
Guicciardini (L.), Beschryvinghe v. alle de Nederlanden, vert. d.C. Kilianum. Amst. 1612.
Guicciardini (L.), Omnium Belgii, s. Infer. Germaniae regionum descriptio, ... R. Vitellio interprete. Amst. 1613.
Guicciardini (L.), Belgicae, s. Inferioris Germaniae descriptio. Amst. 1660. 3 tom.
Guicciardini (L.), Niederlands Beschreibung. Basel (1580).

Guicciardini (L.), Beschrijving v. Antwerpen enz. vert. d. Kiliaen. Herdrukt volg. de uitg. v. 1612. Antw. 1854.
Guiche (De), Memorien rakende de Nederl. zaken. Gron. 1745.
Guillaume de Nassau, Apologie contre l'Edit de prescription, publ. p.A. Lacroix. Brux. 1858.
Haakman (A.F.) en H.J. Allard, Beleg v. Maastricht in 1579. Roerm. 1877.
Haan Hettema (M. de), Het meer Flevum en het eiland Flevo. Leeuw. 1854.
Habets (J.), Chroniek d. Kerk v. St. Servaas te Maastr. Maastr. 1889.
Hadriani VI s. Analecta historica de Hadriano VI ... ed. C. Burmannus. Traj. ad Rh. 1727.
Haegse-Mercuur (Nieuwe oprechte), compleet, d.C.V. B[ijnkershoek]. 2e druk. Utr. 1745.
Haemrodius (C.), Bataviae ... gentium atque urbium brevis descriptio. Hard. (1614).
Haer (F.v.d.), De initiis tumultuum Belgicorum ll. II. Duaci 1587.
Hage (J.v.d.) [ps. v.J.F. Oltmans], De Schaapherder. Amst. 1838. 4 dln.
Hagemans (G.), Relations inédites d'Ambassadeurs Vénitiens. Brux. 1865.
Hamaker (H.A.), Oratio de vita et meritis G. Jonesii. L.B. 1823.
Hamcomius (M.), Frisia s. de viris rebusque Frisiae illustribus ll. II. Monast. 1609.
Hamel (A.G. van), Het zoeken naar 'l'Ame Française' in de letterk. en de taal v. Frankrijk. Gron. 1897.
Handboexken (Polityk) v.d. Staet v. 't Nederlandt. By 't welcke gevoecht is P. Merulae Kort Verhaal v.d. Republ. v. Hollant. 3e ed. Z. pl. 1650.
Handvesten, Privilegien enz. der Stad Amsterdam. 1624.
Haraeus (F.), Annales Ducum ... Brabantiae. Antv. 1623. 3 tom.
Haren (O. Zw. van), Verzameling v. Deductien voor en tegen hem. 17 stuks.
Haren (W. van), Aan de Koninginne v. Hongarijen. Z.p.e.j. (1742).
Haringman (J.S.), Missive a. de Admiraliteit in Zeeland. 1793. M. bijl.
Harris first Earl of Malmesbury (J.), Diaries and Correspondence. Lond. 1844. 4 vol.
Harrison (F.), William the Silent. Lond. 1897.
Harting (P.), Lettre à un ancien Membre du Transv. Ind. Comm. Utr. 1881.
Harting (P.), Rede in de verg. ter oprichting d.N.Z. Afrik. Vereen. Utr. 1881.
Hartsinck (J.J.), Beschrijving v. Guiana. Amst. 1770. 2 dln.
Hasselt (J.J.v.), Notae ... ad A. Matthaei ll. IV de Nobilitate. Traj. ad Rh. 1777.

Hasselt (W.J.C.v.), Nederl. Staatsregelingen. 3e druk. herz d.L. de Hartog. Schoonh. 1882.
Havensius (A.), Speculum haereticae crudelitatis cet. Colon. 1608.
Havensius (A.), Historica relatio duodecim Martyrum Cartusianorum. S.l. 1608.
Havensius (A.), Comm. de erectione novorum in Belgio Episcopatuum. Col. 1609.
Hayens (R.), Nederl. regtm. blijdschap door de Verkiezing van Willem Karel Hendrik Friso. Rott. 1747.
Heeringa (K.), Het oude Staveren. Gron. 1893.
Heinsius (D.), Auriacus s. Libertas Saucia. Acc. Iambi. L.B. 1602.
Heinsius (D.), Oratio ad Curatores, Professores & reliqua ill. L.B. Acad. membra. Ex. off. Plant 1602.
Heinsius (D.), Epithal. in Nuptias ... H. Grotii et ... M. Reigersbergiae. Acc. ejusd. Grotii Erotopaegnia. L.B. 1608.
Heinsius (D.), Panegyrici duo ill. Viro I. Scaligero dicti. Ex. off. Plant. 1608.
Heinsius (D.), In obitum Ios. Scaligeri orationes duae. Ex off. Plant. 1609.
Heinsius (D.), Oratio de prima Romanorum aetate. L.B. 1614.
Heinsius (D.), Orationes. Ed. nova. L.B. 1620.
Heinsius (D.), Oratio in obitum Ph. Cluveri. L.B. 1623.
Heinsius (N.), Christina Augusta. Poematium ... conscriptum, Holm. 1650.
Hellenbroek (A.), Lijkrede over W. à Brakel. 7e druk. Amst. 1737.
Henri IV, Correspondance avec Maurice le Savant. Hamb. 1840.
Henricpetri (A.), Niderlendischer Erster Kriegen ... Ursprung. Bas. 1575.
Henricpetri (A.), Chronyc. Historie d. Nederl. Oorlogen ... overgesedt [d. Theophilus]. Noortw. 1579.
Herman (F.J.), Beschouwing ov. de Kloosters in Nederland. Rott. 1861.
Hermans (H.), Over de corresp. v. Katharina II met Frederik de Groote en Jozef II. Gron. 1885.
Herodotus, Muzen, uit het Grieksch vert. d. Ch. M.v. Deventer. Amst. (1895).
Herstelling (Grondwettige) v. Nederl. Staatswezen [d.J.H. Swildens e.a.] 2e dr. Amst. 1785-86. 2 dln.
Hertog v. Brunswijk (Bundel met 20 paskwillen op den).
Hessels (J.), De officio pii, et Christ. pacem vere amantis viri, exurgente, aut vigente haeresi. Antv. 1566.
Hessels (J.H.), Haarlem, the birthplace of printing, not Mentz. Lond. 1887.
Hessels Haarlem, de geboorteplaats d. Boekdrukkunst, niet Mainz. Haarl. 1888.
Hettema Jr. (H.), Historische Schoolatlas. Zwolle 1896.
Hettema Jr. (H.), Schoolatlas d. Vaderl. geschiedenis. Zwolle (1896).
Heuterus (P.), Rerum Burgundicarum ll. VI. Hag.-Com. 1639. 2 tom.
Heuterus (P.), Opera historica omnia. Lov. 1649.
Heylen (A.), Hist. verhandeling over de Kempen. Turnh. 1837.
Hicks-Beach (M.), Corresp. with the Transvaal-Delegates. Lond. 1881.

Hintze (O.), Das Königtum Wilhelms v. Holland. Leipz. 1885.
Histoire secrète de la Cour de Berlin 1786-87 [p. de Mirabeau] S.l. 1789. 2 vol. Avec Correspondance p. servir de suite.
Histoire (L') de la politique moderne. Col. 1669.
Histoire du Prince François Eugène de Savoye [p.E. de Mauvillon] Amst. Lpzg. 1750. 5 vol.
Histoire d.l. République des Prov. Unies d. Païs-Bas [p. Jennet]. La Haye 1704. 4 vol.
Histoire de l'Archiduc Albert Gouv. Gen. d.l. Belgique. [p.J. Bruslé de Montplainchamp]. Col. 1693.
Histoire (Briefve) d. guerres civiles advenues en Flandre [p. Cornejo] mise en Franc. p.G. Chappuis. Lyon 1578.
Histoire de la vie et de la mort des frères J. & C. de Witt [par M^e^. de Zoutelande]. Utr. 1709. 2 vol.
Histoire de Ferd. Alv. de Toledo, duc d'Albe [par Ossorio]. Par. 1699. 2 vol.
Historia Episcopatuum Foed. Belg. [auth. H.v. Heussen]. Antv. 1733. 2 tom.
Historie (Kerckelicke) [d.J. Wtenbogaert]. Z. pl. 1646.
Historie (Waaragtige) v.J.v. Olden Barneveld. Rott. 1670.
Historie v.h. Leven en Sterven van Heer Joh. v. Olden-Barnevelt [1e druk]. Z.p. 1648.
Historie Idem. [2e druk]. Z.p. 1648.
*Historie (Warachtige) v.d. Ghevanckenisse ... v. Joh. v. Olden-barn eveldt. Z.p. 1620.
Historie (Korte) en levens d. SS. Martelaren v. Gorcom. Lov. 1772.
Historie d. Gravelicke Regering beschreven d.V.H. [Joh. de la Court]. Z.p.e.j. [1662].
Historie (Kerkelijke) en Oudheden d. VII Vereen. Nederl. d.H.V. H[eussen], vert. d.H.v. R[ijn]. Leid. 1726. 6 dln.
Historie der erfopvolging in de landen v. Gulik, Bergen, Kleef enz. Amst. 1739.
History of the late great Revolution in England. 2^d^ ed. Lond. 1690.
History of the Affaires of Scotland. Lond. 1690.
History of the late Revolution in the Dutch Republic [by G. Ellis]. Lond. 1789.
History of the internal affairs of the Unit. Prov. from 1780-87. Lond. 1789.
Hobbes (Th.), Leviathan. Amst. 1667.
Hoek (I.H.J.), Het herstel v.h. Ned. gezag over Java. I. 's-Grav. 1862.
Hoëvell-Nyenhuis (R.A.v.), Ludolf v. 's-Heerenberg. Z.p.e.j. (1847?).
Hoeven (E.v.d.), Leven en dood d. ... Gebr. C. en J. de Witt. Amst. 1705.
Hoey (van), Lettres et Négociations. Lond. 1743.
*Hoey (van), Idem. Lond. 1743. Andere druk.

*Hoey (van), Brieven en onderhandelingen. 's-Grav. 1743.
Hof (Het) v. Holland onder Lodewijk Bonaparte [d.A. Garnier]. Amst. 1823.
Hofdijk (W.J.), Het Nederl. volk geschetst. 2e verm. druk. Amst. 1873.
Hofdijk (W.J.), Ons Voorgeslacht. Haarl. 1859-64. 6 dln.
Hof-Praetje (Haeghs) ... op ende tegens de valsche Calumnien .... van P. de la Court [door A. Bornius?]. Leyd. 1662.
Hofstede (Voor Petrus). Z.p. 1781.
Hoge-Geregtshof (Het) v. Holland ... den Huizen v. Bourgondien toegekent. Delft 1740.
Hogendorp (C.S.W. de), Coup d'oeil sur l'ile de Java. Brux. 1830.
Hogendorp (D. van), Stukken raak. d. tegenw. toestand d. Bat. bezitt. in O.I. Haag 1801.
Hogendorp (F. van), 1813.

Bij M. Nijhoff in 1873 ter perse, maar niet uitgegeven.

Hogendorp (G.K. van), Brieven en gedenkschriften. 's-Grav. 1866-87. 4 dln.
Hogendorp Précis d'une Déclaration faite au Gouv. Batave. 1801.
Hogerbeets (R.), Van het Aenleggen en Volvoeren d. Processen. 's-Grav. 1631.
Hogerbeets (R.), Idem. Rott. 1631.
Hogerbeets (R.), Idem. Haerl. 1631.
Holland vor und nach d. Revolution. Frankf. 1795.
Hollands Rijkdom [d. Accarias de Serione]. Leyd. 1780-83. 4 dln.
Holzwarth (F.J.), Der Abfall d. Niederlande. Schaffh. 1865-72. 2 Thle.
Hooft (A.J.v. 't), De theologie v. Bullinger. Amst. 1888.
Hora Siccama (J.H.), Onze prinsessen. Utr. 1886.
Hora Siccama (J.H.), Schets d. diplom. betrekkingen tuss. Nederland en Brandenburg. 1596-1678. Utr. 1867.
Hornius (G.), Kerckelijcke Historie ... tot 1666. Leyd. 1666.
Horst (H.v.d.), Leerrede over D.J. de Hochepied. Utr. 1724.
Hortensius (L.), De bello Germanico ll. VII. Basil. 1560.
Hotman (V.), Last en Waerdigheyt eenes Ambassadeurs. Mitsg. Vita politica d.S. Stevin. Alsm. een Brief v.L. Reael aan I.v. Walbeeck. Amst. 1646.
Hout (Jan van), Der Stadt Leyden Dienst-boec. Gedr. opt Raedthuys 1602.
Houven v. Oordt (H.C.v.d.) en G. Vissering, De economische beteekenis v.d. afsluiting en drooglegging d. Zuiderzee. Leid. 1898.
Howel (J.), Gemeenzame brieven, vert. d.W. Séwel. Amst. 1697-Nass. 1702. 2 dln.
Huber (U.), Oratio fun. in ... exc. Herois Gulielmi Friderici Princ. Nass. Fran. 1665.
Huber (Z.), In obitum G. ab Haren ... oratio. Fran. 1708.
Huber Oratio hab. in exequis S. Schelkens. Fran. 1700.

Hubert (E.), L'origine des libertés Belges. La Haye 1884.
Hubner (J.), Genealogische Tabellen. Leyd. 1729-35. 2 dln.

Met bijgevoegde stukken en aantt. in hs. van J.T. Bodel Nijenhuis.

Hubrecht (P.F.), De Kloosters in Nederland. Utr. 1861.
Huet, De Hollandsche Koophandel staatkundig verhandelt. Amst. 1717.
Huet, (A.), Ter nagedachtenis v.H.F. Fijnje v. Salverda. 's-Grav. 1894.
Hugenpoth d'Aerdt (A.), Notes historiques. La Haye 1858.
Hystorie (Die) van die seuen wyse mannen van romen bewerkt d.A.J. Botermans. Tekst. Haarl. 1896.

Herdruk d. Editio princeps, Ao 1479.

Information sommaire touch. le droit de S.M. le Roi de Prusse à la succession de son Grandpère le Prince Frederic Henri. Col. s.a.
In Memoriam. Tafereelen uit Hollands 80 j. strijd. M. etsen v.W. Unger. Haarl. 1873.
Instructie van Gecomm. Raaden en andere zaaken Holland betreffende. 1628. Handschrift.
Instructie ende Onderwijs in materie v. Rechte. Thantw. 1554.
Instructie Idem. Thantw. 1557.
Instructions for the settlement of the Affairs of the Transvaal. Lond. 1881.
Interets et Maximes d. Princes & d. Etats Souverains [p.H. de Rohan e.a.]. Col. 1666.
*Introduction (An) to the History of the Dutch Republic for the last ten years. I. Lond. 1788.
Introduction à l'histoire d. troubles d. Prov. Unies. Lond. 1788.
Isert (P.E.), Reis na Guinea en de Caribische eilanden. Dordr. 1790.
Isinck (A.M.), Oratio fun. in obit. Joh. Braunii. Gron. 1709.
Isinck (A.M.), Oratio de meritis Nassav. in Foed. Belgicam. Gron. 1711.
Isselt (M. ab), Kurtze Chronik od. Hist. Beschreybung d. Furnembsten hendel u.s.w. Colln 1587.
Iustificatie v.d. Resolutie d. Staten v. Holland ende W. Vriesl. ghenomen 4 Aug. 1617. Z.p. 1618.
Jaarboeken (Nieuwe Nederl.) Dl. XXVIII-XXXIII. Leid. 1793-98. 20 bdn.
Jacob (J.L.C.), Aantt. over den boekdrukker H. Schinckel. 's-Grav. 1843.
Jacobs (Ed.), Juliana v. Stolberg. Wernig. 1889.
Jager (A. de), Laatste taaloefeningen. Uitg. d.H. de Jager. Brielle 1878.
Jagers (De vrijwillige) d. Leidsche Hoogeschool in 1830-31 d.d. Schoolmeester [ps. van G.v.d. Linde]. Leid. 1870.
Jansenius (C.), Refutatio, ofte Wederl. teghen een Ketters boexken: Het oude Christen gheloove teghen de nieuwe dolinghe d. Papisten. Lov. 1567.
[Jansenius (C.),] Een corte Confutatie ... teghen een ketters boecxken: Corte Belydinghe des Gheloofs enz. 3e ed. Lov. 1567.
Janssen (H.Q.), Vlaanderen in 1570. Hard. 1870.

Janus, Januszoon (De), nu Janus. N°. 1-100. 1798-1800. Den Hage 1801. Met Bijlaagen. 2 dln.

Janus verrezen. N°. 1-156. 1787-95. 3 dln.

Jeannin (Négociations du Président), publ. p.J.A.C. Buchon. Par. 1838.

Jennings (D.), Predikatie bij den dood v.J. Watts. Amst. 1749.

Jesuitica p. Unitas Belg. Prov. Negociatio bono publico in lucem edita. S.l. 1616.

Johan Casimir (Briefe des Pfalzgrafen), herausg. v.F.v. Bezold. Münch. 1882-84. 2 Bde.

Jonckbloet (W.J.A.), Oprechtheid. 's-Grav. 1869.

Jonktys (D.), De pijnbank wedersproken. Rott. 1651.

Jong (C. de), Verantwoording ... v.z. gedrag bij de overgave v. 's Lands Eskader op 30 Aug. 1799. Haarl. 1804-5. 3 dln.

Jong (J.O. de), Disp. cont. succ. Grotianae doctr. impr. de iure crim. in libris de Jure belli ac pacis traditae, exposit. Sylv. Duc. 1827.

Jonge (J.K.J. de), De opkomst v.h. Nederl. gezag in Oost-Indie [vervolgd d.M.L. van Deventer]. 's-Grav. 1862-1888. 13 dln. Register op dl. I-VII bewerkt d.J. Meinsma. 's-Grav. 1875.

Jongh (G.J. de), Le Port de Rotterdam. La Haye 1890.

Jonghe (B. de), Ghendtsche Geschiedenissen. Ghent 1752. 2 dln.

Jorissen (Th.), Abelard en Heloise. 's-Grav. 1862.

Joseph II (Recueil de lettres de) au Général d'Alton. Brux. 1790.

Journal politique de Hollande. T.I. II. Rott. 1787. 2 vol.

Journal du siege de Bergen op Zoom en 1747 [p. Eggers]. Amst. 1750.

Junius (F.), Vita ab ipso conscripta ... ed. ab P. Gf. Pn. Merula. L.B. 1595.

Junius (H.), Epistolae. Dordr. 1552.

Juste (Th.), Conspiration d.l. Noblesse Belge contre l'Espagne en 1632. Brux. 1851.

Juste (Th.), Hist. de la révolution des Pays-Bas. Brux. 1855-67. 4 vol.

Juste (Th.), Charles V et Marguérite d'Autriche. Brux. 1858.

*Juste (Th.), Les Pays-Bas au XVIe siècle. Le Comte d'Egmont et le Comte de Hornes. Brux. 1862.

Juste (Th.), Hist. d. Etats génér. d. Pays-Bas (1465-1790). Brux. 1864. 2 vol.

Juste (Th.), Charles de Lannoy et Charles V. Brux. 1867.

Juste (Th.), Le Soulèvement de la Hollande en 1813. La Haye 1870.

Juste (Th.), La Révolution Belge de 1830. Lettre à C.V. de Bavay. Brux. 1873.

Justification du Magistrat de Gand conc. l. troubles du 30 juin 1566 au 7 Mai 1567 publ. p.D. Van de Casteele. Brug. 1869.

*Justification (A) of the present War against the Unit. Netherl. [by H. Stubbe]. Lond. 1672.

Kaart (Topogr. en Militaire) d. Nederlanden. 's Grav. 1850. 62 bladen.

Kalff (G.), Vondels leven. Haarl. (1896).

Kalff (G.), Taalstudie en Literatuurstudie. Utr. 1896.
Kan (J.B.), Erasmiana. Rott. (1881-91). 2 stkjes.
Kan (J.B.), Wesseli Gron., Rod. Agricolae, D. Erasmi vitae. Rott. 1894.
Kan (J.B.), Tot afscheid. Rott. 1896.
Kann (H.J.), De militie en het militaire bestuur ged. het tijdvak d. Unie van Utrecht. Leid. 1874.
Kanter PHzn. (J. de), De Franschen in Walcheren. Midd. 1814.
Karl V (Kaiser), Correspondenz, mitgeth. v.K. Lanz. Lpzg. 1844-46. 3 Bde.
Karnebeek (H.A.v.), Leven v.d. vice-adm. A.W. de Man. 's-Grav. 1853.
Keller (E.F.), Die Drangsale des Nassauischen Volkes. Gotha 1854.
Kemper (J.M.), Code organ. d. Départ d.l. Hollande. Haag 1812.
Ker (J.), Memoirs. Lond. 1726.
Kerchove de Denterghem (O. de), Les préliminaires d.l. Révol. Belge. Brux. 1897.
Kercken-Ordeninghe (De) der Gereform. Ned. Kercken. 5e ed. Delf 1648.
Kercken Ordre des Landschaps Drenthe. Mepp. 1730.
Kernkamp (G.W.), De Sleutels van de Sont. 's-Hage 1890.
Kervyn de Lettenhove, Commentaires de Charles V. Brux. 1862.
Kervyn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux. Brux. 1883-85. 6 vol.
Keuchenius (W.M.), De Inkomsten en Uitgaven d. Bataafsche Republiek voorgesteld in eene Nation. Balans. Amst. 1803.
Keuffel (G.G.), Exercitationes Grotianae. Guelph. 1762.
Keurboeck (Der Stede) v. Haerlem bew. d.A.J. Enschedé en C.J. Gonnet [met voorrede van R. Fruin]. 's-Grav. 1887.
*Keurboecken (De Middeleeuwsche) v. Leiden uitg. d.H.A. Hamaker. Leid. 1873.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps v. Holland. 1583.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps v.d. Weescamere v. Riinlandt. 1606.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps (Nieuwe) v. Idem. 1586.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps en Ordonnantien v.... Schyelandt. Rott. 1623.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps v. Schielant. Rott. 1782.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps v. Delfflandt. Delff 1656.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps v. Rijnlandt. Leyd. 1596.
*Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps d. Stad Haerlem. Haerl. 1755. 2 dln.
Keuren der Stadt Leyden d. Graefschaps (Gener.) en Ordonn. v.d. hoofddorpen v. Waterland. Amst. 1746.
Kiehl (E.J.), Le Gouvernement représentatif en Néerlande. Rott. 1861.
Kiersch (H.J.P.A.), Het goed recht v. Oranje. Rott. 1893.
Kinschot (N.), Orat. panyg. in Princ. Mauritii victoriam in conflictu prope Neoportium A^{o} 1600. Hag.-Com. 1600.
Kirchman (J.), In funere P. Merulae ... oratio. L.B. 1672.
Klapper (De West-Indische), Z.p.e.j. (1771).
Klenckius (J.), Oratio fun. in obit. A. Senguerdii. Amst. 1667.
Klotzius (C.A.), Funus P. Burmanni Secundi. H.C. 1762.

K l u i t (A.), Over het begraven in Kerken en Steden. Midd. 1777.

Kluit (A.), Misbruik v.h. Algem. Staatsrecht. Leid. 1787.
Kluit (A.), Index chronol. s. Prodromus ad primas lineas histor. feder. Belgii Federati. L.B. 1789.
Kluit (A.), en G. de Wind, Inwijingsredevoeringen. Midd. 1772.
Knapp (J.F.), Regenten- u. Volksgesch. d. Landes Cleve u.s.w. Cref. 1836. 3 Bde.
Knottenbelt (W.C.), Staatkunde v. Joh. de Witt. Amst. 1861.
Knuttel (W.P.C.), De toestand d. Nederl. Katholieken tijdens de Republiek. 's-Grav. 1892-94. 2 dln.
Koch (M.), Onderzoek n.d. oorzaken d. Nederl. Omwenteling in de XVIe eeuw. Uit het Hoogd. d.W.J.F. Nuyens. Amst. 1862.
Koch (M.), Quellen zur Geschichte d. Kaisers Maximilian II. Leipz. 1857.
Köhler (J.N.), Het Irvingisme. 's-Grav. 1876.
Koelman (J.), Wederlegging v.B. Bekkers Betoverde Wereld. 1e dl. Amst. 1692.
**Koerbagh (A.), Een bloemhof v. allerley lieflijkheid. Amst. 1668.

In dit ex. zijn de bldz. 98, 99, 102, 103, 106, 107, 110, 111 bedrukt.

Koetsveld (C.E.v.), Schetsen uit de pastorij te Mastland. Schoonh. 1843.
Kolligs (H.), Willem v. Oranien u.d. Anfänge d. Aufstandes d. Niederl. Bonn 1885.
Koopmans (S.), Het Notariaat in Friesland vóór 1811. Leeuw. 1883.
Korthals (P.W.), Topogr. schets v.e. gedeelte v. Sumatra. Leyd. 1847.
Kortjanse (J.), De Schepping. Dichtstuk. Amst. 1841.
Krämer (F.J.L.), Maria II Stuart, Gemalin v. Willem III. Utr. 1890.
Krämer (F.J.L.), De Nederl. Spaansche diplomatie. Utr. 1892.
Krom (C.C.N.), De Patriotten in de Meiery. 1787-88. 's-Hert. 1886.
Kromsigt (P.J.), John Knox als Kerkhervormer. Utr. 1895.
Kroon (A.W.), Johan de Witt contra Oranje. 1650-1672. Amst. 1868.
Kronijk ... v.d. Huyse v. Egmondt [d.A. Hovaeus]. 5e druk. Alckm. 1655.
Kruyer (Verzameling v. 14 pamfletten betr. de vervolging v.d. Politieken). 1785.
Kruikius (N. en J.), 't Hoogheemraadschap. v. Delflandt (1712).
Kruyt (J.A.), Atjeh en de Atjehers. Leid. 1877.
Kuhn (P.A.), Beschrijving v.d. toestand d. Surinaamsche negerslaven. Amst. 1828.
Kuiper (F.), Korte verhandeling v.d. Duyvelen. Rott. 1676.
Kuiper (F.), De diepten d. Satans. Rott. 1677.
Kuiper (F.), Broederlijke onderhandeling v.d. Waterdoop. Rott. 1680.
Kuranda (I.), België sedert de Omwenteling in 1830. Amst. 1846. 2 dln.
Kuyper (A.), De Holl. Gemeente te Londen in 1570-71. Hard. 1870.
Kuyper (H.H.), De opleiding tot d. dienst d. Woords. I. 's-Grav. 1891.
Labat, Voyage du Chev. Des Marchais en Guinée. Par. 1730. 4. vol.
La Boutetière (L. de) et A.J. Enschedé, Des Villats en France et aux Pays-Bas. Harl. 1881.

Lacomblet (T.S.), Urkundenbuch f.d. Gesch. d. Niederrheins. IV. Düss. 1858.
Lacroix (A.) et F.v. Meenen, Notices sur Phil. de Marnix. Brux. 1858.
Laen (A.v.d.) en H. de Leth, Afbeeldinge v.h. Oud Adelijk Huis Middachten [waarachter afbeeldingen v.h. Huis te Zeist en v.h. Loo]. Amst. z.j.
Laen (Stukken over het proces tegen A.v.d.). 1668-1674.
Laet (J. de), Beschrijvinghe v. West-Indien. 2e druk. Leyd. 1630.
La Houssaye (A. de), Hist. de Guillaume d. Nassau. Lond. 1754. 2 vol.
Lalaing (A. de), Defense contre les fausses ... Accusations ... 1568. Mons 1838.
Lameere (J.), De l'histoire du Droit dans les Pays-Bas. Brux. 1884.
Land (J.P.N.), Inleiding tot de Wijsbegeerte. 's-Grav. 1889.
La Neuville (M. de) [ps. de A. Baillet], Hist. d. Hollande depuis la Trève de 1609. Par. 1698. 4 vol.
Lange (P. de), Tweede deel d. Nederl. Historien ofte een Vervolgh op Joh. v.d. Sande, v. 1648 tot 1663. Amst. 1663.
Languet (H.), Epistolae politicae et historicae ad Ph. Sydnaeum. L.B. 1646.
Languet Ad J. Camerarium ... scriptae Epistolae ed. L. Camerario. Gron. 1646.
Languet Epistolae secretae. Hal. 1699.
Lanz (K.), Staatspapiere zur Geschichte d. Kaisers Karls V. Stuttg. 1845.
La Torre (J. de), Relatio s. descript. status relig. Cathol. in Holl. Utr. 1883.
La Trémoille, prince de Tarente (H.C.), Mémoires publ. p. Griffet. Liége 1767.

Bijgevoegd een eigenh. brief v.d. schrijver aan C. Huygens.

Laurillard (I.J.M.), Het Devolutieregt in Braband. Leyd. 1855.
Lauwerbladen (Dichtkundige) gestrooid voor Willem Karel Hendrik Friso. Amst. 1747.
Le Barbier (G.), surnommé Francoeur, Conseil sacré d'un Gentilhomme Franc. aux Eglises d. Flandre. Anv. 1567. Afschrift van Prof. R. Fruin.
Leegh-water (J. Azn.), Haarlemmermeerboek. 9e druk. Amst. 1724.
Leegh-water (J. Azn.), Een Kleyn Chronykje van ... Graft en de Rijp. Amst. 1724.
Leesboek over geschiedenis v.d. Scholen in de Z. Afr. Republ. [d.D. Aitton]. Amst. 1892.
Leeuw (J.v.d.), De gecombineerde St. Pieters- en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort. Amersf. 1894.
Leeuw (J.v.d.), Het Gesticht de Armen de Poth te Amersfoort. Amersf. 1898.
Le Glay (A.), Revue des Opera diplomatica d. Miraeus. Brux. 1856.
Legrelle (A.), La Diplomatie Française et la Succession d'Espagne. T.I. Par. 1888.

Legrelle (A.), L'acceptation du testament de Charles II. Par. 1892.
Legrelle (A.), Une négociation inconnue entre Berwick et Marlborough. Par. 1893.
Lennep (D.J.v.), Rusticatio Manpadica. L.B. 1796.
Lennep (J.v.), De lotgevallen v. Ferd. Huyck. Amst. 1840. 2 dln.
Lennep De moeder en de magistraat. Amst. 1856.
Lennep (M.F. van), Gaspar v.d. Heyden. 1530-1586. Amst. 1884.
Le Normand (M.A.), Souvenirs de la Belgique. Par. 1822.
Lensaeus (J.), Libellus cuiusdam Antv. nuper editi contra Ioa. ab Austria. Lov. 1578.
Leo (H.), Zwölf Bücher Niederl. Geschichten. Halle 1832-35. 2 Bde.
Leopold (M. en L.), Oud en Nieuw. Letterk. leesboek. Gron. 1886.
*Le Petit (J.E.), La Grande Chronique de Hollande. T. II. Dordr. 1601.
Lettres d'un Zelandois à un Brabançon. S.l. 1787.
Lettres d'un vrai Patriote Gueldrois. S.l. 1787.
Lettres sur l'invasion d. Prov. Unies. Brux. 1787.
Lettres (Quelques) et autres documents inédits conc. Charles V. [publ. p.J. Diegerick]. Brux. 1853.
Lettres Hollandaises [p. Dérival de Gomicourt]. Amst. 1779-81. 8 vol.
Lettres s.l. danger de changer la Constitution primitive [p.E. Luzac]. Lond. 1792.
Leven ('t) v. Willem IV Prins v. Oranje door ****. Amst. 1752.
Leven en bedrijf v.d. Velt-Maersch. P. Wirtz. 's Grav. 1681.
Leven (Het) v. Jan Willem Friso. Uit h. Fr. vert. d.W.V. R[anouw], verm. d.F. Halma. Amst. 1716. 2 dln.
Leven (Het) van Paul Jones. Uit h. Eng. Gron. 1829.
Leven (Het) v.D.R. Kamphuizen [d.P. Rabus]. Amst. 1723.
Levenswijze (De) en lotgevallen d. Holl. Emigranten. Duink. 1791.
Leycester (R. Dudley, Earl of), Correspondence. 1585-86. Lond. 1844.
Leycester (Vier brieven van) bewerkt d.P. Romeyn. Doesb. 1880.
Leycesters Commonwealth: conceived, spoken and publisheid [by Rob. Parsons] W.p. Printed 1641.
Lijst (Alphabetische) d. polders in Rijnland [d.E.F.v. Dissel]. Leid. 1884.
Limborgh (Ph. à), Historia Inquisitionis. Amst. 1692.
Limburg Brouwer (P.v.), Overzigt d.... Grieksche Mythologie. Amst. 1843.
Linde (A. van der), Studiën. Theologie. Bibliographie. Schaakspel. Utr. 1868.
Linde (A. van der), De Costerlegende [Overdr. uit d. Ned. Spectator 1869-71].
Linde (A. van der), Het Schaakspel in Nederland. Utr. 1875.
Linden (J.A.v.d.), In A. Vorstii excessum orat. fun. L.B. 1664.
Lipsius (J.), Ad I. Monavium epistola ... cum duabus ad A. Ortelium. Antv. 1592.

Lister (T.H.), Life and Administration of Edward, first Earl of Clarendon. Lond. 1838. 3 vol.
Locrius (F.), Chronicon Belgicum ... ll. III. Atreb. 1616.
Lodewijk Ernst, Hertog v. Brunswijk ... Echte bescheiden enz. [d.A.L. Schlözer]. Amst. 1786.
Lodewijks (P.), Zedig onderzoek ... of 't Verlangen v. Europa beschaafd. 's Grav. 1742.
Loesing (H.), Geschichte d. Stadt Emden bis 1595. Emd. 1843.
Loffelt (A.C.), Uren met Shakespeare. Leid. 1889.
Lombard de Langres, Mémoires s.l. Révolution Française. Brux. 1823. 2 vol.
Lonchay (H.), De l'attitude d. Souverains d. Pays-Bas à l'égard du pays de Liége au XVIe siècle. Brux. 1888.
Lonchay (H.), La rivalité d. la France et d'Espagne aux Pays-Bas. Brux. 1896.
Lorenz (O.), Joseph II u. die Belgische Revolution. Wien 1862.
Louise de Coligny, Correspondance rec. par P. Marchegay, publ. par L. Marlet. Par. 1887.
**Lubbertus (S.), Responsio ad Pietatem H. Grotii. Fran. 1614.
Lubbertus (S.), Brief a.d. Bisschop v. Cantelberch. Delf 1613.
Lummel (H.J.v.), Heiligerlee. Utr. 1868.
Lummel (H.J.v.), De Tiende Penning. Hard. 1869.
Lummel (H.J.v.), Utrecht in 1570. Hard. 1870.
Luzac (C.J.), De landen van Overmaze .... sedert 1662. Leid. 1888.
Lydius (J.) en L. Laurentius, Weeklage over den inbreuk v.d. Alblasser-Waard. Dordr. 1659.
Lijste ... d. HH. Gouverneurs v.d. Stadt Grave v. 1602-1726. 's Hert. 1726.
Maan (C.W.), Verhaal v. zijn wedervaren bij den inval d. Pruissen in 1787. Rott. 1827.
Maaten (E.v.d.), Geschiedenis d. Nederlanden. Amst. 1853. 2 dln.
Mackay (J.), An old Scotch Brigade. Lond. 1885.
Mackintosh (J.), Vindiciae Gallicae. Dordr. 1792.
Mahon, History of the War of the Succession in Spain. Lond. 1836.
Marck (F.A.v.d.), Oratio de ordine totius universi cet. Duisb. 1748.
Marck (F.A.v.d.), Oratio de Libertate reipubl. Groning. Omland. interna. Gron. 1761.

Bijgevoegd: Nederl. Letter-Courant v. 20 en 24 Nov. 1761.

Marck (F.A.v.d.), Nadere verklaring v.d. Vrijheid v.d. Burgerstaat. Gron. 1762.
Marck (F.A.v.d.), Aan Th. Brunsveld de Blau. Gron. 1770. 2 stks.
Marck (F.A.v.d.), Lectiones Academicae. Gron. 1771.
Marck (F.A.v.d.), Eerste antwoord aan P. Chevalier. Gron. 1772.
Marck (F.A.v.d.), Réponse à la lettre du Prof. Barbeyrac. Amst. 1772.
Marck (F.A.v.d.), Afscheidsbrief a.d. Kerkenraad te Groningen. Utr. 1774.
Marck (F.A.v.d.), Waaragtig verhaal v.h. voorgevallene enz. Linz 1776.

Bijgevoegd: 4 brochures over deze zaak.

M a r c k (F.A.v.d.), De portentosa Hobbesiani civis Imagine. Burgo Steinf. 1789.
M a r c k (F.A.v.d.), De Jure, hominis naturae insito cet. Gron. 1795.

Marck (F.A.v.d.), Iets ten vervolg op het Waarachtig Verhaal. Gron. 1796.
Marck (F.A.v.d.), Het Recht hetwelk in de Menschelijke natuur ligt. Gron. 1796.
Marck (F.A.v.d.), (Verzameling v. brochures betreffende de zaak van).
Marck (F.A.v.d.), (J.), Oratio fun. in obitum N. Arnoldi. Fran. 1680.
Marck (F.A.v.d.), Oratio fun. in obitum J. Triglandii. L.B. 1705.
Marck (F.A.v.d.), Oratio fun. in obitum H. Witsii. L.B. 1708.
Marees v. Swinderen (R. de), Het Suez-Kanaal. Gron. 1886.
Maresius (S.), Oratio parentalis in obitum P. Eissinghe. Gron. 1658.
Marguérite d'Autriche, Correspondance avec Philippe II. publ. p.L.P. Gachard. Brux. 1867-81. 3 vol.
Mariana (J. de), Histoire générale d'Espagne. Par. 1725. 5 vol.
*Marie, Reine d'Angleterre, Lettres et Mémoires [publ. par Mechtild, Baronne de Bentinck]. La Haye 1880.
Marnix (Ph. van), Responce d'un bon Patriot et Bourgeois de .. Gand etc. s.l. 1583.
Marnix (Ph. van), De Byencorf d.H. Roomsche Kercke. Leyd. 1600.
Marnix (Ph. van), Ecrits politiques et historiques. Brux. 1859.
Marnix (Ph. van), Correspondance et Mélanges. Par. Brux. 1860.
Marrée (J.A. de), Reizen op de goudkust v. Guinea. 's Grav. 1817. 2 dln.
Marriott (J.), The case of the Dutch ships considered. 4th ed. Lond. 1778.
Martelaers-Spiegel der werelose Christenen. Haerl. 1631.
Masker ('t Afgeruckte) v.d. Haegsen Hofprater. Leyd. 1663.
Matthaeus (A.), De Nobilitate ll. IV. Fran. 1698.
Matthaeus (A.), Fundationes et fata Ecclesiarum, quae et Ultrajecti, cet. L.B. 1704.
Matthaeus (C.S.), Kort gevat Jaarboek v.d.O.I. Comp. Midd. 1759.
Maurenbrecher (W.), Karl V u.d. dtsch. Protestanten. Düss. 1865.
Maurik (W. van), Lijkrede op J.v. Roojestein. Amst. 1746.
Maximilien, Lettres inédites publ. p.L.P. Gachard. Brux. 1851. 2 vol.
Mededeelingen (Financ.) d. Deputatie d.Z. Afr. Republiek. (Amst. 1884).
Mees (G.), Hagars dienst onder de vrije Sara. Gron. 1673.
Meeter (E.), Holland, its Institutions, etc. Lond. 1857.
Mehen (E.v.), Tractaet v. 't Recht d. Kercke Christi enz. Hard. 1616.
Meijer (H.), Kort verhaal d. Ned. Geschied. tot 1749. 3e druk. Gron. 1768. 3 dln.
Meijer (H.A.), Heemskerk. 2e druk. Amst. 1860.
Meiners (E.), Oostvrieschlands kerk. Geschied. Gron. 1738-39. 2 dln.
*Meylink (A.A.J.), Over een Charter v. Floris V.v. 14 Mei 1273. 's-Grav. 1860.
Meinsma (J.J.), Gesch. d. Ned. O.I. bezittingen. Delft 1872-75. 2 dln.
Melchior (A.W.), Oratio fun. in obitum P. Lalane. Fran. 1726.
Mellink Pzn. (F.G.), D.v. Pelt en R.C. Laan, De Utrechtsche Unie. Utr. 1878.

Mémoire du Roi Très-Chrestien à l'Abbé de Gravel. Col. 1673.
Mémoire et pièces authent. touchant l. Etats-Généraux d. Bruxelles 1634. Handschrift.
Mémoire pour le Rhingrave de Salm. En Hollande (1788).
Mémoires et Instructions p. servir dans les négociations et affaires conc. les droits du Roy de France. Amst. 1665.
Mémoires cont. plusieurs particularités du Gouvernem. d. la République d. la Hollande. [p. Mme de Zoutelande]. La Haye 1710.
Mémoires touchant les Ambassadeurs et les Ministres publics par L.M.P. [A. de Wicquefort]. Col. 1676.
Mémoires anonymes s.l. troubles d. Pays-Bas publ. p.J.B. Blaas. Brux. 1859-66. 5 vol.
Mémoires s.l. commerce des Hollandais [p.P.D. Huet]. Amst. 1717.
Mémoires s.l. vie de Loyse Juliane [p.F. Spanheim]. Leyde 1645.
*Mémoires de Hollande. Par. 1678.
Mémorie voor den Rhijngrave v. Salm. Uit 't Fr. vert. 1788.
Mémorie v.h. gebeurde te Dordrecht 1647-48. Handschrift.
Mendoça (B. de), Comentarios de la sucedido en las Guerras de los Payses Baxos. Madr. 1592.
Mendoça (B. de), Commentaires mémorables. Par. 1591.
Mengelwerk v.h. Dordrechts Gedenkboek. Dl. I-IV. Dordr. 1785-87.
Mensinga (J.), Groninga triumphans. Gron. 1673.
Mensinga (J.), Oratio fun. in obitum A. Muntingii Hf. Gron. 1683.
Mensinga (J.), Oratio fun. in obitum J. Oiselii. Gron. 1686.
Mensinga (J.), Oratio fun. in exc. H. Eyssonii. Gron. 1690.
Mercurius (Hollandsche). Haerl. 1650-91. 41 dln.
Mercurius (Europeesche). Amst. e.e. 1690-1756. 67 dln.
Mercurius (De reysende) d.L.V. B[os]. Amst. 1673.
*Merula (P.), Fidelis ... rerum adversus A. Merulam tragice .... ab Inquisitoribus gestarum commemoratio. L.B. 1604.
Merula (P.G.f. Pn.), Placaten op 't stuck v.d. Wildernissen. 's-Grav. 1605. 3 dln.
Merula (P. en G.), Tiid-Thresoor. Leyd. 1627.
Metelerkamp (B.), Regeringsvorm d. Vereen. Nederl. I. 's-Grav. 1814.
Meteren (E. van), Commentarien enz. Ghedr. op Schotland (1609).

Met twee Appendices van 1609 en 1610.

Meteren (E. van), Belgische ofte Nederlantsche Oorloghen. Z. pl. 1611.
Meteren (E. van), Historie d. Nederl. ende haerder Nabuyren Oorlogen. 's-Grav. 1614.
Meteren (E. van), Historie d. Nederl. Geschiedenissen gecontinueerd d.G. Baudartium. Amst. 1618.
Meulen (W.W.v.d.), Coert Lambertus v. Beyma. Leeuw. 1894.
Meullener (J.L.), De slag v. Mook 14 April 1574. Maastr. 1894.
Meursius (J.), Rerum Belgicarum lib. unus. In qua Induciarum Historia. L.B. 1612.
Meyer (D.H.), De verdraagzaamheid v. Willem v. Oranje. Kamp. 1871.

M e y e r (J.), Comm. s. Annales rerum Flandricarum ll. XVII. Antv. 1561.

Michiels (A.V.), Neerl. Souvereiniteit over ... Sumatra. Amst. 1846.
Mignet (F.A.M.), Antonio Perez et Philippe II. 2e éd. Paris 1846.
Mignet (F.A.M.), Mémoires historiques. 3e éd. Par. 1854.
Mignet (F.A.M.), Charles V, son abdication etc. 3e éd. Par. 1857.
Mirabeau (de), Aux Bataves s.l. Stadhouderat. S.l. 1788.
Miraeus (A.), Elogia Belgica. s. ill. Belg. Scriptorum vitae. Antv. 1609.
Miraeus (A.), Notitia Patriarchatuum ... urbis Christiani. Antv. 1611.
Miraeus (A.), Gentis Spinulae ill. elogia. Col. 1611.
Miraeus (A.), Isabellae Sanctae. Brux. (1622).
Miraeus (A.), Elenchus Historicarum et al. Scriptorum nondum typis editorum qui in Belgicis ... Bibliothecis manuscripti exstant. Brux. 1622.
Miraeus (A.), Ser. Alberti Belg. Princ. elogium. Brux. 1622.
Miraeus (A.), Origines Equest. et Milit. Ordinum ll. II. Ed. II. Col. 1638.
Miraflores (de), Vida del General D. Sancho Danila y Daza. Madr. 1857.
Miritio (R.N.) [ps. van M.A. del Rio], Comentarios d. las Alteraciones de Flandes. Trad. en Castellano por R. de Medina y Marzilla. Madr. 1601.
Mirtei (R.) [ps. van M.A. del Rio], Comm. rerum in Belgio gestarum a Petro Henrico d. Azenedo Comite de Fuentes. Matr. 1610.
Missio Foed. Belgii s. Missionis Bat. descript. quam Th. de Cock ... obtulit Ao. 1706. Hag. Com. 1879.
Missive en Memorie v.d. Prins v. Oranje, 1782 met Vervolg v. 1783.
Missive behelzende eenige bedenkingen [d.C.v.d. Aa]. Haarl. 1796.
Mittheilungen aus d. Stadtarchiv v. Köln. Hft. 7-28. Köln 1885-97.
Möhlmann (J.H.D.), Kritik d. Fries. Geschichtsschreibung. Emd. 1863.
Molesworth (W.), Materials for a speech in defence of the Policy of abandoning the Orange Freestate. Lond. 1854.
Moll (W.), Angelus Merula. Amst. 1851.
Moltzer (H.E.), Matthias de Vries ter gedachtenis. Gron. 1892.
Mondoucet (Cl. de), Lettres et Négociations. Par. 1891-92. 2 vol.
Money (J.W.B.), Java, of hoe een Kolonie moet bestuurd worden. Vert. d.D.C. Steyn Parvé. Zutph. 1861. 2 dln.
Montanus (A.), Beschrijving v.d. eerste Inwoonders v. Aemstellandt enz. Amst. 1664.
*Montbas (De), Mémoires sur les affaires de Hollande. Utr. 1673.
Moodie (G.P.), Annexation of the Transvaal. Lond. 1881.
Müller (G.), Die Entwicklung d. Landeshoheit in Geldern. Marb. 1889.
Muinck Keizer (J.H.), Henricus Geldorpius. Gron. 1893.
Mulder (J.), Laudatio fun. G. Coopmans. Leov. 1800.
Mulder (J.J.) en J. Frederichs, Twee verhandelingen over de Inquisitie. Gent-'s-Grav. 1897.
Muller (F.), Essai d'une Bibliographie Néerlando-Russe. Amst. 1859.
Muller (P.L.), Regesta Hannonensia. Grav. 1881.
Muller Wilhelm III v. Oranien u. Georg Friedrich v. Waldeck. Haag 1873-80. 2 Bde.
Muller Fzn. (S.), Het middelpunt in de geschied. d. Ned. Gewesten. Utr. 1888.

Muller Fz. (S.), Bijdragen voor een Oorkondenboek v.h. Sticht Utrecht. Programma. 's-Grav. 1890.
Muller Fz. (S.), Regesten v.h. Kapittel van St. Pieter. 's-Grav. 1891.
Muller Fz. (S.), Het Archief d. Bisschoppen van Utrecht. 's-Grav. 1892.
Muller Fz. (S.), Geschiedenis v.h. Archief d. Stad Utrecht. Utr. 1893.
Muller Fz. (S.), Regesten v.h. Archief d. Stad Utrecht. Utr. 1896.
Muller Fz. (S.), Gids door het Stedelijk Museum v. Oudheden te Utrecht. Utr. 1898.
Muller Fz. (S.), A. Feith en R. Fruin ThAz. Handleiding v.h. ordenen en beschrijven v. Archieven. Gron. 1898.
Multatuli [ps. v.E. Douwes Dekker], Max Havelaar. Amst. 1860. 2 dln.
Multatuli Een en ander over J. Bosscha's Pruisen en Nederland. Amst. 1867.
Museum. Maandblad voor philologie enz. Jrg. I-V. Gron. 1894-98.
Naber (S.A.), Vier tijdgenooten. Haarl. (1894).
Nahuys v. Burgt (H.G.), Verzameling v. officieele Rapporten. Dev. 1835-36. 4 dln.
Nasse (E.), Die Niederlande u. Preussen. Bonn 1867.
Nederlander (De bedaarde en vrijmoedige). Rijss. 1783.

Bijgevoegd: Order waarbij dit boekje verboden wordt.

Négociations relat. à la succession d'Espagne sous Louis XIV publ. p. Mignet. Par. 1835-42. 4 vol.
Nelis (C.F. de), Belg. rerum liber prodromus. S.l. (Parma, Bodoni). 1795.
Neny (De), Mémoires hist. et polit. d. Pays-Bas Autrichiens. 2e éd. Brux. 1785. 2 vol.
[Neny (De)], Oeuvres posthumes de M. Le P. de N. contenant la Réforme du Conseil des Domaines ... d. Pays-Bas. Neufch. 1784.
Netscher (P.M.), Les Hollandais au Brésil. La Haye 1853.
Netscher (P.M.), Idem. Un mot de réplique. La Haye 1873.
Neuhusius (R.), Oratio inaug. Lection. publicarum. in Ill. Gymnasio Alcmariano. 1646.
Neyn (P. de), Lusthof d. Huwelyken. Amst. 1681.
*Nibbelink (D.W.), Handvesten en Oorkonden beh. tot de geschied. v.d. Zwijndrechtschen Waard. Leid. 1860.
Nicolas (N.H.), Life of William Davison, Secretary of State of Queen Elizabeth. Lond. 1823.
Niebuhr (B.G.), Grundzüge f.e. Verfassung Niederlands. Berl. 1852.
Niermeyer (J.F.), Zur Geschichte d. Kartographie Hollands. Rott. 1893.
Nobilis Belgae de iure belli Belgici adv. Philippum Regem Hisp. oratio [auct. G. Verheiden]. Hag. Com. 1598.
Nomenclator autorum quor. libri exstant in Bibl. Acad. L.B. cum Epistola [P. Bertii] de ordine eius atq. usu. L.B. 1595.
Norrenberg (P.), Geschichte d. Herrlichkeit Grafsath. Viers. 1875.
Note pour les héritiers d. feu Charles Guillaume Naundorff. Harl. 1874.
Nothomb (J.B.), Essai hist. et pol. sur la Révolution Belge. Brux. 1833.
Nut (Het) d. Stadhouderlijke Regeering aangetoond [d.P. Paulus]. Z.p. 1773.

Nuyens (W.J.F.), De Ultramontaansche Kritiek. Haarl. 1868. - Idem. 2e druk. Ald. 1869. - Naschrift. Ald. 1869.

Nuyens (W.J.F.), De Katholieken tegenover de Staatspartijen in Nederl. Haarl. 1869

Nuyens (W.J.F.), Gedachten n. aanleiding v.d. oorlog v. 1870. Haarl. 1870.

Nuyens (W.J.F.), La Pacification de Gand. Brux. 1876.

Observatien (Rechtsgel.) uyt de Inleydinge tot de Holl. Rechtsgel. van H. de Groot d.e. Genootsch. v. Rechtsgel. 's-Grav. 1777-78. 4 dln.

Observations sur la Constitution des trois Etats de Brabant [par Poringo et J.J. Mothoule]. S.l. 1791.

Ocko Scharlensis, Chronyk v. Frieslandt, ... ten 3en maal d.A. Cornelium Stavriensem verbeterd. 2e druk. Work. 1753.

Ondersoeck of d. Christ. Overheydt eenigh quaedt in haer gebiedt mach toelaeten [d.L. Velthuysen]. Midd. 1660.

Onderzoek v. Groot Brittanjes gedrag ten opzigte v. Holland. 1757.

Bijgevoegd: 16 pamfletten over deze quaestie.

Onstelde Zee oft Zeedaden voorgevallen tuss. d. Vereen. Nederl. en Engelandt. Amst. 1654.

Ontwerp (Het) v. Grondwetsherziening door Thorbecke c.s. voorgesteld. Gron. 1845.

Oordt (J.W.G.v.), De Transvaalsche gebeurtenissen. 's-Grav. 1881.

Oorlogh (Den Engelsen en Munstersen) tegen de Nederlanden. Amst. 1668.

Oorlogsdaaden en Minneryen v.E. Tekely. Amst. 1687.

Oorsaecken v.d. Tegenw. onruste in de Prov. Groningen. (1652).

Oosterdijk Schacht (H.), Orat. fun. in ob. P. Burmanni. L.B. 1741.

Oosterdijk Schacht (H.), Lijkrede over P. Burmannus vert. d.J.C. Schutz. Leyd. 1741.

Oosterzee (J.J.v.), De Watergeuzen. Hard. 1869.

Opmeer (P.), Historia Martyrorum Batavicorum. Col. 1625.

Oprichting (De) v.d. Hoogen Raade in Holland. Utr. 1791.

Oranje's Tiranny [d.W.v. Ollefen Czn.]. Z.p. [1782].

Orationes duae, quarum altera inaug. S. Coeman ... altera B. de Volder funebris. L.B. 1679.

Ordonnantie ... v.d. stijl .. v. Procederen in Antwerpen. Ceul. 1597.

Ortelius (A.), Theatrum orbis terrarum. [Antv. 1579].

Ortelius (A.), Thesaurus geographicus. Antv. 1596.

Oudenhoven (J.), Beschrijving van 's-Hertogenbosch. Amst. 1649.

Overbeke (A.v.), Rijmwerken. 10e druk. Amst. 1719.

Owen Langon (W.), Despatch reporting on the Affairs of the Transvaal. Lond. 1881.

Oyen Azn. (L.v.), Redev. bij het Nationale feest op 19 Dec. 1799. Rott. 1799.

Paape (G.), Grondwettige herstelling v.h. geluk d. Ned. Maatschappij. Rott. 1787.

Pagenstecher (A.A.), Oratio fun. in obit. J. Mensingae. Gron. 1698.

P a i l l a r d (A.), Considérations s.l. causes générales d. troubles des Pays-Bas au XVIe siècle. Brux. 1874.

Paillard (A.), Huit mois de la vie d'un peuple. Brux. 1877.
Paillard (A.), Le Proces de Pierre Brully, 1544-45. Par. 1878.
Palingh (A.), 't Afgerukt Mom-aansicht d. Tooverye. Amst. 1659.
Pallandt (A.W.v.), Verklaring v.h. Regt v. overstemming ter Staatsvergadering. Dev. 1784.
Palm (J.H.v. de), Redev. bij het Nationale feest op 19 Dec. 1799. Haag 1800.
Palm (J.H.v. de), Gedenkschrift v. Nederl. herstelling in 1813. Amst. 1816.
Pamphilus Cratinides, Philalethes Batavus gewroken. Amst. 1757.
Pardieu (Val. de), Seign. de La Motte, Correspondance publ. p.J.L.A. Diegerick. Brux. 1857.
Parnasloof (Gemengelde). Dl. I. Amst. 1698.
Partage (Le) d. Pays-Bas, ou moyens de pacification. Bouill. 1785.
Patriot (De Hollandsche) in 20 gesprekken. Utr. (1782).
Paulus (P.), In welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelijk te zijn? Haarl. 1793.
Penn (G.), Life and times of W. Penn. Lond. 1833. 2 vol.
Peregrinus (C.), [ps. v.F.B. Junius], Principes Hollandici. Antv. 1632.
Perier (O.), D. Donker Curtius, Ministre d'état Néerl. La Haye 1876.
Perizonius (J.), Rerum p. Europ. gestarum comm. hist. L.B. 1710.
Perizonius Af. (J.), Or. fun. de vita et morte A. Graevii. Fran. 1683.
Pers (D.P.), De Romeynsche Adelaer .. vermeerd. d.P. Scholten. Amst. 1648.
Pestel (F.W.), Brevis expositio Reipublicae Batavae. L.B. 1789.
Peter (H.), Der Krieg d. Grossen Kurfürsten gegen Frankreich. Halle 1870.
Petitie v. rechten gericht a.d. president d. Oranje-Vrijstaat. 1881.
Philippson (M.), Ein Ministerium unter Philipp II. Berl. 1895.
Philips (A.), Overeenkomst d. Kapittelgoederen te Haaften. Amst. 1850.
Philodusus (J.), [ps. v.J. Dousa], Adversus P.C. Bockenbergii Scriptum pro J. Dousa Responsio. L.B. 1602.
Piaget (E.), Essai s. l'organisation de la Compagnie d. Jésus. Leid. 1893.
Piccardt (H.), De Kosterijgoederen d. Herv. Kerkgemeente in Groningen. Gron. 1859.
Pijnacker Hordijck (C.), De taak v.d. beoefenaar d. Ned. Rechtsgeschiedenis. Utr. 1881.
Pijper (F.), Geschied. d. boete en biecht. I, II, l. 's-Grav. 1891-96.
Pinchart (A.), De l'inféodation du Comté d. Namur. Mons 1850.
Pirenne (H.), La constitution... de Dinant au Moyen-Age. Gand 1889.
Pleyte (W.), Peintures murales d. l'Eglise de St. Jacques. Leid. 1874.
Pleyte (W.), Brief aan bestuurders d. geschiedk. verzamelingen. Leid. 1878.
Pleyte (W.), Leiden vóór 300 jaren en thans. Leid. 1874.
Polemiek over Lodewijk v. Nassau en Willem de Zwijger. Roerm. 1891.
Politique (Le) Hollandais [p.A.M. Cérisier e.a.]. No. 1-52. Amst 1781-82.

Pontanus (H.), Laudatio fun. in exc. P.v. Mastrigt. Traj. ad R. 1706.
Pontanus (I.I.), Disceptationes chorogr. de Rheni Divortiis atque Ostiis eorumque accolis Populis. Amst. 1614.
Pontanus Discept. chorogr. adv. Ph. Cluverum nova Sylloge. Hard. 1617.
Pontanus Discussionum historicarum ll. II. Hard. 1637.
Pontbriant (A. de), Hist. d. la Principauté d'Orange. Avign. 1891.
Porreno (B.), Dichos y hechos del Rey Don Felipe II. Sevilla 1639.
Praatmoer (De politieke). N°. 1-5. Z.p. 1784.
Praatvaar (De politieke). N°. 1-52. Leyd. 1784-85.
Praet (J. van), Histoire de la Flandre. 1280-1383. Brux. 1828. 2 vol.
Précis du voyage de Joseph II en Hollande. Amst. 1781.
Prévost-Paradol, Elisabeth et Henry IV, 1595-98. Par. 1855.
Price (R.), Observations on the nature of Civil Liberty. 3d ed. Lond. 1776.
**Price (R.), Aanmerkingen ov. de Staatsomwenteling in N. Amerika. Amst. 1785.
Pringsheim (O.), Beiträge z. wirthschaftl. Entwickelungsgesch. d. Verein. Niederlande im 17en u. 18en Jahrh. Lpzg. 1890.
Proceduren (Crimineele) v. Jacomina de Wit, huisvrouw v. Joh. Oem v. Wijngaerden (1650). Handschrift.

Bijgevoegd: Sententie gepronuncieert op Jac. de Wit. Midd. 1650.

Proces en Sententie wegens betoovering in Vriesland. Handschrift.
Procés contre L. de Potter, P. Tielemans e.a. Brux. 1830. 2 vol.
Public-Gebedt ... d.D.H. [J. de Witt] opnieuw uytgegeven. 's-Grav. 1707. 3 dln.
Puissances (Les trois) etc. par une Dame Hollandaise. Utr. 1785.
Puppenspiel (Das) vom Doctor Faust. Leipz. 1850.
Puppius (G.), Epitaphium in obitum J. Arminii. L.B. 1609.
Putnam (R.), Willem de Zwijger, Prins van Oranje. Voor Nederland bewerkt d.D.C. Nijhoff. 's-Grav. 1897. 2 dln.
Quandt (E.), Maria de Groot eene Christenheldin. Veenend. 1872.
Quintius (J.), Wraack-tooneel handelende v.d. Sonden v. Nederlandt. Utr. 1659.
Raad (Heylzamen) tot Christelijke Vrede enz. Rott. (1671).
Raalte (D. van) en G. Delprat, Pleidooyen in zake Jhr. R.L.v. Andringa de Kempenaer tegen de erfgenamen van Koning Willem II. 's-Grav. 1851.
Raepsaet (J.J.), Mémoires sur l'origine des Belges. Gand 1811.
Rahlenbeck (Ch.), Le Protestantisme dans .. Limbourg. Brux. 1856.
Rahlenbeck (Ch.), L'Inquisition et la Réforme en Belgique. Anv. 1857.
Raleigh (W.), Observations touching Trade and Commerce with the Hollanders. Lond. 1680.
Randwijck (A.J.v.), De Geschied. d. 27 Ontwerpen v. Wet tot herziening d. Grondwet in 1847-48 toegelicht. 's-Grav. 1870.
Ranke (L.v.), Briefwechsel Friedrichs des Grossen. Berl. 1869.
Rapport nopens den staat v. 's Lands Frontieren enz. In Holland 1784.
Rauchbar (J.G.v.), Leben d. Fürsten G.F.v. Waldeck. Arols. 1867-72. 2 Bde.

Recht (Het) d. Overheden omtrent Kerkelijke bedieningen [d.D.v. Alphen]. Leyd. 1756.
Rechten (De) v.d. mensch in Vrankrijk enz. [d.A. Kluit]. Amst. 1793.
Rechten (Gelresche) d. Ruremundtschen Questien. Rurem. 1620.
Rechten ende Costumen v. Antwerpen. Ceul. 1597.
Rechten (Oude) v. Steenbergen, bewerkt d W. Bezemer. 's-Grav. 1897.
Rechtsbronnen d. Stad Aardenburg, bewerkt d.G.A. Vorsterman v. Oyen. 's-Grav. 1892.
Rechtsbronnen d. Stad Breda, bewerkt d.W. Bezemer. 's-Grav. 1892.
Rechtsbronnen d. Stad Harderwijk, bewerkt d.J.L. Berns. 's-Grav. 1886.
Rechtsbronnen (Middeleeuwsche) d. Stad Utrecht, uitg. d.S. Muller Fzn. 's-Grav. 1883-85. 3 dln.
Recueil d. Recessen, wegens beyde d. Genaedighe Heeren ende Princen, alhier geëmaneert inde j. 1665. Maestr. 1680.
Recueil de Lettres p. servir d'éclaircissement à l'histoire militaire du Règne de Louis XIV. Par. 1760-63. 6 vol.
Rees (W.A. van), Naar de Transvaal. Amst. 1876.
Regering (De monarchale) v.h. Koningrijk Holland. Amst. 1808.
Register (Alphab.) op de stukken v.h. Oude Archief v.h. Hoogheemraadschap Rijnland. Leid. 1871. - Suppl. Leid. 1894.
*Register v. Acad. dissertatien en oratiën betr. de geschiedenis d. vaderlands. Leid. 1866.
Regius (J.), Oratio fun. in exequis N. Blancardi. Fran. 1703.
Regius Oratio fun. in mem. G. Coetier. Fran. 1724.
Rehabeams Regeering ontdeckende d'Intrigues d. Machiavelsche Polityken v. Utrecht. Z.p. 1674.

Met den sleutel der verdichte namen in handschrift.

Reiffenberg (De), Histoire du Comté de Hainaut. Brux. 1849-50. 2 vol.
Reitsma (J.), Geschied. d. Hervorming d. Nederlanden. Gron. 1892.
Rekeningen d. Stad Gent, 1376-89. Gent 1893.
Relaciones (Varias) de los estados de Flandes. 1631-1656. Madr. 1880.
Relation fidelle de cequi est passé pendant la guerre des Anglais et des Hollandais. S.l. 1668.
Relation ... du voyage ... que Charles II ... a fait en Hollande [p. De Wicquefort]. La Haye 1660.
Remains of Sir Walter Raleigh [by J. Keymer]. Lond. 1681.
Religion (La) des Hollandais etc. [p. Stoupe]. Par. 1673.
Remarques s. plusieurs branches de Commerce [p. O'Heguerty, Comte de Magnières]. Amst. 1758.
Remonchamps (E.), De tering. Gent 1892.
*Repertorium d. Verh. betr. d. gesch. d. Vaderlands. Leid. 1863-72. 2 dln.
Republyke d. Zeven Vrye Vereen. Nederlanden [d.J. de Laet]. Amst. 1652.
Requeste by eenige Regenten v. Amersfoort aan d. Staten v. Utrecht gepresenteerd. 1703.

Rerum Vaticinijs accomm. Historia. Das ist eine Historische Beschreibung u.s.w. [v.M. E y z i n g e r]. Cölln 1584.

Resolutien enz. v.h. Coll. d. Mannen v. Veertig binnen Dordrecht. 1682.
Ribbe (D.A.), Het Spaarbankwezen in Nederland. Haarl. 1890.
Richesse (La) de la Hollande [p. Accarias de Serionne]. Londr. 1778. 2 vol.
Richter (A.), Erasmus-Studien. Dresd. 1891.
Richthofen (K.v.), Die älteren Egmonder Geschichtsquellen. Berl. 1886.
Rijk (J.A. de), Goethe, Opzoomer en Pierson. Haarl. 1869.
Rijp (H.v.), Zions Weeklagen over ... J. Lodensteyn, 3e druk. Amst. 1718.
Rijsens (F. van), Geschiedenis v.h. Vaderland. Gron. 1898.
Rochemont (J.I. de), Loudon en Atchin. Bat.-Amst. 1875.
Rochussen (J.J.), Toelichting v. mijn bestuur in Indië. 's-Grav. 1853.
Rocquain (F.), Napoléon I et le Roi Louis. Par. 1875.
Rodt (E.v.), Die Feldzüge Karls des Kühnen. Schaffh. 1843-44. 2 Bde.
Roëll (H.A.), Oratio ... de vita et morte Ph. Matthaei. Fran. 1701.
Roesler (R.), Johanna die Wahnsinnige, Königin v. Castilien. Wien 1870.
Rogge (H.C.), Geographie van Europa. Amst. 1869.
Rogge (H.C.), Lijst d. voornaamste vorsten en regenten. 3e druk. Amst. 1873.
Rogge (H.C.), Jac. Taurinus en de Utrechtsche Kerk. 's-Grav. 1888.
Rogge (H.C.), De Wetenschap d. geschiedenis en hare methode. Amst. 1890.
Roorda Smit (J.A.), Het goed recht d. Transv. boeren. Utr. 1881.
Rooseboom (G.), Receuil v. Keuren .... v. Amsterdam. Amst. 1656.
Rootselaar (W.F.N. van), Amersfoort. Geschiedk. bijzonderheden. Amersf. 1897-98. 2 dln.
Rooy (E.W. de), Geschiedenis d. Nederl. handels. Amst. 1856.
Rothan (G.), Souvenirs diplomatiques. L'affaire de Luxembourg. Par. 1883.
Rousset (C.), Histoire de Louvois. Par. 1862. 4 vol.
Rousset (J.), Le rang et la présiance entre l. Souverains de l'Europe. Amst. 1746.
Rousset Echt verhaal d. Staatsverwisseling voorgev. in 1747. Amst. 1747.
Royen (A.v.), Elegia quum botanices professionem poneret. L.B. 1754.
Ruckelingen (L.v.), De Patriottentijd. Joseph II en de Brabantsche omwenteling. 1780-1790. Antw. 1860.
Rucker (J.C.), Oratio d. vita et obitu J.O. Westenbergii. L.B. 1737.
Saalfeld (F.), Geschichte d. Holländ. Kolonialwesens in Ostindien. Gött. 1812-13. 2 Bde.
Sack (A.v.), Reize naar Suriname. Haarl. 1821. 3 dln.
Saksenspiegel (De) in Nederland. Uitg. d.B.J.L. de Geer v. Jutphaas. 's-Grav. 1888. 2 dln.
Salmasius (Cl.), Epistolarum lib. I.L.B. 1656.
Salmon (Th.), Hedend. Historie of tegenw. Staat v. alle Volkeren. Dl. I-IX, XI-XXI. Amst. 1735-69. 20 dln.
Salverda de Grave (J.J.), De Romaansche philologie. Leid. 1895.
Samenspraack (I-IIIe) tuss. Waermondt ende Gaergoedt. Amst. 1643.
Samson (P.A.), Histoire de Guillaume III. La Haye 1703-4. 3 vol.
Sande (F. à), Comment. in Gelriae & Zutphaniae Consuetudines Feudales. Ed. 2a rec. Arnh. 1637.

Sande (J.v.d.), Vijff boecken d. Gewijsden Saecken. Leeuw. (1638).
Sandoval (P. de), Vida y hechos del Emp. Carlos V. Amb. 1681. 2 vol.
Sapientia hyperborialis s. Specimina liter. barbaro-scythica. Auctore Alex. Agricola [i.e.P. Burmannus Sec.] C. notis anonymi ed. Al. Philomuso [C.A. Dukero]. S.l. 1733.
Sartorius (G.), Geschichte d. Hanseatischen Bundes. Gött. 1802-8. 3 Bde.
Saxius (C.), Onomasticon literarium. Ed. II. Traj. ad Rh. 1775-1803. 8 tom.
Saxius Onomastici literarii epitome. Ibid. 1792.
Schaberg (J.P.), De Allerheiligenvloed in 1570. Hard. 1870.
Schaepman (H.J.A.M.), Rome. Haarl. 1870.
Scharp (J.), Aan mijne Medeburgers. 2e druk. Rott. [1790].
Scharp (J.), Gewigtige vraag bij den aanvang van 1790. Rott. 1790.
Scharp (J.), Historische brieven over F.G. Meyer. 2e druk. Rott. 1797.
Scharp (J.), Historische bericht v.h. voorgevallene in de zaak [zijner] politieke remotie. Rott. 1798.
Scharp (J.), Levensschets en bloemlezing uit zijn werken. Rott. 1828.
Schayes (A.G.B.), Dagboek d. Gentsche Collatie ... 1446-1515. Gent 1842.
Schellius (R.H.), Libertas Publica. Acc. Th. Hogersii Oratio C. Jul. Caesarem tyrannum fuisse. Amst. 1666.
Schellius (R.H.), De gemene Vryheit, beneffens Th. Hogers Vertoog dat Jul. Cesar een Tyran heeft geweest. Amst. 1666.
Scheltema (P.), Hendrik v. Brederode te Amsterdam in 1567. Amst. 1846.
Scheltema (P.), Leven v. Frederik Ruysch. Sliedr. 1886.
Schenck (P.), Paradisus oculorum. S.l.e.a. (c. 1700).
Schets v.e. groot Tafereel of Bijdragen tot de Hist. d. Vereen. Nederl. Provincien [d. Dumont Pigalle]. I. In Holland 1786.
Schetsen en Verhalen [d.A. Drost]. Amst. 1835-36. 2 dln.
Schevichaven (H.D.J.v.), Oud-Nijmegens Straten enz. Nijm. 1896.
Schevichaven (H.D.J.v.), Penschetsen uit Nijmegens verleden. Nijm. 1898.
Schiller und Goethe, Briefwechsel 1794-1805. Stuttg. 1828-29. 6 Bde.
Schimmel (W.F.), Overzicht v.h. Muntwezen in Nederland. Amst. 1882.
Schimmelpenninck (R.J.), Verhand. ov. eene welingerigte Volksregeering. Leyd. 1784.
Schimmelpenninck v.d. Oye (A.), Een kijkje in de Registers d. Leenen v. Gelre. I-V. Z.p.e.j.
Schlegel (F.), Geschichte d. alten und neuen Litteratur. Wien 1815. 2 Thle.
Schlettwein (J.A)., Die Gerechtigkeit b.d. Streit üb. d. Oeffnung d. Schelde. Giess. 1785.
Schmidt (Jul.), Geschichte d. Romantik. Lpzg. 1848. 2 Bde.
Schmidt (Jul.), Geschichte d. deutschen Literatur im XIXen Jahrh. 2e Aufl. Lpzg. 1855. 2 Bde.

Schmolke (H.), Philipp's II Abschied v.d. Niederlanden. Berl. 1878.
Schoengen (M.), Die Schule von Zwolle. Freib. 1898.
Schonaeus (C.), Terentius Christianus. Ed. nova. Amst. 1646.
Schoockius (M.), Status Reipubl. Foederati Belgii, disputt. aliquot excussus. Gron. 1651.
Schoockius (M.), Belgium Foederatum cet. Amst. 1652. - Idem. Amst. 1665.
Schoockius (M.), Tractatus de Turffis. Gron. 1658.
Schoockius (M.), Tractatus de Butyro cet. Gron. 1664.
Schoockius (M.), Exercitationes variae de diversis materiis. Traj. ad Rh. 1663.
Schorer (W.), Brief aan het Rechtsgeleerd Genootschap. Midd. 1777.
Schorer (W.), Aanteekeningen ov. de Inleydinge tot de Holl. Rechtsgeleerdheid v.H. de Groot. Midd. 1784-86. 2 dln.
Schotel (G.D.J.), Dordrecht vóór de Hervorming. Hard. 1871.
Schotel (G.D.J.), Dordrechts afval. 25 Juny 1572. Hard. 1872.
Schrant (J.M.), Hulde aan J.B. Hellebaut. Gend 1819.
Schrevelius (T.), Harlemias. Haerl. 1648.
Schroder (G.), Or. fun. in ob. J.F.W. Pagenstecheri. Hard. 1746.
Schotanus à Sterringa (J.), Manes Nassovii cet. Fran. 1665.
Schotanus à Sterringa (J.), Oratio fun. in A. Gulichii exequiis. Fran. 1680.
Schröder (G.), Oratio fun. in obitum B.S. Cremeri. Hard. 1750.
Schröder (R.), Die Niederl. Kolonien in Nord-Deutschland. Berl. 1880.
Schueren (J.B. De van der), Louis de Boisot. Leid. 1894.
Schultens (A.), Oratio fun. in obitum L. Bos. Fran. 1718.
Schulting (A.), Oratio fun. in obitum J.v.d. Waeyen. Fran. 1702.
Schulting (A.), Oratio fun. in obitum J. Perizonii. L.B. 1715.
Scioppius (G.), Infamia Famiani. Sor. 1658.
Scot (R.), Ontdekking v. Tovery. Leyd. 1609. - Idem. Beverw. 1638.
Scriverius (P.), Manes Erpeniani. L.B. 1625.
Scriverius (P.), Somnium Nuptiale Sacrum ... Th. Howard et W. à Kerckhove. S.l. 1646.
Seldenus (J.), Mare clausum. Lond. 1635.
Seldenus (J.), Id. Acc. M.Z. Boxhornii Apol. adv. P. Heuterum. Lond. 1636.
Sententia lata & pronuntiata adv. Hugonem Grotium. Hag. Com. 1619.
Sententie in der saecke van Corn. v. Deuverden. Utr. 1664.
Sepp (C.), Polemische en irenische theologie. 2e druk. Leid. 1882.
Serrurier (J.), Or. fun. in obitum A. Relandi. Traj. ad Rh. 1718.
Sibelius (T.), Leerrede ter inhuld. v. Th. de Smeth. Leid. 1766.
Siccama (S.), Oratio paneg. in ... Wilhelmi Ludovici utriusque Frisiae ... Gubernatoris in Provinciam reditum. Leov. 1610.
**Siccama (S.), Lex Frisionum s. antiq. Frisiorum leges. Fran. 1617.
Simonides (S.), Israels Voorspraeck. Zaend. 1651.
Simonides (S.), Vriendenraedt aen de Gemeynte v. de Rijp. Rott. 1654.
Simonides (S.), Bloed-bruidegom of de Gekruisigde Christus. Rott. 1664.
Simonides (S.), Laetste bevelen aan de Gemeynte te Rotterdam. Rott. 1664.
Simonides (S.), Eerste Predikatie gedaen in 's-Gravenhage. Rott. 1664.
Simonides (S.), Noodige Boetsprake op desen bedroefden tijt. 's Grav. 1666.

Simonides (S.), Der Swakken Leydtsman. 's-Grav. 1672.
Sirtema de Grovestins (C.F.), La Conférence de Londres et Guillaume I. Par. 1844.
Sirtema de Grovestins (C.F.), Notice biogr. du Comte Van der Duyn de Maasdam etc. St. Germ. en Laye 1852.
Sirtema de Grovestins (C.F.), Histoire des luttes entre les puissances maritimes et la France. Par. 1851-54. 8 vol.
Sleeckx, (J.L.D.), Jozef II en zijne Regeering. Gent 1888.
Sleeckx, (J.L.D.), Karel VI en Maria Theresia. Gent 1888.
Sleeckx, (J.L.D.), De Jacobijnen in België. Gent 1889.
Sleeckx, (J.L.D.), De Patriottentijd. Gent 1889.
Sleeman (W.H.), Rambles and recollections of an Indian Official. Lond. 1844. 2 vol.
Sloet (L.A.J.W.), De dieren in het Germaansch volksgeloof. s'-Grav. 1888.
Snelgrave (G.), Nouvelle relation de la Guinée. Amst. 1735.
Sonnius (F.), Claer bewijs wten Woorde Godts, van 't ghene datmen kerstelyck behoort te ghelooven. Tantw. 1568.
Sopingius (G.), Apologetica Responsio ad Libellum anonymum qui vocatur Bona fides S. Lubberti et ad H. Grotii Pietatem. Fran. 1616.
Spanheim (F.), Or. fun. in exc. I. Polyandri a Kerckhoven. L.B. 1646.
Spanheim A. Hulsius oratione funebri laudatus. L.B. 1685.
Spectator (Nederlandsche) 1883, 85, 86, 87, 97, 98. 's-Grav. 6 dln.
Speyer (J.S.), De waarde v.h. Sanskrit voor d. wetenschap d. taal. Amst. 1888.
Spengler (F.R.), Gesch. v.h. Klooster St-Agatha. Utr. 1863.
Spiegel (L.P.J.v.d.), Résumé d. Négociations etc. Amst. 1841.
Spieghel (H.L.), Hertspieghel uitg. d.P. Vlaming. Amst. 1730.
Spinoza's Neuentdecktes Tractat von Gott, den Menschen und dessen Glückseligkeit. Erläutert von C. Sigwart. Gotha 1866.
Spinoza's Korte verhand. van God, den mensch en desz. welstand. Versio Belgica ed. C. Schaarschmidt. Amst. 1869.
Spruit (C.), Uit Zuid-Afrika. 's-Grav. 1886.
Spruit (C.), Afrikaners en Nederlanders. Amst. 1896.
Staat d. Ned. O.I. bezittingen onder 't bestuur v.H.W. Daendels. 's-Grav. 1814. 4 dln.
Staatsbeschouwer (De vaderlandsche) [d.E. Luzac]. Gron. (1784-90). 4 dln.
Staatsbrief (Zesdaagsche) aan Vitringa [d.J.H. Swildens]. Amst. 1795.
Staatsgebreken (Nederl.) en derzelver geneesmiddelen. Z. pl. 1797.
Staatsman (De) of onpartijdige redenering enz. Utr. 1779-82. 5 dln.
Staats-Spiegel voor de Nederlanderen. 's-Grav. 1743. 3 dln.
Stadrechten v. Nijmegen. Uitg. d.C.C.N. Krom en M.S. Pols. 's-Grav. 1894.
Stanhope, History of the Reign of Queen Anne, 1701-13. 4th ed. Lond. 1872. 2 vol.

Stapel-Contract gesloten tuss. Gedeputeerden v. Vere en die v.d. Royal Borrows in Schotland 1748. Handschrift.

Statepapers (Miscellaneous) from 1501 to 1726. Lond. 1778. 2 vol.

Stecher (J.), Anton Reinhard Falck. Discours. Brux. 1882.

Stedman (J.G.), Voyage à Surinam. Par. An VII. 3 vol. et Atlas.

Stellwagen (A.W.), De levende taal. 5e herz. druk. Gron. 1895.

Stemmen uit en over de Z. Afrik. Republiek. Amst. 1890.

Stermout (J.), Gelouterd Silver. Amst. 1666.

Sterre (D.v.d.), Zeer aanmerkelijke Reysen ged. d. Reining. Amst. 1691.

Steur (A.), Précis hist. d. l'état pol. d. Pays-Bas Autrich. Brux. 1828.

Stijl (S.), Leven v. Jan Punt. 's-Grav. 1851.

Stockmans (P.), 24 Lettres inédites publ. p.A. Borgnet. Brux. 1858.

Stockmar (E.v.). Denkwürdigkeiten. Brauwschw. 1872.

Stokvis (A.M.H.J.), Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie. Leid. 1888-93. 3 vol.

Straaten (J.W. van), Jan van Nassau en de zijnen. 's-Grav. 1898.

Strada (G.), Thien Boecken d. Nederl. Oorloge. Antw. 1645.

Strada (G.), Idem. Dordr. 1655. 2 dln.

Stuart (M.), Nieuwe Nederl. Jaarboeken (Jan. 1814-Maart 1814). Amst. 1814.

Stuart (M.), Jaarboeken v.h. Kon. d. Nederlanden. 1814-22. Amst. 1818-26. 16 dln.

Stukken over het different v. Schepenen v. Delft mct d. Hove v. Holland. 1755.

Stukken ... over de berechting v. Pieter v. Egmond. 1756.

Stukken over het different tusschen Z. Hoogh. en Haarlem. 1757-59.

Stukken gewisseld tusschen Alkmaar en Z. Hoogh. 1783-85.

Supplement à l'Histoire d. guerres civiles des Flandres sous Philippe II [par J. Godefroy]. Amst. (Brux.) 1729. 2 vol.

Surius (L.), Commentatio brevis rerum in orbe gestarum ab A^{o} 1500 usque in A^{m} 1567. Col. 1567.

In handschrift vervolgd tot 1574.

Surius (L.), Idem. Colon. 1602.

Surius (L.), Kurtze Chronik ... v. 1500-1586. Cöln 1586. 2 Bde.

Swalue (E.B.), Justinus v. Nassau. Amst. 1858.

Swieten (J.v.), De waarheid ov. onze vestiging in Atjeh. Zaltb. 1879.

Sybrandi (K.), Notices sur quelq. lettres écrites à Leycester p. Guillaume de Nassau. Harl. 1867.

Sybrandi (K.), Lettres à Leycester pend. son séjour aux Pays-Bas. Harl. 1868.

Sylloge Epistolarum a viris ill. Lipsio, Heinsio, Gronovio scriptarum coll. per P. Burmannum. Leid. 1724-27. 5 vol.

Sypesteyn (J.W.v.), Nederland en Brandenburg in 1672 en 1673. 's-Grav. 1863.

Tableau sommaire du génie d. Bataves. La Haye 1789.

Tafereel v.d. staatk. verlichting d. Nederl. [d.S. Izn Wiselius]. 1793.

Tafereel of beschrijving v.d. prachtigen Tempel d. Zanggodinnen. Amst. 1733.

Tafereelen uit het Nederl. Volksleven. Amst. 1876.
Teekmannus (J.), Trompius redivivus. Traj. ad Rh. 1664.
Teellinck (W.), Davids Wapentuigh. Midd. 1622.
Temple (W.), Works. Edinb. 1754. 4 vol.
Teenstra (M.D.), De Negerslaven in ... Suriname. Dordr. 1842.
Terlon (De), Mémoires p. rendre compte .... de ses Négociations, depuis 1656-1661. Par. 1681. 2 vol.
Theal (G. M'c Call), Korte geschied. v.Z.-Afrika v. schoolgebruik. Kaapst. 1890.
Theatrum Pacis ... Friedens-Schauplatz. Nürnb. 1684-85. 2 Bde.
Thomassen (M.H.J.P.), Krijgsbedrijven v. Alexander Farnese in Limburg. Maastr. 1890.
Thomassen (M.H.J.P.), Spaansche bijdr. tot de geschied. onzer voorvaderen. Maastr. 1892.
Thooft (J.G.), De oneribus aggerum in Gelria. L.B. 1847.
Thorbecke (J.R.), Aanteekening op de Grondwet. Amst. 1839.
Thorbecke (J.R.), Idem. 2e uitg. Amst. 1841-43. 2 dln.
Thorbecke (J.R.), Proeve van herziening der Grondwet. Leyd. 1840.
Thorbecke (J.R.), Over de hervorming van ons Kiesstelsel. Leyd. 1842.
Thye Hannes (J.A.v.), Tract.... de inauguratione Principum Belgicorum. Traj. ad Rh. 1767.
Thysius (A.), Leere ... d. Ned. Gereform. Kercken. Amst. 1619.
Thysius (A.), Oratio fun. in obitum J. Brouchovii. L.B. 1642.
Thysius (A.), Oratio fun. in obitum D. Heinsii. L.B. 1655.
Thysius (A.), Compendium Historiae Batavicae. L.B. 1652.
Tideman (M.C.), De zee betwist. Dordr. 1876.
Tiele (A.), De roem d. Heiligen na hun dood. Rott. 1732.
Tiele (P.A.), De ontdekkingsreizen sedert de XVe eeuw. Leid. 1874.
Tijdgenoot (De). [onder red. v.J. de Bosch Kemper]. Amst. 1841-45. 5 dln.
Timmerman (J. de), De Unione Hollandiam inter et Zeelandiam. Traj. 1748.
Tjalma (G.), Philips v. Marnix van St.-Aldegonde. Amst. 1896.
Tjassens (J.), Zee-Politie d. Vereen. Nederlanden. 's-Grav. 1652.
Tollius (C.), Oratio in obitum G.J. Vossii. Amst. 1649.
Tollius (H.), Staatkundige geschriften. 's-Grav. 1814-16. 2 dln.
Tooneelgordyn ('t Swart) opgeschoven voor de ... Gebr. C. en J. de Witt. 3e druk. Z.p. 1677. 3 dln.

Ook o.d.t.: Het Swart Toneelgordyn, vertoonende de Lauwerbladen gestroit op het Graf v.C. en J. de Witt.

Toorenenbergen (A.v.), Willem v. Oranje in 1569. Hard. 1869.
Toorenenbergen (A.v.), Alva's Amnestie. Hard. 1870.
Toorenenbergen (J.J.v.), Philips v. Marnix v. St.-Aldegonde. Hard. 1870.
Toorenenbergen (A.v.), Het oudste Nederlandsch verboden boek. Leid. 1882.
Toorenenbergen (A.v.), De Symbolische schriften d. Ned. Herv. Kerk. 2e herz. uitg. Utr. 1895.
Torcy (de), Mémoires. Londr. 1757. 3 vol.

Traill (H.D.), William the third. Lond. 1888.

Transvaal (Verzameling v. Courant-artt., Circul. en Proclam. betr. de) 1881.
Transvaal-Album verzameld uit Eigen Haard. Haarl. 1881.
Transvaal Indep. Committee. Deputation to Lord Kimberley. Lond. 1881.
Travaux du cours pratique d'histoire Nationale de P. Frédericq. Fasc. 1, 2. Gand 1883-84.
Trelcatius Lf. (L.), Oratio fun. in obitum I. Kuchlini. L.B. 1606.
Trigland (C.), Idea s. Imago Principis Christiani. Hag.-Com. 1666.
Trigland (J.), Laudatio fun. F. Spanhemii. L.B. 1701.
Troostbrief aen alle bedroefde Bloemisten. Amst. 1643.
Trosée (J.A.G.C.), Het verraad v. George v. Lalaing. 's-Hert. 1894.
Trotz (C.H.), Theses jur. publ. ad Leges foederati Belgii fundamentales. Fran. 1745.
Trotz (C.H.), Oratio fun. in mem. D. Balck. Fran. 1750.
Trotz (C.H.), Commentarius Legum fundament. Foed. Belgii. Harl. 1778.
Tücking (K.), Gesch. d. Stiftes Münster unter Christian Bernard v. Galen. Münst. 1865.
Uhlenbeck (C.C.), Drei Catechismen in altpreuss. Sprache. Leid. 1889.
Uhlenbeck (C.C.), Die lexicalische Urverwandtschaft d. Baltoslavischen u. Germanischen. Leid. 1890.
Ursel (Requete de M. le Duc d') au Conseil de Flandre. Brux. 1791.
Utenhovius (I.), Simplex Narratio de instituta ac demum dissipata Belgarum, aliorumq.... in Anglia Ecclesia &c. S.l. [Basil.] 1560.
Uyl (Den gevluchten) of Rasenden Twentschen Duyvel enz. Deld. 1672.
Uytenbogaert (J.), Tractaet v. 't Ampt.... eener H. Christ. Overheydt in kerckelicke Saecken. 's-Grav. 1610.
Uytenbogaert (J.), Leven, kerckelycke Bedieningh. enz. Z.p. 1645.
Uytenbogaert (J.), 1d. 2e druk. Z.p. 1646.
Vaillant (C.G.E.), Disp. exh. Interpretationem locorum quorundam Juris in H. Grotii Epistolis. Amst. 1834.
VanderKindere (L.), Le Siècle des Artevelde. Brux. 1879.
VanderLinden (H.), Hist. de la Constitution de Louvain. Gand 1892.
VanderLinden (H.), Les relations polit. de la Flandre avec la France au XIV Siècle. I. Brux. 1894.
Veldtogt v.d. Generaal Brune in de Bataafsche Republ. Haarl. 1801.
Venema (H.), Oratio fun. in mem. R. Andala. Fran. 1727.
Venema (H.), Oratio fun. in mem. W.G. Muys. Fran. 1744.
Vera y Figueroa (J.A. de), Vida del Emp. Carlos V. Bruss. 1656.
Verbrugge (P.), Wat is de ware volksstem? Amst. z.j.
Verbrugge (P.), Leerrede voor de Inwoners v. Nederland. In Holland 1784.
Verdediging v.d. eer d. Holl. Natie [d.E.M. Engelberts]. 2e druk. Amst. 1776.
Verdeeling v. Holland in Departementen enz. Amst. 1811.
Verdeeling v.d. Bataafsche Republiek in Departementen enz. Amst. 1798.
Verdugo (F.), Commentari delle cose successe in Frisia. Napoli 1605.
*Verdugo (F.), Commentaria de la guerra de Frisia. Madr. 1872.
Vere (Fr.), Commentaries. Cambr. 1657.

Verhaal (Hist.) d. onwettige behandeling .... Utrecht aangedaan in 1672-74. [d.M. d'Yvoy v. Mydrecht]. Zutph. 1784.
Verhaal (Hist.) v.d. Omwending in Holland. Parijs 1788.

Bijgevoegd: Order waarbij dit boekje verboden wordt.

Verhaal (Kort hist.) v.d. eersten aanleg d. Colonie Berbice. Amst. 1807.
Verhaal (Kort) v.h. Begin en Opkomen v.d. Nieuwe Sekte d. Propheten ofte Rijnsburgers A° 1619, 1620 [d. Passchier de Fijne]. Waerst. 1671.
Verhaal v.d. Heeren A.v. Mathenes, H. Muys van Holy .. H. de Groot e.a. bij de Staten v. Hollandt ... gehouden. 's-Grav. 1616.
Verhaal Idem. Z.p. 1622.
Verhaal (Echt) v. de onlusten in Groningen. Amst. 1748.
Verhaal .. v.d. reys .. v. Carel II .. in Hollandt [door De Wicquefort]. 's-Grav. 1660.
Verhaal (Kort en Bondigh) van 't geen in den oorlogh tuss. d. Koningh v. Engeland, d. Staten d. Vereen. Nederl. en d. Bisschop v. Munster is voorgevallen [d.F. van Domselaer]. Amst. 1667.
Verhandeling v.d. Instelling enz. v.d. Raad v. Staate d. Vereen. Nederlanden [door S. van Slingelandt]. Nijm. (1783).
Verhandeling o.h. samenstellen d. geschiedenissen [d.F.v. Mieris]. Leyd. 1757.
*Verhooren van Johan v. Oldenbarnevelt. Utr. 1850.
Verinus (Simpl.) [ps. v. Cl. Salmasius], Ad Justum Pacium epistola sive judicium de libro post. H. Grotii. Argent. 1654.
Vermast (A.), Jacob van Maerlant. Gent 1890.
Verney (E.H.), Four years of protest in the Transvaal. Lond. 1881.
Verslag ... v.e. onderzoek omtrent bevloeiingen [d.J.C. Ramaer]. 's-Grav. 1897. Met Atlas.
Verslag v.h. gebeurde te Philipstad in 1830 [d.v. Teylingen v. Hilvarenbeek]. Z.p. 1853.
Verslagen en Mededeelingen d. Vereen. tot uitg. d. bronnen v.h. Oude Vaderlandsche Recht. I-III. 's-Grav. 1885-98.
Verster v. Wulverhorst (A.H.), Geschiedk. aanteekeningen o.h. Jagtwezen. Amst. 1840.
Vertaaling v.d. Opschriften op Altaaren d. Romeijnen binnen Nijmegen uitgegraaven [d.G.C. in de Betouw]. Nijm. 1787.
Vertoog (Kort) v.d... Regtspleegingen voor en onder d. Graaven d. Eleutherus N. Batavus. Amst. 1752.
Vertoog (Beredeneerend) v.e. Republyksgezinden. Amst. 1742.
Vervolg op het Eeuwigd. Politiek Zak-Memorie-Boekje. In Holl. (1782).
Vervolg (Eerste) d. Romeynschen Adelaers (d.L. van Bos]. Utr. 1689.
Verwey (A.), Johan v. Oldenbarnevelt. Treurspel. Amst. 1895.
Verzameling v. Placaten, Resolutien enz. Camp. 1788-93. 56 dln.
Verzameling (Nieuwe) v. Idem. Camp. 1793-95. 3 dln.
Verzameling v. authentique stukken. Amst. 1793-94. 4 dln.
Verzameling v. Staatsstukken ... raak d. Tractaaten d. Barrieren. 's-Hage 1834.
Via ad Pacem ecclesiasticam. Amst. 1642.

Waarin o.a.: H. G r o t i i Annotata ad Consultationem Cassandri.

Vie (La) du duc de Ripperda p.P.M.B. [M a s s u e t]. Amst. 1739. 2 vol.

Vie (La) et les actions de Christophe Bernard de Gale, Evèque de Munster. Col. 1679.

Viljoen (W.J.), De Taalbeweging in de Kaapkolonie. Z.p. 1891.

Visscher (L.G.), Chronol. overzigt d. Nederl. vorsten. Utr. 1832.

Vissering (G.), Verzamelde geschriften. Leid. 1889. 2 dln.

Vitriarius (J.J.), Or. fun. in ob. A. Schultingii Jf. L.B. 1734.

Vitringa (C.), Oratio fun. in excessum U. Huber. Fran. 1694.

Vitringa (C.), Oratio fun. in mem. H. Ph. de Hautecoeur. Fran. 1716.

Vloten (J.v.), De Tubinger school en h. Hollandsche tegenstanders. Amst. 1848.

Vloten (J.v.), Wenschen omtr. wijziging v.h. Hooger Onderwijs. Amerf.. 1850.

Vloten (J.v.), Nog een woord ov. d. Fakulteit d. Godgeleerdheid. 's-Grav. 1851.

Vloten (J.v.), Over arbeiderswoningen. Dev. 1863.

Voet (J.), Oratio fun. in obitum A. Essenii. Ultraj. 1677.

Voet (J.), Oratio fun. in A. Matthaei. L.B. 1710.

Vogel (J. Ph.), Het Leemen Wagentje. Uit het Sanskrit vert. Amst. 1897.

Vogel (J. Ph.), De beoefening d. Oud-Ind. literatuur in Nederland. Amst. 1898.

Volder (B. de), Oratio fun. in obitum L. Schacht. L.B. 1689.

Volkman (D.), Hedend. historie van Italien. Amst. 1779. 6 dln.

Volksboeken (Nederl.) uit Jan Davids Boekenkraam. Haarl. 1860. 2 dln.

Vondel (J.v.), Inwijdinge van 't Stadthuis t'Amsterdam. 1655.

Vonk (C.H.), Oratio fun. in fun. J.v.d. Broeck. Amst. 1739.

Voor- en nadeelen (De) v.d. invloed d. Volks op de Regeering overwoogen. Leyd. 1788. 3 stkn.

Vos Azn (G.J.) en J.M. Vos, Voorheen en thans. Gron. 1898.

Vos Azn (J.A.), Oratio fun. in obitum A. Vogeti. Traj. ad Rh. 1771.

Vosmaer (C.), Rembrandt, sa vie et ses oeuvres. 2e éd. La Haye. 1877.

Vosmaer Amazone. Geïllustreerd d. Ch. Rochussen. 's-Grav. 1893.

Vossii (G.J.) et Clar. Virorum ad eum Epistolae. Lond. 1690.

Vossius (D.), Paneg. dicatus Frederico Henrico. Amst. 1633.

Vossius (F.), Carmen de victoria navali M.H. Trompio. Amst. 1640.

Vossius (G.J.), Oratio fun. in obitum Th. Erpenii. L.B. 1625.

Vossius (M.), Annalium Hollandiae Zeelandiaeque ll. V. Amst. 1635.

Voyage d'Espagne [p. Aarsens de Sommerdyck]. S.l. 1666.

Voyage Idem. Revue, corr. et augm. Col. 1666.

Vraagen (Dertig rechtsgel.) uit de Inleidinge tot de Holl. Regtsgeleerdheid v.H. de Groot voorgesteld d.e. Genootsch. v. Rechtsgeleerden. 's-Grav. 1777.

Vredehandeling (Christ.) tuss. de Waterlandsche Doopsgezinden en de Remonstr. Gemeente tot Rotterdam. Rott. 1671.

Vreede (G.W.), Hooge Raad v. Holland, Zeeland en West-Friesland. (Amst. 1839-41).

Vriemoet (E.L.), Oratio fun. de vita A.W. Melchioris. Fran. 1738.

Vriemoet (E.L.), Oratio fun. de viro I. Arntzenio. Leov. 1760.

Vriend (De) des Volks [Weekblad uitg. d.J.H.v.d. Palm e.a.] Midd. 1796.

Vries (S. de), Handelingen .... tuss. d. Staat d. Vereen. Nederl. en de Zeeroovers in Barbarye. Amst. 1684.
Vrijheid (De) [d.J. Allart]. 2e druk. Amst. 1783.
Vry (F. de), Historie v.d. Oorspronck ... d. Kerckel. Beroerten in Hollandt. Amst. 1621.
Vuylsteke (J.), Eenige bijzonderheden over de Arteveldes. Gent 1873.
Waddington (A.), La République des Prov. Unies etc. de 1630-1650. Par. 1895-97. 2 vol.
Waeyen (J.v.d.), Het lyden v. Christus in Gethsemane. Midd. 1674.
Waeyen (J.v.d.), De Betoverde Weereld v.B. Bekker ondersogt. Fran. 1693.
Waerborg om geen Quaed Halsgerecht te doen [d.F. Spee]. Amst. 1657.
Wagenaar (L.), Het 'Reveil' en de 'Afscheiding'. Heerenv. 1880.
Wagenaar (L.H.), De Hervormer v. Gelderland. J. Pontanus. Kamp. 1898.
Walaeus (A.), Het Ampt d. Kerckendienaren. Midd. 1615.
Walsingham, Mémoires ... p.l. Ambassadeurs. Amst. 1700.
Warnkönig (L.A.), Don Carlos. Leben, Verhaftung und Tod. Stuttg. 1864.
Wassenaer (G. van), Bedekte Konsten in Regeringen. Utr. 1667.
Water (J.W. te), Or. hon. et merit. ill. gentis Borsaliae. S.l. 1755.
Water (W. te) Kort Verhaal d. Reformatie v. Zeeland. Midd. 1766.
Waterrecht waer na een yder in het Furstend. Gelre enz. zich zal hebben te reguleeren. Arnh. 1726.
Watson (R.S.), History of English rule a. policy in South-Africa. Newc. 1879.
Watson (R.S.), Histoire d. gouvern. Anglais dans l'Afrique méridionale. Utr. 1881.
Wauters (A.), Un épisode d. Annales d. Communes Belges. Brux. 1860.
Wauters (A.), Le Duc Jean I et le Brabant. Brux. 1862.
Wauters (A.), Table chronol. d. Chartes ... concernant l'histoire d.l. Belgique. T. I-VII. Brux. 1866-89.
Wegführer (J.), Leben d. Kurfürstin Luise geb. Prinzess v. Nassau-Oranien. Leipz. 1838.
Weiss (Ch.), L'Espagne depuis le règne d. Philippe II jusqu'à l'avènement d. Bourbons. Par. 1844. 2 vol.
Welcker (J.W.), De Noorder Lekdijk Bovendams. 's-Grav. 1880.
Welderen, Baron Rengers (W.J.v.), Schets eener parlementaire Geschied. v. Nederland sedert 1849. 's-Grav. 1889-93. 2 dln.
Welsenes (Em.), Opstelling betr. Rotterdam. Geamplieerde opstelling. Appendix en laatste vervolgbladen. 1706.
Welwod (W.), An abridgment of all Sea-Laws. Lond. 1613.
Wesseling (P.), Oratio fun. in mem. S. á Goslinga. Fran. 1732.
Westerkamp (J.B.), Das Bundesrecht d. Republik d. Verein. Niederlanden (1579-1795). Marb. 1890.
Weytssen (Q.), Verhaal v.d. aanstelling v.N. de Castro tot Bisschop v. Middelburg. Leyd. 1757.
Wichers (H.L.), Verklaring v.h. Tractaat v.d. Reductie v. Groningen aan de Unie van Utrecht. Gron. 1794-96. 2 dln.

Wichers (L.), De Regeering v. Koning Lodewijk Napoleon. Utr. 1892.
Wicquefort (A. de), L'Ambassadeur et ses fonctions. La Haye 1680-81. 2 vol.
Wicquefort (J. de), Lettres avec les réponses de G. Barlée. Amst. 1696.
Wicquefort Idem. 2e éd. Utr. 1712.
Wielant (Ph.), Practijcke Civile. Thantw. 1573.
Wielant (Ph.), Idem. Amst. 1598.
Wielant (Ph.), Idem. Amst. 1606.
Wielant (Ph.), Idem. Rott. 1642.
Wielant (Ph.), Tractaet v.d. Leenrechten. Thantw. 1554.
Wielant (Ph.), Idem. Thantw. 1557.
Wielant (Ph.), Idem. Middelb. 1666.
Wielant (Ph.), Practique, Maniere ende stijl ... v. Procederen. Thantw. 1558.
Wierdsma Schik (P.), Staatsregtelijke geschiedenis d. Staten v. Friesland v. 1581-1795. Leeuw. 1857.
Wiersum (E.). De gedwongen vereeniging v. Stad en Lande in 1594. Gron. 1898.
Wijnne (J.A.), Beknopte geschiedenis v.h. Vaderland. Gron. 1868.
Wijnne (J.A.), 8e druk. Gron. 1885. - 9e druk. Gron. 1887. - 10e druk. Gron. 1891.
Wijnne (J.A.), Handboek d. Algem. Geschiedenis. Gron. 1869. - 2e druk. Gron. 1870. - 5e druk. Gron. 1883. - 6e druk. Gron. 1888. - 7e druk. Gron. 1895.
Wijnne (J.A.), Geschiedenis v.h. Vaderland. 3e druk. Gron. 1870. - 6e druk. Gron. 1882. - 7e druk. Gron. 1886. - 8e druk. Gron. 1897.
Wijnne (J.A.), Overzicht d. Algem. Geschiedenis. 10e druk. Gron. 1882. - 12e druk. Gron. 1892. - 13e druk. Gron. 1898.
Wijnne (J.A.), Algemeene Geschiedenis I. 8e druk. Gron. 1877. - 10e druk. Gron. 1896. - II. 7e druk. Gron. 1882. - III. 7e druk. Gron. 1879. - 8e druk. Gron. 1898. - IV. 6e druk. Gron. 1876. - 8e druk. Gron. 1899.
Wijnne (J.A.), De Utrechtsche Hoogeschool in vorige eeuwen. Utr. 1886.
Wijnne (J.A.), Binnenlandsche geschiedenis v. Frankrijk gedurende d. Middeleeuwen. Gron. 1893.
Wijnne (J.A.), Eenige opmerkingen over W. Ihne, Römische Geschichte. Gron. 1895.
Wijnne (J.A.), De Historien v. Marcius Coriolanus, Spurius Cassius Vecellinus en Spurius Maelius. Gron. 1896.
Wijsdommen (Limburgsche) uitg. d.J. Habets. 's-Grav. 1891.
Wijsgeer (De vlugtende) uit Holland [d.P. 't Hoen]. In Holl. 1789.
William III, Original Letters. Lond. 1704.
*Williams (R.), The actions of the Low Countries. Lond. 1618.
Willink (D.), Amsterdamsche Buitensingel. Amst. 1723.
*Wind (S. de), Biblioth. v. Nederl. Geschiedschrijvers. I. Midd. 1835.
Winhoff (M.), Landrecht v. Auerissel. 2e druk. Camp. 1782.
Winsemius (P.), Amores. Franeq. 1631.

Winwood (R.), Memorials ... of the Reign of Queen Elizabeth. Lond. 1725. 3 vol.
Wiselius Ipz. (S.), Wederlegging v.h. Request v.H.C. Cras. Amst. 1803.
Witt (H.C. de), Oratio de Belgarum, olim ex servitute in libertatem sese vindicantium, virtute. Dordr. 1745.
Witt (Jac. de), Eenvoudige uytdrucksels v. godt-vruchtige gedachten. Dordr. 1674.
Witt (Joh. de), Mémoires [trad. p. Mme de Zoutelande]. 3e éd. Ratisb. 1709.
With (L. de), Het gelukkig afsterven des Rechtveerdigen overwogen [Lijkrede over G. Mees). Rott. 1694.
Wittich (K.), Die Entstehung d. Herzogth. Lothringen. Gött. 1862.
Wittichius (J.), Oratio fun. in obitum J. Schultingii. Nov. 1667.
Wittius (D.), Super Religione & Vita Pontificiorum oratio. L.B. 1601.
Wolzogen (L.), Oratio fun. in decessum N. Tulpii. Amst. 1674.
Wort (Noch ein) üb. die Belgisch-Holländische Frage. Hamb. 1832.
Wstinc (H.), Het Rechtsboek v.d. Dom van Utrecht uitg. d.S. Muller Fzn. 's-Grav. 1895.
X. Lodewijk van Nassau en Willem de Zwijger. Roerm. 1892.
Ypey (N.), Oratio fun. in obitum G. Lorei. Fran. 1744.
Zaak (De) der verdrukte Hollandsche Patriotten. Duink. 1790.
Zaaken v. Staat en Oorlog betr. d. Vereen. Nederlanden. Dl. I-XVI. Amst. 1788-91.
Zak-Atlas (Compleete) d. XVII Nederl. Provinciën. Amst. 1786.
Zuiderzee (De), hare afsluiting en drooglegging. Leid. 1892.
Zurck (E.v.), Codex Batavus vervolgd d.P.v.d. Schelling. 4e druk. Leyd. 1764.
Zuylen v. Nyevelt (H. van), Memorandum betr. zijn verrigtingen in 1831 ter Londener Conferentie. Z.p. 1853.

Overdrukken.

W.C. Ackersdijck. - J.A. Alberdingk Thijm 2. - H.J. Allard 2. - T.M.C. Asser. - R.C. Bakhuizen v.d. Brink. - F. de Bas 2. - P.J.H. Baudet 2. - De Bavay 4. - N. Beets 2. - G.H. Betz 16. - L.R. Beijnen. - P.J. Blok 35. - H.G. de Boer 2. - R.C. Boer 5. - Ch. Boissevain. - J. Bolhuis van Zeeburgh 4. - P.G. Booms. - R.v. Boneval Faure. - A.L.G. Bosboom Toussaint. - A. Borgnet. - K.W. Böttiger. - Joh. C. Breen. - W.G. Brill. - Jan ten Brink 20. - G. Brom 13. - H. Brugmans. - C.W. Bruinvis. - Th. Bussemaker - C.P. Burger Jr. - J.T. Buys. - N. Carbasius. - W. de Clercq. - F. Combes. - C.H. Dee 7. - M.L.v. Deventer. - L. Devillers. - J. Dirks 2. - J.I. Doedes 6. - H.C. Dosker. - Ch. M. Dozy 5. - J. Dyserinck 3. -

A.J. Enschedé 3. - J.A. Feith. - F. Frensdorff. - S.J. Fockema Andreae 13. - V. Frackers. - P. Fredericq 16. - J.G. Frederik 81. - J.A. Fruin 7. - L.P. Gachard 8. - E. Gachet. - P.v. Geer. - B.J.L. de Geer 3. - H. Gerlings Czn. 2. - M.J. de Goeje 35. - S. Gratama 4. - D. Groebe. - J.v. Grijpskerke. - K.J.R.v. Harderwijk. - F. Harrison. - D. Hartevelt 26. - J.E. Heeres 11. - F.v. Hellwald. - W.L.v. Helten 2. - D.C. Hesseling 2. - H. Hettema Jr. 12. - J.H. Hingman 2. - J.J. Hisely 3. - H.v.d. Hoeveu. - C. Hofstede de Groot. - J. Hogeman. - J.E.H. Hooft v. Iddeking 20. - J.H. Hora Siccama 3. - E. Hubert. - J. de Hullu 11. - A. Ising. - D. Jacobs. - A. de Jager. - H. de Jager 122. - H.F. Jonkman. - J.G. Ch. Joosting. - Th. Juste. - G. Kalff 3. - J.B. Kan 2. - G.W. Kernkamp 2. - E.B. Kielstra. - H.G. Kleyn. - W.J. Knoop 4. - D.E.C. Knuttel. - W.P.C. Knuttel 2. - B. Koster. - W. Koster. - F.J.L. Krämer. - A.J.C. Kremer. - C.C.N. Krom 2. - M. Lacroix. - N.C. Lambrechtsen. - J.P.N. Land. - H.C. Lea 2. - W.F. Leemans. - J.A. Levy. - A.C. Loffelt 2. - A.v. Lommel 68. - P.J.F. Louw. - J.J.v. Maas. - J. Margadant. - J. Mendels 2. - J.A.M. Mensinga. - J.L.C.A. Meijer. 2. - W. Meyer. - H.E. Moltzer 4. - Luc. Müller. - Lod. Mulder 2. - P.L. Muller 28. - P.N. Muller. - S. Muller Fzn 40. - J.C. Naber 3. - M. Nahuys. - Nedermeyer v. Rosenthal 2. - P.M. Netscher. - W.J.F. Nuyens 21.- D.C. Nijhoff. - I.A. Nijhoff. - G. Nypels 7. - E. Picard. - E. Piaget. - A. Pinchart. - W. Pleyte 11. - W.v.d. Poll 6. - M.S. Pols 10. - C. Pijnacker Hordijck. - Ch. Rahlenbeck 2. - W.S. van Reesema. - Th. H.F.v. Riemsdijk. - E.H. Rijkenberg. - G.v. Rijn 3. - H.C. Rogge 51. - P.J.B.C. Robide v.d. Aa 4. - M. Salverda. - J.H.L.v.d. Schaaff 6. - J.B. Schepers. - C. Sepp 7. - W. Stigant. - J.A. Sillem. 3. - D.E. Siegenbeek v. Heukelom. - F.G. Slothouwer 7. - G. Slothouwer 6. - J. Soutendam 68. - C.B. Spruyt. - K.F. Stallaert. - O.W. Star Numan 2. - F.A. Stoett 2. - A.M.H.J. Stokvis. - K. Sybrandi. - C.A.v. Sypesteyn 9. - A. Telting 3. - P.A. Tiele 36. - R.S. Tjaden Modderman. - J.J.v. Toorenenbergen 6. - J. Trosée. - H.W. Tydeman. - D. Veegens 2. - J. Verdam 9. - G.v. Vloten 3. - J.v. Vloten 118. - M. de Vries 2. - L.H. Wagenaar. - J.W. Welcker. - J.A. Wijnne 35. - J. te Winkel 5. - J.A. Worp 8. - D.J.M. Wüstenhoff.

Alphabetische lijst der handschriften en boekwerken waarmede de Bibliotheek verder is vermeerderd[1]

I. HANDSCHRIFTEN.

Verzameling van 49 brieven gericht aan D. Buddingh (21).

Hierin komen brieven voor van M. de Vries, C.C. Rafn. F. Magnusen, Jac. Grimm, W. de Clercq, J. Clarisse, H.v. Wijn, J.J.F. Wap e.a.

Brief van Jac. Grimm aan J.F. Willems.
13 Brieven van M. Siegenbeek aan Mr. G.F. van Maanen.
66 Brieven van Nederlandsche geleerden en letterkundigen.

Hierin komen brieven voor van J. Koning, C. Busken Huet, C.J. Hacke v. Mijnden, J. Kneppelhout, R. Feith, A. Simons, A.C.W. Staring, A. Clavereau, A. Bogaers, A.J. de Bull e.a.

Winkel (L.A. te), Schets d. vaderl. geschiedenis ten gebruike bij de lessen aan den Prins v. Oranje in 1854 en volg. jaren gegeven. 24 Cahiers (26).
Klugt v. Monsieur Wintbreeker en Jonker Ligtbedrogen. 1657.
Klugt (Op de) v. Monsieur Wintbrecker [ondert. Eer voor Goudt, zinspreuk van J. Claerbout].
Cosijn (P.J.), Woordenlijstje op de werken van J. Cats.

II. BOEKEN.

Ablaing v. Giessenburg (W.J. d'), De Ridderschap v.h. Kwartier v. Nijmegen. den Haag 1900.
Acta d. prov. en part. Synoden geh. in de noordelijke Nederlanden, verz. d.J. Reitsma en S.D.v. Veen. VIII. Gron. 1899.
Afrikaner-Bond-Almanak 1896. Paarl 1896. (62).
Almanak v. Vernuft en Smaak v. 1810. Amst. (101).
Anna [ps. v.A. Steens Zijnen], Schaduwbeelden uit Suriname. Amst. 1858.
d'Arbez, Kaapsche Stories. Amst. 1899.
d'Arbez, Zuid-Afrikaansche Historie-bibliotheek. Amst. 1899. 11 dln. (98).
Archives Belges. Revue critique d'historiographie nationale. Année I. Liége 1899.
Arnold (Th. I.J.), Shakespaere Bibliography in the Netherlands. The Hague 1879. (62).
Atjeh-Album van Eigen Haard. Amst. 1896 (56).
Beekman (A.A.), Iets over onze groote rivieren. De Rijn. Amst. 1900.
Beeloo (A.), Verspreide en onuitgegeven gedichten. Amst. 1873 (11).

1 De cijfers, achter de titels geplaatst, verwijzen naar de met diezelfde cijfers gemerkte namen der schenkers hiervoren op blz. 80 opgenoemd. De titels zonder zoodanige cijfers zijn van boekwerken door aankoop of ruiling verkregen.

Been (Joh. H.), Zeemansrijmen over ... Tromp. Amst. 1899. (6).
Been (Joh. H.), Dagen en daden v. Admiraal Dubbel Wit. Amst. 1899. (6).
Beets (N.), De Kruiswoorden. Haarl. 1843.
Beets (N.), Stichtelijke uren. Haarl. 1848-51. 4 dln.
Beets (N.), Paulus. Haarl. 1853.
Bibliotheek v. Middelnederl. Letterkunde. Afl. 63. (Middeln. dram. poezie uitg. d.P. Leendertz. Afl. 1). Gron. 1899.
Bibliothek d. Angelsächsischen Prosa begrundet v.C.W.M. Grein. IV. II 2. Lpzg. 1899.
Bie (J.P. de), Leven v.P. Hofstede. Rott. 1899. (8).
Bijdragen en Meded. v.d. Vereen. Die Haghe 1900. 's-Grav. 1900.
Bilderdijk (W.), De ondergang d. eerste wereld. 2e druk. Leeuw. 1834 (11).
Bilders (A.N.H.) en A.J.J. Vandevelde, Inleiding tot de studie d. analytische scheikunde. Gent 1899.
Blok (P.J.), Levensbericht v.R. Fruin met bibliogr. overzicht v. Louis D. Petit. Amst. 1900. (62).
Blom (Ph. v.), Geschiedenis v. Oud-Friesland. Leeuw. 1900. (10).
Boeck ('t) v.d. aventuren, tijtkortinge, versinnen. Rott. 1650.
Boek (Het) d. Psalmen m.d. zangwijzen naar de eischen d. Nederl. versmaat. Amst. 1899 (32).
Boekenoogen (G.J.), De Zaansche volkstaal II. Leid. 1897.
Boerenliedjes (Oudhollandsche) bew. d.J. Röntgen. 2e Bundel. Amst. 1900.
Bouchery (J.), Gedichten en Gezangen. Antw. 1897. (15).
Boudewijnse (J.), Regeering en Staten-Generaal. 's-Grav. 1899. (16).
Braakenburg v. Backum (L.J.A.), De Edelen v. Braquemont. Leid. 1899 (17).
Braakenburg v. Backum (L.J.A.), Braakenburg en Braakenburg van Backum ... in Zeeland en Holland. Leid. 1899 (17).
Brill (W.G.), Geestelijke Nalatenschap. Leid. 1896.
Bruinwold Riedel (J.), Wetenschappelijke leergangen voor volwassenen. Amst. 1899.
Brune (J. de), Salomons Hooglied. Midd. 1647.
Brune (J. de), Proverbia of Spreuken Salomons. Midd. 1619.
Buchholtz (A.), Geschichte d. Juden in Riga. Riga 1899.
Busken Huet (C.), Verspr. polemische fragmenten. Haarl. 1864.
Busken Huet (G.), 2e Verslag v.e. onderz. naar Archivalia. 's-Grav. 1900. (9).
Cameraars-rekeningen v. Deventer uitg. d.J. de Hullu. V 2. Dev. 1899. (36).
Catalogus d. Buma-Bibliotheek. 2e Vervolg. Leeuw. 1899 (22*).
Catalogus d. Paedagogische Bibliotheek v.d. Ned. Onderwijzers Genootschap. Suppl. Amst. 1899. (94).
Catalogus d. HSS. v.d. Univers. Bibliotheek te Amsterdam. I. 1899. (94).
Chastel de la Howarderie (P.A. du), Joseph O'Suligène dit le nouvel Anacharsis. Tourn. 1898. (21*).

Christian v. Troyen, Sämmtliche Werke herausg. v.W. Foerster. IV. Heilbr. 1899.
Claeys (H.), Sint Maarten. Thiell 1890.
Claeys (H.), Sinte Godelieve. Thiell 1890.
Classen (J.), Ueber d. Leben d. Dichters Lauremberg. Lüb. 1841.
Colenbrander (H.T.), De Patriottentijd. III. 's-Grav. 1899.
Conrad (J.F.W.) en J.W. Welcker, Verbetering v.d. Schelde beneden Antwerpen. Antw. 1894 (23, 102).
Cornelissen (P.J.) en J.B. Vervliet, Idioticon v.h. Antwerpsch dialect. Afl. 1. Gent. 1899.
Crecelius (W.), Oberhessisches Wörterbuch. Darmst. 1897-98. 2 Bde.
Croiset (A. et M.), Histoire d.l. littérature Grecque. V. Par. 1899.
Daae (L.), Om Humanisten J. Lauremberg. Christ. 1894.
Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia 1636 en 1637. 's-Grav. 1899. 2 dln. (76).
Dée (M.A.), Catalogus d. Volksleeszaal te Leiden 1899. (25).
Dée (M.A.), Academ. proefschriften verded. in 1877-99. Leid. 1899. (25).
Deken, (A.), De voorrechten v.h. Christendom. 's-Grav. 1787.
Deyssel (L. van) [ps. van K.J.L. Alberdingk Thijm], Verspeide opstellen. IV. Amst. 1898.
Dichten (Veelderhande geneuchlycke), Tafelspelen enz. Leid. 1899.
Dijkstra (W.) e.a., Friesch Woordenboek. Afl. 11, 12. Leeuw. 1899-1900.
Dozy (Ch. M.), Hoe Leiden er vroeger uitzag. Leid. 1899 (29).
Drucker (H.L.) e.a., Rapport over het Leerlingwezen in Oostenrijk e.e. Amst. (1900).
Druffel (A.v.), Monumenta Tridentina. Hft 1-5. Münch. 1884-99.
Duden (K.), Vollst. orthographisches Wörterbuch d. dtschen Sprache. 4e Aufl. Lpzg. 1893.
Du Plessis (C.N.), Uit de geschiedenis d.Z. Afrik. Republiek. Amst. 1898.
Du Plessis (C.N.), The Transvaal Boer speaking for himself. Transl. by R. Acton. Lond. (1899). (2).
Eeuw (Een) van onrecht. Uitgevaardigd d.F.W. Reitz. Dordr. 1900.
Enschedé (J.W.), A.C. Kruseman. II 1. Amst. 1899. (32).
Epen (D.G. van), Grand Armorial. Livr. 1. La Haye 1897.
Epen (D.G. van), Vocabulaire du Blason. La Haye 1897.
Epen (D.G. van), Het Geslacht Repelius v. 1643-1898. Bruss. 1898.
Epen (D.G. van), Het Geslacht v. Hoorn v. 1571-1899. Bruss. 1899.
Epen (D.G. van), De Predikantenfamilie Knottnerus v. 1615-1897. 's-Grav. 1898.
Epen (D.G. van), Nederl. Wapenkunde. 's-Grav. 1898.
Erasmus (D.), Dat Constelyk Boecxken Moriae Encomion. Emd. 1560.
Erdmann (O.), Grundzüge d. deutschen Syntax. Stuttg. 1886-98. 2 Bde.
Erica. Jaarboekje voor 1898, 99 en 1900. Amst. 3 dln. (68).
Familieblad (Afrikaansch), Jrg. I. Amst. 1899.

Forschungen (Altbayerische). 1. Münch. 1899.
Fritzner (J.), Ordbog over det gamle Norske Sprog. Krist. 1886-96. 3 Bde.
Fruin (R.), Verspreide geschriften. Afl. 1-6. 's-Grav. 1899-1900. (9, 58, 59.)
Geschichten u. Thaten Wilwelts v. Schaumburg herausg. v.A.v. Keller. Stuttg. 1859.
Girgensohn (P.), Die Scandinavische Politik d. Hansa 1375-95. Ups. 1899.
Goes (Gebr. van der), Briefwisseling uitg. d.G.J. Gonnet. I. Amst. 1899.
Goes (F. van der), Verzamelde Opstellen. I. Amst, 1898.
Gouda Quint (P.), Catalogus d. werken van Alex. Ver Huell. Arnh. 1900. (39).
Grimm, Deutsches Wörterbuch. IV, 1 Abt. III 2, X, 1-3. Lpz. 1899.

IV, 1 Abt. III 2 bearb. v.H. Wunderlich; X, 1-3 bearb. v.M. Heyne.

Grimm (J.), Deutsche Grammatik. IV. Neuer verm. Abdr. Gütersl. 1898.
Groenboek d.Z. Afrik. Republiek 1899. No. 2-11. Pret. 1899. (75).
Groenewegen (H.Y.), Preeken. Z.p. 1899 (25).
Groot (H. de), Uytlegging v. drie schriftuerplaetsen d.N.T. Amst. 1647.
Grün (An.), In der Veranda. Berl. 1876.
Hagen (H.G.), Mijne verhouding tot de Vrijzinnig-Hervormden te Leiden. Leid. 1899. (41).
Hagen (P.), Die Gral. Strassb. 1900.
Hansjakob (H.), In den Niederlanden. Heidelb. 1881. 2 Bde.
Heeres (J.E.), Het aandeel d. Nederlanders in de ontdekking v. Australie. Leid. 1899.
Heermann's Rosenbergische Chronik. Prag 1897.
Heijermans Jr. (H.), Tooneel en Maatschappij. Amst. 1899.
Heliand. Herausg. v.E. Sievers. Halle 1878.
Hensen (A.H.L.), Het Eeuwfeest v.h. Seminarie te Warmond. Z.p. 1899. (43).
Hensen (A.H.L.), De stichting van Idem. Leid. 1899. (43).
Herderscheê (J.), Namen en spreekwijzen a.d. Bijbel ontleend. Dev. 1899. (44).
Hersverswijn (A. en Th. v.), Een vreemde spraak als voertuig v.h. onderwijs. Gent 1899.
Hezenmans (J.C.A.), 's-Hertogenbosch v. 1629-1798. 's-Hert. 1899.
Hobbes (Th.), Een tractaetje v. Vrijwilligheid. Rott. 1698.
Hoffmann v. Fallersleben, Deutsche Gassenlieder. Zür. 1843. (11).
Hofmeyr (N.), De Afrikanerboer en de Jameson-inval. 2e dr. Amst. 1899.
Hofstede de Groot (C.), Mijn beheer van 's-Rijks-Prentenkabinet. Amst. 1900. (45*).
Holder (A.). Alt-Celtischer Sprachschatz. Lpzg. 12. Lpzg. 1900.
Hollandia. Special Transvaal Number. 's-Grav. 1899. (85).

Hondius (J.), Wit Register v. veelerley Vertroostingen. 2e druk. Amst. 1725.
Hortensius (L.), Oproeren d. Wederdoopers te Amsterdam. Amst. 1694.
Houck (M.E.), Mededeelingen betr. G. ter Borch, R.v. Voerst enz. Zwolle 1899.
Houwink (J.), De staatkundige en rechtsgeschiedenis v. Ameland. Leid. 1899. (62).
Hubert (E.), Les finances d. Pays-Bas (1780-81). Brux. 1899. (47).
Hulde aan Klaus Groth. 24 April 1899. Antw. 1899. (42).
Huygens (Chr.), Oeuvres complètes. VIII. La Haye 1899.
Huygens (Const.), Gedichten uitg. d.J.A. Worp. IX. Gron. 1899.
Ibsen (H.), Peer Gynt, in 't plattdüts vert. d.B. Brons. Emd. 1899. (19).
In Memoriam P.C. Margadant [d.O.W. Star Numan]. 's-Grav. 1899. (88).
Ising (A.), Het Hof te 's-Gravenhage. 's-Grav. 1898.
Ittersum (W.A.v.), De Vrijstaters en hun geschiedcnis. Leid. 1900.
Jaarboekje (Amsterdamsch) voor 1900. Amst. 1899.
Jaarboekje (Haagsch) voor 1899. 's-Grav. 1899.
Jaarboekje van Alberdingk Thym voor 1900. Amst. 1900.
Jonathan [ps. v.J.P. Hasebroek], Waarheid eu droomen. 9e druk. Leid. 1896.
Jorissen (E.J.P.), Transvaalsche herinneringen. Amst. 1897.
Journal of Germanic Philology. I. II. Bloom. 1898-99.
Katalog d. Glasgemälde im Germanischen Museum. 2e Aufl. Nürnb. 1899.
Katalog d. Rheinische Goethe-Ausstellung. Lpzg. 1899. (88).
Keirsbilck (J. en V.v.), Ambacht v.d. Metselaar. Gent 1899.
Kern Hzn. (J.H.), De Studie d. Slavische talen. Leid. 1900. (49).
Kestell (J.D.), Uit het Afrikaansche boerenleven. Amst. 1899.
Keure van Hazebroek uitg. d.E. Gaillard. IV. Gent 1899.
Kinderboeken (Verzameling van 30) uit de eerste helft d. 19e eeuw.
Klönne (B.H.), Het Wapen v. Amsterdam. Amst. 1899.
Klössel (M.H.), Die Süd-Afrikanische Republiken. Lpzg. 1888.
Kollewijn (R.A.), Opstellen over spelling en verbuiging. Amst. 1899.
Kuipers (R.K.), Geïll. Woordenboek d. Nederl. Taal. Afl. 18-23. Amst. 1899-1900.
Kunstbode (De Vlaamsche). XXIX, XXX. Antv. 1899-1900. (15).
Lagemans, (E.G.), Recueil de traités. XIV, 1. La Haye 1899. (55).
Lamberts Hurrelbrinck (L.H.J.), Uit de Limburgsche Ardennen. Amst. 1898. (50).
Lamprecht (K.) u.R. Kötzschke, Ueber historischen Grundkarten. Gotha 1900.
Lauremberg (Joh.), Scherzgedichte herausg. v.J.M. Lappenberg. Stuttg. 1861.
Lauremberg (Joh.), Niederdeutsche Gedichte herausg. v.W. Braune. Halle 1879.
Lecoutere (C.), Middelnederl. geestelijke liederen. Lier 1899. (52).

Leerzaam-Vermaak (Voor). Tooneelspel. Z.p. 1793 (11).
Leiden-Zuid-Afrika-Album. Leid. 1899. (101).
Lemaitre (J.), Les contemporains. VII. Par. 1899.
Leven van Sinte Lutgarde uitg. d.F.v. Veerdeghem. Leid. 1899.
Loosjes (V.), Kameleon. Sneek 1899. 2 dln. (53).
Marnix (C.H.R.), Mentz of Haarlem? 's-Grav. 1852.
Meerkerk (J.B.), Over poëzie, inbeelding en paedagogiek. Gron. 1900.
Meert (H.), Onkruid onder de tarwe. Afl. 1. Gent 1899.
Messchert (W.), De gouden bruiloft geïll. d.C. Rochussen. Haarl. 1848 (62).
Meyer (R.M.), Die Altgermanischen Poesie. Berl. 1889.
Meyer (W.), De wetenschap van Dr. Jelgersma. 's-Grav. 1900. (54*).
Meyer-Lübke, Grammaire d. langues Romanes. III 1. Par. 1900.
Moffat (R.), Missionary labours in Southern Africa. Lond. 1842.
Mollenberg (C.J.), Onuitg. bronnen v.d. geschiedenis v. Geertruidenberg. 's-Hert. 1899.
Monatschrift (Altbayerisches). I. Münch. 1899.
Moons (J.), Sedelycken Vreughden-bergh. Antw. 1682.
Moons (J.), Sedelyck Vreughde-perck. Antw. 1685.
Moons (J.), Sedelycken Vermaeck-spiegel. Antw. 1689.
Müllenhoff (K.), Deutsche Alterthumskunde. IV 2. Berl. 1900.
Müller (F.H.), Döntjes in Brookmerl Mundart. Berl. 1857. (11).
Muller Fzn. (S.), Catalogus d. Bibliotheek over Utrecht. Utr. 1881.
Nederland-Transvaal. Gedenkboek. Rott. 1899.
New-York Herald 5 Nov. 1899. (84).
Nienkarken (B.v.), Leeder in Ditmarscher Platt. Lpz. 1865 (11).
Nievelt (C.v.), Sancta Musica. Leid. 1899 (27).
Nijhoff (D.C.), De Stadhouders en Koningen uit het Huis van Oranje-Nassau. Amst. 1898. (62).
Nomina Geographica Neerlandica. IV 4. Leid. 1899.
Obreen (A.L.H.), Een Tolverbond tuss. Nederland en België. Amst. 1899. (61).
Oordt (J.F.v.), Paul Krüger en de opkomst d. Zuid-Afrik. Republiek. Amst. 1899.
Oorkondenboek v. Groningen en Drenthe. Afl. 8. Gron. 1899.
Oranje-Kalender voor 1898. Amst. 1898. (62).
Paul (H.), Principien d. Sprachgeschichte. 2e Aufl. Halle 1886.
Pijnappel (M.W.), De tuberculose. Amst. 1899.
Polvliet (C.J.), Het geslacht Deutz. I. Bruss. 1899.
Postma (D.), De Trekboeren te St. Januario Humpata. Amst. 1897.
Pringle (Th.), Schetsen en Tafereelen uit Zuid-Afrika. Gron. 1837.
Proceedings of the laying of a wreath on the tomb of Grotius. The Hague. 1899 (55).
Propria Cures. Feestnummer. Amst. 1900 (62).
Psalmen Davids uitg. d.M. Seiffert. Amst. 1899.
Pijl (G.), Nachträge z. Gesch. d. Greifswalder Kirchen. 3. Greifsw. 1899.

Rachfall (F.), Margaretha v. Parma (1559-67). Münch. 1898 (9).
Rade (M.), Christenliefde, vert. d.J. Herderscheê. Amst. 1899. (44).
Reay (Lord), School-board f. London. Statement 31 Oct. 1899 (54).
Register op de Leenaktenboeken v. Gelre en Zutphen uitg. d.J.J.S. Sloet en J.S.v. Veen. II. Arnh. 1899.
Rijn (G. van), Atlas van Stolk. IV. Amst. 1900.
Roever (N. de) en G.J. Dozy, Leven onzer Voorouders. Afl. 39-43. Amst. 1899-1900.
Roo (L.W.G. de), Indische dienst en Europeesch personeel. 's-Grav. 1899. (78).
Roos (De roode). Zinnespelen uitg. d.O.v.d. Dale en F.v. Veerdeghem. Berg. 1899. (24, 96).
Rutgers (C.P.L.), Inventaris v.h. Familiearchief v.h. Geslacht v. Ewsum. 's-Grav. 1899. (79).
Sammlungen (Die) d. Sächs. Alterth. Vereins in ihren Hauptwerken. Lfrg. 2, 3. Leipz. 1899.
Sanders (D.), Wörterbuch d. deutschen Synonymen. Hamb. 1871.
Sasse v. Ysselt (A.F.v.), Nieuwe Catalogus v. Oorkonden. 's-Hert. 1900.
Savornin Lohman (A.F. de), De Waarheid bovenal. Utr. 1899 (82).
Schreiner (O.), Losse gedachten over Zuid-Afrika. Haarl. 1900.
Schueren (G.v.d.), Clevische Chronik herausg. v.R. Scholten. Cleve 1884.
Sievers (E.), Zur Rhytmik d. Germ. Alliterationsverses. Halle 1885.
Sljucht en Rjucht. Onder bistjür fen W. Dijkstra. I, II. Ljouw. 1897-98.
Spiess (B.), Die Fränkisch-Hennebergische Mundart. Wien 1873.
Streitberg (W.), Urgermanische Grammatik. Heidelb. 1896.
Streitberg (W.), Zur Germanischen Sprachgeschichte. Strassb. 1892.
Studenten-Liederenboek verz. d.K. Heyndricks. II en Bijv. Bruss. 1899.
Studien (Philologische). Festgabe für Ed. Sievers. Halle 1896.
Sütterlin (L.), Geschichte d. Nomina agentis im Germanischen. Strassb. 1887.
Sylloge Hellenikoon paroimioon hupo L. Warner ekdidomene hupo D.C. Hesseling. Ath. 1900. (45).
Tamm (F.), Etymologisk Svensk Ordbok. Hft. 1-4. Stockh. 1890-96.
Taupe-Etoile e. Le Blanc, Voorschoten voorheen en thans. Leid. 1899.
Tideman (J.), Een bundel gedichten. 's-Grav. 1899. (91).
Tjeenk Willink (P.), Iets over werkliedenverzekering. Amst. 1899.
Tollens Czn. (H.), Romancen, balladen enz. 2e druk. 's-Grav. 1828. (11).
Tutein Nolthenius (R.P.J.), Oud-Zutphen. (Amst. 1899). (92).
Uhlenbeck (C.C.), Etymologisches Wörterbuch d. Altindischen Sprache. II. Amst. 1899. (93).
Uhlenbeck (C.C.), De onderlinge verhouding d. oudgermaansche tongvallen. Leid. 1899. (101).

Urkundenbuch (Würtembergisches). VII. Stuttg. 1900. (87).
Vander Moere, De l'importance de la langue Flamande. Brux. 1853. (11).
Vegelin v. Claerbergen (J.), Dagverhaal bew. d.G.H.v. Borssum Waalkes. Leeuw. 1899. (14).
Vercoullie (J.), Beknopt etymolog. woordenboek d. Nederl. Taal. 2e dr. Gent 1899.
Vermeylen (A.), Leven v. Jonker J. van der Noot. Antw. 1899. (99).
Vervolg (Eerste) op het Register d. plaatsnamen in Rijnland. Leid. 1899. (46).
Verwijs (E.) en J. Verdam, Middelnederl. Woordenb. V, 1-3. 's-Grav. 1899. (60).
Villiers (J. de), The Transvaal. Lond. 1896.
Vlerk [ps. v.B. Gewin], Reisontmoetingen v. Joach. Polsbroekerwoud. Amst. 1841.
Vlugschriften (Zuid-Afrikaansche) No. 1-5. Dordr. 1899-1900.
Vlugt (W.v.d.) Voor Finland. Amst. 1899.
Vlugt (W.v.d.) Transvaal contra Groot-Brittannië. Amst. 1899.
Volksalmanak (Drentsche) voor 1900. Ass. 1900.
Volksalmanak (Friesche) voor 1884-95. Leeuw. 1883-94. 12 dln.
Volksalmanak (Geldersche) voor 1900. Arnh. 1899.
Volksalmanak (Groninger) voor 1900. Gron. 1899.
Vondels Gijsbrecht v. Amstel. Prachtuitg. Afl. 13, 14. Haarl. 1899.
Vreese (W. de), Gallicismen in het Zuid-Nederlandsch. Gent 1899.
Vries (H. de), Over veredelde landbouwplanten. Amst. 1899.
Willems (J.S.), Het Panneerlandisme. Antw. 1899.
Wilmans (W.), Deutsche Grammatik. Strassb. 1893-96. 2 Bde.
Winkel (J. te), Waar het om gaat in Zuid-Afrika. Haarl. 1899.
Wittop Koning (M.) en E.S. Bienfait, Onze Volkskeuken. Amst. 1900.
Wolff (E.), Studien rör. Göteborgs aldsta forfattning. Göteb. 1899. (103).
Wolff (E.), Göteborgs förmijndareordning af d. 10 Dec. 1640. Göteb. 1899. (103).
Woordenboek d. Nederlandsche Taal. II, 13, 14; 111, 9; V, 14; XI, 4. 's-Grav.-Leid. 1899-1900.

II. 13, 14 bewerkt door A. Kluyver - III, 9 door J.W. Muller - V. 14. door A. Beets. - XI, 4 door G.J. Boekenoogen.

Wormser (J.A.), Van Amsterdam naar Pretoria. Amst. 1899.
Wormser (J.A.), De Zuster-Republieken in Zuid-Afrika. Amst. 1899.
Wrangel (E.), Till belysning af de litt. forbind. mellan Sverige och Tyskland under 1600 talet. Lund 1899. (104).
Wright (Jos.), The English Dialect Dictionary. Prt. I-X. Lond. 1898-1900.
Ypren jeghen Poperinghe angaende den verbonden. Uitg. d.N. de Pauw. Gent 1899.
Zupitza (E.), Die Germanischen Gutturale. Berl. 1896.

Overdrukken.

J.H. Abendanon. - S. Baart de la Faille. - C. Bake (3 stuks). - E. Bernhardt. - J. Bernoulli. - P.J. Blok (2 stuks). - G.M. Boissevain. - J.C. Breen. - B. Brons (2 stuks). - C.W. Bruinvis (7 stuks). - P.A. du Chastel de la Howarderie (4 stuks). - A. de Cock. - H.E. Dosker. - H. Dyserinck (2 stuks). - G. Edmundson (2 stuks). - H. Ermisch. - J.A. Feith. - A.A. Ganderheiden. - J.J. van Geuns. - J. Gram. - F. von Hellwald. - A.H.L. Hensen (2 stuks). - D.C. Hesseling. - R. Hildebrand. - P.H. van der Kemp (3 stuks). - M.M. Kleerkooper (2 stuks). - P.C. Molhuysen. - J.K.W. Quarles van Ufford (3 stuks). - Aug. Sassen. - L. Scharpé. - A.C. Baron Snouckaert v. Schauburg. - J.F.M. Sterck. - A. Telting (2 stuks). - J. Tideman. - J.S. van Veen (6 stuks). - J. Verdam.

Bijlage V.

A. Rekening en Verantwoording van den Penningmeester over het jaar 1899.

Ontvangsten.
1899.

Maart	1	Rente van *f* 3600.- 3% Ned. Werk. Schuld, voortvloeiende uit de legaten: *Buma, Verbrugge, Vollenhoven, Hamelberg* en *Suringar:* 3 Coupons van *f* 14.85	*f* 44,55	
		4 Coupons van *f* 1.48[5]	*f* 5,94	
		2 Coupons van *f* 1.50	*f* 3,-	*f* 53,49

Mei	28	Legaat van Prof. Dr. R. Fruin		*f* 1000,-
Juli	1	6 Coupons van *f* 3.- Leening Nutsgebouw		*f* 18,-
September	1	Rente van *f* 4600.- 3% Ned. Werk. Schuld, voortvloeiende uit de legaten: *Buma, Verbrugge, Vollenhoven, Hamelberg, Suringar* en *Fruin:* 3 Coupons van *f* 14.85	*f* 44,55	

		4 Coupons van *f* 1.48[5]	*f* 5,94	
		2 Coupons van *f* 1.50	*f* 3,-	
		1 Coupon van *f* 15.-	*f* 15,-	*f* 68,49

December	31	Contributiën van binnen- en buitenlandsche leden (waaronder 11 binnenlandsche van *f* 10.-)	*f* 3028,-	
		Af: kosten v. incasseering en retour.	*f* 43,64	*f* 2984,36

		Contributiën van de Indische Leden, na aftrek der onkosten		*f* 52,36
		13 Exemplaren Catalogus à *f* 9-	*f* 117,-	
		Af bindloon	*f* 17,55	*f* 99,45

		Opbrengst van verkochte boeken		*f* 53,82
		Overschot van de porto's voor de Z. Afr. Bibliotheek		*f* 1,24[5]
				---
				f 4331,21[5]

				Uitgaven.
1899.				
Januari	1	Nadeelig Saldo van de vorige Rekening		*f* 244,65
		Aan de firma Bril: Handelingen en Mededeelingen	*f* 415,12[5]	
		Levensberichten met overdrukken	*f* 455,40	
		Voor kisten, inpakken en vracht	*f* 62,05	
		Voor smoutwerk	*f* 77,95	
		14 Exx. Dr. Hesseling, 'Het Afrikaansch'	*f* 14,-	*f* 1024,52[5]

		Aan traktementen, gedurende 3/4 jaar (zie noot)		*f* 468,90
		Aan verschotten van den Secretaris		*f* 25,66[5]
		Voor de *Boekerij:* 35 Exx. *Tijdschrift* enz	*f* 78,40	
		aankoop van boeken	*f* 461,79	
		bindloon	*f* 94,32	
		assurantiepremie	*f* 25,-	
		verschotten van den Bibliothecaris	*f* 23,20	*f* 682,71

Jaarlijksche bijdrage aan het Ned. Wetenschappelijk Centr. Bureau.		*f* 35,-
Aan lokaalhuur, verlichting en verwarming	*f* 117,90	
Aan vergaderingkosten, enz	*f* 72,95	*f* 190,85

Aan schrijfloonen, diploma, enz		*f* 65,50
Voor den maaltijd	*f* 377,80	
Af: Bijdragen van 19 leden binnen en 43 buiten Leiden	*f* 162,-	*f* 215,80

Voor reiskosten aan sprekers op de Maandel. Vergaderingen		*f* 30,60
Aan firma de Bussy, 100 Exx. Prof. v.d. Vlugt, 'Transvaal contra Groot-Brittanië'		*f* 43,60
Aankoop Certificaat *f* 1000.- 3% N.W. Schuld, legaat Fruin		*f* 969,92
Overgebracht op het Vaste Fonds (volgens besluit van 3 febr. '96)		*f* 180,-

Aan plakzegels, postzegels, briefkaarten, enz.	*f* 12,97
Voordeelig Saldo, over te brengen op volgende rekening	*f* 140,52[5]
	---
	f 4331,21[5]

NB. De volgende rekeningen zullen loopen, gelijk deze, overeenkomstig het kalenderjaar, van 1 Januari tot 31 December.

Aldus opgemaakt door den Penningmeester,
Leiden, 1 Maart 1900.
H.G. HAGEN.
Gezien en goedgekeurd door de gecomm. Leden:
W. DRAAIJER.
G.J. BOEKENOOGEN.
Leiden, 9 April 1900.
Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
A. KLUYVER.
J.J. SALVERDA DE GRAVE.
Leiden, 5 April 1900.

B. Rekening en Verantwoording over het Vaste Fonds, over 1899.

Ontvangsten.

1899.			**Kapitalisatie.**	**Vlottend.**
Januari	1	Batig Saldo van het vorige jaar	*f* 9,69[5]	
		Idem, idem		*f* 2297,49
Juli	1	Rente van *f* 15500.- 2 1/2 % *f* 193.75 Af onkosten *f* 2.23 *f* 191.52		
		waarvan 1/4 gedeelte	*f* 47,88	
		en 3/4 gedeelte		*f* 143,64
December	31	Uit de Algemeene Kas overgebracht (volgens besluit van 3 febr. '96)		*f* 180,-
		Gekweekte rente door de Leidsche Bankvereeniging		*f* 41,54
			---	---
			f 57,57[5]	*f* 2662,67

1899.			Kapitalisatie.	Uitgaven. Vlottend.
Juli	5	Bijdrage tot het gedenkteeken voor J.F. Willems te Gent		*f* 50,-
December	1	Subsidie voor de uitgave van 'Veelderhande geneuchlycke dichten'		*f* 133,75
		Subsidie voor de uitgave van 'Het Leven van Sinte Lutgart'		*f* 387,87[5]
		Saldo, over te brengen op de volgende rekening	*f* 57,57[5]	
		Idem		*f* 2091,04[5]
			---	---
			f 57,57[5]	*f* 2662,67

NB. De volgende rekeningen zullen loopen, gelijk deze, overeenkomstig het kalenderjaar, van 1 Januari tot 31 December.

Aldus opgemaakt door den Penningmeester,
Leiden, 1 Maart 1900.
H.G. HAGEN.
Gezien en goedgekeurd door de gecomm. Leden:
W. DRAAIJER.
G.J. BOEKENOOGEN.
Leiden, 9 April 1900.
Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
A. KLUYVER.
J.J. SALVERDA DE GRAVE.
Leiden, 5 April 1900.

Bijlage VI. Verslag van de Commissie voor Taal- en Letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgeloopen jaar zesmaal vergaderd onder voorzitterschap van Dr. J. ten Brink.

Op die vergaderingen werden in de eerste plaats de belangen van het door de Mij. uitgegeven Tijdschrift behartigd. Sedert onze vorige mededeeling is daarvan het 18de deel compleet geworden, terwijl de 1ste aflevering van het 19de is verschenen en de 2de spoedig zal volgen.

Wat onze verdere werkzaamheden betreft: uit het verslag van den Secretaris der Mij. is u gebleken, dat de door leden onzer Commissie bezorgde uitgaven van de *Spelen van Cornelis Everaert* en van den Mnl. *Spiegel der Sonden* geregelden voortgang hebben. Andere uitgaven, voor onze taal- en letterkunde van belang, worden door ons overwogen, doch zijn nog niet voor uitvoering vatbaar. Wij mogen hier echter in herinnering brengen dat op den beschrijvingsbrief der jaarvergadering een voorstel wordt gedaan tot uitgave van eene Nederlandsche vertaling van het belangrijke Zweedsche werk van E. Wrangel: *Sveriges litterära förbindelser med Holland särdeles under 1600-talet*. Het initiatief daartoe is uitgegaan van onze Commissie, onder wier leiding ook de vertaling en druk zal plaats vinden.

Verder heeft het Bestuur tweemaal ons oordeel gevraagd omtrent werken, die ter uitgave vanwege de Maatschappij werden aangeboden. Tot onze spijt moesten wij beide malen afwijzend adviseeren.

De vergaderingen der Commissie werden gelijk in vorige jaren besloten met mededeelingen en vragen van wetenschappelijken aard. Dr. ten Brink sprak naar aanleiding van het werkje van Dr. Karl Menne over den invloed der Hoogduitsche litteratuur op de Nederlandsche in het laatst der 18de eeuw. Dr. Muller handelde over de woorden *olland* (onland), *brommertje* (soort van rijtuig), en *borgen*. Dr. Kluyver besprak de etymologie van *karabijn*. Dr. Verdam helderde eenige duistere plaatsen uit den *Reinaert* op en sprak over den oorsprong der mnl. conjunctie *onthier ende*; voorts deelde hij eene oude bewijsplaats mede van *strajot* (benaming van zekere Venetiaansche hulptroepen), waardoor de juistheid van het betoog, door Dr. Kluyver op het Tweede Philologen-Congres gehouden, wordt bewezen. Dr. Kern gaf eene verklaring van het woord *ooit*. Dr. Beets behandelde eene plaats bij Cats, die door eene onjuiste opvatting aanleiding heeft gegeven tot eene onbillijke beoordeeling van diens karakter. Dr. Boekenoogen deed eene mededeeling aangaande *brief* in den zin van: schilderij. De meeste dezer mededeelingen zijn tot bijdragen voor het Tijdschrift verwerkt of elders ter algemeene kennis gebracht.

Aanhangsel.

Verslag van de sectie-vergadering op Dinsdag 12 Juni, des avonds te 8 uren.

De presentielijst werd geteekend door de volgende leden

der Maatschappij: Jan ten Brink, H.G. Hagen, Louis D. Petit, J.W. Muller, J. Verdam, H. Kern, F.G. Kramp, A. Beets, P. Leendertz Jr., W. Draayer, Th. Nolen, J.H. Gallée, M.W. Maclaine Pont, D.C. Hesseling, J.J. Salverda de Grave, J.V. de Groot en G.J. Boekenoogen (secretaris der Commissie).

De Voorzitter, Dr. J. ten Brink, heet de aanwezigen welkom en verleent daarna het woord aan Dr. J. Verdam tot het doen van eene mededeeling over sommige beteekenissen van het ww. *ontkennen*.

Spr. begint met eenige algemeene opmerkingen over het praefix *ont-*, aangezien dit verschillende beteekenissen heeft waarop in het geheel niet of nog niet voldoende de aandacht gevestigd is.

Er bestaan ww., met *ont-* samengesteld, die twee geheel tegenovergestelde beteekenissen hebben; vergelijk b.v. *ontnuchteren* (*Ned. Wdb.* X, 1919) en mnl. *onthoren* (niet naar iemand luisteren, tegen iemands gebod handelen, en: wèl naar iemand luisteren). Men kan de eene dier beide opvattingen verklaren uit eene versterkende kracht van *ont-*, welke zich uit de inchoatieve bet., die der beginnende werking, heeft ontwikkeld. Men lette er op dat in het Mhd. en Mnd. *ent-* in vele gevallen overeenkomt met *er-*, dat oorspronkelijk 'uit' beteekent; ook mnl. *ontbarmen* is in bet. gelijk aan *erbarmen*. Tevens is het mogelijk dat *ont-* uit de oorspronkelijke bet. 'tegen' tegenover iets' de beide tegenovergestelde opvattingen ontwikkelde van 'eene richting naar iets toe' en 'eene richting van iets af.'

Dientengevolge komt het voor dat ww., wier beteekenissen lijnrecht tegenover elkaar staan, door samenstelling met *ont-* synoniemen worden, en dat b.v. *ont vriezen* en *ontdooien, ontuallen* en *ontledigen* hetzelfde

beteekenen. En zoo wordt het ook verklaarbaar dat mnl. *sine varuwe ontfaen* niet beteekent: ‘eene kleur krijgen, blozen’, zooals men zou verwachten, maar: ‘zijne kleur verliezen, van kleur verschieten’.

Ont- staat dus soms in beteekenis gelijk met *on-*, en men vindt in het Mnl. dan ook naast elkaar ww. met *ont-* en denominatieven met *on-* in geheel denzelfden zin (*onreinen* naast *ontreinen*, onrein maken; *onsconen* naast *ontsconen*, enz.).

Bovendien ontwikkelt zich bij *ont-* evenals bij *on-* de pejoratieve beteekenis, b.v. in *ontmaken* en *ontgaden*, in de war maken, en *ontraken, ontreken*, in een slechten toestand brengen.

Spr. handelt vervolgens over het ww. *ontkennen* en wijst er op dat de vele en vrij sterk uiteenloopende beteekenissen voor een deel veroorzaakt worden door de verschillende opvattingen van *ont-*, voor een ander deel doordat *kennen* behalve de nog bekende, ook de causatieve bet. heeft gehad van: ‘doen kennen’. Sporen van de eene groep van beteekenissen, nl. die van ‘onkenbaar maken’ en ‘onbekend maken’, zijn in de 17de eeuw nog aan te wijzen en natuurlijk vinden wij ook in het Mnl. *ontkennen* in die opvattingen. Bij de tweede groep, waarbij *kennen* niet causatief is, moet opgemerkt worden dat het ww., zooals bij tal van andere samengestelde ww., door de verbinding met het praefix perfectief geworden is. Verder is tot verklaring van de bet. noodig te weten dat het woord oorspronkelijk een rechtsterm was. In het Mnl. beteekent *ontkennen* vooreerst: ‘eene beslissing (*kenning*) nemen, waarbij aan iemand iets wordt ontnomen of ontzegd’, vervolgens komt het voor in den zin van: ‘iets voor onjuist of valsch verklaren, iets niet erkennen’, en met een persoonlijk object verbonden: ‘iemand niet

willen kennen' of 'iemand niet willen erkennen in eene zekere waardigheid of hoedanigheid'. Merkwaardig is dat het woord in de noordoostelijke tongvallen van ons land eertijds juist het tegenovergestelde beteekende. Na het zooeven over *ont-*opgemerkte behoeft dit feit ons echter niet te verwonderen. In Groningen en aangrenzende streken heeft *ontkennen* in de ME. de bet. van 'erkennen, als waar erkennen, als waarheid bevinden', van 'onderzoeken, door onderzoek tot de juiste kennis trachten te komen', en van 'beslissen'. Dat deze beteekenissen later in onbruik zijn geraakt en door de opvatting die gesteund werd door de algemeene taal en de letterkunde zijn verdrongen, is begrijpelijk.

Aan de gedachtenwissseling over deze voordracht wordt deelgenomen door de HH. Muller, Gallée, Leendertz, Kern en Ten Brink, wier opmerkingen door den Heer Verdam worden beantwoord.

Daarna verkrijgt de tweede spreker van dezen avond, Dr. J.J. Salverda de Grave, het woord. Door hem was ter bespreking gekozen de vraag of de middelnederlandsche vertaling van den *Renaus de Montauban* bewerkt is naar een oudfransche redactie die ouder, of naar een die jonger is dan die welke wij bezitten en waarvan de voornaamste door Michelant is uitgegeven. Gaston Paris e.a. zijn van oordeel dat de mnl. vertaling er jonger uitziet, Matthes daarentegen herkent er oude trekken in en meent dat zij hooger opklimt dan de Renaus dien wij kennen. Spr. tracht nu, door een nauwkeurige vergelijking van de ofr. met de mnl. bewerking en met italiaansche redacties, over de questie nieuw licht te werpen en zich eene meening te vormen over de onderlinge verhouding der teksten. Hij bespreekt achtereenvolgens de verschillende episoden waaruit het ver-

haal der Heemskinderen bestaat. Het verst loopen zij uiteen aan het begin en aan het einde. De Inleiding van het verhaal der Heemskinderen ontbreekt in den Renaus geheel; hier moet als zoodanig dienst doen een, oorspronkelijk op zich zelf staand, heldendicht van Beuves d'Aigremont. Nu is juist die Inleiding van het mnl. verhaal rijk aan allerlei oude trekken, en is dus onmogelijk in haar geheel te beschouwen als een later verzinsel, te minder omdat zij op sommige punten overeenkomt met gegevens der italiaansche redacties, en omdat (hetgeen reeds door Dr. Matthes was opgemerkt) van de onmiddellijke aanleiding tot de verbanning der Heemskinderen eene lezing wordt gegeven die, blijkens toespelingen in den Renaus, ook in oudere redacties van dezen moet zijn voorgekomen. Niet minder overtuigend vóór de grootere oorspronkelijkheid van de mnl. bewerking, is, naar het oordeel van Spr., de omstandigheid dat, terwijl in het fransche gedicht de broeders naar de Ardennen vluchten, het mnl. gedicht hen naar Spanje doet gaan. Immers, de onderzoekingen van Longnon hebben aangetoond dat de geschiedenis der Heemskinderen op een historischen grondslag berust, en nu spreekt de geschiedenis juist n i e t van een verblijf in de Ardennen. Er bestaan nog andere overeenkomsten tusschen het Mnl. en de geschiedkundige gegevens: Zoo huwt Reinout met eene d o c h t e r, niet (zooals in het fr. gedicht) met eene z u s t e r van Yon, en in overeenstemming daarmede maakt de historie melding van een huwelijk van de d o c h t e r van Eudo met den zoon van een zekeren Aimon van Sarragossa. Het is merkwaardig dat ook in de italiaansche redactie sprake is van de d o c h t e r (niet de z u s t e r) van Yon. Een derde hoofdbewijs vóór zijne stelling ziet Spr. in den lossen band die in het mnl. ge-

dicht tusschen het verhaal der Heemskinderen en de kloosterlegende gelegd is, terwijl in het ofr. gedicht beide innig zijn saamgeweven.

Maar al is de oudfransche redactie waarnaar de mnl. vertaling is gemaakt ook ouder dan die welke wij over hebben, toch moet worden toegegeven dat ook zij reeds niet meer aan het begin der evolutie van de sage der Heemskinderen staat; ook zij bevat reeds toevoegsels die blijkbaar van lateren tijd zijn. En evenmin is het twijfelachtig dat de mnl. bewerker zelf, vaak op zeer onhandige wijze, allerlei aan zijn origineel heeft toegevoegd.

Een paar vragen door de HH. Ten Brink en Verdam tot Spr. gericht werden door hem beantwoord.

Vervolgens brengt Dr. J.W. Muller het juist verschenen 2de deel van de *Spelen van Corn. Everaert* ter tafel en laat dit bij de aanwezigen rondgaan. Meteen verzoekt hij in de gelegenheid te worden gesteld tot het doen eener korte mededeeling naar aanleiding van een in dit deel voorkomend zeldzaam woord. In het Spel van Tilleghem is nl. sprake van een *wouterloot*, zooals uit het verband blijkt de naam van een vogel. Spr. doet eene poging om de juiste beteekenis van het woord vast te stellen en den oorsprong er van aan te wijzen, en maakt het waarschijnlijk dat de Vlaamsche gaai bedoeld is en dat de benaming oorspronkelijk een mansnaam was in verkleinvorm[1].

Nadat door de HH. Verdam en Boekenoogen aan deze mededeeling nog een paar opmerkingen waren toegevoegd, werd de vergadering door den Voorzitter gesloten.

1 Deze bijdrage zal worden opgenomen in deel XIX van het door de Mij. uitgegeven Tijdschrift.

Bijlage VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De samenstelling der Commissie onderging geen verandering. De aftredende leden Prof. Fockema Andreae en Mr. Ch. M. Dozy werden door de Maandelijksche vergadering herkozen. Eerstgenoemde bleef Voorzitter en de heer Pijper Secretaris. De vergaderingen werden geregeld gehouden. De Commissie betreurde, dat de heer Dozy door langdurige ziekte verhinderd werd een deel der vergaderingen bij te wonen. Zij verheugt zich over zijn herstel.

Besprekingen werden gehouden over eene nieuwe, bijgewerkte en herziene uitgave van het *Repertorium der verhandelingen betreffende de geschiedenis des vaderlands*. De Commissie beoogt het totstandbrengen van een werk op nieuwe grondslagen, waarin de inhoud van repertorium en supplementen tot één geheel zal zijn tezamen gevoegd. Er bestaat gegronde verwachting, dat een bekend bibliograaf, buiten de Commissie staande, zich onder haar toezicht aan deze taak zal wijden.

Een aantal wetenschappelijke onderwerpen werden in de vergaderingen der Commissie behandeld en gaven dikwijls aanleiding tot vruchtbare samenspreking.

De Voorzitter sprak over de rechterlijke colleges der

XIV eeuw en later in de provinciën Gelderland en Overijssel, inzonderheid over de vraag, wat er geworden is van de 'Echte dingen?' Bij eene andere gelegenheid behandelde hij de vraag, welke jaarstijl in de Middeleeuwen gold in Drente? De slotsom was, dat daar het Paaschjaar moet gegolden hebben. Het vraagstuk van de beteekenis der benaming: 'Dagelijksche heer' kwam opnieuw aan de orde. De Voorzitter trok zeer in twijfel of de meening juist was, dat de Dagelijksche heer in de Middeleeuwen lage jurisdictie zou bezeten hebben. Nog deelde de Voorzitter een en ander mede omtrent het gerechtshof te Utrecht door den Bisschop aldaar in het jaar 1473 opgericht en over klachten over de rechtspraaak in dien tijd ingebracht.

De heer Muller gaf een korte samenvatting van het voornaamste, dat te leeren valt uit het vijfde deel der *Documents d'Anjou*, door hem uitgegeven, hierop nederkomende, dat de Prins van Oranje in het laatst van zijn leven getracht heeft eene zeer nauwe aansluiting van de Nederlanden aan Frankrijk te bewerken. Krachtens het traktaat dat, overeenkomstig het voorloopig verdrag van Dendermonde, in het jaar 1584 ontworpen en door de Staten-Generaal aangenomen werd, zouden bij den dood van den hertog van Anjou zijne rechten geërfd worden door den koning van Frankrijk. De Nederlanden zouden dan aan de Fransche kroon gekomen zijn, wanneer de hertog niet ware overleden vóór dit traktaat door hem had kunnen geteekend worden.

De heer Blok besprak de geschiedenis van 'De Apotheosis' of 'De hemelvaart van Rieuwert Tapper', den tijd der vervaardiging, de drukken die hem bekend waren en den naam de schrijvers. Inzonderheid werd de vraag behandeld of Henricus Geldorp te recht voor den

schrijver gehouden wordt. Hieromtrent werd geen zekere slotsom vastgesteld. Een anderen keer bracht de heer Blok een afschrift ter tafel van een Franschen brief, aanwezig in de archieven van het Departement van Buitenlandsche Zaken te Parijs, den 2den Juli 1672 uit 's-Gravenhage 'par un ministre' geschreven naar Utrecht, vermoedelijk aan Condé. Het onderzoek leerde, dat deze brief afkomstig moet zijn van den resident van Luik te 's-Gravenhage, genaamd Van der Veken. Ook deelde de heer Blok iets mede uit de briefwisseling van Jan de Witt, indertijd afgeschreven door wijlen ons medelid Prof. Fruin. Er bleek o.a. uit, dat De Witt soms op eigenaardige manier te werk ging om aan zijne familie posten te bezorgen. Nog hield dezelfde spreker de vergadering bezig met het *Journal des voyages de monsieur de Monconys*, publ. par le Sieur de Liergues, Lyon 1665, 4o, waarin merkwaardige berichten voorkomen omtrent Nederland, ook omtrent Leiden. Inzonderheid aangaande de schilderkunst teekende de heer De Monconys eenige dingen op, die de aandacht verdienen.

De heer Dozy vertoonde en besprak de platen der *Histoire de l'entree de la reyne mere du roy tres-chrestien dans les provinces unies*, par le Sr. de la Serre, Londr. 1639, beschrijvende de ontvangst hier te lande van Maria de Medicis. Uit het stedelijk archief alhier blijkt, dat de kosten der ontvangst dezer koningin te Leiden ad *f* 5145 gedragen werden door de Staten van Holland. Dit waren voornamelijk de kosten van een maaltijd. Bij dezelfde gelegenheid deelde de heer Dozy iets mede omtrent de kosten van andere maaltijden in de XVIIde eeuw. Meestal duurden ze twee dagen. Enkele gespecificeerde rekeningen werden ter tafel gebracht. Eén diner kostte 640 gulden. Een ander van 13 personen

304 gulden. Nog gaf dezelfde spreker eenige ophelderingen ten beste over de lotgevallen van het huis op de Breestraat, waarin eens Jan van Hout woonde.

De heer Koolemans Beijnen deed nieuwe mededeelingen uit de brieven van Van Lynden, in het jaar 1799 naar Berlijn gezonden om den koning van Pruisen te bewegen het huis van Oranje te helpen herstellen. De inhoud dezer mededeelingen vormt eene bijlage achter dit verslag. Hetzelfde lid behandelde de oudste gedenkstukken van de organisatie der militaire rechtspraak, inzonderheid de ordonnantiën van Karel den Stouten, van de jaren 1471 en 1473, gedrukt in de *Mémoires relatifs à l'histoire de France* van 1729; eene ordonnantie van koning Karel VII van Frankrijk van het jaar 1445, in uittreksel opgenomen in de *Geschichte der Kriegswissenschaft* van Max Jähms, eene ordonnantie van het jaar 1521, afgedrukt door V.d. Kemp in het *Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk*, eene *ordonnantie* van Willem III van het jaar 1687 *op de procedure van zaken van geringe importantie*, enz.

De heer Telting besprak het oudste Nederlandsche zeerecht, naar aanleiding van een oud handschrift der waterrechten, afkomstig uit Stavoren. Uit zijne onderzoekingen is waarschijnlijk geworden, dat de oudste Nederlandsche verzamelingen van rechtsregels omtrent dit onderwerp zijn afgeleid niet van het Amsterdamsche waterrecht uit de XV^{de} eeuw, maar van een Stavorensch waterrecht van nog vroegere dagteekening, te weten uit de XIV^{de} eeuw. Dit stemt overeen met het feit, dat de scheepvaart van Stavoren in de XIV^{de} eeuw meer te beduiden had dan die van Amsterdam. Een anderen keer bepaalde de heer Telting de vergadering bij de betrekkingen, welke bestaan hebben tusschen de O.I.

Compagnie en Abessynië. Dienaangaande is eenige kennis te putten uit de *Aanteekeningen over Abessynië* van P. de Roo, aanwezig in het Rijksarchief. Er blijkt o.a. uit van bezoeken van een Abessynischen gezant te Batavia in de jaren 1675, 1691 en 1696, en de afvaardiging van een Nederlandschen gezant naar Abessynië in het jaar 1697. Het schijnt echter niet gekomen te zijn tot het aanknoopen van belangrijke handelsbetrekkingen. Merkwaardig zijn eenige mededeelingen omtrent de godsdienstige en kerkelijke toestanden in Abessynië, in het jaar 1691 uit den mond van den gezant te Batavia opgeteekend.

De heer Pijper bracht de oudste handleidingen voor de Inquisiteurs ter tafel, waaronder het *Directorium inquisitorum* van Nicolaus Eymerici, dat waarschijnlijk gebruikt is door de inquisiteurs in de Nederlanden. De beschuldigingen, welke veelal aan de inquisiteurs en de inquisitie worden gedaan, werden aan den inhoud dezer handleiding getoetst. Het bleek, dat de donkere voorstelling, welke van deze zaak in een aantal geschiedwerken gegeven wordt, in het algemeen en dikwijls ook in de bijzonderheden juist is, al moet de schildering van Llorente en Lea overdreven worden genoemd. In de onderlinge samenspreking werd geconstateerd, dat de instelling der inquisitie bezien en beoordeeld moet worden 'in de lijst van haren tijd.'

Dezelfde spreker deelde iets mede omtrent een merkwaardig exemplaar der Augsburgsche geloofsbelijdenis (Confessio Augustana) in de bibliotheek van Thysius. Het bleek te wezen niet een exemplaar der zeldzame Editio princeps van het jaar 1531, maar van de nog veel zeldzamer voorbarige, door Melanchton niet goedgekeurde uitgave van het jaar 1530, door Bindseil be-

schreven in het *Corpus reformatorum*, Vol. XXVI, p. 231 seq., waarvan tot dusverre vier exemplaren bekend waren.

Eindelijk stelde de heer Pijper eene vergelijking in tusschen eenige portretten van dezelfde historische personen, welke voorkomen in verschillende verzamelingen van zulke portretten, te weten in die van Galle van 1572, die van Beza van 1580 en 1581, van Reusner 1590, en Remond 1690.

Aanhangsel.

Verslag van de sectie-vergadering op Dinsdag 12 Juni, des avonds te 8 uren.

Aan deze samenkomst werd deelgenomen door de volgende heeren: mr. S.J. Fockema Andreae, Voorzitter, luitenant-kolonel G.J.W. Koolemans Beijnen, dr. P.J. Blok, dr. H. Brugmans, dr. H.T. Colenbrander, A.H.L. Hensen, dr. A.E.J. Holwerda, W. Meijer, dr. P.L. Muller, mr. S. Muller Fz., dr. H.C. Rogge, mr. A. Telting en dr. F. Pijper, Secretaris.

Na het openingswoord des Voorzitters hield de heer Dr. H. Brugmans eene verhandeling over *De kroniek van het klooster Aduard*.

Hij herinnerde aan den hoogen bloei dezer Cisterciënser-abdij. Er is een kroniek van overgebleven, die hare geschiedenis beschrijft van de stichting in het j. 1192 tot het j. 1578. Hoewel zij reeds tweemaal (door V. Heussen en Koppius) is uitgegeven, heeft spr. een nieuwe uitgave geprojecteerd. Hij heeft namelijk twee handschriften uit de XVI^{de} eeuw ontdekt, één te Groningen en één te Berlijn, die belangrijk afwijken van de bekende XVII^{de}

eeuwsche afschriften. Het eerste loopt tot het j. 1506, met een vervolg tot het j. 1522. Het tweede gaat tot 1522, met twee vervolgen tot 1530. Bovendien bevat het Berlijnsche handschrift soms zeer uitvoerige, maar veelal onbelangrijke toevoegsels, die in alle latere handschriften in den tekst zijn opgenomen. Deze laatste hebben bovendien 'de kroniek' tot het j. 1578. Op grond van de vergelijking der handschriften en eenige aanwijzingen in den tekst komt spreker tot de conclusie, dat de kroniek niet, zooals men tot dusverre meende, in de XVI^{de}, maar in de XV^{de} eeuw, mogelijk in 1485 is geschreven, later bij gedeelten is vervolgd en ten slotte kort na 1578 is voltooid. Spreker karakteriseert ten slotte de eerste kroniek en geeft een schets van den schrijver van het zeer belangrijke slot (1530-1578).

De heer Blok vroeg: Zijn ook in de kroniek sporen te vinden van de gewoonte om eene geregelde opteekening te houden van hetgeen in den loop der tijden is voorgevallen? Het antwoord des sprekers luidde bevestigend.

Verder droeg de heer Dr. H.T. Colenbrander eene bijdrage voor over *De geschiedenis der Kaap-kolonie onder De Mist en Janssens*, op grond van gegevens, opgespoord in de Koloniale archieven, en onbekend aan den geschiedschrijver Theal. Zij betreffen den laatsten tijd van het Nederlandsche Bestuur aan de Kaap.

De inhoud dezer verhandeling is gedrukt als Feuilleton der *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 2 Aug. 1900, *2^{e} Blad*, 3 Aug. *1^{e} Blad A*, 4 Aug. *2^{e} Blad B*, en 7 Aug. *1^{e} Blad C*.

Mededeeling behoorende bij het verslag van de commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De invloed van de Oranje-partij in Gelderland op het voornemen tot de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland in 1799.

In de beide laatste jaargangen der *Handelingen en mededeelingen* onzer Maatschappij is door mij uit tot dien tijd toe onbekende archiefstukken nagegaan, welke bedoelingen Engeland koesterde bij het werkdadig optreden op het vasteland gedurende den tweeden coalitie-oorlog.

Daarbij kwam van zelf het aandeel aan het licht van ieder der in dien tijd op politiek en militair gebied gezaghebbende personen aan het tot stand komen der maritieme expeditie, tegen ons land gericht.

Met voordacht worden hier de woorden: '*der gezaghebbende personen*' gebezigd. In den regel toch van hen alleen getuigen de officieele bescheiden. Is het voornemen tot eene belangrijke handeling op internationaal gebied - welke ook - eenmaal opgevat, dan zijn het de vorsten, de ministers, de gezanten, de hooge militaire bevelhebbers, die handelen in schrift, in woord en in daad. De geschiedenis stelt hen verantwoordelijk voor hetgeen geschied is.

Maar wat is er al voorafgegaan, alvorens zoo'n voornemen tot uitvoering komt? Hoevelen hebben mede een stoot daartoe gegeven? Hoe is de gedachte aan dat voornemen ontstaan? Wie heeft die het eerst geuit?

In vele gevallen zal het den geschiedvorscher niet gelukken op al die vragen het antwoord te vinden. En hoewel het zoover mogelijk doordringen in de kennis der gebeurtenissen zeer zeker voor het juist begrip daarvan hoogst gewenscht is, kan niet worden beweerd dat die kennis daarvoor bepaald noodzakelijk, onontbeerlijk moet worden genoemd. Als de hoofdlijnen der geschiedenis met de bedoeling, waarom die getrokken zijn, in het licht kunnen worden gesteld, en het mogelijk is, den draad te vatten, die ze verbindt, dan mag de beoefenaar dier wetenschap tevreden zijn.

Toch loont het de moeite van den onderzoeker om verder te gaan, wanneer de gelegenheid zich daartoe voordoet; en dit is vooral het geval, waar het onderzoek leidt tot de kennismaking met personen, die, met geestdrift voor eene zaak bezield, haar geheel tot de hunne maken, al hunne kracht inspannen om haar te doen gelukken, de hinderpalen weten uit den weg te ruimen, en recht op het doel afgaande, zoo noodig zelfs voor die zaak hun leven wagen. Als voorbeeld ter navolging mag, ja moet de geschiedenis, waar het kan, de handelingen van zulke personen vermelden.

Bij mijn onderzoek naar papieren, betrekking hebbende op den veldtocht van 1799 in Noord-Holland, viel mij het voorrecht tebeurt, te mogen kennismaken met het familie-archief van W.A. Graaf van Lijnden, lid van Gedeputeerde Staten van Zeeland, te Middelburg, die mij met hoogst dankbaar genoten vertrouwen tijdelijk de beschikking gaf over de correspondentie van zijn

grootvader, Jan, Carel, Elias Baron van Lijnden (1770-1825), in leven lid van de ridderschap van Nijmegen, ambtsjonker van de Neder-Betuwe, kamerheer van den erfprins van Oranje, hofmaarschalk van Prins Willem V, kamerheer des konings i.b.d., gouverneur van Gelderland (1814-1825) en staatsraad i.b.d.

Die correspondentie, bestaande uit 1236 brieven en minuten van brieven, geschreven voornamelijk in het tijdvak van 1799-1802 door Willem V, diens gemalin, den erfprins, de erfprinses, den hertog van Brunswijk, den prins van Hessen Darmstadt en verschillende hoofden der Oranje-partij, leerde mij o.a. den invloed kennen, welke genoemde partij in Gelderland, en niet het minst van Lijnden zelf heeft uitgeoefend op het voornemen tot de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland, en het is mij hoogst aangenaam daarover, in aansluiting aan het vroeger behandelde, een en ander te kunnen mededeelen.

In herinnering zij hier gebracht, dat het aanvankelijk in het late najaar van 1798 Engeland's en Rusland's voornemen was, Pruisen over te halen het systema van onzijdigheid, hetwelk het sinds den vrede van Bazel in 1795 bleef handhaven, vaarwel te zeggen, zich bij de coalitie aan te sluiten en dan met behulp van 45000 Russen een inval van de landzijde te doen in de Bataafsche Republiek, deze zoodoende van Franschen invloed te bevrijden, en er het huis van Oranje in zijne vroegere waardigheden te herstellen. Toen dit niet mocht gelukken, werd den 22sten Juni 1799 een nieuw verdrag tusschen Engeland en Rusland gesloten, met het doel om door eene gecombineerde, maritieme expeditie te verkrijgen, wat Pruisen niet gezind was te doen. Den 3^{den} Mei 1799 werd door Engeland het eerste voorstel daartoe aan Rusland gedaan.

De Oranje-partij had na het vertrek van Prins Willem V uit de Republiek der Vereenigde Provinciën, ja zelfs na de ontbinding van het zgn. rassemblement, de hoop niet opgegeven, in die republiek den ouden toestand van zaken hersteld te zien. Onmachtig om dat uit zichzelve tot stand te brengen, verwachtte een deel er van, evenals de stadhouder en diens gemalin, voornamelijk hulp van Engeland, terwijl een ander deel, waarvan men aanvankelijk den erfprins als het hoofd kon beschouwen, zijne verwachtingen voornamelijk op Pruisen gevestigd had.

De steeds wassende Fransche invloed, de financieele druk op de Bataafsche bevolking gelegd, het verminderen der welvaart en de daardoor meer en meer aangroeiende ontevredenheid bleven de hoop der Oranje-partij levendig houden. In het geheim werden plannen gesmeed, afspraken gemaakt, onderhandelingen gevoerd met den stadhouder of diens gemalin, met den erfprins, met den hertog van Brunswijk, ja zelfs met de ministers en staatsdienaren van George III of Frederik Wilhelm III.

In het najaar van 1798 besloot de Oranje-partij in Gelderland tot het doen van een beslissenden stap. Zij zou een vertegenwoordiger zenden naar het Pruisische hof, om eenigszins officieel den koning en de ministers te herinneren aan de acte van guarantie en hunne hulp tot herstel van het stadhouderlijk huis in te roepen.

Professor Tollius, de voormalige leermeester van den erfprins, schrijft den 25sten November van dat jaar uit Brunswijk aan den vrijheer van Heeckeren van Suideras:

> De Hertoch was van begrip (*onder ons*) dat er incognito iemand wegens het gouvernement, dat herstelling zoekt, behoorde daar te zijn,

> die berichten en inzichten uit het land ontfangen, in stilten aan de ministers mededeelen, en aanhoudend de belangen van onze Republiek, door de belangen van Pruijssen zelf aandringen konde.
> Men mogt daartoe iemand nemen, dien niet in het oog liep, maar of uit anderen hoofden aldaar geacht wierd te vertoeven, ofte wel eenvoudig als reiziger konde aangezien worden.
> Mij is men er zoo menigvuldig gewoon, dat ik er geen nieuwe achterdocht verwekken zoude; zoo men liever iemand van het voorige bestuur zelf verlangde, konde b.v. en (dat tusschen ons weder blijve) *bij voorkeur* zelfs de Heer Carel van Lijnden[1] met een paspoort uitkomen, Mevrouw zijne Moeder hier een bezoek brengen en als *reiziger* een uitstap verder doen.

Bij dien brief had Tollius op een afzonderlijk stuk papier, vermoedelijk als punten voor de opdracht, nog aangeteekend:

> De qualificatie kan niet dan generael wezen, om de belangen der geinteresseerden aan te bevelen en voor te staan. Op het effect van voorige goedwilligheid en beloften aan te dringen. - Opening van den stand te geven, waardoor het vervullen dier beloften zoude begunstigd worden. Inzigten te peilen, verslagen te hooren. Van alles bericht te doen, enz. enz. enz.
> De luiden, welke hier (Brunswijk) en te B(erlijn) behooren gesproken te worden, weet men van zelf of ze worden bij monde opgegeven. De vorst zal hoop ik den Erfprins niet langer in Engeland[2] houden dan om volgens zijn voornemen, met nieuwjaar te kunnen hier zijn. - Vale!

Ingevolge Tollius' wensch werd Carel van Lijnden tot de zending uitverkoren, en vertrok hij in het begin van 1799 met de navolgende opdracht:

> De ondergeteekende daartoe zoveel tijds omstandigheden toelaten door de leden der Hooge Regering der vereenigde Nederlanden gemagtigt en geauthorizeerd, volmagt en authorizeere bij deezen den Hoog Wel Geb. Heer J.C.E. Baron van Lijnden omme zo voor zig zelf als in naam der Leeden hier boven gemeld wegens de tegenswoordige omstandigheden van tijden en doorgaande moeijelijkheid om zich buyten 's lands te begeven hunne belangens, waar en zoo het behoort waar te neemen

1 Onder dien naam komt Jan, Carel, Elias van Lijnden in de meeste brieven van dien tijd voor.
2 Zie Handelingen en mededeelingen 1899, bladz. 67 (overdrukje bladz. 6).

> en ten ernstigsten aan te dringen verzoekende, dat men bovengemelden Heer J.C.E. Baron van Lijnden, als zoodanig erkenne, zijne voorstellen en verzoeken als die van de ondergetekende aanneeme zijnde de Ondergetekende gereed en bereid om zodanige nadere en breedere volmagt te doen toekomen als nodig zal geoordeelt worden en omstandigheden zullen toelaten.
> In Waarheyds Ooirconde hebbe ik deezen eigenhandig betekent en met mijn aangebooren cachet bekragtigt.
> Actum Emmeric den 4 January 1799.
> (get.) A.R. Vry Heer Van Heeckeren van Suideras, President der Heeren Gedeputeerde Staaten mitsgaders der Ridderschap der Graefschap Zutphen.

Suideras onderteekent hier, als gemachtigd door de Hooge Regeering der Vereenigde Nederlanden. Zooals hieronder blijken zal, waren noch de stadhouder, noch diens gemalin rechtstreeks met den voorgenomen stap bekend. Wie was dan die Hooge Regeering? De Algemeene Staten van vóór 1795 konden als handelend lichaam niet meer optreden. De heeren, die tot dien stap overgingen, noemden eenvoudig zichzelven de Hooge Regeering. Wie vooraf geraadpleegd waren, of hunne stem er toe gegeven hadden, is mij niet gebleken. Alleen blijkt uit de papieren, dat den 9^{den} Juni 1799 door van Lijnden een zakelijk rapport over zijne zending is uitgebracht, ten huize van den secretaris Koch te Sevenaar aan de heeren Brantsen (raadsheer), van Heeckeren van Enghuijzen en Spaen van Voorstonden, ‘met verzoek van communicatie aan de overige leden’.

Zoo trekt van Lijnden, voorzien van zijn volmacht, in de eerste helft van Jannari 1799 op reis. Uit Brunswijk schrijft hij den 14^{den} Januari aan den stadhouder:

> U.D.H. zal reeds geinformeerd zijn van mijne waarschijnlijke overkomst en van de aanzoeken, die daartoe gemoveert hebben. Reeds uit Holland zoude ik U.D.H. hierover geschreven hebben, zijne intentiën verzocht hebben te weten, voor ik mij daartoe preteerde, was het niet dat tijd verloren dikwerf veel verloren was, en ik bij geene mogelijkheid in deze omstandigheden spoedig genoeg antwoord konde bekomen.

> Zucht om mijn vaderland van dienst te kunnen zijn, was de eenige reden, die mij kon doen besluiten om eene zoo delicate commissie, die mij ingeval omstandigheden tegenloopen voor altijd de terugkomst in mijn vaderland mij kan beletten, op mij te nemen. Voor mijn vertrek hebbe ik de navolgende heeren gesproken.[1]; meerder dorst ik niet in 't geheim te doen deelen. Alle waren van begrip dat ik met reden konde en moest aandringen op de acte van garantie en van alle démarches U.D.H. kennis geven en naar deszelfs intenties vernemen.....

en op denzelfden datum aan de prinses:

> ..... Quand il s'agissait du salut de ma patrie, j'ai accepté cette mission délicate et dangereuse: insister sur la garantie de Sa Majesté Prussienne, la réclamer avec force en est le point principal .... Je suis jeune[2], j'ai peu d'expérience encore, mais je n'ai consulté que mon zèle. Je suis trop attaché aux intérêts de mon pays et à ceux de l'illustre maison d'Orange et de Nassau, qui sont les mêmes, pour avoir pu me soustraire à cette invitation. J'ose donc me flatter que Votre Altesse Royale approuvera mes démarches.....

Vermoedelijk den 21sten Januari te Berlijn aangekomen, werd van Lijnden den 24sten aan den koning voorgesteld, en begon hij al dadelijk connectiën aan te knoopen, om tot zijn doel te geraken. In de eerste plaats trachtte hij toegang te verkrijgen tot 's konings voornaamsten minister, Graaf Haugwitz. Te vergeefs! De minister, in moeilijke omstandigheden verkeerende, omdat hij wèl, doch de koning (die meer naar zijne omgeving luisterde) niet met het systema van neutraliteit wilde breken, ontweek hem stelselmatig op de bijeenkomsten, waar zij elkander konden ontmoeten; en als hij hem op aanvrage audiëntie niet kon weigeren, had hij op het aangegeven uur altijd toevallig verhindering.

Spoedig inziende, dat hij op die wijze niet verder kwam, en vast voornemens, de aangenomen opdracht zoo goed mogelijk te vervullen, stelde van Lijnden een nota op, waarin hij den ongelukkigen toestand van de Bataafsche

1 In de minute niet neergeschreven.
2 Hij was toen 28 à 29 jaar.

republiek schetste, de verwachtingen van de Oranjepartij uiteenzette, om te eindigen met het verzoek aan den minister om 's konings medewerking te vragen tot het herstel van den vorigen staatkundigen toestand in zijn vaderland.

Die nota, den 8sten Februari met begeleidenden brief aan Haugwitz ingediend, bleef eenvoudig onbeantwoord. Eerst den 8sten April gelukte het hem tot een conferentie met den minister te worden toegelaten; maar - zooals hij toen ook niet meer anders verwachtte - zonder eenig succes. De minister, die wél gezind was met Frankrijk te breken, kon niet ronduit mededeelen, dat de koning dit niet wilde; en zoo bepaalden zich de antwoorden op de gedane vragen tot betuigingen van belangstelling in de zaak, uitingen van medegevoel en het in uitzicht stellen van betere verwachtingen bij veranderden loop der gebeurtenissen.

De gezant van de Geldersche Oranje-partij was niet de man om stil te zitten, om den loop der gebeurtenissen af te wachten. Veeleer wilde hij dien beheerschen. Nu hij eenmaal met zoo'n zending vereerd was, zou hij, gesteund door zijne vurige vaderlandsliefde en gehechtheid aan het huis van Oranje, toonen wat hij kon. Ging het niet langs den eenen, dan langs den anderen weg! Maar gered moest het land worden; en hij zou er toe medewerken! Hij was al op de gebeurtenissen vooruitgeloopen.

Reeds den 28sten Februari, toen men noch te Londen, noch te St. Petersburg aan iets anders dacht, dan om den koning van Pruisen over te halen, zich bij de coalitie aan te sluiten, en volgens het traité des subsides van 29 December 1798 voor Engelsch geld de 45000 Russen in ontvangst te nemen, om daarmede de Fran-

schen uit de Bataafsche republiek te verdrijven, schrijft van Lijnden aan de prinses te Hamptoncourt:

> J'ai eu ce soir la première occasion de voir Mr. Grenville[1]; après demain je me rendrai chez lui; puisse-t-il vaincre tous les obstacles qui paraissent se multiplier ici au moment qu'on les croiait levés. S'il ne réussit point et que la Prusse reste inactif je me flatte que d'autres cours voudront peut-être nous aider plus efficacement que par des simples voeux. *L'empereur de Russie conjoinctement avec l'Angleterre ne pourrait-il pas rétablir notre indépendance?*[2]. Si l'Europe sera sauvée c'est de ces Puisssances seules que j'attends son salut. Car je ne saurais le cacher à V.A.R. que j'attends rien d'ici.

En nu dat denkbeeld zich eens bij hem heeft opgedrongen, vat het allengs dieper wortel en zal hij trachten het tot verwezenlijking te brengen.

> 1 *Maart aan Brantsen.*
> Dezen avond heb ik ook Stamford gesproken; die zeide mij: 'binnen drie weken zal zich moeten decideeren of Pruisen weder tot de coalitie zal toetreden of niet, en anders zal men iets moeten uitdenken om het buiten hun te doen.' Ik begin hoe langer hoe meer geloof te slaan, *dat Rusland ons redden zal*.
> 8 *Maart aan Brantsen.*
> Indien Pruisen *ons niet wil helpen, dan moet Rusland zulks doen*; hier zal ik met Grenville over spreken; ik weet dat er ook reeds om gedacht wordt.
> 9 *Maart aan Brantsen.*
> ..... en ik merk uit alles dat men van Pruisen niet het minste te wachten heeft zoolang de koning omringd is van zotten, die door schurken geinfluenceerd worden. Zoolang Frankrijk den oorlog niet begint met Pruisen zal deze zijn systhema van neutraliteit niet verlaten. Dit is dan ook de reden geweest, dat ik bij Grenville gegaan ben en met hem over *andere middelen* gesproken. Dan daar dat plan zeer geheim moet blijven en het nog niet zijn beslag heeft, spare ik zulks totdat u (het) of zien zal of wel totdat het tot rijpte zal gekomen zijn. Intusschen vleije ik mij, *dat ofschoon Pruisen ons aan ons zelven overlaat, wij dan door andere zullen gered worden*. Dit ten minste kan ik U melden, dat *de dispositie van Engeland zeer gunstig voor ons is, dat*

1 Thomas Grenville, de broeder van den Engelschen minister, die den 17den Februari te Berlijn gekomen was, om met den Russischen gezant, Graaf Panin, Pruisen over te halen zich bij de coalitie aan te sluiten. Zie Handelingen 1898, bladz. 136 (overdrukje bladz. 15).

2 Ik cursiveer.

dezelve alle hare krachten wil en zal inspannen om ons te helpen en daartoe alle mogelijke middelen zal in het werk stellen; hij raadde ons toch ook vooral aan, alle beweging zooveel doenlijk tegen te gaan, zoolang dezelve niet gesouteneerd wordt .... Het inliggende verzoeke niet als in persoon aan Geijtenburg[1] te communiceeren en hetzelve zeer geheim te houden.

Aan Geytenburg.

Je te remercie mon cher ami pour vos deux lettres N° 11 et 12 reçues hier; je vois avec grand plaisir le zèle que vous avez mis à me procurer réponse à mes demandes. Cela m'engage à vous demander s'il n'y aurait pas moyen te verneemen de praeciese toestand van Delfzijl en de gansche kust langs den Dollaert en de mond van de Eems, welk de staat der defensie aldaar is, en of er geen kans zou zijn hetzij door een onzer zeeofficieren, Kinsbergen b.v. te weten de diepte langs de kust aldaar, of wel door eenig ander middel, doch dit moet zeer gegeheim geschieden opdat men geen argwaan inboezemt. Konde U zulks bekomen, zoude ik mij daar veel goeds van beloven. Hoezeer ik begrijp dat dit vele zwarigheden in zich bevat, bedenk daartegen, dat dit een middel tot redding van Holland zijn kan. Ik verzoeke hiervan aan niemand opening te geven als alleen aan diegeene door dewelke men de informatiën moet bekomen. Je désirerais aussi savoir si les schepen die in Texel of Nieuwediep liggen, platboomde vaartuigen of wel diepgaande schepen zijn. Hiervan zou n f die bij n e te Amsterdam woont, naricht kunnen geven. Si on lui remet l'incluse il ne s'y refusera pas; mais je désire que cela ne lui soit pas envoyé par la poste.

16 *Maart aan de prinses van Oranje* (*gemalin van Willem V*).
..... Je fus donc Mecredi[2] matin chez Mr. Grenville; je lui exposais la triste situation de la République; sa ruine totale qui approchait de jour en jour davantage. S.E. me donna les assurances les plus positives que l'Angleterre désirait la délivrancc de la Hollande et qu'elle adopterait tous les moyens qui pourraient y contribuer. Là-dessus je pris la liberté de demander s'il ne serait pas possible, *d'embarquer un corps de troupes russes*[3], de les faire entrer dans l'embouchure de l'Ems et de les porter dans la Groningue en débarquant soit a Delfzijl, soit à quelque autre endroit sur les côtes; de faire en même temps une tentative sur la Zélande et de menacer les côtes hollandaises. Supposé qu'un corps de 15 à 20 mille russes pût être débarqué en Groningue, en y joignant le corps d'armée qu'on pourrait recruter dans le pays même des troupes qui sont encore attachées à leurs officiers et à la bonne cause, et qui, j'en suis sûr, passeraient immédiatement pour se rallier sous les drapeaux du Prince d'Orange, cela suffirait je crois pour se rendre maître du pays et s'y soutenir; d'autant plus que les mou-

1 Spaen van Voorstonden.
2 d.i. den 13en Maart.
3 Ik cursiveer.

> vements intérieurs, pourvu qu'on ne tarde pas longtemps, aideront efficacement toute tentative quelconque faite pour la délivrance du pays de la tyrannie française.
> Le ministre eut la bonté de me repliquer que ce plan ne serait peutêtre pas entièrement rejeté au cas que la Prusse ne voulut rien faire et quoique cela rencontrerait bien des difficultés il était toujours bon de former des plans, de les bien combiner, pour qu'en cas qu'on voulut s'en servir on ne fut pas retenu par le peu de connaissance des points sur lesquels il faudrait agir. Je tacherai d'obtenir pour ce projet tous les renseignements nécessaires.

Dienzelfden 16den Maart wordt op eenigszins dringende wijze aan den stadhouder geschreven:

> De situatie van ons vaderland is en blijft allerellendigst en deszelfs toestand schijnt hoe langer hoe desperater te worden. De eischen der Franschen worden hoe langer hoe dringender en loopen op niets minder dan op den geheelen ondergang der ingezetenen uit. Dit weet ik, dat in een brief door een lid der Wetgevende Vergadering zelven geschreven is. Dit moet ons aanzetten om alle onze pogingen te verdubbelen, ten einde, is het mogelijk, ons vaderland voor deszelfs geheelen ondergang te bewaren. Mogten daartoe ook de pogingen van Uwe D.H. strekken; als Hoofd der Republiek kunnen en mogen wij zulks van hem verwachten. Indien Pruisen, blind voor het gevaar, dat ook hem dreigt, bij vervolg neutraal blijft, is er dan geen middel om door de andere mogendheden iets uit te voeren? Zoude Engeland b.v. zich niet meester van Walcheren kunnen maken en Rusland een corps troepen in Groningen doen landen? Zulks gevoegd bij de bewegingen, die alsdan zeer zeker zouden plaatsgrijpen, zoude genoegzaam zijn, om ons land van de tijrannij der Franschen te verlossen. Dit plan zal mogelijk in het eerste opslag niet mogelijk en vol zwarigheden schijnen; doch indien onze voorvaderen alleen aan de zwarigheden gedacht hadden, waren zij nimmer onder het aanvoeren en beleid Uwer D. Hs. voorvaderen Willem I en Jan van Nassau van het juk van Spanje bevrijd geworden.

Veel aanmoediging ontving de voortvarende strijder van die zijde niet. In een schrijven van de prinses van 29 Maart, waarin eerst wat over de moeielijkheden gesproken wordt, die van Lijnden te Berlijn in zijne zending ondervonden had, volgt als terugslag op de mededeeling van het voorstel, zonder dit evenwel zelf te noemen:

> ..... et je ne désespère pas de voir tôt ou tard renaître un concours de circonstances d'où puisse résulter la délivrance de la république du

> joug de ses oppresseurs. Il serait sans doute à souhaiter que l'on en puisse hâter l'époque pour le bien du pays et de ceux qui souffrent par le régime actuel, mais nous ne pouvons que tacher de tirer parti des circonstances que nous ne pouvons faire naître, et souvent par trop de précipitation on recule au lieu d'avancer la besogne. Voilà du moins ce que mon peu d'expérience du monde m'a quelquefois appris en d'autres occasions.

Die woorden zullen in hunne uitwerking niet veel verschild hebben van het toedienen van eene koude douche. Van den stadhouder komt evenmin veel opwekking. In een brief van 2 April begint deze met van Lijnden's ijver, om zijn vaderland van dienst te zijn, te prijzen en gaat dan voort:

> U.H. Wel Geb. kan zich verzekerd houden, dat mijn ijver, om mijn vaderland van dienst te zijn, niet verflauwd is, en dat zoo de gelegenheden daar zijn om hetzelve en deszelfs goede Ingezetenen van nut te zijn, ik niet wil nalaten om alles te doen, wat in mijn vermogen is, om haar verlossing te doen plaats hebben; daarvan kan U.H. Wel Geb. verzekeren diegenen met wiens voorkennisse U.H. Wel Geb. de reis naar Berlijn aangenomen heeft. Meer kan ik U.H. Wel Geb. niet schrijven. Alleen kan niets gedaan worden, en zonder buitenlandsche hulp zoude het te vergeefs zijn ietwes te ondernemen, om van het juk waaronder de goede ingezetenen zuchten, verlost te worden. U.H. Wel Geb. zoude diegenen, welke dit ondernemen zouden, aan gevaren zonder eenig nut blootstellen. Dus moet ik afraden alle insurrectiën binnenslands, die alleen van nut konden zijn zoo men van buiten geholpen wierd zooals in 1787. Ondertusschen zie ik met genoegen de verknochtheid aan de wettige constitutie van diegenen, met wie U.H. Wel Geb. gesproken heeft en houde mij verzekerd, dat zij daarvan blijken zullen geven wanneer de tijd geboren zal zijn, waarin zij zulks met vrucht zullen kunnen doen. Voor het overige blijve met achting enz.

Geen woord over datgene, wat van Lijnden's geheele denken vervulde. Hij had in dien tijd weer verschillende brieven aan Brantsen en Voorstonden geschreven met allerlei vragen over onderwerpen, die op de in zijn brein ontworpen expeditie betrekking hadden, en in het geheim moesten worden onderzocht. Hoedanig zijn de kusten van Friesland langs de Zuiderzee? hoedanig de staat van defensie van Coevorden? welke zijn op de

kust van Groningen de beste punten om te landen? tot hoe nabij zouden linieschepen of transportschepen kunnen naderen om de landing te dekken? hoeveel troepen zijn er thans in Groningen en Friesland, hoe zijn er de inwoners generaal gedisponeerd, speciaal ook de inwoners en municipalen te Coevorden? enz. enz.

Meenden de stadhouder en de prinses op van Lijnden's voorstel niet te moeten ingaan, Thomas Grenville te Berlijn had er wel naar geluisterd. Den 12den Maart schrijft hij, niet als gezant aan den minister, maar 'private' aan 'Mij dearest Brother':

'I am occupied in pursuing with General Stamfort a project proposing to Petersburg the immediate march of a large Russian force towards Germany: It may in its march decide the doubtfull conduct of Berlin; and it may encourage the Elector of Saxony who is well disposed to exertion. May not this be well assisted by a naval enterprise at the same time from the Baltic, to carry troops from Russia and Denmark to Holland? - but time presses and we should be acting'.

Dit is de eerste maal dat Grenville over zulk eene maritieme expeditie aan zijn broeder, den minister, schrijft. Die brief komt den 21sten Maart in Londen en den 27sten zendt de laatste als antwoord terug: 'After the most deliberate considerations His Majesty servants are of opinion that the circumstances of disadvantage under which Austria has recommenced the war would make it too hazardous an enterprise to pursue as had been in contemplation the attack on the maritime provinces of Holland bij a Russian force landed on their coasts and acting without the support of Prussia'.

Zooals wij weten is de Engelsche regeering een groote maand later - den 3den Mei - op die meening terugge-

komen, en werd toen aan Rusland het voorstel gedaan, dat de naaste aanleiding was tot de landing in Noord-Holland in Augustus.

Het bovenstaande is door mij bijeengebracht, om te doen uitkomen, dat het denkbeeld van de expeditie, zooals die ten slotte heeft plaats gehad, vermoedelijk, ja hoogst waarschijnlijk het eerst bij van Lijnden is opgekomen. Thomas Grenville's eerste schrijven daarover naar Londen is gedateerd 12 Maart. Van Lijnden schrijft den 16den Maart aan de prinses, dat hij 's Woensdags (d.i. 13 Maart) naar Grenville is gegaan en toen ernstig over dat plan gesproken heeft. Uitgemaakt zou de onderstelling zijn, indien die samenspreking Dinsdag den 12den Maart had plaats gehad, en de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat het noemen van dien dag eene vergissing is geweest.

Maar al heeft Grenville juist den dag te voren over de maritieme expeditie aan zijn broeder geschreven, dan blijkt uit de medegedeelde brieven, dat het plan reeds door van Lijnden is aangeroerd in zijn schrijven aan de prinses van 28 Februari en aan Brantsen van 1 en 8 Maart, en dat in zijn brief aan laatstgenoemde van 9 Maart de woorden voorkomen: ‘Dit is dan ook de reden geweest, dat ik bij Grenville gegaan ben en met hem over *andere middelen* gesproken’. Stellig is de broeder van den Engelschen minister niet naar Berlijn gezonden, om *dat* plan te bespreken. Dit blijkt voldoende uit zijn opdracht en ten overvloede uit de afwijzing van zijn voorstel door de Engelsche regeering nog op den 27sten Maart.

In elk geval toonen de medegedeelde bescheiden aan, dat de voortvarende Geldersche edelman tot de verwezenlijking van het plan veel heeft bijgedragen.

G.J.W. KOOLEMANS BEIJNEN.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.
Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.

Naamlijst der leden Opgemaakt den 6den October 1900.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. A. Kluyver, *Voorzitter*.
Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*.
F.G. Kramp, *Tijdelijk Penningmeester*.
Dr. J. Verdam.
P.A.M. Boele van Hensbroek.
Dr. J.J. Salverda de Grave.
Dr. A.E.J. Holwerda.
Mr. J.B. Breukelman.
Dr. H.G. Hagen.

L.D. Petit, *Bibliothecaris*.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. J. Verdam.
Dr. J.W. Muller.
Dr. J.H.C. Kern.
Dr. A. Kluyver.
Dr. A. Beets.
Dr. J. ten Brink.
Dr. G. Kalff.
Dr. J. te Winkel.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. P.L. Muller.
G.J.W. Koolemans Beijnen.
Mr. A. Telting.
Dr. F. Pijper.
Mr. S.J. Fockema Andreae.
Mr. Ch. M. Dozy.
Dr. P.J. Blok.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. A. Kluyver.
Dr. J. ten Brink.

Bibliotheekscommissie.

Dr. J.W. Muller.
Dr. P.J. Blok.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pappa in Hongarije. 1880.
Dr. N. Beets, Utrecht. 1884 (Lid der Maatschappij sedert 1841).
Joz. Israëls, 's-Gravenhage. 1899.
Mevrouw L. Schneider, geb. Weller, Keulen. 1872.

Gewone leden.

A. In Nederland Gevestigd.

Aa, M.W. van der, Amsterdam. 1872.
Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
Allard, H.J., Maastricht. 1886.
Ancher, zie Brouwer.
Andreae, zie Fockema.
Anspach, J., Ek-en-Wiel. 1884.
Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Leiderdorp. 1893.
Asser, Mr. T.M.C., 's-Gravenhage. 1864.

Baart de la Faille, Dr. S., 's-Gravenhage. 1884.
Baert, Mr. J.F.B., Utrecht. 1862.
Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
Bakhoven, zie Leignes.
Bakhuyzen, zie Sande.
Baljon, Dr. J.M.S., Utrecht. 1899.
Banck, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1870.
Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
Bavinck, Dr. H., Kampen. 1883.
Beaufort, Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1877.
Beekman, A.A., Schiedam. 1884.
Been, Joh. H., Brielle. 1897.
Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.

Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
Beijnen, zie Koolemans.
Bemmelen, Dr. J.F. van, 's-Gravenhage. 1897.
Berckenhoff, H.L., Amsterdam. 1887.
Berdenis van Berlekom, Mr. H.P., Leiden. 1895.
Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
Berg, Mr. N.P. van den, Amsterdam. 1877.
Bergh, Dr. I. van den, Zwolle. 1887.
Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
Berlage, Dr. H.P., Amsterdam. 1874.
Berlekom (van), zie Berdenis.
Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
Beunke, H.E., Utrecht. 1889.
Beyerman, H., 's-Gravenhage. 1873.
Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
Bierens de Haan, Dr. J.D., Hoogland bij Amersfoort. 1897.
Bijleveld, Mr. J.F., Arnhem. 1884.
Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
Blöte, J.F.D., Tilburg. 1900.
Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
Blom, Mr. Ph. van, 's-Gravenhage. 1883.
Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
Boele van Hensbroek, P.A.M., 's-Gravenhage. 1879.
Boeles, Mr. W.B.S., Leeuwarden. 1863.
Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
Boissevain, G.M., Amsterdam. 1886.
Bolland, G.J.P.J., Leiden. 1897.
Bondam, Mr. A.C., 's-Hertogenbosch. 1890.
Boneval Faure, Mr. R.T.H.P.L.A. van, Leiden. 1858.
Boogaard, F.H., 's-Gravenhage. 1878.
Borssum Waalkes, G.H. van, Utrecht. 1883.
Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
Boudewijnse, J., 's-Gravenhage. 1898.
Brand, zie Someren.
Brandeler, Jhr. Mr. P. van den, 's-Gravenhage. 1867.
Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
Brink, Dr. J. ten, Leiden. 1863.

Broekema, J., Middelburg. 1883.
Brom, Dr. G., Utrecht. 1894.
Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
Brouwer Ancher, A.J.M., Amsterdam. 1900.
Brugmans, Dr. H., 's-Gravenhage. 1896.
Bruining, Dr. A., Amsterdam. 1885.
Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
Buitenrust Hettema, Dr. F., Zwolle. 1889.
Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
Bussemaker, Dr. C.H. Th., Groningen. 1892.
Buys, M., Leiden. 1887.
Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.

Caland, F., 's-Gravenhage. 1882.
Caland, P., 's-Gravenhage. 1872.
Caland, Dr. W., Breda. 1891.
Calcar-Schiötling, Mevrouw Elise van, 's-Gravenhage. 1893.
Cannegieter, Dr. T., Utrecht. 1889.
Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Leiden. 1878.
Chaufepié (de), zie Dompierre.
Chavannes, C.G., Leiden. 1889.
Colenbrander, Dr. H.T., 's-Gravenhage. 1898.
Coninck Liefsting, Mr. F.B., 's-Gravenhage. 1862.
Coningh (de), zie Assendelft.
Conrad, J.F.W., 's-Gravenhage. 1870.
Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
Costa (da), zie Mendes.
Couquerque, zie Rollin.
Craandijk, J., Haarlem. 1876.
Cramer, N.A., Zwolle. 1892.
Cramer, Dr. S., Amsterdam. 1882.

Daubanton, Dr. F.E., Amsterdam. 1892.
Degenhardt, W., Amsterdam. 1882.
Dijk, Dr. I. van, Groningen. 1892.
Dijk, J.A. van, Leiden. 1862.
Dijk van Mathenesse, P.J. van, Schiedam. 1881.
Dissel, Dr. E.F. van, Leiden. 1893.
Doedes, N.D., Leeuwarden. 1898.

Doesburgh, S.C. van, Leiden. 1877.
Domela Nieuwenhuis, Mr. J., Groningen. 1875.
Dompierre de Chaufepié, Dr. H.J. de, 's-Gravenhage. 1895.
Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
Doorninck, P.N. van, Bennebroek. 1898.
Dozy, Mr. Ch. M., Leiden. 1878.
Dozy, Dr. G.J., 's-Gravenhage. 1874.
Draaijer, W., Leiden. 1898.
Drucker, Mr. H.L., Leiden. 1890.
Duker, Dr. A.C., Haarlem. 1884.
Duyl, A.G.C. van, Amsterdam. 1896.
Dyserinck, H., 's-Gravenhage. 1898.
Dyserinck, Dr. J., Rotterdam. 1871.

Eeghen, P. van, Amsterdam. 1891.
Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
Elberts, W.A., Zwolle. 1856.
Enschedé, J.W., Haarlem. 1896.
Es, Dr. A.H.G.P. van den, Amsterdam. 1865.
Esser, I., Haarlem. 1878.
Eymael, Dr. H.J., Amsterdam. 1888.
Eyssell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.

Faassen, Rosier, Rotterdam. 1877.
Fabius, A.N.J., Amsterdam. 1888.
Fabius, Mr. D.P.D., Amsterdam. 1899.
Faille (de la), zie Baart.
Faure, zie Boneval.
Feith, Mr. J.A., Groningen. 1890.
Feith, Mr. P.R., 's-Gravenhage. 1867.
Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
Francken, zie Wijnaendts.
Fransen van de Putte, J.D., 's-Gravenhage. 1892.
Frantzen, Dr. J.J.A.A., Amsterdam. 1878.
Fruin Th.Az., Mr. R., Middelburg. 1891.

Gallée, Dr. J.H., Utrecht. 1875.
Gebhard Jr., J.F., Amsterdam. 1885.
Geer van Jutphaas, Mr. B.J. Lintelo Baron de, Utrecht. 1848.
Geer van Oudegein, Jhr. J.J. de, Utrecht. 1860.

Geer, Dr. P. van, Leiden. 1879.
Gelder-van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Utrecht. 1895.
Gelder, Dr. H. van, Utrecht. 1900.
Gelderman-Boddaert, Mevrouw M., 's-Gravenhage. 1893.
Geuns, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1879.
Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
Glasius, L.J.M., Breda. 1876.
Gleichman, Mr. J.G., 's-Gravenhage. 1871.
Goeje, Dr. M.J. de, Leiden. 1863.
Goekoop-De Jong van Beek en Donk, Mevrouw C., Laren N.H. 1898.
Goltstein van Oldenaller, Mr. W. Baron van, 's Gravenhage, 1880.
Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
Gooszen, Dr. M.A., Leiden. 1879.
Gorkom, Dr. G. van, Rheden. 1863.
Gosler, W., Amsterdam. 1887.
Gram, Joh., 's-Gravenhage. 1868.
Gratama, Mr. S., Rotterdam. 1890.
Grave (de), zie Salverda.
Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
Groeneveldt, W.P., 's-Gravenhage. 1891.
Groenewegen, Dr. H. IJ., Rotterdam. 1891.
Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
Groot (C. de), zie Hofstede.
Groot, Dr. J.J.M. de, Leiden. 1893.
Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
Gugel, E., Delft. 1892.

Haan (de), zie Bierens.
Haar Bz., Dr. B. ter, Nijmegen. 1872.
Hagen, Dr. H.G., Leiden. 1862.
Hall, Mr. J.N. van, Amsterdam. 1872.
Hamel, Dr. A.G. van, Groningen. 1875.
Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
Hartog, Dr. J., Doorn. 1870.
Haspels, G.F., Kralingen. 1899.
Hasselt, A.L. van, Delft. 1881.
Heeres, Mr. J.E., Delft. 1890.
Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.

Heinsius, Dr. J., Gouda. 1900.
Helten, Dr. W.L. van, Groningen. 1873.
Henriquez Pimentel, M., 's-Gravenhage. 1886.
Hensbroek (van), zie Boele.
Hensen, A.H.L., Warmond. 1898.
Herderscheê, Dr. J., 's-Hertogenbosch. 1879.
Hertog, C.H. den, Amsterdam. 1891.
Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
Hettema, zie Buitenrust.
Hettinga Tromp, Mr. T. van, Leeuwarden. 1878.
Heuff Az., J.A., Tiel. 1878.
Heukelom (van), zie Siegenbeek.
Heyst, D.F. van, 's-Gravenhage. 1864.
Hezenmans, J.C.A., 's-Hertogenbosch. 1891.
Hoefer, F.A., Hattem. 1894.
Hoeven, Mr. H. van der, Leiden. 1882.
Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
Hol, Richard, 's-Gravenhage. 1874.
Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
Hoog, Dr. I.M.J., Terwolde. 1887.
Hoogvliet, Dr. J.M., Amsterdam. 1898.
Hoogvliet, W., Nijmegen. 1871.
Hooyer, G.B., 's-Gravenhage. 1897.
Hora Siccama, Jhr. Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1881.
Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
Hoyer-van der Feen, Mevr. M., Dordrecht. 1895.
Hubrecht, Mr. P.F., 's-Gravenhage. 1865.
Hugenholtz Jr., P.H., Amsterdam. 1873.
Hurrelbrinck, zie Lamberts.

Idsinga, Mr. J.W.H.M. van, 's-Gravenhage. 1896.
IJzerman, J.W., Amsterdam. 1892.

Jager, H. de, 's-Gravenhage. 1876.
Jansen, H.G., 's-Gravenhage. 1854.
Jelgersma, Dr. D.G., Amsterdam. 1896.
Jong, Dr. J. de, 's-Gravenhage. 1886.
Jonge (de), zie Kiewiet.
Joosting, Mr. J.G.C., Assen. 1895.

Kaay, Mr. W. van der, 's-Gravenhage. 1874.
Kalff, Dr. G., Utrecht. 1884.

Kan, Dr. C.M., Amsterdam. 1873.
Kan, Dr. J.B., 's-Gravenhage. 1876.
Kanter, Mr. H. Ph. de, Haarlem. 1890.
Kate Jr., J.J.L. ten, Epe. 1887.
Kellen, J. Ph. van der, Bussum. 1870.
Kepper, G.L., 's-Gravenhage. 1873.
Kerkwijk, J.J. van, 's-Gravenhage. 1872.
Kern, Dr. J.H., Rotterdam. 1893.
Kern, Dr. J.H.C., Leiden. 1861.
Kernkamp, Dr. G.W., Utrecht. 1895.
Kesteloo, H.M., Domburg. 1885.
Kesteren, C.E. van, Baarn. 1881.
Ketwich, Dr. Chr. J. van, Leiden. 1880.
Kielstra, E.B., 's-Gravenhage. 1892.
Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.
Kleine, zie Smit.
Kluyver, Dr. A., Leiden. 1885.
Knappert, Mejuffrouw E.C., Leiden. 1896.
Knappert, Dr. L., Assen. 1893.
Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
Kok, Dr. A.S., 's-Gravenhage. 1863.
Kollewijn, A.M., Amersfoort. 1884.
Kollewijn, Dr. R.A., Amsterdam. 1882.
Koo, J. de, Hilversum. 1878.
Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
Krämer, Dr. F.J.L., Utrecht. 1893.
Kramp, F.G., Leiden. 1895.
Krelage, J.H., Haarlem. 1879.
Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.
Kruyff, Dr. E.F., Groningen. 1882.
Kuiper, Dr. E.T., Leeuwarden. 1900.
Kuiper, Dr. K., Amsterdam. 1889.
Kulk, T.C. van der, 's-Gravenhage. 1875.
Kuyper, Dr. A., Amsterdam. 1869.

Lalleman, G.B., Amsterdam. 1874.
Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Amsterdam. 1890.
Lamers, Dr. G.H., Utrecht. 1882.

Lamping, Dr. J.A., Arnhem. 1861.
Lange, Daniël de, Amsterdam. 1889.
Langeraad, Dr. L.A. van, Lekkerkerk. 1894.
Lapidoth, F., 's-Gravenhage. 1891.
Lapidoth-Swarth, Mevr. S. Hélène, 's-Gravenhage. 1893.
Laurillard, Dr. E., Amsterdam. 1858.
Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
Leendertz, C.J., Leiden. 1892.
Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
Leendertz, W.J., Amsterdam. 1892.
Leent, F.H. van, Amsterdam. 1880.
Leignes Bakhoven, Dr. H.G.A., Deventer. 1888.
Lennep, Mr. W.W. van, Amsterdam. 1890.
Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
Leopold, L., Groningen. 1878.
Leopold, M., Arnhem. 1875.
Levy, Mr. J.A., Amsterdam. 1877.
Liefsting, zie Coninck.
Lijnden (van), zie Melvil.
Limburg Stirum, Mr. O.J.H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1887.
Linden (van der), zie Cort.
Lith, Mr. P.A. van der, Leiden. 1875.
Löhnis, F.B., 's-Gravenhage. 1893.
Loenen Martinet, J. van, Amersfoort. 1878.
Loffelt, A.C., 's-Gravenhage. 1873.
Loghem, Mr. M.G.L. van, Amsterdam. 1883.
Lohman, zie Savornin.
Loos, Dr. D. de, Leiden. 1865.
Loosjes, A., Amsterdam. 1886.
Loosjes, V., Sneek. 1889.
Loup, zie Macalester.
Louter, Mr. J. de, Utrecht. 1879.
Louw, P.J.F., 's-Gravenhage. 1896.
Louwerse, P., 's-Gravenhage. 1881.
Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
Lubach, Dr. D., Kampen. 1865.
Lutkebühl Jr., C.L., Groningen. 1884.

Macalester Loup, Mr. R., 's-Gravenhage. 1880.
Mackay, Mr. AE. Baron, 's-Gravenhage. 1888.
Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron, Ophemert. 1872.
Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., Zetten. 1896.

Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
Marchant, Mr. C.A., Velp. 1891.
Margadant, J., 's-Gravenhage. 1863.
Martinet, zie Loenen.
Mathenesse (van), zie Dijk.
Matthes, Dr. B.F., 's-Gravenhage. 1860.
Maurik Jr., Justus van, Amsterdam. 1879.
Mees, Mr. A., Rotterdam. 1858.
Mees, Mr. M., Rotterdam. 1897.
Mees R. Az., Mr. R.P., Rotterdam. 1875.
Meijer, W., 's-Gravenhage. 1899.
Meinsma, K.O., Zutfen. 1899.
Melvil Baron van Lijnden, Mr. R., Utrecht. 1889.
Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
Meulen, M.E. van der, 's-Gravenhage. 1889.
Meulen, R. van der, Rotterdam. 1886.
Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
Meurs, B. van, Rotterdam. 1880.
Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
Mey, H.W. van der, Leersum. 1886.
Meyboom, Dr. H.U., Groningen. 1884.
Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
Meyer Jr., D.C., Amsterdam. 1885.
Meyier, W. de, Arnhem. 1874.
Meys, P.C.J., Arnhem. 1877.
Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
Moerkerken, P.H. van, Utrecht. 1894.
Moes, E.W., Amsterdam. 1888.
Molhuysen, Dr. P.C., Leiden. 1897.
Moorrees, F.D.J., Buurmalsen. 1878.
Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
Mulder, L., 's-Gravenhage. 1857.
Muller, Dr. H.P.N., 's-Gravenhage. 1900.
Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
Muller, Dr. P.J., Haarlem. 1898.
Muller, Dr. P.L., Leiden. 1870.
Muller, P.N., Amsterdam. 1859.
Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
Muller Hz., Mr. S., Rotterdam. 1889.

Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
Naber, Dr. S.A., Amsterdam. 1860.
Nagtglas, F., De Bilt. 1871.

Nanninga Uitterdijk, Mr. J., Kampen. 1875.
Netscher, P.M., 's-Gravenhage. 1854.
Neve, Mejuffrouw L. de, 's-Gravenhage. 1893.
Nieuwenhuis, zie Domela.
Nieuwenhuyzen, W.C., 's-Gravenhage. 1899.
Nijhoff, Dr. D.C., Meersen. 1889.
Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
Nijland, A.J., Utrecht. 1876.
Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
Nolen, Th., Rotterdam. 1887.
Nolthenius, zie Tutein.
Nouhuys, W.G. van, 's-Gravenhage. 1888.

Obreen, A.L.H., Hilversum. 1888.
Offerhaus Lz., Dr. J., Leiden. 1883.
Oordt, A.P.M. van, Valkenburg Z.H. 1877.
Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
Oppenheim, Mr. J., Leiden. 1887.
Ort, J.A., 's-Gravenhage. 1886.
Otto, W., Amsterdam. 1883.
Overman, L., 's-Gravenhage. 1888.
Overvoorde, Mr. J.C., Dordrecht. 1895.
Ovink, Dr. B.J.H., Gouda. 1896.
Oyen (van), zie Vorsterman.

Pekelharing, Mr. B.H., Delft. 1875.
Perk, M.A., Amsterdam. 1874.
Peters, C.H., 's-Gravenhage. 1896.
Petit, L.D., Leiden. 1880.
Pierson, H., Zetten. 1878.
Pierson, Mr. N.G., 's-Gravenhage. 1864.
Pijnappel, Dr. J., Nijmegen. 1857.
Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
Pimentel, zie Henriquez.
Pinto, Mr. A.A. de, 's-Gravenhage. 1867.
Pit, A., Amsterdam. 1898.
Plemp van Duiveland, Mr. L.J., 's-Gravenhage. 1899.
Pleyte, Dr. W., Leiden. 1867.
Polak, Dr. H.J., Groningen. 1871.
Poll, Mr. W. van de, Nijmegen. 1855.
Pont, zie Maclaine.
Poortvliet (van), zie Tak.
Prins, zie Winkler.

Putte (van de), zie Fransen.
Quack, Mr. H.P.G., Amsterdam. 1862.
Quarles van Ufford, Jhr. Mr. J.K.W., 's-Gravenhage. 1872.

Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
Reiger, Mr. W.A., Groningen. 1891.
Reitsma, Dr. J., Groningen. 1877.
Rengers, Mr. W.J. van Welderen Baron, Leeuwarden. 1891.
Rhijn, Dr. C.H. van, Groningen. 1891.
Ridder, Dr. J.H. de, Rotterdam. 1898.
Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
Ritter, Dr. P.H., Amsterdam. 1891.
Röell, Jhr. Mr. J., 's-Gravenhage. 1889.
Roessingh, Dr. P.H., Leiden. 1899.
Rogge, Dr. H.C., Amsterdam. 1860.
Rollin Couquerque, Mr. L.M., 's-Gravenhage. 1900.
Roo, Dr. L.W.G. de, 's-Gravenhage. 1892.
Roodhuyzen, H.G., 's-Graveland. 1880.
Rovers, E.A., Asten N.B. 1879.
Ruitenschild, Dr. A.R., Utrecht. 1874.
Rutgers, Mr. C.P.L., Zwolle. 1897.
Rutgers, Dr. F.L., Amsterdam. 1883.

Sabron, F.H.A., Leiden. 1896.
Salverda de Grave, Dr. J.J., Leiden. 1893.
Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.
Sande Bakhuyzen, Dr. W.H. van de, Utrecht. 1876.
Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
Sassen, Arm., Amsterdam. 1886.
Sassen, Aug., Helmond. 1885.
Saussaye (de la), zie Chantepie.
Savornin Lohman, Jonkvrouw A. de, 's-Gravenhage. 1897.
Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de,'s-Gravenhage. 1878.
Schaepman, Dr. H.J.A.M., Rijzenburg. 1868.
Schagen van Soelen, Dr. J.C., Boxtel. 1887.
Schauburg (van), zie Snouckaert.
Scheltema, M.W., Amersfoort. 1871.
Scheurleer, D.F., 's-Gravenhage. 1877.
Schimmel, H.J., Bussum. 1851.

Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek, A. Baron, Utrecht. 1877.
Schlegel, Dr. G., Leiden. 1878.
Schneider, J.F.L., Delft. 1881.
Schorer, Jhr. Mr. J.W.M., 's-Gravenhage. 1896.
Seyffardt, A.L.W., 's-Gravenhage. 1889.
Siccama, zie Hora.
Sickesz van de Cloese, Mr. C.J., 's-Gravenhage. 1880.
Siegenbeek van Heukelom, Dr. D.E., Leiden. 1890.
Sijthoff, A.W., Leiden. 1869.
Sillem, Mr. J.A., Amsterdam. 1872.
Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
Slee, J.C. van, Deventer. 1882.
Sloet, Mr. J.J.S. Baron, Oosterbeek. 1900.
Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
Slotemaker, Dr. L.H., Arnhem. 1878.
Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
Smidt, Mr. H.J., 's-Gravenhage. 1872.
Smit Kleine, F., Doorn. 1876.
Snijder van Wissenkerke-Clant van der Mijll, Mevrouw M.C.A., 's-Gravenhage. 1893.
Snouckaert van Schauburg, A.C. Baron, 's-Gravenhage. 1894.
Soelen (van), zie Schagen.
Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Leiden. 1894.
Someren, J.F. van, Utrecht. 1888.
Someren Brand, Mr. J.E. van, Amsterdam. 1892.
Speyer, Dr. J.S., Groningen. 1882.
Stellwagen, A.W., 's-Gravenhage. 1876.
Sterck, J.F.M., Amsterdam. 1897.
Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
Stoffel, C., Nijmegen. 1882.
Stok, T.N. van der, Zwolle. 1886.
Stokvis, Dr. B.J., Amsterdam. 1878.
Stoppelaar, F. de, Leiden. 1873.
Stoppelaar, Mr. J.H. de, 's-Gravenhage. 1860.
Stuart, zie Verrijn.
Stuers, Jhr. Mr. V.E.L. de, 's-Gravenhage. 1872.
Swaen, A.E.H., Nijmegen. 1899.
Symons, Dr. B., Groningen. 1879.

Tak van Poortvliet, Mr. J.P.R., 's-Gravenhage. 1872.
Telting, Mr. A., 's-Gravenhage. 1883.

Terwogt, Dr. W.A., Hoorn. 1888.
Thorbecke, Mr. W., 's-Gravenhage. 1884.
Tichelaar, Mr. P.A., Leiden. 1900.
Tideman Jz., Dr. B., Haarlem. 1879.
Tideman, J., 's-Gravenhage. 1852.
Tiele, Dr. C.P., Leiden. 1862.
Tienhoven, Mr. G. van, Haarlem. 1872.
Timmerman, J. AE. C.A., Amsterdam. 1896.
Tjeenk Willink, Dr. H.D., Haarlem. 1881.
Toorenenbergen, Dr. J.J. van, Amsterdam. 1868.
Tromp, zie Hettinga.
Tutein Nolthenius, R.P.J., Zutfen. 1898.

Ufford (van), zie Quarles.
Uhlenbeck, Dr. C.C., Leiden. 1891.
Uitterdijk, zie Nanninga.
Unger, J.H.W., Rotterdam. 1885.

Valeton, Dr. I.M.J., Amsterdam. 1896.
Valeton Jr., Dr. J.J.P., Utrecht. 1892.
Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
Veen, Dr. S.D. van, Utrecht. 1889.
Ven, Dr. E. van der, Haarlem. 1861.
Verdam, Dr. J., Leiden. 1873.
Verrijn Stuart, Mr. C.A., 's-Gravenhage. 1900.
Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
Vliet, Dr. J. van der, Utrecht. 1889.
Vloten, Dr. G. van, Leiden. 1894.
Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
Vogel, Dr. J. Ph., Amsterdam. 1899.
Vorsterman van Oyen, A.A., Rijswijk Z.H. 1881.
Vorsterman van Oyen, G.A., Aardenburg. 1873.
Vos Az., Dr. G.J., Amsterdam. 1886.
Vos, J.C. de, Rotterdam. 1884.
Vreede, Dr. A.C., Leiden. 1875.
Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
Vries, J^{o}. de, Haarlem. 1872.
Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.
Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
Vrolik, W.K.M., 's-Gravenhage. 1880.

Waal, E. de, 's-Gravenhage. 1873.

Waalkes, zie Borssum.
Waals, H.G. van der, Amsterdam. 1895.
Was, Mr. F., Leiden. 1894.
Wermeskerken-Junius, Mevrouw S.M.C. van, Hilversum. 1893.
Werner, H.M., Brummen. 1887.
Wessels, W., Zevenaar. 1872.
Wessem, Mr. A. van, Tiel. 1889.
Westrheene-van Heyningen, Mevrouw J. van, 's-Gravenhage. 1893.
Wichers, L., 's-Gravenhage. 1892.
Wijnaendts Francken, Dr. C.J.,'s-Gravenhage. 1899.
Wildeboer, Dr. G., Groningen. 1888.
Willink, zie Tjeenk.
Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
Winkler, Joh., Haarlem. 1875.
Winkler Prins, A., Voorburg. 1860.
Wissenkerke (van), zie Snijder.
Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.
Woltjer, Dr. J., Amsterdam. 1883.
Wormser, J.A., Amsterdam. 1900.
Worp, Dr. J.A., Groningen. 1883.
Wybrands, C.N., Amsterdam. 1877.

Zaayer Az., Dr. J., Rotterdam. 1894.
Zaayer, Dr. T., Leiden. 1868.
Zeeman, C.F., Zonnemaire. 1876.
Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.

B. In Nederlandsch-Indië gevestigd.

Abendanon, Mr. J.H., Batavia. 1897.
Brandes, Dr. J.L.A., Weltevreden. 1890.
Brink, A.J. ten, Batavia. 1875.
Brooshooft, Mr. P., Semarang. 1885.
Chijs, Mr. J.A. van der, Batavia. 1859.
Hurgronje, zie Snouck.
Jonckbloet, G.D.A., Malang. 1890.
Rooseboom, W., Buitenzorg. 1890.
Snouck Hurgronje, Dr. C., Batavia. 1882.

Treub, Dr. M., Buitenzorg. 1890.
Verbeek, Dr. R.D.M., Menado. 1892.

C. In het Buitenland gevestigd.

Eys, Jhr. W.J. van, San Remo. 1870.
Reiger, A.F.J., Keulen. 1882.
Stuers, Mr. A.L.E. Ridder de, Parijs. 1882.
Vollgraff, Dr. J.C., Brussel. 1881.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Acton, Roger, Londen. 1898.
Alberdingk Thijm, Dr. P.P.M., Leuven. 1868.
Amicis, E. de, Turijn. 1875.

Bäumker, Dr. W., Rurich bij Baal. 1889.
Banta, Th. M., New-York. 1900.
Beer, Dr. Ad., Weenen. 1871.
Benoit, P., Antwerpen. 1878.
Bernhardt, Dr. E., Erfort. 1873.
Bode, W., Berlijn. 1873.
Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.
Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.
Bonet-Maury, G., Parijs. 1890.
Borchgrave, E. Baron de, 's-Gravenhage. 1867.
Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.
Braune, Dr. W., Heidelberg. 1882.
Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.
*Bülbring, Dr. K.D., Bonn. 1894.
Bugge, Dr. S., Christiania. 1882.
Busken Huet, G., Parijs. 1887.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.
Carrière, Dr. A., Parijs. 1884.
Casteele, D. van de, Luik. 1872.
Chateleux, E.B.J. de, Hoei. 1888.
*Cock, A. de, Denderleeuw. 1898.
Colinet, Dr. Ph., Leuven. 1899.
Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.
Coremans, Mr. E., Antwerpen. 1897.
Cornelius, Dr. C.A. Ritter von, Munchen. 1874.
Cuno, F.W., Eddigehausen. 1891.

Daae, L., Christiania. 1885.
Daems, S., Tongerloo (bij Westerloo). 1882.
Derudder, Dr. G., Le Puy. 1899.
*Dosker, Dr. H.E., Holland (Michigan). 1899.
Droogenbroeck, J.A. van, Schaarbeek. 1887.
Duyse, Fl. van, Gent. 1890.

*Edmundson, G., Southall (Middlesex). 1886.
Ermerins, Mr. J.A.G., Parijs. 1891.
Even, Edw. van, Leuven. 1875.

*Fastenrath, Dr. J., Keulen. 1879.
Fischer, Dr. H., Tubingen. 1885.
Fischer, Dr. Kuno, Heidelberg. 1898.
*Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
Förstemann, Dr. E., Dresden. 1858.
*Franck, Dr. J., Bonn. 1878.
Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.
Fridericia, J.A., Kopenhagen. 1881.
Friedländer, Dr. E., Berlijn. 1878.

Gaedertz, Dr. K. Th., Berlijn. 1888.
Gailliard, Edw., Antwerpen. 1894.
Galland, Dr. G., Berlijn. 1893.
Gengler, Dr. H.G., Erlangen. 1857.
Gheldere, Jhr. Dr. K. de, Koekelare. 1895.
Gittée, A., Pepinster. 1895.
Glaser, Dr. A., Berlijn. 1880.
Goovaerts, A., Brussel. 1883.
Griffis, W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.

Haeghen, Dr. F. van der, Gent. 1880.

*Hanne, Dr. J.R., Hamburg-Eppendorf. 1887.
Hansen, Dr. C.J., Antwerpen. 1875.
Harless, Dr. Woldemar, Dusseldorp. 1870.
Harrison, F., Londen. 1900.
Havard, H., Parijs. 1875.
Hessels, J.H., Cambridge. 1880.
Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
Heyne, Dr. M., Göttingen. 1868.
Holder, Dr. A., Carlsruhe. 1884.
Hoogt, C.W. van der, Baltimore. 1900.
Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
Huet, zie Busken.

Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.
Jellinghaus, Dr. H., Segeberg. 1897.
Jonsson, E., Kopenhagen. 1864.
Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
Justi, Dr. F., Marburg. 1876.

Kelle, Dr. J., Praag. 1875.
Keller, Dr. L., Charlottenburg. 1885.
Klopp, O., Weenen. 1855.
Kurth, Dr. G., Luik. 1898.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
Laspeyres, Dr. E.H. Th., Giessen. 1863.
Lecky - Baronesse van Dedem, Mevrouw E., Londen. 1900.
*Lecoutere, Dr. Ch., Leuven. 1899.
Lee, M.H. van, Brussel. 1876.
Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Berlijn. 1893.
Lefèvre Pontalis, A., Parijs. 1886.
Legrand, L., Parijs. 1895.
*Leyds, Mr. W.J., Brussel. 1897.
Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.

Maere van Aertrijcke, A. Baron de, Gent. 1892.
Mansvelt, Dr. N., ... 1894.
Marsy, Graaf A. de, Compiègne. 1870.
Martin, Dr. E., Straatsburg. 1870.
Meert, Hipp., Gent. 1899.

Meyer, Dr. Leo, Göttingen. 1871.
Meyer, Dr. P., Parijs. 1878.
Michel, Emile, Parijs. 1892.
Minnaert, G.D., Gent. 1874.
Moens, W.J.C., Lymington, Engeland. 1890.
Mont, K.M. Pol de, Antwerpen. 1882.
Müller, Ernest, Langnau, Kanton Bern. 1890.
Müller, Dr. F. Max, Oxford. 1865.

Nippold, Dr. F., Jena. 1867.

Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
O'Callaghan, Dr. E.B., Albany. 1870.
Osthoff, Dr. H., Heidelberg. 1883.

Paris, Gaston, Parijs. 1877.
Paul, Dr. H., Munchen. 1882.
Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.
Périer, O., Brussel. 1877.
Peyster (de), zie Watts.
Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
Pontalis, zie Lefèvre.
Potter, F. de, Gent. 1887.
Priebsch, Dr. R., Londen. 1899.
Putnam, Mejuffrouw Ruth, New-York. 1896.

Rahlenbeck, Ch. A., Brussel. 1858.
Reifferscheid, Dr. A., Greifswald. 1881.
Reitz, Dr. F.W., ... 1884.
Réville, Dr. A., Parijs. 1880.
Rijswijck, J. van, Antwerpen. 1897.
Rodenberg, Dr. J., Berlijn. 1881.
Rolin-Jacquemyns, G., Bangkok. 1880.
*Rooses, Max, Antwerpen. 1871.
Rosseels, E., Antwerpen. 1858.
Rousselot, P., Parijs. 1897.

Sabbe, J., Brugge. 1897.
Schade, Dr. O., Koningsbergen. 1868.
Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
Scholten, Dr. R., Kleef. 1888.
Schröder, Dr. C., Schwerin, Mecklenburg. 1881.
Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.

*Siclen, Dr. George W. van, New-York. 1892.
*Sievers, Dr. E., Leipzig. 1879.
Sleeckx, D., Luik. 1850.
Snieders, Dr. A., Antwerpen. 1862.
Spanoghe, E., Antwerpen. 1893.
Stein, Henri, Parijs. 1891.

Theal, G. M^c^Call, Kaapstad. 1882.
Thijm, zie Alberdingk.
Toit, S.J. du, Paarl. 1884.

*Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
Vercoullie, J., Gent. 1891.
Versnaeyen, K., Brussel. 1871.
Vlaminck, A.L. de, Elsene (Brussel). 1877.
Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
*Vreese, Dr. W.L. de, Gent. 1893.
Vriendt, Jul. de, Brussel. 1898.
Vuylsteke, Mr. J., Gent. 1868.

Waddington, A., Lyon. 1898.
Walther, Dr. C.H.F., Hamburg. 1899.
Watts de Peyster, J., New-York. 1862.
Weinhold, Dr. K., Berlijn. 1871.
Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
Wicksteed, P.H., Londen. 1875.
*Willems, A., Brussel. 1870.
Willems, Mr. L., Gent. 1896.
Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.

Mededeelingen.

De uitbreiding der Europeesche beschaving over de aarde. Eene historische schets[1].

Wij zijn het laatste jaar der negentiende eeuw ingetreden en hebben dus om zoo te zeggen den oudejaarsdag van die eeuw bereikt. Op een oudejaarsdag bekruipt bijna iedereen een gevoel van behoefte om terug te zien naar den aanvang van het jaar, om het *nu* te vergelijken met het *toen*. Welnu, vergis ik mij niet, dan maakt zich, hoe dichter wij het werkelijke einde van deze eeuw naderen, des te meer een soortgelijk gevoel van zeer velen meester, en bespeuren niet weinigen eene behoefte om te vragen, hoe de wereld er honderd jaar geleden heeft uitgezien en hoe het is gekomen, dat zij thans zoo geheel anders is geworden.

Die vraag te beantwoorden is de taak van den geschiedschrijver, maar ik hoop dat men daarom niet thans van mij al verwachten, dat ik dat hier onderneem. Alleen toch het opsommen der punten van verschil tus-

1 Deze voordracht werd gehouden op 17 Jannari 1900 in het gebouw van Teyler's Stichting te Haarlem en daarna, op verzoek van het bestuur onzer Maatschappij, in de maandvergadering van Februari. Vandaar dat stijl en inkleeding eenigszins anders zijn dan gewoonlijk in voordrachten in onze maandvergaderingen. Met name meende ik om dezelfde reden verschillende opmerkingen en bijzonderheden achterwege te moeten laten, die thans in noten eene plaats vinden, maar die den tekst te zeer zouden hebben uitgebreid en den gang der voordracht belemmerd of althans afgebroken.

schen het *nu* en het *toen* zou reeds meer tijd vereischen dan ons hier ter beschikking staat. 't Is slechts één enkel dier punten, dat ik hier ter sprake wil brengen, nu ik het waag de aandacht te vragen voor eene historische schets van de uitbreiding over de aarde van de Europeesche beschaving.

Die uitbreiding toch is in de negentiende eeuw zoo verbazend toegenomen, dat zij zeker wel een der sterkst sprekende punten van verschil uitmaakt tusschen den aanvang en het einde van die eeuw.

Wanneer wij nagaan wat voor honderd jaar tot het gebied der Europeesche beschaving gerekend kon worden, dan kunnen wij niet eens geheel Europa noemen, want het gebied van Turkije en eigenlijk ook het meeste gebied van Rusland lag daar in die dagen nog buiten[1]. En slaan wij een blik naar de overzijde van den Atlantischen oceaan, dan vinden wij daar alleen eene vrij smalle strook langs de westkust van Noord-Amerika en een nog geringer gebied in het noorden en langs de oevers van de Sint Laurens-rivier, terwijl in Midden- en Zuid-Amerika maar weinige, meestal ver uiteen gelegene streken waren, waar de beschaving haren invloed toen gevestigd had[2]. Dan kunnen wij nog een aantal land-

1 Hoewel in het begin der negentiende eeuw een deel dor hoogere standen in Rusland ongetwijfeld uiterlijk even beschaafd was als in de overige landen van Europa, was de massa der bevolking, ook in de steden, toen nog in vele opzichten meer dan half-Aziatisch. Eerst de oorlogen tegen Frankrijk, met name die van 1813/5, hebben de Russen met de toestanden in het overige Europa bekend doen worden. Maar eigenlijk heeft eerst de bevrijding der lijfeigenen de Russen tot Europeërs gemaakt, althans in dien zin, waarin dat ook met de massa der Hongaren, Polen en andere Slaven het geval kan heeten, die evenzeer nog vele Aziatische eigenaardigheden bezitten.

2 Eerst om 1800 begon in Noord-Amerika de kolonisatie van Kentucky en Tennessee en dus konden toen alleen de dertien oude staten eigenlijk tot het gebied der beschaving gerekend worden. In Canada waren slechts kleine groepen kolonisten buiten de omgeving der hoofdsteden Montreal en Quebec te vinden, en evenzoo was het gesteld met de overige gewesten, die thans tot het Dominion of Canada behooren. In Midden-Amerika (Mexico daaronder gerekend) en evenzoo in de Zuid-Amerikaansche landen waren alleen de steden middelpunten van Europeesche beschaving. Het binnenland verkeerde voor een goed deel in denzelfden toestand als kort na de verovering door de Spanjaarden. Op de eilanden was de slavenbevolking eigenlijk aan allen invloed der beschaving onttrokken, behalve natuurlijk de huisslaven en die in de steden handwerken uitoefenden.

streken in Indië en een aantal eilanden in den Indischen oceaan aanwijzen, waar Europeesche volken toen reeds derwijze hadden voet gevat, dat zij ze als hun gebied konden beschouwen. Hetzelfde kan ook gelden van enkele punten in Afrika[1]. Maar de overige wereld ondervond toen nog nergens den invloed der Europeesche beschaving. 't Was al veel wanneer in elk werelddeel op een aantal plaatsen de Europeesche handel zich gevestigd had. Dat vormde toen het gebied der Europeesche beschaving.

En thans! .... Mij dunkt, ik behoef er niet op te wijzen, hoe, op betrekkelijk geringe uitzonderingen na, geheel Europa en geheel Noord-Amerika, voor zoover het

1 Eigenlijk waren het in Indië alleen de hoofdplaatsen, waar een vrij groot aantal officieren en ambtenaren woonden en waar zich ook een aantal afstammelingen van Europeërs bevonden, die in handelsondernemingen of op andere wijzen bezig waren, zooals vooral in de oude Portugeesche steden en in enkele plaatsen op Ceylon en Java het geval was. Landbouw- en nijverheidsondernemingen waren toen in Indië nog eene zeldzaamheid. Daarenboven was slechts een klein gedeelte van het land rechtstreeks onder Europeesch bestuur. In Afrika kon de Kaap-kolonie, hoe zwak die ook nog bevolkt was, reeds eenigszins als een land gelden, dat tot de beschaafde wereld behoorde, en verder ook Ile de France (Mauritius) en Bourbon (Réunion), beide bloeiende plantage-koloniën met vrij talrijke blanke bevolking. De nederzettingen aan de westkust telden evenmin mede als die aan de kust van Mozambique, die nimmer tot ontwikkeling kwamen. In Aziatisch Rusland konden slechts enkele officieren en ambtenaren en de politieke ballingen meêtellen als verbreiders van beschaving. Alles was daar nog in het allereerste begin.

bewoonbaar is, kan geacht worden tot dat gebied te behooren. Zoozeer reeds, dat aan onze beschaving misschien weldra de naam Europeesch ontzegd zal worden door onze stamgenooten over den Atlantischen oceaan, die voor haar misschien den naam Europeesch-Amerikaansch zullen eischen. En evenmin behoef ik U zeker aan te toonen, dat in Midden- en Zuid-Amerika die beschaving elk jaar haar gebied verder uitbreidt, elk jaar eenige meerdere gelijkvormigheid met Europa en Noord-Amerika doet ontstaan. Nog minder zeker, dat het voor honderd jaren nauwelijks bekende vijfde werelddeel, Australië, de woonplaats is geworden van een krachtigen loot van den Europeeschen stam. Allerminst, hoe Zuid-Afrika, waar voor honderd jaren weinige duizenden kolonisten woonden, thans reeds door een bevolking van niet veel minder dan een millioen blanken als haar vaderland wordt vereerd. En dat is nog lang niet alles wat gewonnen is. Reeds is geheel Noord- en een groot deel van Midden-Azië onder den invloed der Europeesche beschaving gebracht en vormen zich daar overal talrijke groepen van Europeesche kolonisten. Reeds tracht in Oost-Azië één volk zich de Europeesche beschaving zoodanig eigen te maken, dat het veelal als de gelijke der Europeesche staatsvolken wordt beschouwd. Reeds wordt ook een groot deel van Noord-Afrika een deel der Europeesche wereld, terwijl het nog kort geleden zoo geheimzinnige zwarte continent onder het gezag der Europeesche volken wordt gebracht. En wat haast nog meer beteekent, de eigenaardige, maar, naar het schijnt, voor geen voortdurende ontwikkeling vatbare beschaving van het Oosten begint op allerlei punten teekenen te vertoonen, dat zij den invloed van Europa niet wederstaan kan. Daarenboven is een veel grooter deel van Azië, in de

eerste plaats geheel Achter-Indië onder Europeesch gezag gebracht en kan zelfs China zich niet meer tegen Europa afsluiten.

Dat zijn dingen, waaraan voor honderd jaren zelfs niet gedacht werd.

Mij dunkt dan ook, dat het geen verloren tijd zal wezen, dien wij hier besteden om na te gaan hoe dat alles is geschied. Vooraf echter moet ik ééne, misschien overbodige, opheldering geven. Ik spreek hier uitsluitend van de Europeesche beschaving, ook als ik in het algemeen het woord 'beschaving' gebruik. Maar ik wil daarmede volstrekt niet zeggen, dat ik geen andere beschaving erken. Integendeel, uit hetgeen ik verder zeggen zal, zal blijken, dat een aantal volken, welke eene geheel andere ontwikkeling hebben gehad dan de Europeesche of de uit Europa afkomstige volken, en die hunne beschaving geenszins aan Europeesche invloeden te danken hebben, evenzeer als de Europeesche door mij tot de beschaafde worden gerekend. Niet alleen de oude Egyptenaars en de Semitische en Arische volken in West-Azië, wier beschaving niet alleen ouder was dan de Europeesche, maar daar ook niet zonder invloed op is geweest, maar ook de Indiërs, de Chineezen en de Japanners hebben alle recht om tot de beschaafde volken te worden gerekend. En zeer zeker overtrof de Oostersche beschaving, de beschaving van den Islam, langen tijd de christelijke, Europeesche, die eerst in de 14e of 15e eeuw eene ontwikkeling verkreeg, welke haar boven gene verhief, terwijl op denzelfden tijd de laatste in gehalte begon achteruit te gaan, althans op dezelfde hoogte bleef[1]. Ik wijs daarop uit-

1 De beschaving van den Islam overtrof in de Middeleeuwen zonder twijfel die van Europa, alleen het Byzantijnsche rijk uitgezonderd. Maar sedert dit door de kruisvaarders in 1204 zoo goed als vernietigd was, kon, ook wat beheersching van de natuur betrof, Europa niet wedijveren met het Oosten. Zooveel hulpmiddelen, als waarover de Turken in 1453 voor Constantinopel beschikten, bezat toen de geheele christelijke wereld niet. Zelfs toen de Portugeezen in Indië kwamen, stonden zij in dat opzicht niet boven hunne tegenstanders. Des te grooter bewondering verdient hunne energie. Moreel stonden zij toen als Europeërs al hooger. Daarenboven was de heerschappij der Turken, zoowel der Seldsjoeken als der Osmanen, op den duur verderfelijk voor de beschaving van het Oosten.

drukkelijk om elk misverstand te voorkomen. En dan verzoek ik één ding in het oog te houden. Omdat ik hoog opgeef van die snelle uitbreiding der Europeesche beschaving, wil ik hier nog geen loflied zingen te harer eer. Want al *hopen* wij, dat die uitbreiding zegenrijke gevolgen zal hebben, altijd en overal is zij gepaard gegaan met veel strijd, met veel bloedstorting en met naamlooze ellende. Onmeêdoogend hebben niet zelden de voorvechters en verbreiders der beschaving vernietigd wat hun tegenstand bood, of zelfs maar in den weg stond. En zeer zeker hebben vele volken voor een betrekkelijk gering aandeel in de voordeelen dier beschaving een prijs betaald, dien wij, althans tegenwoordig, nog volstrekt niet het recht hebben niet veel te hoog te noemen.

En evenzeer ben ik mij wel bewust dat de Europeesche beschaving nog in tal van punten te kort schiet, wanneer wij haar den eisch stellen het menschdom gelukkig te maken. Maar dat heb ik ook in het geheel niet op het oog, wanneer ik hier de uitbreiding dier beschaving schets. Ik wensch hier de feiten alleen te constateeren, de waarde dier feiten niet te beoordeelen.

Om te begrijpen, hoe het mogelijk is geweest dat de beschaving in deze negentiende eeuw zulk een omvang heeft gekregen, is echter vooraf een blik noodig op haar

ontstaan en vroegste ontwikkeling. Daarover eerst een enkel woord.

I.

Onze Europeesche beschaving is voor een goede drieduizend jaar onstaan in een hoekje van Zuid-Oost-Europa, in een land, dat door ligging, geographische gesteldheid, klimaat en eigenaardigheid van bevolking daartoe als voorbeschikt kon heeten, in Griekenland. Niet geheel van zelf en uit zich zelf, want voorzeker hebben zich daarbij invloeden doen gelden van naburige landen, die reeds vroeger een vrij hoogen trap van beschaving hadden bereikt en waar reeds een geordend maatschappelijk, godsdienstig en politisch leven bestond, vooral Egypte en West-Azië. Toch draagt de voorbeeldeloos snelle ontwikkeling van het Grieksche volk uit betrekkelijk primitieve toestanden tot eene hoogte, die tot nog toe door geen enkel volk was bereikt en waartegen zelfs wij soms nog opzien, een geheel eigenaardig karakter. Niet het minst daarom, omdat de Grieksche beschaving op den duur geschikt bleek voor voortdurende ontwikkeling en voor aanpassing aan de meest verschillende toestanden. Vandaar, dat zij zich niet alleen over geheel West-Azië en Egypte en over de kusten der Middellandsche zee verbreidde, maar ook, gewijzigd, de beschaving werd van Italië, zoodat geen Romein kon ontkennen, dat zijne wereldbeheerschende vaderstad bijna alle intellectueele ontwikkeling aan haar was verschuldigd. Door de Romeinen werd zij, in een Latijnsch kleed, de beschaving van al die deelen van het groote rijk, welke haar niet rechtstreeks van de Grieken zelven hadden ontvangen. Zoo werd zij de beschaving van de geheele antieke wereld, zooals die samengevat was in het Romeinsche rijk. En

die staatkundige eenheid was nauwelijks tot stond gebracht, of de grondslag werd gelegd voor een nog veel duurzamer en machtiger eenheid, die haar op den duur een geheel eigenaardig karakter verleende: het Christendom ontstond en werd in den loop van weinige eeuwen de godsdienst der antieke maatschappij. Toen dat was geschied, bezweek het Romeinsche rijk voor den aandrang der Germanen en ging de antieke maatschappij te niet: de Middeleeuwen begonnen. Maar het Christendom bleef bestaan en werd de godsdienst der nieuwe volkenmaatschappij, welke zich uit de samengroeiing van de oude bevolking met de binnen haar gebied gedrongen nieuwe volken ontwikkelde, evenals die der oudheid gesplitst in eene Latijnsche en eene Grieksche helft. Maar dat gebeurde alleen in Europa, want Azië en Afrika werden door den zegepraal van den Islam gebracht onder het gezag eener andere beschaving, die vijandig tegenover die van het Christendom stond. Eeuwen lang duurde de strijd tusschen beide, en 't is nog maar weinige eeuwen geleden, dat de vrees verdween voor den ondergang van de laatste. Groote stukken gebied werden aan deze, ook in Europa, ontrukt en ook thans nog zijn niet alle herwonnen.

't Is waar dat dat verlies vergoed werd door de aanwinst van geheel Noord- en Oost-Europa, in het tijdsverloop tusschen de negende en de veertiende eeuw[1]. Maar het laatste werd weldra door de vloedgolf der

1 Wanneer wij de winst- en verliesrekening der Europeesche beschaving sedert het optreden van Mohammed, dus sedert het begin der 7e eeuw opmaken, dan is de slotsom dat gewonnen werd: geheel Duitschland, de Britsche eilanden, Skandinavië, Polen, Hongarije en Rusland, en daarentegen verloren: Klein-Azië en Syrië, Egypte en Noord-Afrika, en het Balkanschiereiland met het tegenwoordig Rumenië, waar wel is waar het Christendom de godsdienst bleef, maar de toestanden geheel anders werden dan in de overige Europeesche landen.

Mongoolsche overheersching teruggeworpen in een toestand van verwarring en barbaarschheid, die oorzaak is geweest, dat bij de intrede in den nieuweren tijd Rusland bijna niets gemeen had met de Europeesche wereld.

Overigens maakte deze toen, nu vierhonderd jaar geleden, één beschavingsgebied uit, al was het ook met oneindig veel meer verscheidenheid der deelen, dan dat der antieke wereld. Doch juist die verscheidenheid is het geweest, welke gelegenheid gaf tot voortdurende ontwikkeling. En toen hadden de gebeurtenissen plaats, welke den Europeërs den toegang openden tot den geheelen aardbol, de ontdekking van Amerika en die van den zeeweg naar Indië.

II.

't Ligt natuurlijk niet op mijn weg, hier die gebeurtenissen te schetsen, maar wel moet ik bij hare gevolgen even stilstaan. In de eerste helft der zestiende eeuw hadden de Portugezen de westkunst van Afrika, de kusten van het Indische schiereiland en den geheelen handel in den Indischen Oceaan tot aan den Archipel, die nu Nederlandsch Indië heet, en noordelijk tot aan China en Japan, onder hun gezag gebracht. Overal vestigden zij hunne factorijen en op vele plaatsen zochten zij, door de prediking van het Christendom, de bevolking aan zich te verbinden. In dien zelfden tijd had Spanje achtereenvolgens de West-Indische eilanden, de noordkust van Zuid-Amerika, Midden-Amerika en Mexico en eindelijk ook het geheele westen van Zuid-Amerika in bezit genomen, aan Portugal alleen Brazilië als zijn aandeel in de nieuwe wereld overlatende. Reeds had de vloot van Magellaan den eersten tocht om den aardbol vol-

bracht en tal van eilanden ontdekt in de Stille Zuidzee. 't Was als een bewijs, dat den Europeër geen zee te groot, geen land te ver was, dat hij overal dorst komen en optreden als rechthebbende in elk land dat hij betrad. Want alle grond, die niet aan eene christennatie behoorde, gold in die dagen als de rechtmatige buit van wie er zich van meester maakte, of liever er zijn vlag plantte[1]. In Azië was 't echter niet mogelijk dat recht verder te doen gelden dan de kusten en eilanden. Want daar stieten de Portugezen op groote rijken, waar eene beschaving bestond, die wat hulpmiddelen betreft, weinig achterstond bij die der toenmalige christelijke Europeesche wereld[2]. De Portugezen gaven dan ook weldra de poging op om een overzeesch rijk te stichten; zij zochten slechts voordeel te halen uit het verworven bezit en den handel met de overige Aziatische landen. Trouwens dat hebben de volken, die hun spoor volgden en, op geringe overblijfsels na, hun gebied en hun handel overmeesterden,

1 Hoewel tegenwoordig een aantal niet-christelijke staten in theorie beschouwd worden als de evenknieën van die van Europa en Amerika (en zelfs meer dan met die van Amerika meest het geval schijnt, getuige de vredesconferentie, waartoe China, Perzië en zelfs Siam werden uitgenoodigd, evengoed als Turkije, terwijl Mexico en alle Zuid-Amerikaansche republieken, zelfs Brazilië, Argentië en Chili, er evengoed buiten zijn gesloten als Transvaal en Oranje-Vrijstaat), behoeft het m.i. geen betoog, dat de oude theorie in werkelijkheid nog geldt en zelfs aan de regeling van de rechtsverhoudingen in Afrika op het Berlijnsche congres van 1878 ten grondslag is gelegd. Slechts de opportuniteit heeft ten bate der Aziatische staten, wier zelfstandigheid er niet minder om aan een zijden draad hangt, die afwijking doen plaats hebben.

2 Het groote Mongolenrijk van Delhi, dat twee eeuwen lang geheel Indië beheerschte, was nog niet gesticht, toen de Portugezen hunne macht aan de kust vestigden. Dezen geraakten daarmede eerst in botsing tegen het einde der zestiende eeuw, en hadden toen groote moeite om zich te handhaven. Van uitbreiding over het binnenland van Dekhan (want in het eigenlijk Hindostan drongen zij nimmer door) is bij hen nooit sprake geweest.

evenzeer gedaan. Slechts zeer noode zijn de Nederlanders in het laatst der zeventiende eeuw hunne handelsnederzettingen gaan vervormen tot overzeesche bezittingen[1], en eerst in het midden der achttiende eeuw heeft Frankrijk het eerst getracht, gebruik te maken van den verwarden toestand, die in Indië het gevolg was van den achteruitgang van het Mongolenrijk, en is het begonnen daar de grondslagen te leggen van een Indisch rijk[2]. Tot dit voorbeeld gegeven was, vergenoegde Engeland zich daar met vrij bescheiden handelsposten. Zoo werden die Aziatische landen wel voor een deel onderdanig aan Europa en dienstbaar aan Europa's handel, maar slechts op enkele hoofdplaatsen was iets te bespeuren van invloed der Europeesche beschaving.

Geheel anders was het in Amerika. Daar verkeerde de inlandsche bevolking tijdens de verovering in veel te primitieven toestand, dan dat zij in handelsbetrekking kon treden tot de Europeërs of zelfs gebruikt kon worden voor de ontginning van het land. Alleen in de Mid-

1 Eerst na de verovering van Bantam en den eersten Java-oorlog, dus ongeveer 1685. Voor dien tijd had Nederland op Java buiten Batavia alleen eenige factorijen.

2 Met den dood van Aureng Sahib in het begin der achttiende eeuw begint de ontbinding van het Indische rijk; een goeden menschenleeftijd later, ongeveer 1745, begon Dupleix zijn stoute, maar welberekende onderneming om een Fransch-Indisch rijk te stichten, welke alleen mislukte wegens het volkomen gebrek aan energie en doorzicht, dat het Frankrijk van de achttiende eeuw kenmerkte. Anders zou Engeland te laat zijn gekomen en de plaats bezet hebben gevonden. Toen Frankrijk Dupleix niet alleen niet ondersteunde, maar hem zelfs belette zijn grootsch werk te volvoeren, viel, bij de naamlooze verwarring, die in Indië heerschte, dat land even gemakkelijk in de handen van Engeland als het reeds was begonnen in die van Frankrijk te vallen. Maar vóór den Sepoy-opstand van 1857 was de Engelsche occupatie nog maar zeer oppervlakkig. Eerst door de bedwinging daarvan is Indië een Engelsch rijk geworden, waar zelfs de hevigste tegenstanders der Engelsche heerschappij, die een ‘Indië voor de Indiërs’ als ideaal stellen, erkennen niet buiten te kunnen

den- en Zuid-Amerikaansche landen, waar eenigermate geregelde, zij 't dan ook barbaarsche, staatsvormen hadden bestaan, en de Spanjaarden nu als meesters de tot nog toe overheerschende stammen en klassen hadden vervangen, leverde zij bruikbare arbeidskrachten en liet zich tot het Christendom bekeeren. In de overige, met name op de eilanden, stierf zij uit, zoodra men haar tot den arbeid dwong, of trok zich terug in de toen nog ondoordringbare wildernis van het binnenland. Wilden de veroveraars dus voordeel trekken van het land, dan moesten zij volkplantingen uitzenden. Maar Europeërs waren in het tropische klimaat niet tegen handenarbeid bestand en Spanjaarden en Portugezen achtten dien toch al beneden hunne waardigheid. Dat werd de aanleiding tot den invoer van negerslaven in Amerika in den loop der zestiende eeuw, een vloek, die op de daar zich vormende Europeesch-Amerikaansche maatschappij heeft gerust tot op onze eeuw toe en wiens naweeën zich tot op den huidigen dag doen gevoelen. Die maatschappij bestond uit de afstammelingen der Spaansche en Portugeesche kolonisten, die in Amerika vrijwel de levenswijze van hun Zuid-Europeesch moederland konden blijven volgen, gedeeltelijk blanken, creolen, gedeeltelijk halfbloeden, ontstaan door vermenging van kolonisten met Indianen en negers. Daaronder stond eene arbeidende klasse van min of meer onvrije Indianen en van negerslaven, die, levende in eene naar het Europeesch model gevormde christelijke maatschappij, daar op den duur, hoe weinig zij eigenlijk ook daarvoor geschikt was, in werd opgenomen. Hoewel dus met tal van andere elementen aangevuld, bleef die Europeesch-Amerikaansche maatschappij uiterlijk eene Spaansche en Portugeesche, die echter in hare ontwikkeling door de kortzichtigheid van de moe-

derlanden sterk werd belemmerd en daarom slechts weinig kon doen voor de verdere uitbreiding en vooral voor de ontwikkeling der beschaving.

Tegen het einde der zestiende eeuw volgden de Midden-Europeesche volken het voetspoor der Spanjaarden over den Atlantischen Oceaan. Engeland ging daarbij voor en stichtte aan de kust van Noord-Amerika zijn eerste kolonie Virginië, eene plantagekolonie geheel naar het Spaansch model, waar de handenarbeid door negerslaven werd gedaan. Andere dergelijke ontstonden daar omheen, vooral in het zuiden van de strook vruchtbaar kustland tusschen. de zee en het Alleghany-gebergte. Later, in de zeventiende eeuw, werden meer noordelijk, in een streek, waar, dank zij het in vele opzichten met het Midden-Europeesche gelijkstaande klimaat, iedereen handenarbeid kon verrichten, andere volkplantingen gesticht, die van Nieuw-Engeland. Die droegen een geheel ander karakter. Want de pelgrim-vaders kwamen niet naar de nieuwe wereld om rijk te worden, zooals de plantagebezitters, maar om vrij te leven en God te bidden, zooals zij dat behoefden. Zij deinsden voor geen arbeid terug; integendeelen zij zagen daarin hunnen eersten plicht. Zoo ontstond daar eene maatschappij, die in alle opzichten de gelijke was van die in Europa. Geen slavernij ontheiligde er den arbeid, al was toen ter tijd nog bijna niemand tot het besef gekomen van het ongeoorloofde en schadelijke daarvan. Alleen de inlandsche bevolking, de Indianen, zooals men haar zeer oneigenaardig in navolging der Spanjaarden bleef noemen, ondervond ook daar bijna nimmer eene betere behandeling. Zij werd verdreven of uitgeroeid, en van toen af ontstond in geheel Noord-Amerika een nimmer tot rust komende verdelgingsoorlog tegen het hoe langer hoe meer verwilderende roode ras.

Wat Engeland gedaan had, beproefden ook andere natiën. Doch noch Nederland, noch Zweden was rijk genoeg in menschen om met goed gevolg dergelijke volkplantingen te stichten. Alleen Frankrijk slaagde daarin in de streken langs den benedenloop der Sint-Laurensrivier en daar benoorden langs de kust. Zoo ontstonden benoorden de groote meeren Canada en de andere Fransche koloniën, die echter in ontwikkeling ver achter bleven in vergelijking met hare Engelsche buren.

De laatsten bleven zich steeds uitbreiden en vormden, nadat ook Nieuw-Nederland en Nieuw-Zweden waren vermeesterd en Engelsch gemaakt, eene aaneengesloten reeks van Europeesche staten langs de kust, met eene bevolking, die minstens even krachtig was en even krachtig voor hare rechten ijverde als die van Engeland zelf. Frankrijk daarentegen breidde zijn gebied wel geweldig uit, doordat Fransche zendelingen en Fransche jagers zich west- en noordwaards wendden naar de wildernissen tot aan de Hudsonsbaai toe en zuidwaards van de groote meeren, ver bewesten het Alleghany gebergte, het stroomgebied van de Mississipi ontdekten en, den vader der wateren afzakkende, gemeenschap tot stand brachten met de golf van Mexico. Daar, aan den mond van de Mississipi, ontstond in het begin der achttiende eeuw, eene nieuwe Fransche nederzetting, die, evenals het geheele stroomgebied van de groote rivier, Louisiana heette. Maar alleen daar was eenige kolonisatie, het overige land bleef de jachtgrond der Indianen en eene haast ondoordringbare wildernis[1].

1 De ontdekking en inbezitneming voor Frankrijk van het Mississipigebied, het eigenlijke Louisiana, valt in de laatste helft der 17e eeuw en was het werk van Canadeesche trappers en van de Jezuiëten. Daarentegen was de stichting der kolonie Nieuw-Orleans het werk van de Mississipi-compagnie van Law en den regent en had eerst in 1718/22 plaats.

Evenmin als de Franschen waren de Spanjaarden in staat het bezit van hunne latere ontdekkingen aan de westkust van Noord-Amerika vruchtbaar te maken. Californië bleef in hun bezit eene uiterst kommerlijke nederzetting.

Reeds sinds lang was de kracht van Spanje gebroken. Engelschen, Nederlanders en Franschen ontrukten het in de zeventiende eeuw een goed gedeelte der West-Indische eilanden. En niet beter stond het met Portugal, dat eerst slechts met moeite zijn Braziliaansch gebied handhaafde tegen den aanval der Nederlanders en later al evenmin als Spanje zijne volkplanting bijstond in het streven naar inwendige ontwikkeling. Alleen ten bate van de moederlanden mochten al die onmetelijke landen vrucht opleveren, welke die beide staten onder hun gezag hielden, en wier gebied beide steeds zochten uit te breiden, totdat aan de Plata-rivier en in het groote middengebergte der Andes de grenzen elkander raakten[1]. Ook Nederland wist niet anders dan handelsvoordeel te trekken uit zijn overzeesch bezit. Het had aan de zuidpunt van Afrika eene kleine volkplanting gevestigd, die niet, als Nieuw-Nederland, bedreigd door machtige naburen, eene schoone toekomst had kunnen tegemoet gaan bij eenige zorg van het moederland. Maar daar werd slechts aan het belang der 'commercie' gedacht, en men liet het Afrikaansche Nederland aan zijn lot over, zoo-

1 Tusschen de Portugeesche bezitting Brazilië, die een tijdlang tot het tegenwoordige Uruguay, de Banda Oriental, zooals men toen zeide, uitgebreid was, en de Spaansche kolonie La Plata, het tegenwoordige Argentinië, lag de merkwaardige stichting der Jezuiëten, Paraguay, welke echter van geen invloed is geweest op de ontwikkeling van Amerika, daar ook de orde de inlanders wel tot arbeid en rust, maar niet tot beschaving dwong.

dat het niet dan uiterst langzaam tot eene zeer beperkte ontwikkeling kwam.

Doch ééne verontschuldiging voor onze voorouders mogen wij niet achterhouden. Geen land zorgde toen eigenlijk voor zijne volkplantingen, zelfs Engeland niet, hoe verrassend snel zijne Amerikaansche koloniën ook opwiesen. Dat laatste was uitsluitend het werk der kolonisten, allerminst van het moederland of de regeering. Intusschen brak in de achttiende eeuw het tijdperk van Engelands opkomst aan. In een strijd, die slechts twee menschenlevens duurde, werd aan Frankrijk zijn pas gevestigd Indisch rijk en tegelijk zijn onmetelijk gebied in Amerika, op een gering, onbeduidend overschot na, ontrukt. Niet alleen Canada en de omliggende landen, maar ook het stroomgebied van de Mississipi. Niemand vermoedde toen wat dat laatste beteekende. Maar dat Engeland met zoo weinig moeite zich de heerschappij verwierf over Indië trok de algemeene aandacht. Dat voor een goed gedeelte nog altijd hoog beschaafd en ontwikkeld land was zóó lang de zetel geweest van een macht, waar iedereen voor beefde, dat men kwalijk begreep hoe het nu, ten prooi aan tal van telkens verrijzende en telkens weder omvergeworpen, elkander heftig bestrijdende Indische staten, een gemakkelijke buit van den overwinnaar van Frankrijk werd. Maar zoomin als eenig ander volk begreep het Engeland van die dagen, dat het, door het bezit van een overzeesch rijk, evenzeer andere *plichten*, als andere *rechten* had op zich genomen. Integendeel nergens bijna was schaamtelooze, buitensporige uitplundering zoo zeer het gevolg van de vestiging van het Europeesche oppergezag als in Indië.

Dat oppergezag was nog kwalijk gevestigd, of Europa, en Engeland in de eerste plaats, leerde dat de nieuwe

wereld aan zijne voogdij ontgroeid was. De Amerikaansche vrijheidsoorlog gaf het aanzijn aan de republiek der Vereenigde Staten, en maar een twintigtal jaren later schudden ook de Spaansche gewesten in Midden- en Zuid-Amerika het juk van het moederland af. 't Duurde niet lang of Brazilië volgde dit voorbeeld, en alleen de West-Indische eilanden, Canada en wat daarbij behoorde, en enkele stukken gebied in Midden- en Zuid-Amerika bleven in het bezit van Europeesche mogendheden. Zelfs werd één eiland, het rijke Haïti, de prooi der negerslaven, die hun kluisters verbroken hadden en daar bewezen dat vrijheid alleen nog geen beschaving brengt. Trouwens, ook de nieuwe Spaansche en Portugeesche staten van Midden- en Zuid-Amerika vervielen reeds tijdens hun vrijheidsoorlog in eene verwarring, die genoeg aantoonde, hoe weinig rijp ook daar de nieuwe maatschappij nog was voor zelfbestuur, over hoe weinige elementen van beschaving zij beschikten. Dat stak te sterker af tegen den weldra snel toenemenden bloei van de groote Engelsch sprekende noordelijke republiek, die nog vóór de achttiende eeuw ten einde was, bewijzen genoeg had geleverd, hoe zij volkomen berekend was voor de taak, die haar weggelegd scheen, die van draagster der beschaving in de noordelijke helft van de nieuwe wereld.

Intusschen was in Oost-Europa eene andere nieuwe wereld zich begonnen te ontwikkelen: Rusland begon zich de Europeesche beschaving eigen te maken. Die merkwaardige beweging, welke wij zoo moeilijk kunnen begrijpen, omdat zij een zoo geheel eigenaardig karakter bezit, en die ook thans nog niet is afgeloopen, was aangevangen in denzelfden tijd, de tweede helft der 16^{e} eeuw, dat de Russen het land hunner vroegere Mongoolsche verdrukkers, Noord-Azië, met uiterst geringe middelen en even geringe in-

spanning aan hun grondgebied toevoegden. Het laatste had plaats in denzelfden tijd dat de Engelschen, Nederlanders en Franschen hunne overzeesche bezittingen begonnen te verwerven, maar trok in het geheel niet de aandacht der tijdgenooten. Dat was geen wonder trouwens, want vooreerst wist de toenmalige Europeesche wereld vrij wat minder van Rusland dan wij tegenwoordig van China, maar daarenboven werd het gewonnen gebied meer dan twee eeuwen lang uitsluitend gebruikt als verbanningsoord voor meer of min schuldige misdadigers en gold het voor een land, dat voor de beschaving geen enkel nut kon opleveren. Maar de inwendige verandering van Rusland oefende reeds in de achttiende eeuw grooten invloed op Europa uit. Hier kan ik daarbij niet stilstaan, ik kan hier slechts herinneren, hoe Rusland, reeds door zijne ligging geïsoleerd, in de Middeleeuwen ook daarom buiten den invloed van het overige Europa bleef, omdat het het Christendom en wat het daarmede van de beschaving deelachtig werd, ontvangen had van het Grieksch-Romeinsche rijk van Constantinopel, en zoo bijna even vijandig tegen de Latijnsch-christelijke wereld van het westen overstond als de wereld van den Islam. Daarop was de Mongolenheerschappij gekomen en had het nog meer van Europa vervreemd. Zoo stond Rusland, toen het die heerschappij had afgeworpen, in het begin der eeuw geheel geïsoleerd, omringd door volken, wier minachting het met fellen haat beantwoordde, Duitschers, Zweden en Polen, en door Turksche en Tartaarsche barbaren, en zonder eenige gemeenschap met de buitenwereld behalve door middel der maar weinige maanden in het jaar toegankelijke noordelijke IJszee[1]. Geen wonder, dat

1 De Mongolen-heerschappij heeft van het midden der dertiende tot het einde der vijftiende eeuw, in het geheel ongeveer twee honderd en vijftig jaren geduurd. In dien tijd is het grootvorstendom Moscow opgegroeid, dat na den ondergang der Gouden-Horde de verovering van Rusland beoosten den Dnjepr gemakkelijk volbracht, maar westelijk door Polen-Littauen en in het zuiden door de Turken en Tartaren aan de Zwarte Zee, in het noordwesten door de Duitschers en Zweden aan de Oostzeekust van alle verkeer met Europa werd afgesloten.

de Europeesche beschaving daar op ongelooflijke bezwaren stiet, toen de vorsten die trachtten in te voeren, en dat een Peter de Groote noodig was om die althans eenigermate te overwinnen. Hij wist zijn land tot een deel der politieke gemeenschap van Europa te maken, maar het duurde tot op den aanvang onzer negentiende eeuw eer het Russische volk eenigszins begon deel te nemen aan het Europeesche leven.

Met dat al, toen die eeuw aanbrak, waren ten oosten zoowel als ten westen van het oude Europeesche beschavingsgebied, nieuwe werelden verrezen, die den invloed dier beschaving ondergingen en aan deze hare ontwikkeling ontleenden. 't Waren de voorteekenen dat zij weldra nog veel sterker uitbreiding zou verkrijgen en dat weldra geen enkel deel der bewoonde aarde zich zou kunnen onttrekken aan haren invloed.

III.

Een onnoemelijk aantal ontdekkingen en uitvindingen op het gebied der natuurwetenschap en de toepassing daarvan op het maatschappelijk leven hebben in de negentiende eeuw aan de Europeesche beschaving de middelen verleend om zich veel sneller te ontwikkelen en haar gebied veel sneller uit te breiden dan ooit vroeger mogelijk was geweest. Daarenboven was, onmiddellijk voor die eeuw begon, de groote verandering in het staat-

kundig en maatschappelijk leven der Europeesche volken aangevangen, die men de revolutie pleegt te noemen. Alleen reeds die geheele verandering van begrippen en denkbeelden had de Europeesche maatschappij en al wat daarmede in verbinding stond geheel gewijzigd. De levensvoorwaarden werden anders: de bevolking nam overal merkwaardig toe, in sommige landen verontrustend snel. Duizenden moesten leven, waar vroeger slechts voor honderden plaats was geweest. Dat bewoog velen een nieuw vaderland te zoeken aan de overzijde van den oceaan, eerst bijna uitsluitend in de Vereenigde Staten, later in tal van andere landen, in Amerika, in Australië, in Zuid-Afrika, overal waar ruimte was voor degenen, die in Europa geen plaats meer hadden. Dat werd bovenal bevorderd door de steeds gemakkelijker en korter wordende nieuwe gemeenschapswegen. Zonder twijfel heeft dat er krachtig toe bijgedragen om den invloed van Europa op de overige wereld machtig te versterken.
Noord-Amerika bleef daardoor en door de steeds drukker wordende gemeenschap, met Europa één enkel beschavingsgebied. Tezamen oefenden beiden op de overige wereld een druk uit, waaraan geen andere cultuur kon weerstand bieden. Al die oorzaken tezamen hebben bewerkt, dat de Europeesche beschaving zich zoozoer kon uitbreiden, dat in weinige tientallen van jaren de geheele wereld onder haren invloed kwam. Laat ik die uitbreiding nog even schetsen en trachten haar te karakteriseeren.

In Noord-Amerika begon tegen het einde der voorgaande eeuw de kolonisatie van het bergland, dat tot nog toe de grens vormde van het beschavingsgebied langs de kust der Atlantische zee. Toen dat was geschied, en daar waren maar weinige jaren voor noodig, daalden de Amerikanen af in het onmetelijke land ten westen der Alle-

ghanies, dat tot nog toe alleen door jagers en zendelingen was bezocht en slechts tot woonpiaats diende aan rondzwervende Indiaansche stammen, het stroomgebied der Mississipi, dat krachtens het recht des overwinnaars aan Frankrijk, was ontnomen en als natuurlijk aanhangsel der koloniën aan de kust werd beschouwd. Over dat land verspreidden zij zich in steeds toenemend getal, des te sneller, naar mate de beschaving hun meer hulpmiddelen aan de hand deed. De Indianen werden verdreven of uitgeroeid en hunne jachtgronden werden de woonplaatsen van vele, steeds aangroeiende millioenen blanken, in het zuiden, helaas, ook van hunne negerslaven. De verliezen, welke de verplaatsing dezer massa's aan de oude, Atlantische staten berokkende, werden in een oogwenk aangevuld door een alle jaren dichter wordenden stroom van landverhuizers uit Europa en door een niet minder sterken aanwas van de eigen bevolking. Tegen het midden der eeuw scheen de grens van het kolonisatie-gebied bereikt, want achter het Rotsgebergte in het noorden en de schijnbaar ondoordringbare bosschen in het zuiden lag het gebied, dat eens aan Spanje en thans aan Mexico behoorde. Maar de Amerikanen stoorden zich geen oogenblik aan het staatkundig beletsel, en toen de bezitter tegenstand bood, kostte het hun maar luttele moeite om hem te dwingen tot den algeheelen afstand van al het land tot aan de Stille Zuidzee. In enkele jaren ontstond daar, in Californië, in Oregon, in Nieuw Mexico een Nieuw Amerika, dat weldra door de nieuwe gemeenschapsmiddelen in nauwe verbinding was gebracht met het overige land. Zoo werd het geheele wijde Noord-Amerikaansche continent in cultuur gebracht, en de woonplaats van eene bevolking, die met ongekende snelheid aanwies. De vermeerdering had zoo snel plaats, dat spoedig het voor

een oogenblik dreigende gevaar verdween, dat althans in het westen de blanke bevolking overvleugeld zou worden door de talrijke vreemde, vooral Chineesche elementen, die als arbeidskrachten in het land waren ingevoerd. Zoo werd het geheele land voor de beschaving gewonnen[1].

Veel minder sterk was de uitbreiding der blanke bevolking over het Engelsch gebleven noordelijk deel van het Amerikaansche werelddeel, het vroeger Fransche Canada en wat daar achter lag. Daar leverden klimaat en bodem beletselen op, die het zuidelijker land niet kende en maar geringe gedeelten der Europeesche landverhuizing wendden zich naar die betrekkelijk barre streken. Toch werd, met uitzondering van het hooge Noorden, waar de natuur het leven te bezwaarlijk maakt, ook dit uitgestrekt gebied van de Atlantische zee tot aan het Rotsgebergte, in het zuidelijk deel zelfs tot aan de Stille Zuidzee, in cultuur gebracht en de woonplaats eener welvarende blanke bevolking.

Gedeeltelijk waren 't dezelfde redenen die oorzaak waren,

1 In Amerika blijkt het voortdringen der beschaving het duidelijkste uit het opnemen der nieuwe staten in de Unie. Zoolang een gebied nog niet voldoende beschaafd kan heeten om een geheel zelfstandig lid der Unie te zijn, blijft het territorium. Alleen enkele staten zijn om politieke redenen gevormd, voornamelijk tusschen de jaren 1820 en 50, toen het regel werd, dat altoos tegelijkertijd een slavenstaat en een vrije staat werden opgenomen en daarom de verheffing van een gebied tot staat niet zelden werd verhaast. In enkele gevallen, zooals met de Mormonenkolonie Utah, werd die verheffing daarentegen belet, al bestonden er overigens alle gegevens, die de constitutie daarvoor vaststelt. In de eerste dertig jaren na de ontdekking van het goud in Californië en omliggende streken was het toestroomen der Chineezen zoo sterk, dat men gegronde vrees koesterde, dat dezen op den duur in het westen evenzeer de meerderheid der bevolking zouden uitmaken als in enkele zuidelijke staten met de negers het geval was. Evenwel heeft de beperking der immigratie die toeneming belet en voorloopig is het ‘geele gevaar’ in Amerika niet dreigend.

dat ook het tropische deel van Amerika, de eilanden uitgezonderd, grootendeels buiten het gebied der beschaving bleef. Meer echter lag dit misschien aan de veel geringer energie der uit Spanjaarden of Portugezen met negers en Indianen samengegroeide bevolking der oude Spaansche en Portugeesche koloniën[1]. Slechts enkele onder deze, en daaronder vooral die, welke door meer zuidelijke ligging een meer gematigd klimaat bezitten, zooals Chili en Argentinië, kunnen in de verte de machtige republiek in het noorden nastreven, die, sedert zij het groote beletsel harer ontwikkeling, de slavernij, in ééne geweldige inwendige worsteling heeft te niet gedaan, hoe langer hoe sterker druk uitoefent op hare zwakke buren en den politischen invloed van Europa hoe langer hoe meer uit Amerika verdrijft[2]. Reeds heeft zij Spanje al wat het nog in de nieuwe wereld bezat ontrukt en het niets overgelaten dan den roem van de ontdekking.

Terwijl Amerika op die wijze in meerdere of mindere

1 In Mexico heeft de groote hoogte van het plateau aan het land, niettegenstaande zijne ligging, toch het karakter van een niet geheel tropisch land verleend. Daarentegen is het klimaat in het eigenlijke Midden-Amerika, in Guatemala, Honduras enz. en in Venezuela en Noord-Brazilië, vooral in het Amazonen-gebied, een beletsel, dat niet weg te nemen valt. Op de eilanden heeft de zee die bezwaren van de beschaving geneutraliseerd, hoewel het niet te ontkennen valt, dat op de groote eilanden. Haïti in de eerste plaats, maar ook op Cuba, de zwarte bevolking veel lager staat dan op het niet-tropische vasteland.

2 Hoewel de afschaffing der slavernij, die een voortdurende reden tot strijd tusschen de zuidelijke en noordelijke staten was, het ergste beletsel voor de ontwikkeling heeft weggenomen, is het niet te ontkennen, dat in de eerste de verhouding van blanken en zwarten ook tegenwoordig tot zeer bedenkelijke verschijnselen aanleiding geeft, zoodat voorloopig nog lang niet alle redenen zijn weggenomen om voor groote verstoringen der geregelde ontwikkeling te vreezen. Te meer, daar den negers wettige gelijkheid is toegekend, maar die hun feitelijk door de geheele blanke bevolking wordt ontzegd, onverschillig welken trap van ontwikkeling zij bereikt hebben.

wijze er op kan bogen de gelijke te zijn geworden van Europa, breidde dit laatste zijn, daar verloren, gezag uit over de andere werelddeelen. Engeland is daarbij allen anderen volken voorgegaan. Zijne in de achttiende eeuw verworven zeeheerschappij heeft in de negentiende rijke vruchten gedragen. Overal kon het zich onbekommerd vestigen, waar het gemeenschap met de zee kon houden, want alle zeewegen had het in zekeren zin in zijne macht[1]. Zoo heeft het gelegenheid gehad in het verre vijfde werelddeel, op de groote eilanden der Stille Zuidzee, Nieuw-Holland, Nieuw-Zeeland en Tasmanië, waar de Nederlandsche ontdekkers niets voor hadden gedaan dan ze een naam geven, den grond te leggen tot een Australisch Engeland, dat thans een der machtigste leden is van het de geheele wereld omspannende Britsche rijk. Evenzeer heeft het op tal van andere punten, die den toegang tot de zeeën beheerschen, de hand weten te leggen en

1 Zelfs de verovering van Indië is het gevolg van de heerschappij over de zee geweest. Zoodra deze voldoende verzekerd was, in het midden der achttiende eeuw, was het aan geen andere mogendheid mogelijk Engeland te beletten, voortdurend vrije gemeenschap met Indië te houden, terwijl het slechts enkele malen aan de Franschen gelukte in de Indische wateren tijdelijk eene scheepsmacht te onderhouden. Vandaar dat het laatste ernstige gevaar, dat de vestiging der Engelsche heerschappij aldaar bedreigde, tijdens den Amerikaanschen vrijheidsoorlog ontstond, toen de Fransche vloot van Suffren daar tegen de Engelsche opgewassen bleek. Zelfs de ondergang der Engelsche heerschappij in Noord-Amerika was eerst zeker, toen de Fransche vloot den Engelschen den vrijen toegang tot de kust belemmerde, zooals geschiedde bij de capitulatie van Yorktown, toen het Engelsche leger van de zeezijde evengoed was ingesloten als aan de landzijde. Het tijdelijk bezetten van Egypte in 1801 was daarom voor de Napoleontische wereldpolitiek een zware nederlaag; deze kon van toen af nimmer meer trachten den vijanden van Engeland in Indië de hand te reiken. Vandaar het overwegend belang voor Engeland van het feitelijk bezit van het Suezkanaal en van Aden. In de tegenwoordig algemeene politiek is dat bezit van niet geringer gewicht dan vroeger, in de meer uitsluitend tot Europa beperkte, dat van Gibraltar en Malta.

het zoo mogelijk gemaakt om al die bezittingen onder zijn invloed te houden en, het kan niet ontkend worden, daardoor meer en meer voor den invloed der beschaving te openen. Zoo heeft eerst Engelands heerschappij de ontwikkeling van Zuid-Afrika, dat onder Nederlandsch gezag maar tot zeer geringen bloei kwam, mogelijk gemaakt, al kan daar ook de bevolking van Nederlandschen stam het Britsche gezag slechts noode of in 't geheel niet dulden. Maar wat ook het einde moge zijn van de worsteling, die deze daar thans te bestaan heeft, één ding blijft zeker, dat die landen voor goed ontweldigd. zijn aan de barbaarsche inlanders, die daar vroeger meester waren. Voor de beschaving kunnen zij niet meer verloren gaan.

Ook Europa zelf was in deze eeuw het tooneel van veranderingen, die voor deze evenveel overwinningen zijn geweest. De heerschappij van den Islam over het Balkanschiereiland is vernietigd. Grieken en Zuid-Slaven en Rumeniërs zijn aan zijn juk ontrukt en opgenomen in den kring der Europeesche christelijke volkenmaatschappij. Zij kunnen voortaan mede deelnemen aan de gemeenschappelijke ontwikkeling, waar het Turksche gezag hen vroeger van had uitgesloten[1]. En dat is niet

1 De bevrijding van het grootste gedeelte van het Balkanschiereiland van het Turksche juk is nog van veel te jongen datum, om er reeds nu gevolgtrekkingen uit te maken, behalve van zeer algemeenen aard. Maar ontegenzeglijk is zij een allerbelangrijkste overwinning van de Europeesche beschaving, daar niet alleen Griekenland, Rumenië, Servië, Bulgarije en Bosnië binnen het bereik der Europeesehe beschaving zijn gebracht, maar ook dat gedeelte wat nog onder Turksch gezag staat niet meer van deze is afgesloten en de verhouding tusschen de meesters en de onderdanen zeer is veranderd. Over het geheel is de langzame oplossing der Oostersche quaestie, hoe weinig die ook beantwoordt aan de verwachtingen, die velen er op gebouwd hebben, een groote overwinning voor de beschaving, die juist doordat de oplossing zoo langzaam gaat, gelegenheid heeft door te dringen in allerlei landen, waarvan niet te verwachten is, dat zij voorloopig aan het Turksche gezag zullen onttrokken worden. Alleen reeds heb bouwen van spoorwegen moet op die landen een onberekenbaren invloed hebben. Doch hierbij dient alle geduld te worden betracht. Plotselinge overgangen, als b.v. in Bulgarije plaats hadden, waar in 1878 op de in de laatste jaren zeer verzwaarden druk der Turken eene volledige autonomie volgde, waar land noch volk op voorbereid was, hebben de beschaving zelden veel gebaat. Zelfs voor oude cultuurlanden zijn die gevaarlijk genoeg, te meer omdat steeds, vooral in Zuid-Europa, gemeend wordt, dat politieke emancipatie niet onmiddellijk alleen tot verbetering der sociale toestanden zal leiden, maar die ook in eens tot een hoogen trap zal voeren, welke die van het overige Europa evenaart. Dat baart teleurstelling en deze ontevredenheid en verwarring, welke niet dan nadeelig kan wezen voor geregelde ontwikkeling.

het eenige. Want wat zich thans nog van de Islam-wereld staande houdt als zelfstandige macht, zoowel in Europa als in Azië, doet dat alleen met behulp der middelen, welke de Europeesche beschaving aanbiedt, op gevaar af van daardoor de eigenaardigheden van zijn cultuur te verliezen. Dat hulpmiddel, trouwens, hebben sedert de laatste halve eeuw alle landen aangegrepen, die in Azië nog een zelfstandig bestaan zoeken te handhaven. Eén, Japan, met verbazenden, oogverblindenden uitslag, welke dat eenmaal traditionneele land van den onveranderlijken stilstand tot het meest beweeglijke, om niet te zeggen revolutionnaire element in de oostelijke wereld heeft gemaakt[1].

1 Men denke slechts aan de volslagen verandering, welke het gevolg is van Japans overwinning op China, voorloopig weliswaar voornamelijk in de politieke verhoudingen, maar die niet nalaten kan voor den socialen toestand gevolgen te hebben. Bovenal natuurlijk in Japan zelf, waar de grondslagen der oude cultuur reeds zijn aangetast, maar zeker niet veel minder in China, waar de sedert den Opiumoorlog van 1840 steeds sterker geworden druk van Europa, zich thans van alle kanten doet gevoelen. China heeft de Mongolenheerschappij, die er in de dertiende eeuw gevestigd was, in de veertiende kunnen te niet doen, omdat het zijne veroveraars had geassimileerd. Dat laatste is ook het lot geweest der Mandschoe's, die het sedert het midden der zeventiende eeuw onder hunne macht houden. Maar het is niet te denken, dat zelfs het Chineesche conservativisme aan den gemeenschappelijken invloed van Europa en Amerika zal kunnen weerstand bieden, die niet alleen in den oorlog zijne meerderen zijn. De gevolgen, die daarenboven het onder Europeesch gezag en invloed brengen van Achter-Indië hebben kan zijn nog minder af te meten. Het zijn feiten van zoo jongen datum, dat men zich voorloopig van elk oordeel er over moet onthouden. Maar de veranderingen, welke in Indië, ook in Nederlandsch Indië, in de maatschappij plaats hebben, sedert die landen onder Europeeschen invloed, niet alleen onder Europeesch gezag staan, zijn zóó groot, en bedreigen zoo zeer de grondslagen, waarop de oude cultuur in die landen gegrondvest is, dat men, m.i. zonder aarzelen, kan aannemen, dat ook in Achter-Indië op den duur dergelijke veranderingen zullen plaats hebben. Op het oogenblik is Thibet bijna het eenige land van Azië, waar de Europeesche invloed nog niet merkbaar is. En voor hoe lang zal dat nog zijn?

Maar die verandering is nog van veel te jongen datum om er al een zelfs oppervlakkig oordeel over uit te spreken, evenmin als over de gevolgen van de steeds wijdere openstelling van China voor de invloeden van Europa. Van de vele raadselen, waarvoor de gebeurtenissen der laatste dertig jaren ons gesteld hebben, is dat Oost-Aziatische misschien wel datgene welks oplossing de meeste moeilijkheden met zich brengt, niet het minst omdat goede waarneming daar tot nog toe bijna onmogelijk en omdat onze kennis van Oost-Azië nog zoo gering en van zoo jongen datum is. Dat is veel minder het geval met Britsch Indië en met onzen eigenen Oost-Indischen archipel. Toch is ook daar het betrekkelijk plotseling binnendringen der Europeesche beschaving in de laatste vijftig jaren een feit, waarvan de gevolgen niet te berekenen zijn. Die van den Islam, dien de Europeërs er nevens de oude Hindoe-beschaving gevestigd vonden, stond daar zooveel dichter bij, dat zij zich gemakkelijk aangepast had aan de bestaande toestanden. Maar die van Europa staat tegenover beide even vreemd. Dat heeft het gevolg gehad, dat de oude maatschappelijke instellin-

gen er zijn geschokt, dat, bij de meer ontwikkelde klassen althans, zeden en denkbeelden in vele opzichten zijn gewijzigd, terwijl toch klimaat en bodem en vooral historisch verleden aan het oude doet hechten. Zoo is terugkeer tot het verleden niet meer mogelijk, terwijl de vraag is, hoe moet worden voortgegaan. De Europeesche heerschers, die langzamerhand zijn gaan inzien, dat het oude stelsel, om de kolonie eenvoudig als eene bezitting of liever als buit te beschouwen, onhoudbaar was, die zich langzamerhand hunne verantwoordelijkheid zijn bewust geworden, hebben eindelijk begrepen, hoe zwaar de verantwoordelijkheid is, die zij door hunne overheersching op zich hebben geladen. Waarlijk, niet licht te ontwarren is ook dit raadsel. Er moet gezorgd worden, dat de invoering der Europeesche beschaving niet verderfelijk zij aan volken, die onder geheel andere invloeden zijn opgegroeid; er moeten middelen gevonden worden om haar, die te huis behoort in het gematigde klimaat van Midden-Europa, aan te passen aan eene maatschappij, die in tropische landen zich heeft gevormd. Datzelfde geldt, in misschien nog ruimer mate, van Noord-Afrika, waar in het gebied der oude Barbarijsche roofstaten eene nieuwe Europeesch-Muzelmansche maatschappij wordt opgekweekt. Want afstamming en eigenaardigheid van leven en godsdienst leveren daar nog veel grooter beletsel bij de inlanders op. Niet minder raadselachtig blijft de toekomst van het oude Egypte, waar reeds sedert bijna honderd jaar proeven worden genomen, door inlandsch en vreemd gezag, om de Europeesche beschaving te enten op den ouden stam en daardoor een nieuwe krachtig bloeiende plant te verkrijgen. En reeds is ook in het, tot voor een goed menschenleven haast onbekende en om zoo te zeggen ondoordringbare binnenland van Afrika, bijna geen plek

meer, waar Europa de hand niet op heeft gelegd en begonnen is zijne beschaving in te voeren. De vraag is maar, welken invloed dat binnendringen van een zeer ontwikkelde cultuur in landen zal hebben, waar de bevolking nog in zeer primitieve toestanden verkeert, bijna te primitief zelfs voor het opnemen der Islam-beschaving. In Noord-Amerika is gebleken hoe dat de ondergang van bijna het geheele ras der inboorlingen heeft tengevolge gehad, en de wijze waarop de blanke beschavingsverspreiders in Afrika plegen op te treden is al even weinig bemoedigend voor hen die het zwarte ras voor dat lot willen behouden. Er komt bij, dat dat ras eigenschappen bezit, welke het meer dan een ander geschikt maakt voor het ontginnen van zijn werelddeel, al is het daarom nog niet ontwikkeld genoeg om opgenomen te worden in eene maatschappij op Europeeschen grondslag. En 't is daarenboven de vraag, of het eigenlijke tropische Afrika zich niet nog veel minder zal leenen voor het vormen van zulk eene maatschappij dan het tropische Amerika. Nog meer, of, als de Europeërs er blijven grijpen naar dezelfde middelen als de blanke Amerikanen tegenover het roode ras gebezigd hebben en het zwarte continent dientengevolge ontvolkt raakt, Europa in staat zal zijn de bevolking aan te vullen. En als dit geen van beide plaats heeft, dan is het vooruitzicht, dat in Midden-Afrika een wereld van plantage-staten met meer of min erkenden slavenarbeid zal ontstaan, waarlijk geen vooruitzicht dat een aanwinst belooft voor de beschaving. Waarlijk, die plotselinge uitbreiding van het Europeesch beschavingsgebied over de andere werelddeelen en vooral over de tropische landen, in de laatste helft onzer eeuw, is van heel wat gewichtiger aard dan de vestiging der handelsnederzettingen, die haar heeft voorbereid. Maar

zij heeft plaats gehad en blijft rusteloos voortgaan. Het nageslacht zie toe hoe het zich redde uit de daardoor in het leven geroepen dilemma's!

Vrij wat gemakkelijker is de taak, die Rusland in de negentiende eeuw te vervullen heeft verkregen. Na de voorbereiding in de achttiende eeuw is het in de negentiende zich met steeds toenemende snelheid gaan ontwikkelen, en de beschaving van het overige Europa zich eigen gaan maken, zonder daarom die eigenaardigheden te verliezen, welke het tot een ander land maken dan de overige deelen van ons werelddeel. Dat is vooral sedert het midden dezer eeuw merkbaar, sedert de bevolking van het groote land is begonnen toe te nemen met eene snelheid, die anders alleen in Amerika of Australië is waar te nemen, eene toename, die gelijken tred schijnt te houden met de ontwikkeling der hulpbronnen, welke het in zijn bodem bezit[1]. En dat, terwijl het geen land-

1 De bevolking van Rusland sedert den dood van Peter den Groote is bijna vertiendubbeld. Daarentegen is de oppervlakte van het rijk slechts met ruim een vierde toegenomen. De bevolking is nl. van 13 tot 129 millioen gestegen, de oppervlakte slechts van ongeveer 14 millioen vierkante werst tot ruim 19 1/2. Bij beide factoren begint de vermeerdering eigenlijk eerst met Katharina II (1762), toen het rijk ongeveer 19 millioen inwoners telde. De bevolking bedroeg bij haren dood (1796) 36 millioen, in 1851 67, thans 129. Bij den dood van Katharina waren een deel van Polen en West-Rusland en de Krim aan het oude gebied toegevoegd, in 1850 een ander deel van Polen, Finland, Bessarabië en stukken van Centraal-Azië en den Kaukasus; thans omvatten de nieuw veroverde landen, behalve het overige van den Kaukasus en Centraal-Azië, nog het Amoergebied, alles zeer zwak bevolkte gewesten. De ontzaglijke vermeerdering in de laatste vijftig jaar, bijna eene verdubbeling, is dus maar weinig aan de uitbreiding van grondgebied toe te schrijven. Hetzelfde verschijnsel trouwens is in de Vereenigde Staten op te merken, waar zich ook het geval voordoet, dat de kolonisatie over land plaats heeft, waarop alleen de eerste kolonisatie van Californië een uitzondering maakte. Het groote verschil tusschen beide landen is, dat bij de kolonisatie in Amerika de emigratie uit de oude naar de nieuwe landen gepaard gaat met een nog steeds aanzienlijke emigratie uit Europa, welke in Rusland volkomen ontbreekt, dat geheel op zijne eigen krachten is beperkt.

verhuizers ontvangt, maar alleen uitzendt, in noemenswaardigen getale alleen naar het gebied, dat het in Azië heeft verworven. Ook die gebiedsuitbreiding is geheel eigenaardig en anders dan die der overige Europeesche volken. Geen van deze kan de bevolking, welke het buiten Europa onder zijn gezag brengt, tot landgenooten maken. Zij kunnen ze misschien opheffen tot gelijke hoogte als zij zelve bereikt hebben, alhoewel dat tot nog toe nergens is geschied, maar zelfs de stoutste verbeelding kan zich niet denken, dat ooit een Javaan een Nederlander zal worden, of zelfs een Hindoe een Engelschman, al zijn de beide laatsten van denzelfden Indo-Europeeschen stam. Maar dat de volken van Midden-Azië en van den Kaukasus Russen worden, al zij het dan ook een eigenaardig soort Russen, dat schijnt volstrekt niet ondenkbaar. Voor een deel ligt dat zeker aan het feit, dat de uitbreiding van Rusland over land plaats heeft. Evenzeer als in de Middeleeuwen de Duitsche kolonisatie vele Slavische landen verduitschte en Pruisen maakte tot een zoo echt Duitsch land als Beieren of Zwaben, maakt ook de Russische kolonisatie die Noord- en Midden-Aziatische landen tot deelen van Rusland. Zelfs waar de uitbreiding gewelddadig is geweest en het verzet der bevolking krachtig, voegen zich de onderworpenen weldra met betrekkelijk gemak naar den nieuwen toestand. De eigenaardigheden van het Russische volkskarakter, dat, als bij alle Slavische volken, in vele opzichten meer Aziatisch dan Europeesch is, maken dit natuurlijk nog gemakkelijker. Doch ook hier schiet de waarneming nog te zeer te kort en is

van nog te jongen datum, om reeds nu met eenig vertrouwen gevolgtrekkingen te maken. Maar dat die kolonisatie, gepaard gaande met eene zekere assimilatie der inlandsche bevolking, ons niet minder groote verrassingen kan brengen, niet alleen ten opzichte der staatkunde maar ook van de beschaving in het algemeen, dan de verbreiding der blanken in Amerika heeft opgeleverd, dat durf ik gerust voorspellen. Maar ik begeef mij niet gaarne op het gebied van het gissen. De geschiedenis, ook van het jongste verleden, berust op waarneming, en de toekomst, ook niet de naaste, laat zich niet waarnemen. Doch al kunnen wij dat niet, wij kunnen wel eene gevolgtrekking maken uit hetgeen wij in de laatste halve eeuw hebben zien gebeuren.

Die gevolgtrekking is deze: in den loop onzer negentiende eeuw heeft de Europeesche beschaving door middel van de vestiging van het gezag, of althans van den invloed van den Europeeschen stam, den geheelen aardbol onder haar bereik gebracht. Zij is onbetwist meesteres geworden in landen, wier naam kwalijk aan onze overgrootouders bekend was. In Amerika en Australië is zij geheel inheemsch geworden en evenzeer in enkele streken van Afrika. In Azië heeft dat in sommige deelen ook plaats gehad, in andere is de beschaving er zoozeer doorgedrongen, dat de bevolking haar niet meer missen kan, al is zij haar niet eigen geworden. In andere, met name de Islamlanden, begint de tegenstand tegen haar hoe langer hoe meer te verflauwen, niettegenstaande tijdelijke opvlammingen van fanatisme. Haar volkomen zegepraal schijnt slechts een quaestie van tijd. Welnu, het feit, dat dat alles heeft plaats gehad binnen eene zoo korte tijdsruimte, dat feit geeft ons het recht om te zeggen, dat er op dit punt, althans zoover de menschelijke ge-

heugenis strekt, nimmer een zoo groot verschil is geweest tusschen den toestand van het begin en dien van het einde van eene eeuw. Zonder twijfel kan ik dat wel het sterkst sprekende punt van verschil noemen, dat er tusschen het begin en einde der negentiende valt op te merken. En alleen dat en niet meer heb ik willen aantoonen. In hoeverre die uitbreiding der beschaving een feit zal zijn om op te roemen, in hoeverre zij zal dienen tot vermeerdering van het geluk van het menschdom in het algemeen, dat, ik heb het gezegd, is eene vraag, die ik hier niet heb te beantwoorden en die ik wel durf zeggen, dat niemand kan beantwoorden. Maar laat ons hopen, en, voeg ik er bij, wij durven hopen, dat zij blijken zal ten zege te zijn! Dat zij zoo!

P.L. MULLER.

De ‘Musyck-boecken’ in het bezit van Const. Huygens.

In de Correspondance et oeuvre musicales de Constantin Huygens publiées par W.J.A. Jonckbloet et J.P.N. Land[1] wordt in de voorrede p. XXXI getracht een denkbeeld te geven van de rijke verzameling muzikale werken eens in het bezit van Huygens, door mededeeling van eenige titels van boeken voorkomende in den catalogus der bibliotheek van ‘Const. Huygens’ in 1701 te Leiden bij B. van der Aa geveild. In dit lijstje valt ons in de eerste plaats op, dat er een boek in voorkomt (Hammerschmidts Kirchen und Tafel Music) verschenen in 1692, dat dus onmogelijk door den reeds in 1687 overleden Huygens kan zijn gekend. Dat bezwaar is natuurlijk ook door prof. Jonckbloet gevoeld; hij wil het oplossen door de mededeeling, dat de bibliotheek van Huygens na zijn dood in het bezit zijner drie zoons gekomen, door dezen vermeerderd is geworden en eerst na h u n dood onder den hamer kwam. Van dat gemeenschappelijk bezit en van die vermeerdering is evenwel van elders niets bekend en waarschijnlijk wordt daarvan in die voorrede dan ook slechts hierom gesproken, omdat een boek van 't jaar 1692 genoemd wordt.

Verder is het nog zeer opvallend, dat het lijstje zoo

1 Société pour l'histoire musicale des Pays-Bas. - Musique et musiciens au XVIIe siècle. Leyde 1882.

uiterst klein is. Slechts veertien werken worden opgenoemd en daaronder zijn nog eenige, als Meursius' 'Authores varii de Musica' en Meibom's 'Antiquae Musicae Authores Septem', die in bijna geene enkele eenigszins uitgebreide boekverzameling in de tweede helft der 17e eeuw ontbraken en waarvan het bezit den eigenaar volstrekt niet als een muzikaal man zou aanwijzen. Geen enkel werk van de groote Nederlandsche musici wordt vermeld, geen Sweelinck, geen Ban e.a. Indien inderdaad Huygens geene andere muzikale werken dan die veertien zou hebben bezeten, dan zou hij zeker niet de groote muziekkenner zijn geweest dien de 'Correspondance et oeuvre' ons doen kennen.

Wanneer men nu dien geëxcerpeerden auctie-catalogus van 'Const. Huygens' zelf vóór zich heeft[1], dan bemerkt men spoedig hoe deze zwarigheden uit den weg zijn te ruimen. Immers, de in 1701 geveilde bibliotheek was niet die van onzen dichter Constantijn, noch ook van zijne drie zonen, maar uitsluitend van den éénen zoon Constantijn Jr., gelijk de titel aanduidt: 'Bibliotheca ... Constantini Huygens, Toparchae ab Zuylichem, Dum Viveret à Secretis Guilielmi III. Magnae Brittanniae Regis'. Deze Constantijn Jr. liet bij zijn overlijden, einde October 1697, slechts één zoon na, ook Constantijn geheeten, en ook deze stierf kort daarop, na bij testament[2] van 19 Nov. 1697 zijne moeder Susanna Rijckaert tot universeele erfgename te hebben benoemd. Waarschijnlijk is het dus Susanna Rijckaert die in 1701 die bibliotheek te Leiden in het openbaar liet verkoopen.

De dichter Constantijn bepaalde in zijn bekend testa-

1 Een ex. is o.a. in de Univ. Bibl. te Leiden.

2 Origineel in de Leidsche Univ. Bibl., cod. Hug. 44, no. 3.

ment van 2 Oct. 1682[1] o.a.: 'Myn Bibliotheque, Instrumenten, Printkonst en diergelijcke, sullen mijne Drij Sonen onder haer deelen by Lotinge .... Wat aengaet mijne menighvuldige Compositien in allerhande Soorte van Musique, ende wat ick van die materie van anderen hebbe vergaedert, vertrouwe ick dat de Broeders gaeren sullen laeten volgen aen mijnen Sone Christiaen, dien ick recommandere alles bij een ende in eeren te houden, sonder alienatie van ijets van mijne handt, anders als by Copien, die ick curieuselijck hebbe doen afschrijven, gelovende dat hij daerom somtijts sal koomen aengesocht te werden'.

Na den dood van Huygens, 28 Maart 1687, is volgens dat testament zijne bibliotheek verdeeld. In de origineele scheidingsacte zijner nalatenschap van 9 Dec. 1687, bewaard in de Leidsche Univ. Bibliotheek, cod. Hug. 44, n°. 14, leest men op blz. 23: 'De Bibliotheque, mathematische ende diergelijcke instrumenten, Papiere, Print ende Teeckenkonst, zijnde bij den Heer Van Zuylichem zal^{r}. gelegateert aen sijne drije Soonen, zijn alle deselve albereijts hier vooren onder deselve verdeelt, komt hier voor - Memorie en Niet' en blz. 24: 'De Compositien vande overledene in Musick, als mede alle het geene van die materie van andere auteuren bij den selven is vergadert geweest, is bij de Heer Christiaen Huygens, volgens de gem. Testamentaire dispositie overgenomen, dient hier mede voor - Memorie'.

De wijze waarop die verdeeling van de bibliotheek tusschen de drie zonen heeft plaats gehad, is van den meest eenvoudigen aard. Zij hebben nl. de boeken, althans

1 Volgens het eigenhandig afschrift van Const. Huygens, thans bewaard in de Leidsche Univ. Bibl., cod. Hug. 46, n°. 1 blz. 8. Uitgegeven door A.D. Schinkel, Nadere bijzonderheden betr. Const. Huygens, [I] 1851, blz. 36 vv.

een groot deel daarvan, bij den Haagschen boekverkooper Abr. Troyel in het openbaar laten verkoopen. Wat hen daartoe bewoog, is niet recht duidelijk. Het weinige dat dienaangaande te vinden was, komt voor in eenige brieven van Constantijn Jr. en Christiaan onderling, die eerlang in de Oeuvres complètes de Chr. Huygens tom. IX zullen worden uitgegeven en die mij door de welwillendheid van den Heer Prof. Bosscha in drukproef ten dienste stonden. Zoo schrijft Christiaan aan Const. Jr. 9 Oct. 1687:

> 'Il seroit temps de faire dresser le Catalogue de nos livres de la Bibliotheque. C'est pourquoy si vous le trouvez bon j'en parleray a Troyel, qui a sa boutique dans la grande sale, et est souvent emploiè a de telles auctions. Nous avions trouvè le frere de Rotterdam [Lod. H.] et moy de la difficulté a faire dresser ce Catalogue en sorte que nous eussions un chacun de nous trois le provenu de ses livres, et il proposoit de les mettre en commun. Mais comme je ne croiois pas que vous seriez de cet avis, et qu'il me semble aussi mieux que suum cuique tribuatur, j'ay pensè a un moijen de faire que cela soit ainsi, sans qu'il paroisse pourtant aucune distinction au Catalogue. Mais il faudra que j'en instruise le libraire et que je tiene l'oeil alors qu'il y travaillera. Le frere se plaint plus que jamais de son mal ce qui fait qu'on ne luy peut guere parler d'affaires. Il faudra pourtant faire quelque project pour nostre Partage, et je m'en vay le voir aujourdhuy la dessus.'

Constantijn antwoordt hierop 13 Oct. 1687:

> 'Pour le Catalogue des Livres qu'on vendra je croy aussi qu'il est temps de le faire. Il faut asseurement que chacun connoisse les Siens au Catalogue, et pour cela il y a assez de moyen. Il me semble qu'il faudroit premierement faire un Catalogue par exemple des miens. Puis a chasque classe ou Profession adjouster ceux qui en sont en vostre partage en mettant seulement au premier une etoile ou autre petite marque et ainsi du reste.'

Den 29^{en} Oct. 1687 schrijft Chr. aan Const.:

> 'L'on travaille depuis 7 a 8 jour au Catalogue des livres en quoy l'on suit la methode que i'avois concue et dont les libraires ont accoustumè de se servir quand une mesme auction regarde plusieurs personnes differentes, pour qu'un chacun reçoive ce qui luy appartient. Ils escrivent des nombres au dos des livres et les escrivent avec les mesmes nombres dans le catalogue qu'ils font ou ils distinguent les facultez Theologie Juridici Miscellanei, et marquent sur un registre a part a quels nombres commencent et finissent les vostres les miens et ceux du frere dans

> chaque facultè, selon qu'ils les trouvent dans nos separations dont je les ay instruits. Et jay voulu qu'ils les laissassent tous dans ces separations, en rangeant seulement ensemble dans chacune ceux qui sont d'une facultè. Comme ils ne travaillent que les apres dinees ils en auront encore pour plus de 8 jours. Apres cela ils imprimeront le Catalogue et l'envoieront par tout pendant l'hyver. la vente ne se fera que vers le printemps au mois d'Avril. de sorte qu'il y aura de temps assez pour effacer les *don. auctoris* dont vous aviez escrit à Mad. de Zeelhem car les livres resteront encore icy tout ce temps.'

Hierop antwoordt Const. 3 Nov. 1687:

> 'Pour la vente des livres je ne voy pas quelle raison la doit faire differer jusques au mois d'Avril c'est a dire a cincq mois d'icy. Car l'auction ne sera pas de si grande importance qu'elle fera venir les achepteurs des quatre coins du monde. Il est vray pourtant que le nom et la reputation del Sr. Padre en attirera quelques uns, et je croy qu'il faudra voir si lon ne mettra pas son nom au Titre du Catalogue quoy que la librairie ait esté un peu pillée.'

Binnen het jaar na het overlijden van den verzamelaar, reeds 15 Maart 1688, werd de auctie gehouden. Van die auctie is de catalogus bewaard gebleven in een exemplaar thans in het Haagsche Museum Meermanno- Westreenianum, welks Hoofdbestuurder de Heer Bijvanck mij met de meeste welwillendheid in staat stelde het te excerpeeren. Het is een boekje van 62 blzz. in quarto, vermeldende ruim 3000 titels van boeken en van eenige handschriften. Veel belangrijks wordt daaronder gevonden; een herdruk van het zeldzame stuk zou m.i. in menig opzicht gewenscht zijn.

Uit dezen catalogus nu krijgt men een geheel ander en beter denkbeeld van den rijkdom van Huygens' muziekbibliotheek dan uit dat povere lijstje uit den catalogus van 1701. Het blijkt dat Huygens zeer belangrijke en zeer vele muzikale werken heeft bezeten, zoovele zelfs, dat het de moeite waard werd geacht daaraan eene afzonderlijke rubriek in den catalogus (p. 61-62) te wijden onder het hoofd: 'Musyck-Boecken'. Daar vindt men de werken der groote Nederlandsche en buitenlandsche musici

in groot getal; ook vele werken waarvan in de Correspondance musicale bij herhaling sprake is. De lijst luidt aldus[1]:

> [Catalogus Variorum et Insignium in omni Facultate et Lingua Librorum, Bibliothecae Nob. Amplissimique Viri Constantini Hugenii Zulichemii, etc. Toparchae et dum viveret, Serenissimi Arausionensi Principis Concilii Praesidi. Quorum auctio habebitur Hagae-Comitis in officina Abrahami Troyel, Bibliopolae op de groote Zael van 't Hof. Ad diem Lunae *15*[2] Martius 1688. Hagae-Comitis, Apud Abrahamum Troyel, Bibliopolam, 1688.]

[pag. 61] Musyck-boecken.

A	Italiaensche en Franse Musijck, van 15. verscheyde Autheuren, 7 vol.
C	Italiaensche Idem alle Italiaense, van 14. verscheyde Autheuren, 7 vol.
	Italiaensche En Franse van verscheyde Autheuren, 5 vol.
D	Pseaumes de Claude le Jeune, 6 vol.
E	Les Fantaises d'Eustache du Caurroi, 5 vol.
F	Melodia Olympica, 5 vol.
G	Les Pseaumes de David par Jan Swelinck, 6 vol.
H	Les Livres second par le même, 6 vol.
I	Zangh-bloemsel van Joan Albert Ban, 4 vol.
K	XX. Koninckllijcke Fantasien, van verscheyde Engelsche Meesters, 3 deelen.
L	Cantica Sacra, per Henry du mont, 5 vol.
M	Quadranis de Mathien par A. au conteaux, 3 vol.
N	Choice Psalmes in Musick, 4 vol.
O	Nervi d'Orfeo, 6 vol.

1 Afgedrukt volgens het origineel met de daarin voorkomende drukfouten die meerendeels gemakkelijk te verbeteren zijn.
2 Het cijfer *15* is later bijgeschreven.

P	Musiche Necove di Angelo Notari.
Q	Motecti van vier verscheyde Autheuren.
R	Motecti et Ariae, M.S.
S	Compositien van 6. verscheyde Italiaensche Meesters.
T	Roselijns Ooghjes door Pannekoeck, 5 deelen.
V	Sacri Concentus Hodimontii, 6 vol.
W	Tablatura voor de Luyt, door drie verscheyde italiaense Meesters.
X	Tablature de Luth Differens Autheurs.
Y	Pratum Musicum Emanuelis Hadriani.

Z	Tablature de Luth de Differens Autheurs.
A A	Thesaurus Harmonicus Laurencini.
B B	Missa ad Placit. par Claud. le Jeune, et Missa pro defunctis Eustachio de Caurroi.
C C	Les Pseaumes de Godeau, par Henri du Mont, 4 vol.
D D	Les Odes d'Horace en Musique, 4 vol.
E E	Airs fur die Phiool, 5 theil.
F F	Airs de Differens Autheurs Joints Ensemble.
G G	Arie a voce Sola van 3 verscheyde Italiaensche Meesters.
H H	Pseaumes avec la Tablature du Luth, par Denis Cagnet.
I I	Airs avec la Tablature du Luth, par J. Boyer et autres.
K K	Arie a voce Sola, door 16. verscheyde Meesters.
L L	Clio di Gio de Haze, 4 vol.
M M	Engelse Musijck voor de Phiool, 5 deelen.
N N	Hymnes de l'Eglise pour l'Orgue par Titelouze.
O O	Le Magnificat pour l'Orgue par le même.
P P	Tablature du Luth, par du Faut.
Q Q	Triumph-Liedt vande slagh van Vlaenderen, 5 deelen.
R R	Madrigali a Due voci, 2 vol.
S S	Cansonette a un et Due voci, M.S.
T T	Select Psalms of Robbert Taylor.
V V	Canzonette Amorose di Gio. van Geersom, 4 vol.
W W	Airs de Differens Autheurs, a deux part. 2 vol.
X X	Konstigh Speel-toneel, door Pieter Meyer, 2 deelen.
[pag. 62] Y Y	Tablature de Guitarre par Franc. Corbetta.

Z Z	Pseaumes et Airs de Claude le Jeune, 6 vol.
A 1.	Balletti a tre voci Gastoldi, 3 vol.
B 1.	Receuil des vers Mis en Musique, par Metru, 5 vol.
C 1.	Delitie Musicae Nicolai Haszen, 6 vol.
D 1.	Airs de differens Autheurs.
E 1.	Vilanelle di Luca Marensio, 3 vol.
F 1.	Chansons pour Danser, et pour boire, 11. vol.
G 1.	Konstigh Speeltoneel, door Pieter Meyer, 2 deelen.
H 1.	Airs a quatre par la Roche, 4 vol.
I 1.	Airs de Cour a 4. et 5. d'Estienne Moulinier, 5 vol.
K 1.	l'Alphahet d'And. de Rosiers, 4 vol.
L 1.	Airs de Cour a 4. de Chancy, 4 vol.
M 1.	CL. Pseaumes a 4. de Gaudimel, 4 vol.
N 1.	Airs de Cour a 4. de Fr. Richard, 4 vol.
O 1.	Airs a 4. de Gantez, 4 vol.
P 1.	Airs a 4. par M. Quinot, 4 vol.
Q 1.	Airs a boire et serieux, par M. Sicard, 4 vol.
R 1.	Tresor de Musique d'Orlande de Lassus, 5 vol.
S 1.	Cinquante Pseaumes de David, par Desportes, 6 vol.
T 1.	Engels Speeltoneel, 2 deelen.

V 1.	Euterpe, of Speel-Godinne, door J. van Eyck, 2 deelen.
W 1.	Madrigalli van Horatio Tarditi, Casentini et Facho, 5 vol.
X 1.	Madrigali Spirituali d'Amiano Olmi, 4 vol.
Y 1.	Madrigali a 5 voci di Tarditi, 6 vol.
Z 1.	Madrigali a 2, 3, 4. et 5. Voci d'. Amb. Cremonese, 5 vol.
A 2.	Madrigali del Medesimo, a 1, 2, 3, 4, 5. et 6. 6 vol.
B 2.	Cantica Sacra Henri du Mont, 5 vol.
C 2.	Madrigali a 2. et 3. per Mart. Pesenti, 4 vol.
D 2.	Madrigali del Medesimo a 2, 3, 4, 5. Libro Terzo, 6 vol.
E 2.	Madrigali del Medesimo Libro Quarto, 9 vol.
F 2.	Madrigaletti a 3. del Cavaliere Merula, 4 vol.
G 2.	Madrigali di Gio Rovetta Libro Terzo, 4 vol.
H 2.	Madrigali di Martini Pesenti, 4 vol.

Behalve deze ‘Musyck Boecken’ die afzonderlijk worden vermeld, vindt men in dien catalogus ook nog de titels van een aantal boeken over muziek, in 't bijzonder over de theorie, verspreid tusschen de overige boektitels, meerendeels onder de ‘libri miscellanei’. Deze alle nauwkeurig aan te wijzen is niet wel doenlijk voor een leek op muzikaal gebied, wiens bedoeling het slechts kan zijn de aandacht der deskundigen op de verzameling te vestigen en die het aan dezen moet overlaten daarmede verder te handelen zooals gewenscht zal blijken te zijn, vooral ook te beoordeelen of er voor de muziekgeschiedenis eenige winst uit deze lijst van titels te behalen is. Voorzoover de titels gemakkelijk konden worden herkend, zijn het de volgende:

pag. 24, n°. 215.	Stapulensis Arithmetica, Musica, etc. Folio.
pag. 25, n°. 246.	Morley Introduction to practical Musicke. Lond. 1608. Folio.
pag. 25, n°. 258.	Artusi Arte del Contraponto, Venet. 1598. Folio.

pag. 30, n° 138.	Tigrini Compendio della Musica, Venet. 1602. 4°.
pag. 31, n°. 160.	Butler Principles of Musik, Lond. 1636. 4°.
pag. 31, n°. 182.	Lavoye, Traitté de Musique, Par. 1656. 4°.
pag. 32, n°. 213.	Maillart des Tons et Modes de la Musique, Tourn, 1610. 4°.
pag. 37, n°. 423.	Table pour Aprendre a toucher le Theorbe par Angelo Michele, par. 1669. 4°.
pag. 39, n°. 500.	Luigi Dentice della Musica. 4°.
pag. 39, n°. 501.	Brunker upon Descartes Musick, Lond. 1653. 4°.

pag. 41, n°. 568.	Fabri Musica Demonstrata, Para 1552. 4°.
pag. 43, n°. 22.	Salmon Essay of Musick. 8°.
pag. 44, n°. 81.	Magiri musica. 8°.
pag. 48, n°. 321.	The praise of Musicke. 8°.
pag. 52, n°. 566.	Airs de Differens Autheurs, 8 vol. 8°.
pag. 52, n°. 586.	Simpsons Practical Musick. 8°.
pag. 54, n°. 31.	l'Art de bien chanter. 12°.
pag. 58, n°. 284.	Receuil des plus beaux airs, 3 vol. 12°.

Men ziet, de verzameling muziekwerken van Const. Huygens was rijk, veel rijker dan in de Correspondance et oeuvre werd aangenomen. Opnieuw wordt hier een bewijs gevonden voor de buitengewone veelzijdigheid en den kunstzin van onzen vermaarden dichter.

S.G. DE VRIES.

Eene onuitgegeven lijst van woorden, afkomstig van zigeuners uit het midden der 16de eeuw.

Eenigen tijd geleden berichtte mij de heer prof. Blok, dat in den inventaris van het archief der familie van Ewsum, uitgegeven door den heer Mr. C.P.L. Rutgers[1], een klein handschrift wordt vermeld onder den naam van *clene gypta sprake*[2]. De heer Rutgers teekent daarbij aan, dat het schrift voor een deel is van Johan van Ewsum, een bekend edelman in de Groningsche Ommelanden, die in 1570 overleed. Dit vocabularium kan derhalve ongeveer in het midden der 16de eeuw zijn opgesteld. Laat men één in Engeland verschenen lijstje, dat van 1547 moet zijn[3], buiten rekening, dan was tot dusverre het oudste dat van Bonaventura Vulcanius, uitgegeven in 1597. Nu echter zou er kans bestaan, dat voortaan het hieronder afgedrukte lijstje van van Ewsum als het oudste moest worden beschouwd. Volstrekte zekerheid kan men daaromtrent niet verkrijgen. Want het lijstje van Vulcanius is misschien reeds lang vóór 1597 opgesteld, en van dat van van Ewsum kan men alleen dit stellig beweren dat het dateert van vóór 1570. Hoe

1 's-Gravenh. 1899.
2 Zie blz. 28, onder no. 187*b*.
3 Zie het art. *Gipsies* in de *Encyclop. Brit.*

het zij, reeds om den ouderdom verdient het stellig te worden uitgegeven. Het bestaat uit ongeveer 50 kleine artikelen, meest losse woorden en ook enkele kleine zinnetjes, waarvan één zonder vertaling. De geheele inhoud staat op ééne zijde van een kwarto-blad. Ik zal dien inhoud hieronder zoo nauwkeurig mogelijk laten afdrukken, en in eenige aanteekeningen de waarde er van trachten aan te duiden. Ik zal daarbij telkens verwijzen naar eenige werken die aan alle beoefenaars der Zigeunertalen bekend zijn, en niet herhalen wat reeds meer dan eens door de meesters der wetenschap is uiteengezet. De voornaamste van die werken zijn:

Pott, *Die Zigeuner in Europa und Asien*. Twee deelen (1844-1845), aangehaald als: P. 1 en P. 2.

Paspati, *Études sur les Tchinghianés ou bohémiens de l'empire ottoman* (1870), aangehaald als: Pasp.

Miklosich, *Ueber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*. Twaalf verhandelingen (1872-1880), aangehaald als: M. 1-12.

Pischel, *Beiträge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner* (1894), aangehaald als: Pischel.

Andere werken, die slechts eene enkele maal worden aangehaald, zullen uitvoeriger worden genoemd. Gemakshalve heb ik de artikelen van het lijstje genummerd. Letters die ik niet behoorlijk heb kunnen lezen zijn door een punt aangeduid. De teekens voor *u* en *n* zijn in het handschrift alleen daardoor onderscheiden dat het eerstgenoemde van twee punten is voorzien; in dezen afdruk vindt. men *u* en *n*. In de noten wordt bij algemeen bekende woorden alleen verwezen naar de artikelen bij Pott en Miklosich, waaronder die vormen worden behandeld. Voor zooverre zij aanleiding geven tot bijzondere opmerkingen, vindt men er gewag van in het *Naschrift*.

Clene gypta sprake

1e kolom.

1. *maru* dat is broet[1]
2. *ghil* botter[2]
3. *maes* dat is vlees[3]
4. *kiral* dat is kees[4]
5. *kanij* dat issen eēhorn[5]
6. *retsa* dat issen ent vogel[6]
7. *pappin* en gās[7]
8. *sogga* dat issen rock[8]
9. *irach hāij* dat issen wambes[9]
10. *kiragh ha* is en scho[10]
11. *galeuag* issen hose[11]
12. huet dat is *stadij*[12]
13. *luvina* dat is beer[13]
14. *koestrin* dat issen rinck[14]
15. *plaegsta* dat issen kappe[15]
16. *khaed* dat issen hempt[16]
17. *graeij* dat issen peert[17]
18. *busenij* dat issen sige[18]
19. *gerackijlij* dat issen schone maegt[19]
20. *hirackilo* dat issen knegt[20]

1 1. Verg. M. 8, 10 *manro*.
2 2. M. 7, 238 *khil*.
3 3. M. 8, 11 *mas*.
4 4. M. 7, 234 *keral*.
5 5. De vertaling, waarin trouwens eene doorhaling voorkomt, is onjuist; er moet staan *dat issen henne*: verg. M. 7, 228 *kahni*.
6 6. M. 8, 52 *raca*.
7 7. M. 8, 29 *papin*.
8 8. M. 7, 193 *čocha*.
9 9. Bedoeld is het woord, dat P. 2, 271 wordt behandeld onder *rachemi*; voor de *i* aan het begin verg. n°. 35.
10 10. M. 8, 84 *triak* (zie verder *Naschrift*.).
11 11. M. 7, 222 *cholov*; de hier vermelde vorm is het mv., waarin de *g* aan het einde overtollig is: *cholová*.
12 12. M. 8, 66 *stadik*.
13 13. M. 8, 7 *lovina*.
14 14. M. 7, 167 *anguštri*.
15 15. M. 8, 46 *plaščos*.
16 16. M. 7, 211 *gad*.
17 17. M. 7, 216 *grast*.
18 18. M. 7, 184 *buzno* (bok, waarnaast *buzni* geit).
19 19. M. 8, 53 *raklo* (waarnaast als fem. *rakli*); *ge-* is waarschijnlijk een overblijfsel van *jek*, een, waarnaast *je* (verg. Liebich, *Die Zigeuner* 122).
20 20. Zie n°. 19 en n°. 35.

21. *horom* dat issen mā[21]

21 21. M. 8, 56 *rom* (waarnaast als fem. *romni*); met *ho* is wellicht bedoeld *hi* (verg. n°. 35).

22. *hiromenij* dat issen frouwe[22]
23. *dae* moer[23]
24. ... *ton* vaer[24]
25. *stāmyr* eē stoel[25]
26. *de mar cotor maro* geeft my eē stucke broets[26]
27. *de mar harde pyaer* geeft my to drincken[27]
28. *de mande palisijuklees* geeft my de handt weder[28]
29. *pernitsa* eē kussen[29]

2e kolom.

30. *siiukel* dat issen hunt[30]
31. *camphana* dat issen klock[31]
32. *khankerij* dat issen kerck[32]
33. *paettraedsij* issen hillig sackramente[33]
34. *tagta* issen suluer schael[34]
35. *yrupuay decka* issen suluer stot deegen[35]

22 22. Zie no. 21.
23 23. M. 7, 198 *daj*.
24 24. Zie het *Naschrift*.
25 25. De laatste letter moet *n* zijn: verg. M. 8, 64 *skamni* en zie het *Naschrift*.
26 26. In plaats van *mar* (waarvan de *r* geheel gelijk is aan die in de beide volgende woorden), moet men lezen *man* dat naast *mande* in den zin van *mihi* voorkomt (P. 1, 229); *de* (M. 7, 197) en *cotor* (M. 7, 244 *kotor*) zijn de juiste vormen, evenals *maro* (zie no. 1).
27 27. In plaats van *de mar* moet men weer lezen *de man*, waarna noodzakelijk een bijzin met *te* moet volgen, en dit voegwoord is hier voorgesteld door *de*. Daarna moet het ww. staan, hier waarschijnlijk in de 1e p. sing. die op w eindigt: voor *pyaer* moet men lezen *pyaeu*. Het woord *har* schijnt overtollig: *de man te piaw* is voldoende (verg. P. 1, 360). *Har* naast *sar* (M. 8,60) beteekent *hoe*, en wordt vaak door een bijzin met *te* gevolgd (verg. M. 12, 102 en Pasp. 472); letterlijk zou er dus staan *da mihi quomodo bibam*.
28 28. *de mande* is zonder fout, en het vervolg bestaat uit *pale* (M. 8, 28), weder, en *džukles*, acc. sing. van *džukel* (M. 7, 209), hond; zie verder *Naschrift*.
29 29. Verg. P. 2, 357 en zie het *Naschrift*.
30 30. M. 7, 209 *džukel*.
31 31. P. 2, 105 *cambana* en zie het *Naschrift*.
32 32. M. 7, 231 *kangeri*.
33 33. M. 8, 33 *patrangi* en zie het *Naschrift*.
34 34. M. 8, 75 *tachtaj*. Ook indien dit woord in verband staat met perz. *tešt*, dan moet men toch erkennen dat het in alle duidelijke voorbeelden uit de taal der Zigeuners eene *ch* heeft, ook in dit voorbeeld uit de 16e eeuw. Dat de *x* in *taxtai* bij Vulcanius zou beteekenen *š*, wordt ook door Pott (2, 287) niet voor het waarschijnlijkste gehouden.
35 35. De *y* waarmede dit woord begint is of het lidwoord fem. sing *i*, of ontstaan uit *hi*, est, dat men in vele vocabularia van Zigeunerwoorden bij een subst. vindt, en dat door de opteekenaars ten onrechte als een deel daarvan werd beschouwd. Met *rupuay* is bedoeld *rupuni*, zilveren (in het fem., het masc. is *rupuno*: M. 8, 58 *rup*). Het volgende znw. is het woord *degen*, dat mij anders als overgenomen woord in de Zigeunertalen niet bekend is.

36. *hiranij* issen jufer[36]
37. *hiraij* issen junker[37]
38. *sastrunijprija* dat issen koper pot[38]
39. *gharou* dat issen suert met suluer gebunnē[39]
40. *schu. ij.* dat issen speet[40]
41. *puska* dat issen vuer roer[41]
42. *fijlatsij* dat issen slot[42]
43. *bareghoule* dat issen lang kleet[43]
44. *kijsij* dat issen budel[44]
45. *kustick* dat issen gordel[45]
46. *thuesnij* dat issen kanne[46]
47. *hijroeck* dat issen boē[47]
48. *iaeck* dat issen vuer[48]
49. *voddros* dat issen bedd[49]
50. *sijvelo* dat is naē[50]

36 36. M. 8, 52 *raj*, fem. *rani*. Voor *hi* aan het begin verg. n°. 35.

37 37. Zie het voorgaande n^{o}.

38 38. *sastrunij* is fem. van *sastruno*, dat eigenlijk *ijzeren* beteekent: verg. M. 8, 68 *šastir*. Het woord *pot* luidt in den nom. *piri*: verg. M. 8, 45; *prija* stelt een acc. voor.

39 39. *gharou* is minder juist voor *charo*: M. 7, 219 *chando*.

40 40. Twee letters zijn in dit woord moeilijk te lezen; de eerste, die na de *u* staat, gelijkt het meest op *m*. Toch vermoed ik dat bedoeld is *schurin*, d.i. *čurin*, een mes, hier als naam voor een wapen, genoemd tusschen een zwaard en een vuurroer: verg. M. 7. 197 *čuri*, en Borrow, *The Zincali* 2, *43 '*churdiña*, dagger-blow, *puñalada*.'

41 41. M. 8, 51 *puška*.

42 42. Verg. P. 2, 392 *fillozin*, 'castell' en de daarbij genoemde vormen, alsmede Liebich, *Die Zigeuner* 134: '*filezzin*, das schloss, das prachtgebäude, der palast.'

43 43. *bare* staat voor *bari*, fem. van *baro*, groot (M. 7, 175), en met *ghoule* is bedoeld het woord dat bij Liebich 138 vermeld wordt als '*gola*, das kleid.'

44 44. M. 7, 242 *kisi*.

45 45. M. 7, 242 *kjuštyk* en zie het *Naschrift*.

46 46. M. 8, 86 *tušni*.

47 47. M. 8, 57 *ruk*; voor *hij* verg. n°. 35, 36, 37.

48 48. M. 7, 225 *jag*.

49 49. M. 8, 94 *vodro*, en zie het *Naschrift*.

50 50. *naē* kan men slechts opvatten als *naem*, doch *sijvelo* kan niet een woord van die beteekenis aanduiden; bovendien zou men verwachten '*dat issen naē*,' naar analogie van de andere artikelen. Waarschijnlijk moet men lezen *sijvela*, d.i. *siwéla*, 3e s. van *siwáwa*, naaien (M. 8, 63); daar in de taal der Zigeuners geen infinitief meer voorkomt, worden vormen van het verbum finitum met infinitieven vertaald (verg. P. 1, 328); voor *naē* moet men dan lezen naī = naien.

De volgende artikelen staan nog op den rand van de bladzijde, links van de eerste kolom.

51. *laben* gaen[51]
52. *ygeer* een hues[52]
53. *atschaeij kera.nij de yae*[53]

NASCHRIFT.

Uit verschillende noten bij de voorafgaande artikelen is reeds gebleken dat er in dit lijstje fouten voorkomen die alleen te verklaren zijn bij de onderstelling dat het een afschrift is. Zoo b.v. *laben* in plaats van **saben** (51), *naē* in plaats van *naī* (50), *yae* in plaats van *gal* (53).

51 51. In plaats van *laben* moet men lezen *saben* (de *l* en de lange *s* gelijken zeer op elkander), eene onzuivere transcriptie voor *džaben*, het subst. verbale van *džawa*, gaan (M. 7, 206).

52 52. M. 7, 237 *kher*; voor *y* verg. n°. 35-37.

53 53. Van dezen zin ontbreekt de vertaling. De letter, die door een punt wordt aangeduid, is of *e* of eene kleine *s*, en *kerasnij* is blijkbaar *grasni*, merrie (M. 7, 216). Het volgende *de* zal evenals in n°. 27 het voegw. *te* voorstellen. In plaats van *yae*, dat niets beteekent, zal men moeten lezen *gal* dat er weinig van verschilt, en dit gelijkstellen met *chal*, edit (M. 7, 217). De *ij* aan het einde der eerste groep van letters moet het lidwoord zijn, behoorende bij *grasni*. Het overblijvende *atschae* zal een vorm zijn van *ačáwa*, dat, gevolgd door een bijzin met *te*, beteekent *laten* (M. 7, 162). Uit den imper. *ač*, gevolgd door eene partikel *ta*, ontstaat *ašta*: kan *atschae* daarvan eene verminking zijn? Men zou ook kunnen aannemen dat *atscha* ontstaan was uit *ačáha*, 1^{e} p. plur., die als adhortatief wordt gebruikt (M. 12, 101). Uit *ača* + *i* ontstaat dan *ačai*, waarvoor hier gespeld wordt *atschaeij* met *aeij*, evenals in n°. 17 *graeij* voor *graj*. De zin moet beteekenen: 'laat de merrie eten', of: 'laten wij de merrie laten eten', of iets dergelijks. De juistheid van die opvatting in het algemeen is dunkt mij niet te betwijfelen. Aan *adjái, atehái* (Pasp. 128), *aché* (Ascoli, *Zigeunerisches* 132), dat *nog, bovendien* beteekent, zal men hier niet mogen denken, althans in de Zigeunertalen van West-Europa schijnt het niet voor te komen.

Andere fouten, zooals *mar* voor *man* (26 en 27), *stāmyr* voor *stāmyn* (25) zouden desnoods kunnen ontstaan zijn doordat men die woorden verkeerd had gehoord. Ook *handt* in de vertaling van den volzin onder n°. 28 zou men zoo kunnen opvatten; aan de lezing is niet te twijfelen, want het woord *hond* dat hier noodig is, wordt gespeld *hünt*, met punten op de *u* (hier in den druk overal weggelaten), en dus in het schrift duidelijk van *handt* onderscheiden.

Onder de hier vermelde woorden zijn er een aantal, die met nagenoeg geene wijzigingen in alle Zigeunerdialecten van Europa voorkomen, en waarvan het dus onnoodig is verder te spreken. Onder de overige zijn er echter die het allerbest passen bij de taal der Duitsche Zigeuners, zooals men deze kent uit de vocabularia van later tijd. De vorm *stammin* b.v., zooals men onder n°. 25 moet lezen, is volgens de opgaven bij M. 8, 64 bepaald eigenaardig voor de Duitsche Zigeuners. De oudste vorm is *skamni* (bewaard bij de Grieksche), en alleen bij de Duitsche vindt men hier *st* in plaats van *sk*[1]; ook de uitgang *-in* in plaats van *-i* is bij de Duitsche gewoon.

Onder n°. 10 is vermeld *kiragh ha*, dat in één woord moest geschreven zijn, en een meerv. aanduidt, dat bij Pischel (34) gespeld wordt *girĕchá* naast het enkelv. *girach*; men vindt ook *kirach*. Gewoonlijk echter begint dit woord met een anderen klank; in sommige dialecten vindt men *t* of *d*, elders *ts*. Den hier genoemden vorm heeft men echter alleen bij Duitsche Zigeuners aangetroffen, en wordt ook door Pischel uit eene lijst van Duitsche Zigeunerwoorden aangehaald (t.a. pl. vindt men ook iets over de etymologie).

1 Ook in een Scandinavischen vorm vindt men *st*, maar in andere opzichten wijkt deze zeer af, want hij wordt opgegeven als *stamlon*.

Bij de beschouwing van andere woorden heeft men te letten op wat Miklosich in zijne derde verhandeling heeft betoogd omtrent het verband tusschen de verschillende Zigeunertalen van Europa. Wat bewijst b.v. *pernitsa* (29)? Volgens M. 1, 29 wordt deze uit het Slavisch afkomstige term voornamelijk gevonden bij Slavische en Duitsche Zigeuners. Daar nu echter de voorouders der Poolsche en Russische Zigeuners, zooals M. bewijst, onder Duitschers moeten gewoond hebben, beteekent het voorkomen van *pernitsa* onder Zigeuners in Polen en Rusland in dit geval zeer weinig, en dat *pernitsa* in dit vocabularium is opgeteekend, past zeer goed bij de onderstelling dat het van Duitsche Zigeuners afkomstig zou zijn. Bij de Spaansche, wier taal van die der Duitsche onafhankelijk is, heeft men *pernitsa* niet gevonden.

Minder verspreid nog schijnt het gebruik van *campana* (31). Uit de aanhalingen bij Pott 2, 105, en de woorden van Pischel (35) mag men opmaken, dat het voornamelijk bij Duitsche en Boheemsche Zigeuners voorkomt; voor de taal der laatsten wordt opgegeven *kambaña*.

Weinig daarentegen kan men afleiden uit *sogga* (8), dat wel is waar bij de Duitsche bestaat, maar dat ook is opgeteekend uit de taal der Baskische Zigeuners als *soka, socha* (M. 7, 193), waarnaast *čochindia* bij de Spaansche. Ook in de talen der zuidelijke groep is het dus niet onbekend.

Enkele vormen, die hier genoemd zijn, worden niet vermeld in de thans bekende en uit veel later tijd dateerende vocabularia der Duitsche Zigeuners. Zoo luidt het woord, hierboven opgegeven als *kanij* (5), thans bij de Duitsche *kachni, kachnin* of *kachli* (Pischel 31). Doch uit de vormen bij M. 7, 228 blijkt, dat die *ch* uit eene veel zwakkere gutturaal is ontstaan, en dat die in eene

oudere transcriptie uit de 16de eeuw is weggebleven, kan niet al te zeer verwonderen. De vorm *kanij* kan dus zeer goed een woord aanduiden dat men van Duitsche Zigeuners heeft gehoord.

De vorm *paettraedsij* (33) is thans niet bekend bij de Duitsche Zigeuners, men vindt alleen *paterszi*. Doch dit is slechts eene jongere verminking, en de vollere vorm *patradzi* wordt aangehaald als bekend bij de Poolsche (M. 8, 33), wier taal voor een groot deel van de Duitsche afkomstig is.

Kustick (45) wordt niet opgegeven als behoorende tot de taal der Duitsche, en vandaar dat ook bij Liebich (a.w.) het begrip *gordel* op eene geheel andere wijze wordt uitgedrukt. Maar *kustyk* bestaat bij de Poolsche, *kuštyk* bij de Russische, en dit doet volgens de theorie van Miklosich gelooven, dat het ook eenmaal tot de taal der Duitsche Zigeuners heeft behoord (zie M. 7, 242).

Voddros (49) is een dergelijke vorm; de Boheemsche en de Duitsche Zigeuners gebruiken voor *bed* een geheel ander woord. Aangezien echter eenige op *voddros* gelijkende vormen bij de Engelsche en Scandinavische in gebruik zijn, is er wel reden om te onderstellen dat het woord bij de Duitsche eenmaal bestaan heeft, maar verloren is gegaan.

In de geheele lijst is slechts één woord, moeilijk te lezen, dat niet gemakkelijk met de Duitsche Zigeunertaal is overeen te brengen, In het handschrift staat naast *dae* moer (24) een woord dat met *vaer* wordt vertaald. Het eerstgenoemde is inderdaad de gewone term voor *moeder*, maar het tweede past minder goed bij dien voor *vader*. Het woord eindigt op -*ton* en hier zullen op de laatste letter de twee punten zijn vergeten, zoodat de uitgang is -*ou*, dat wel meer voorkomt in plaats van den ge-

wonen uitgang -*o*: zie b.v. *gharou* (39). Vóór de laatste lettergreep -*to* staat een klinker dien men wel als *a* kan lezen. Nu beteekent *vader* bij de Duitsche Zigeuners (evenals bij de meeste andere) *dad*, waarnaast ook voorkomt *dade* en zelfs *dado*, naar analogie van andere woorden met dien uitgang (Pischel 31). Maar met den hier opgeteekenden vorm kan moeilijk *dado* bedoeld zijn, aangezien noch door de Zigeuners zelf, noch door den persoon die dit lijstje heeft gemaakt, *d* en *t* met elkaar worden verward. In transcripties, uit Duitschland afkomstig, kan men b.v. vinden *dado* in plaats van *tato*, warm; doch iets dergelijks is hier niet te verwachten. Bovendien gelijkt de medeklinker die vóór de *a* staat, in het geheel niet op eene *d*, maar wel zeer op eene *v*, zoodat men zou komen tot *vato*. Daarvóór staat op eenigen afstand nog een onleesbare klinker, waarmee desnoods eene *o* (het lidwoord) of eene *i* in plaats van *hi* (verg. n°. 9 en n°. 20) kan bedoeld zijn. Nu is het woord voor *vader* bij de Spaansche Zigeuners niet *dad* of *dado*, maar *bato, batu, batico* (M. 3, 43), Borrow geeft *abatico*; hetzelfde woord, van afkomst Slavisch, vindt men ook bij de Baskische Zigeuners. Indien men dit woord met eene eenigszins Spaansche uitspraak der *b* heeft hooren noemen, dan is wellicht eene transcriptie *vato* niet ondenkbaar.

Aangezien men volstrekt niet weet bij welke gelegenheid dit lijstje is gemaakt, kan men niet met eenige zekerheid gissen hoe het mogelijk zou zijn, dat onder die reeks van woorden en uitdrukkingen, die alle tot de Duitsche Zigeunertaal kunnen behooren, één bepaald Spaansche of Zuidfransche term wordt gevonden. Johan van Ewsum is werkzaam geweest als magistraat in Groningerland, maar hij heeft ook deelgenomen aan krijgstochten in Duitschland. Kan hij als rechter eene bende

Zigeuners verhoord en gevonnisd hebben, die voornamelijk uit Duitsche Zigeuners bestond, maar waaronder ook enkele Spaansche waren? Dit is ééne mogelijkheid naast andere. Laat men nu echter dit ééne, vrij onleesbare woord buiten rekening, dan mag men zeggen dat dit lijstje kan beschouwd worden als eene proeve van de taal der Duitsche Zigeuners in de 16de eeuw, waarin reeds verschillende van de eigenaardigheden voorkomen waardoor die taal in later tijd van andere Zigeunertalen is onderscheiden. Nog van meer belang zou het lijstje zijn, indien er tot nu toe onbekende woorden in voorkwamen, maar het tegenovergestelde is hierboven gebleken.

A. KLUYVER.

Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Bijlage tot de Handelingen van 1899-1900.
Boekhandel en Drukkerij voorheen E.J. Brill. Leiden. - 1900.

Levensbericht van Mr. Arnoldus Johannes Andreae.

27 Februari 1899 was een dag vol van droefheid en rouw voor de geachte familie Andreae te Kollum, voor die plaats zelve, ja! voor de provincie Friesland.

Mr. Arnoldus Johannes Andreae bezweek, na een hevige longontsteking van slechts enkele dagen.

Wat er in hem verloren werd? ... het zal blijken uit de volgende mededeelingen, voor een goed deel te danken aan de welwillendheid en vriendelijkheid van zijne diepbedroefde weduwe en 84-jarigen vader.

Mr. Andreae, zoon van Daniel Hermannus Andreae en Petronella Maria Eskes, werd 30 Januari 1845 te Kollum geboren. Zijn van natuur niet sterk gestel vereischte, dat er groote zorg gedragen werd voor zijne lichamelijke ontwikkeling. Zelfs toen geestelijke inspanning veroorloofd was, werd aan zijne onderwijzers opgedragen bij het onderricht toe te zien, dat gymnastiek tot versterking zijner lichaamskrachten niet zou ontbreken. Zeer wijs kwamen zijne ouders zijn trek tot gezelligheid tegemoet, door hem met jongetjes van zijn leeftijd in aanraking te brengen. Hij ging dan ook eerst te Kollum naar de dorpsschool, maar later werd hij door

den Heer P. van der Meulen, die in volgende jaren predikant was op de kust van Guinea, Oost-Indië en eindelijk op verschillende plaatsen in het Vaderland, als huis-gouverneur opgeleid voor het gymnasium. Zoo kwam hij op 13-jarigen leeftijd te Leeuwarden, en woonde bij den zeer waardigen predikant J.H. Gunning aldaar. Hij bleef er echter kort, en werd, na een tijd onder de leiding geweest te zijn van den Heer Jurling te Groningen, te Utrecht aan het instituut van den Heer Raabe opgeleid tot de academische lessen. Na 2 of 2 1/2 jaar deed hij zijn admissie-examen en studeerde te Utrecht, waar hij 26 Juni 1872 op stellingen promoveerde tot Meester in de rechten. Na eenige ontspanning op reis gezocht te hebben, zette hij zich te Kollum neer, deed het examen als candidaat-notaris, na zich op het kantoor zijns vaders, die er notaris was, daarvoor behoorlijk te hebben voorbereid, en volgde in November 1881, toen zijn vader zijn ambt neerlegde, dezen op.

Het jaar 1877 was voor Mr. Andreae zeer belangrijk. Toen werd in Leeuwarden de tentoonstelling van Friesche oudheden gehouden in het koninklijk paleis, tegenwoordig de woning van den Commissaris der Koningin, daartoe welwillend afgestaan door wijlen Z.M. Koning Willem III. Andreae nam in die tentoonstelling een zeer werkzaam aandeel. Zijne liefhebberij-studiën brachten hem er toe. Reeds als student had hij neiging om oude familie-papieren te doorzoeken, en genealogieën van oude familiën na te gaan. Deze liefhebberij hield hem in de uren, die hem van het kantoorwerk bij zijnen vader overbleven, bezig. De familie-papieren van zijnen grootvader, Mr. A.P. Andreae, in leven directeur van de belastingen enz. te Leeuwarden, trokken zijne aandacht. Zijn oom, Frederik Cornelis Andreae, in leven burge-

meester van Leeuwarderadeel, stond hem daarbij ter zijde. En zóó kwam hij van het een tot het ander, en begon hij zijne oudheidkundige studiën, daarbij in het eerst geholpen door wijlen Mr. J. Bolman, destijds secretaris der gemeente Kollumerland en Nieuwkruisland. Was het wonder, dat de bovengenoemde tentoonstelling hem aantrok?

Maar het jaar 1877 was ook nog in een ander opzicht voor Mr. Andreae vol van vreugde. Reeds lang was zijne familie bevriend met die van den Heer H. Huber, toen essaieur in Leeuwarden. De tentoonstelling bracht hem nog nader in kennis met mejuffrouw Ulrica Hermanna Huber, en met haar werd hij 25 Sept. 1877 in het huwelijk verbonden. Bijkans drie en twintig jaren duurde deze hoogst gelukkige echtvereeniging, al bleef smartelijke beproeving niet uit. Van de drie kinderen, twee zonen en ééne dochter, stierf het lieve meisje, Cornelia Sara Huberta, 13 Mei 1888, nog maar negen jaren oud. Deze smart, hoewel met vrome onderwerping gedragen, trof de ouders zeer. Eveneens was het afsterven zijner eenige zuster, gehuwd met zijnen zwager, den Heer L. Huber, essaieur in Groningen, voor Andreae en zijne familie diep treurig. Doch in liefde sterk droeg het echtpaar deze slagen; en hoe gelukkig Andreae zich in het bezit zijner vrouw gevoelde, blijkt uit een kort maar geheel met zijne eigenaardigheid overeenkomend opschrift, dat hij schreef boven het exemplaar van het in 1893 in het nieuwsblad ‘Oostergoo’ door hem uitgegeven ‘Jancko Douwama, Friesch edelman, in zijn leven en geschriften geschetst,’ aan zijne vrouw gegeven. Het luidt: ‘Aan mijn lieve Wyff.’

Andreae was een werkzaam man. Behalve dat hij met trouw en nauwgezetheid zijn ambt als notaris waarnam,

schreef hij onderscheidene werken. De lijst er van is hierachter geplaatst.

Wat heeft hij moeten zoeken en snuffelen om zooveel aanteekeningen te verkrijgen, als waarmede zijne geschriften zijn voorzien! In de daad verdienen zijn ijver en volharding bewondering. Zijn veelvuldigen arbeid aan een nauwgezette critiek te onderwerpen, zou veel tijd vragen. Nederig als de vriendelijke man was, zou hij de eerste zijn om te erkennen, dat hij het volmaakte niet had bereikt. De vriendschap, die ik hem toedroeg, verbiedt mij hieromtrent in bijzonderheden te treden. Gaarne schrijf ik terneer, dat behalve wat hij schreef over de burgerlijke en kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers, van omstreeks de 8ste eeuw tot 1580, en over Kollum en Kollumerland en Nieuwkruisland, zijn geschrift over het verzet der Friesen tegen de Spaansche dwingelandij, in de vier gedeelten, waarin het is afgedeeld, mij verreweg het belangrijkste voorkomt van al zijn werk. Zijne geschriften echter zullen menigeen, die de Friesche historie bestudeert, van grooten dienst zijn, en te recht werden zijne verdiensten gewaardeerd niet alleen door het Friesch Genootschap, waarvan hij lid en langen tijd bestuurslid was, maar ook door het Historisch Genootschap te Utrecht, de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen, die hem het lidmaatschap aanboden.

Bij zijn veelvuldig werk als notaris en schrijver vond Andreae toch nog tijd om zich in het maatschappelijk leven te bewegen. Behalve dat hij dikwijls als spreker optrad in de vergaderingen van het Friesch Genootschap, deed hij het veelvuldige malen in de bijeenkomsten van de vroegere afdeeling van het Nut van 't Algemeen te

Kollum, en in die van het later opgericht bond voor godsdienstige en maatschappelijke belangen aldaar.

In het voor hem zoo merkwaardige jaar 1877 werd hij verkozen tot lid van den raad van Kollumerland enz., en in die betrekking bleef hij zijne gewaardeerde diensten bewijzen tot zijnen dood. In de eerste raadsvergadering daarna sprak de burgemeester, Mr. J. Witteveen, een warm woord tot zijne nagedachtenis.

Eveneens werd hij in het kiesdistrict Dokkum tot lid der Provinciale Staten gekozen, om helaas! toen zijne herkiezing plaats moest hebben zijn zetel te verliezen. Hij had in de spoorwegkwestie in het Noorden van Friesland niet naar den zin van velen zijner kiezers gestemd, en deze zaak was genoeg om hem weer uit te werpen. Velen willen liever stemmachines naar 's lands vergaderzalen zenden, dan mannen die naar plicht en geweten handelen. Ik kan niet beoordeelen, of Andreae in zijne opvatting doolde of niet, maar volkomen waar is, wat de Leeuwarder Courant hieromtrent na zijnen dood schreef: ‘hij was in orde met zijn conscientie.’

Andreae was niet alleen een werkzaam en maatschappelijk, maar ook een braaf man. Daarom stelde hij warm belang in het lot van lijdenden. Te Kollum zat hij in het bestuur van het Patronaat over minvermogenden. Te recht schreef de Leeuwarder Courant: ‘hij was vrijgevig met de toewijding van zijn hart; dat zullen zij getuigen, die hem van nabij kenden; dat weet, door duizend ervaringen, de plaats, waar hij woonde; wat zijn hand vond te doen, deed hij en hij deed het gaarne.’

Zijn goed hart bepaalde zich dan ook niet bij Kollum alleen; het zocht geheel Friesland wel te doen. Toen de tijd kwam, dat de landbouw in Friesland, die een tal van jaren gebloeid had, minder gunstige resultaten ople-

verde, vroeg Andreae niet angstvallig, in hoe ver de boeren zelven de schuld hadden van hun ellende, omdat zij in de vette jaren vrij weelderig hadden geleefd en niet op de magere gerekend hadden, neen! hij sloeg de handen aan het werk, en schreef in 1888 'een woord in het belang van den landbouw,' en richtte met anderen 'de Pachtcommissie in Friesland' op, die de huur der plaatsen en landerijen in overeenstemming zocht te brengen met de minder gunstige tijdsomstandigheden.

En niet alleen trad hij op voor het belang der boeren, maar eveneens voor dat hunner arbeiders. Toen werkloosheid en armoede, ten gevolge van den aanhoudenden min gunstigen toestand van den landbouw, onder deze laatsten toenamen en niet weinig klachten veroorzaakten, was het wederom Andreae, die in 1893 de brochure schreef 'Te wapen! een woord in ons aller belang' met het motto 'de liefde tot mijn zeer geliefd vaderland dringt mij.' De over geheel Friesland verspreide vereeniging 'door arbeid tot verbetering' was er het gevolg van, en Andreae was eerst secretaris, later tot aan zijn dood bestuurslid en een krachtige steun er van.

Andreae was een 'Fries in merg en been' schrijft de Leeuwarder Courant, en ja! dat was hij. Nu en dan liet hij, volgens het oordeel van sommigen zijner vrienden, dat wel eens wat te sterk gelden. Hij vond het b.v. niet bepaald goed, dat er in een vergadering van het Friesch Genootschap een onderwerp behandeld werd, dat niet van meet af met Friesland in betrekking stond. Maar nooit zou hij zich daarover kleingeestig boos toonen, of de behandeling van eenig ander onderwerp met verachting verwerpen. Hij was er te beleefd en te verstandig toe.

Geen wonder, dat Friesland Andreae waardeerde, en

zijn overlijden diep betreurde. Dit bleek, behalve uit het na zijnen dood geschrevene in de Leeuwarder Courant, uit een Friesch vers, dat T.G. uit Bergum in het openbaar tot zijn eer uitgaf. Het luidt aldus:

Mr. A.J. ANDREAE
is dea.

As Friesen froed en from yn 's Hearen wil birêste,
Dat fetsje en fiele wij, dat is en bljuwt it bêste.
Mar Master A. Andreae! dyn hinnegean docht ús sear,
It flymet ús trock 't hert, dou wierste ús lân in ear.
Dou skripste for ús folts, dou libbest for lâns gloarje;
En gong it nei dyn winsk, syn tastân scoe foroarje,
Gau waerd dan op 'e wrald gjin earm Fryslân foun;
Mar wolfeart scoe wer fleur spriede oer ús âlde groun.
En kaemen wij fen dij to lêzen fen de seine -
Ef 't unk, de rom ef smaed fen 't lân, yn 't lang forfleine,
Den harken wij, deastil as bernkes, graech nei dij;
Hwent dyn forteltsje bljouw troch wierheit iwich nij.
Nou komme wij fen dij foartoan neat mear to hearren.
O! Master A. Andreae! wij krite om dyn forstjerren,
Mar fjouer en fyftich jier! Ho komt de dead er ta?
Hwer om? Hwer om? moast hij dit kostlick libben ha?
Wij meije it freechje; mar gjin andert op dij frage
Scil folchje. Né Andreae, dyn lêste moarn dij dage.
Der wie neat tsjin to dwaen. Wij rouwe en swije stil.
Mar sa lang 't Fryske hert for 't Fryske kloppet, scil
Hwet, dat je wêst ha yn jou koart oanwêzen,
Boekstavere yn lâns stoarje stean to lêzen.

Birgum, 1 Maert 1899.

T.G.

Mevrouw de Wed. Andreae zond mij de volgende vertaling van dit vers er bij:

Mr. ANDREAE herdacht.

Dat Friezen vroom en vroed zich buigen voor den Heere
Dat is alom bekend, het Friesche volk tot eere.
Toch, Mr. A. Andreae! deed ons Uw heengaan zeer,
Het vlijmt ons door het hart, gij waart Uw land tot eer.
Gij werktet voor Uw volk, gij leefdet voor 's lands glorie,
En ging het naar Uw wensch, dan zou in 's lands historie
't Gewest niet meer ‘arm Friesland’ zijn genoemd,

Maar d'oude grond eerlang door welvaart weer geroemd.
En hoorden we U van wel en wee gewagen,
Van roem en schande uit lang vervlogen dagen,
Als kindren stil, zoo hingen we aan Uw lippen,
Van Uw verhaal, zoo schoon, mocht ons geen woord ontglippen.
Thans is Uw stem verstomd, wij hooren U nooit meer.
O! Mr. A. Andreae! Uw heengaan doet ons zeer.
Slechts vier en vijftig jaar! Waarom de dood zoo wreed?
Waarom? Waarom veroorzaakt hij dit leed?
Wij mogen 't vragen, maar geen antwoord volgt die vrage.
Uw sterfuur kwam, Andreae! de laatste droeve dage
Het lot dat elk eens treft, wij dragen stillen rouw.
Doch, waar in 't Friesche hart heerscht d' oude Friesche trouw,
Zal, wat ge voor Uw land waart in Uw korte leven
In zijn historieblaân voor eeuwig zijn geschreven.

Geen wonder, dat vooral Andreae's gemis in zijn familiekring en huis diep wordt gevoeld. Voor zijnen ouden vader was hij een liefhebbend zoon, voor zijne vrouw en kinderen een beste brave man en vader.

Zijn bejaarde vader schreef mij onder meer: ‘het ligt in den aard der zaak, dat inlichtingen omtrent zijn persoon wel het beste zullen kunnen worden gegeven door hem, die het vierenvijftig-jarig tijdperk van zijn leven geheel heeft beleefd, en wien nog steeds een schat van herinneringen van de vroegste jeugd en jongelingsjaren van den overledene is bijgebleven, die hem tot troost en dankbaarheid stemt bij het op zoo hoogen ouderdom nog zoo smartelijk geleden verlies’. - En zijne weduwe betuigt, bij de vriendelijke inlichtingen, die zij mij gaf, haar diepste droefheid .... doch ik gevoel, dat ik hare woorden niet mag openbaren.

Met den vader en het huisgezin betreuren ook zijne vrienden den goeden Andreae, en het bovengeschrevene geeft er van ganscher harte getuigenis van.

G.H. VAN BORSSUM WAALKES.

Den Haag, 21 Sept. 1899.

Lijst der geschriften van Mr. A.J. Andreae.

1880.	Bijdrage tot de burgerlijke en kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers, van omstreeks de 8ste eeuw tot 1580. *Vrije Fries* XIV. Deel II, Afl. 3.
1881.	De Lauwerzee nagespoord in wording, omvang en bedijkingen. Leeuwarden, H. Kuipers 1881.
1883.	Kollumerland en Nieuwkruisland, geschiedkundig beschreven. Kollum bij T. Slagter 1884.
1884.	Het klooster De Olijfberg en de buitenplaats Fogelsanghstate. *Jaarb. v.d. Fr. Adel* voor 1884.
1885.	Kempo van Martena, algemeen bekend als een edelmoedig en uitstekend mensch. *Jaarb. v.d. Fr. Adel* voor 1885.
1885-1886.	Oudheidkundige plaatsbeschrijving van de gemeente Kollumerland en Nieuwkruisland. I. Kollum. II. Oudwoude, Westergeest, Kollumerzwaag, Augsbuurt en Burum. Met aanteekeningen en bijlagen. Kollum bij T. Slagter.
1886-1887.	Het verzet der Friezen tegen de Spaansche dwingelandij. I. De Friesche verbondene Edelen. II. Heiligerlee en Jemmingen. III. De Friesche Watergeuzen. IV. Bijlagen, aanteekeningen en register. *Vrije Fries* XVI, Deel IV, afl. 3 en 4, en XVII, Deel V, afl. 1.
1886-1887.	Een en ander over het geslacht 'van Buma'. *Fr. Volksalmanak* 1887.
1888.	Een woord in het belang van den landbouw. Leeuw. Coöp. Handelsdrukkerij.
1890-1891.	Het klooster Jerusalem of Gerkesklooster. Kollum bij J. Engelsma Mebius.

1890-1891.	Overzicht van den inhoud der acht portefeuilles met afschriften van elders berustende stukken, Friesland betreffende, voorhanden in het *Archief van het Friesch Genootschap*. 63ste Verslag blz. 51 enz.
1890-1891.	Cyprianus Vomelius a Stapert, zijn geslacht en geslachtswapen.
1890-1891.	Het Kolonelsdiep.
	Beide stukken in den *Fr. Volksalmanak* 1891.

1891.	Een studie over Heinrich, Graf zu Stolberg Wernigerode, stadhouder van Friesland 1506-1509. *In een of andere Courant.*
1892.	Een en ander betreffende het dorp Minnertsga. *Fr. Volksalmanak* 1892.
1893.	Nalezing op de nieuwe naamlijst van Grietmannen van Jhr. Mr- H. Baerdt van Sminia, met aanteekeningen en register. Leeu. warden bij Meyer en Schaafsma 1893.
1893.	Jancko Douwama, Friesch Edelman, in zijn leven en geschriften geschetst. In het nieuwsblad *Oostergoo.*
1893.	In hetzelfde blad: Oudheidkundige aanteekeningen over den N. Oosthoek van Friesland, verdeeld in de Dongeradeelen; en een bijdrage tot de geschiedenis der stad Dokkum.
1893.	Een zonderlinge vrouw. *Fr. Volksalmanak* 1893.
1893.	'Te Wapen' een woord in ons aller belang. Leeuw. bij Meyer en Schaafsma.
1894.	De Canselarij te Leeuwarden. *Fr. Volksalmanak* 1894.
1894.	Een onbeantwoorde liefde uit den ouden tijd. Kollum 1894 bij?.
1895.	Het oud- en het nieuwe Gemeentehuis, van 1610-1895, van Kollumerland en Nieuwkruisland. Kollum bij T. Slagter.
1897.	Benckemahuis in Vredewold. *Gron. Volksalmanak* 1897.
1898.	1614-1898. Friesland bij den vrede van Munster. *Vrije Fries* XIX. Vierde reeks, Deel I afl. 3.
1898.	De kerk van Westergeest in Kollumerland. *Fr. Volksalmanak* 1898.
1898.	Eene bijdrage tot de geschiedenis van de abdij van St. Odulfus te Stavoren. *Fr. Volksalmanak* 1898.

1898.	De zoogenaamde ‘Steenen Berg’ bij Kollum. *Fr. Volksalmanak* 1898.
1898.	Groningen en Friesland vertegenwoordigd bij den troonsafstand van Karel V. *Gron. Volksalmanak* 1898.
1898.	Het wonderlijk Jaer 1572, met een portret van Foppe van Deinum. *Fr. Volksalmanak* 1899.

Levensbericht van Robert Fruin.

De eerste Juni van het jaar 1860 was een merkwaardige dag voor de Nederlandsche wetenschap. Robert Fruin aanvaardde zijn ambt als hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis aan de Leidsche hoogeschool. Dat was een feit van beteekenis, om de zaak zoowel als om den persoon. Voor het eerst werd de geschiedenis des vaderlands in Nederland erkend als eene wetenschap, die een eigen leerstoel waard was. Eene erkenning, die laat was gekomen en nog geruimen tijd, eigenlijk nog steeds, alleen tot Leiden is beperkt gebleven. Maar meer nog dan deze overwinning van de eischen der wetenschap trok het de aandacht, dat thans als hoogleeraar een man optrad, die zoowel door Groen van Prinsterer als door Bakhuizen van den Brink als evenknie werd erkend. Hij had nog maar weinige geschriften in het licht gegeven over de wetenschap, waarin voor het eerst hem een leerstoel werd opengesteld, maar die geschriften, hoewel niet groot van omvang, hadden reeds het bewijs geleverd, dat thans een meester de plaats kwam innemen die hem toekwam.

Het zou hier de plaats zijn om te spreken van Fruin's leven en ontwikkeling tot aan den tijd, dat hij zijn

hoogleeraarsambt aanvaardde. Maar dat is kort geleden door mijn vriend, ambtgenoot en medediscipel Blok, in het Levensbericht, dat hij in de Koninklijke Academie van Wetenschappen heeft voorgedragen en dat sedert ook afzonderlijk is verkrijgbaar gesteld, op zulk eene wijze gedaan, dat ik meen mij te mogen vergenoegen met daarheen te verwijzen. Ik beperk mij daarom hier tot de aanvulling van de schets, die daar is geleverd, in de eerste plaats door meer dan Blok kon doen te spreken over Fruin's geschriften; in de tweede, door mijne persoonlijke herinneringen uit de bijna zes en dertig jaren, dat ik onzen vereerden leermeester heb mogen kennen. Doch om dat naar behooren te kunnen doen kan ik natuurlijk niet nalaten enkele feiten, die reeds breeder door Blok zijn besproken, hier eerst zoo kort mogelijk in herinnering te brengen.

Robert Jacobus Fruin werd den 14^{den} November 1823 te Rotterdam geboren, en werd, na het Erasmiaansch gymnasium te hebben bezocht, in het jaar 1842 student aan de Leidsche hoogeschool. Zijn aanleg voerde hem van zelf tot de studie der geschiedenis en, zooals daar toen haast van zelf sprak, tot dat gedeelte der historische wetenschap, dat daar het meest beoefend werd, de geschiedenis der oudheid. Merkwaardig alleen is het, dat hij zich terstond wendde tot dat onderdeel, 't welk zoo goed als uitsluitend door bronnenstudie kon en moest worden beoefend: de Aegyptologie. Dat is de reden geweest, waarom hij vijf jaren later, 18 December 1847, promoveerde tot doctor in de letteren op eene dissertatie over den Aegyptischen geschiedschrijver Manetho, een boekje, dat, naar den toenmaligen stand dier wetenschap gerekend, veel voortreffelijks moet hebben gehad. Maar toen hij het schreef, had hij zijn hart reeds afgetrokken

van eene studie, welke in die jaren nog maar zoo weinig zekere resultaten beloofde, en wendde hij zich tot de geschiedenis van Griekenland en Italië, niet onwaarschijnlijk ook onder den invloed, dien zijn oudere vriend Opzoomer in dien tijd op hem heeft uitgeoefend.

In de twee jaren, die hij na zijn promotie ambteloos doorbracht (want hij had het voorrecht niet gedwongen te zijn terstond eene betrekking te zoeken) heeft hij zich dan ook voornamelijk met dat deel der geschiedenis bezig gehouden. Evenwel lang niet uitsluitend, want Fruin had toen zijne woonplaats te Utrecht gevestigd en nam daar levendig deel aan het opgewekte leven van dien veelbewogen tijd. Hij studeerde veel in algemeene geschiedenis, staatsrecht, staathuishoudkunde en wijsbegeerte, en legde zoo den grondslag voor die omvangrijke algemeene kennis, welke hem heeft gemaakt tot een man van zeldzame algemeene ontwikkeling. Maar hoe goed hem ook het leven te Utrecht beviel, hij begreep het noodzakelijke van eene vaste betrekking en liet zich daarom in 1850 aanstellen tot praeceptor aan het gymnasium te Leiden, belast met het onderwijs in de geschiedenis.

Kenschetsend is het dat hij den post, dien Matthias de Vries voor het Groninger hoogleeraarsambt had verwisseld, slechts voor de helft wilde aanvaarden en alleen de geschiedenis als leervak verkoos, al kostte hem dat eene vrij aanzienlijke geldelijke opoffering. Het onderwijs in de Nederlandsche taal, dat er aan verbonden was geweest, weigerde hij op zich te nemen. Daar werd toen zijn vriend, de latere rijksarchivaris Van den Bergh mede belast.

Evenwel was het leven van den jongen docent, die thans te Leiden in eene wetenschappelijke omgeving

kwam, zooals hij zich geen betere kon wenschen, volstrekt niet geheel gewijd aan de wetenschap of het onderwijs. Integendeel, wat hem toen het meest aantrok was de politiek. Hij nam levendig deel aan den strijd der liberalen, wier beginselen hij met hart en ziel was en bleef toegedaan, en toen de Aprilbeweging het geheele land in beroering had gebracht, heeft Fruin de eerste geschriften uitgegeven, welke zijn naam ook buiten de wetenschappelijke kringen bekend maakten, de beide brochures over of liever tegen het anti-revolutionnaire staatsrecht van Groen van Prinsterer.

Maar nu raak ik eene zijde van Fruins leven aan, waarmede Blok zich in het bijzonder heeft bezig gehouden. Laat ik dus alleen maar zeggen, dat Fruin, hoewel hij zich weldra uit den strijd terugtrok, toch nimmer er tegen heeft opgezien om er zich opnieuw in te mengen, zoodra hij meende dat hij daarmede iets goeds kon doen. Want geen eerzucht was het die hem daarbij dreef, maar alleen plichtgevoel, ik durf zeggen vaderlandsliefde. En die vaderlandsliefde vatte hij ruim op. Alles wat Nederlandsch was lag hem na aan het hart. Vandaar dat hij zooveel heeft gedaan voor de stamgenooten in Zuid-Afrika.

Fruin was nog niet lang leeraar, toen hij aan het programma van het Leidsche gymnasium, volgens de goede, daar lang in zwang gebleven gewoonte, een opstel toevoegde. Dit stuk, *Over de goden, die in Griekenland en Italië gelijkelijk vereerd werden*, leverde evenals zijne tot nog toe onuitgegevene, te Utrecht gehoudene voordracht over den tijd der sophisten, het bewijs van zijne diepe studie van de oudheid. Maar de laatste bewees tevens, dat hij die niet meer om haar zelve bestudeerde, maar om haar te kunnen vergelijken met latere toestanden. Want aan het Leidsche gymnasium had hij

zijn eigenlijk gebied gevonden. Hij moest daar ook de geschiedenis van het vaderland onderwijzen, en om dat goed te doen moest hij de bronnen dier geschiedenis bestudeeren. De historische litteratuur achtte hij geheel onvoldoende, zelfs over het best gekende tijdperk, dat van den strijd met Spanje.

De weg tot het doel, dat hij zich stelde, was niet alleen reeds gewezen, maar ook al bereid. In Nederland, behalve door Groen van Prinsterer (en in zekeren zin door de Jonge), voornamelijk door Bakhuizen van den Brink. Den laatsten kende hij reeds persoonlijk, hij deelde voor 't meerendeel diens opvattingen en hij achtte diens werken, nevens die van Ranke, de beste modellen van historiographie. Tusschen beiden onstond eene persoonlijke vriendschap, welke niets heeft kunnen storen, hoe uiteenloopend beider karakter ook was. De nagedachtenis van Bakhuizen is door Fruin steeds als eene heilige herinnering bewaard. Hij kon nimmer kwaad van hem hooren.

Met een anderen medewerker op hetzelfde gebied, met Van Vloten, bleef de vriendschap minder ongestoord, hoewel hij diens verdiensten steeds is blijven waardeeren. Wie beiden heeft gekend zal zich dat wel kunnen begrijpen. Van den derden, toen zeker bekendsten der Nederlandsche historici in die dagen, Groen van Prinsterer, scheidde hem de politiek. Van persoonlijk verkeer met dezen kon voor Fruin geen sprake zijn, al eerbiedigde hij ook Groens beginselen veel meer dan in zijne brochures was uitgekomen. Ook later bleven beiden zelfs op historisch terrein elkander behandelen als de aanvoerders van vijandelijke legers, die altijd de hoffelijkheid jegens elkander in acht nemen. Vergis ik mij niet, dan voelde zich Fruin altoos eenigszins minder op zijn gemak als hij over Groens historischen arbeid sprak. Hij vermeed het steeds kritiek

uit te oefenen over de gebreken, die dezen eigen waren en die hem zeker niet verborgen konden blijven.

Evenals alle Nederlandsche geschiedvorschers van dien tijd, in Zuid- zoowel als in Noord-Nederland, voelde zich Fruin bovenal aangetrokken door den tijd van den strijd met Spanje. Maar toen hij besloot om zelf over dit deel onzer geschiedenis te gaan schrijven, was het niet het tijdperk, dat tot nog toe meer dan eenig ander behandeld was, dat hij zich uitkoos, al had hij ook daarover nog veel te zeggen wat nieuw was, maar een deel van het tweede tijdperk, van dat van Maurits en van Oldenbarnevelt. Hij kon daar geheel zelfstandig arbeiden, zonder acht te slaan op wat anderen reeds gedaan hadden. Dat verleent aan zijn eerste werk over vaderlandsche geschiedenis (ik behoef wel niet te zeggen dat ik van *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog* spreek) een eigenaardig karakter. Hij behoefde hier geen kritiek te oefenen op de meeningen van anderen en hij behoefde tot geen bijzonderheden af te dalen om zijne eigene meening te staven. Daarom misschien maakt het meer dan zijne meeste werken den indruk van een harmonisch geheel. Het is geheel af; dit tijdperk onzer geschiedenis is daarin voor goed in vaste vormen gegoten. Er kunnen nieuwe bijzonderheden over worden ontdekt, maar de groote lijnen zijn door Fruin eens en voor al getrokken; men gevoelt dat de gebeurtenissen zoo en niet anders hebben plaats gehad. Het is geen groot boek en het omvat slechts een klein tijdvak onzer geschiedenis, maar het is toch zonder twijfel het beste geschiedwerk, dat ooit hier te lande is geschreven. Niet alleen geeft het eene in alle opzichten volledige, vertrouwbare en onpartijdige voorstelling van de gebeurtenissen van het belangrijke tijdperk onzer geschiedenis, waarin de Republiek der Vereenigde Nederlanden werd

gevestigd, maar daarbij eene voorstelling veen de toestanden, waarbij geen enkele zijde van het volksleven is vergeten. En dat alles is ingekleed in een vorm, zoo uitmuntend passend bij den inhoud, dat ieder lezer door het kalme, zonder eenigen ophef geschreven verhaal wordt geboeid en het moeilijk valt, als het eenmaal ter hand is genomen, het boek ter zijde te leggen.

Van zelf rijst hier de vraag: waarom heeft Fruin ons niet meer dergelijke boeken geschonken? Misschien wel, omdat hij in later tijd zich nooit weder zóó onverdeeld aan de studie van één tijdperk heeft gewijd als hij in die jaren gedaan heeft. Uit de lijst, welke, door onzen Petit samengesteld, achter Blok's levensbericht is gedrukt, blijkt dat Fruin in de drie jaren, die op zijn eersten strijd met Groen van Prinsterer volgden, geen enkel geschrift heeft uitgegeven. Zijn onderwijs kan van hem niet veel voorbereiding geëischt hebben en kostte hem waarschijnlijk niet veel meer tijd, dan die besteed moest worden aan de lesuren. De politiek had hij laten varen; hij vergenoegde zich, schreef hij zelf in die jaren, haar belangstellend gade te slaan. Zoo kon hij zich bijna geheel aan zijne studie wijden.

Een andere reden is misschien dat *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog* geheel uit eigen beweging is geschreven. Want (het klinkt bijna vreemd van een man die zooveel geschreven heeft) Fruin miste volkomen *le désir de se voir imprimé*, de behoefte om de uitkomsten zijner studie aan het publiek mede te deelen, ja, ik geloof haast, dat hij het genot niet kende van het scheppen van een groot wetenschappelijk kunstwerk. Hij was van nature veeleer een *geschiedvorscher* dan een *geschiedschrijver*. Hij was dat zich zelf wel bewust en heeft meermalen erkend, dat, als hij alles had bijeengezocht

wat over eenig onderwerp, dat hij wilde bestudeeren, te vinden was, en als hij die stof had vergeleken en gerangschikt, en daarmede alles wat hij verder wist of gedacht had in verband had gebracht, en zoo was gekomen tot een hem zelven voldoende voorstelling en tot een eindoordeel over de feiten, dat dan dat onderwerp voor hem de aantrekkelijkheid placht te verliezen en hij niets liever deed dan al zijne aanteekeningen, netjes in een dossier vereenigd, weg te bergen en ..... een ander onderzoek te beginnen. Hij moest meestal door een of ander feit van buiten worden aangedreven om te gaan schrijven. Meestal door het verschijnen van een boek of opstel over een onderwerp, waarover hij zelf iets te zeggen had; een enkele maal ook door een verzoek. Maar dat was eene zeldzaamheid. Uitgevers placht hij bijna altijd af te wijzen.

Eindelijk was er nog eene reden, die hem belette *boeken* te schrijven. Hij was allerminst spoedig voldaan over zich zelven; hij achtte zijn kennis over een onderwerp onvoldoende en gebrekkig, zoolang zij niet volledig was. En omtrent vele punten, ook in de geschiedenis van ons eigen land, gelukte het hem niet eene in zijn oog volledige kennis te verkrijgen, en als dat niet het geval was, wilde hij er ook niet over schrijven. Vandaar dat hij steeds volstandig is blijven weigeren eene geschiedenis van Nederland te schrijven, ja dat hij zelfs zijne jaren lang voortgezette studie over het tijdperk van Johan de Witt, waarvoor hij een verbazenden arbeid had verricht en een werkelijk ontzaglijke hoeveelheid bouwstof had bijeen gebracht, alleen dienstbaar heeft gemaakt aan zijne academische lessen en gebruikt voor kleine geschriften over ondergeschikte punten, maar het boek, dat hij zich eenmaal had voorgenomen er over te schrijven, zelfs niet is begonnen. Hoe ouder hij werd, hoe minder geneigd

hij werd boeken te schrijven. Het heeft werkelijk moeite gekost hem te bewegen zijn *Dusseldorp* af te maken. En toch zag hij ook toen tegen geen arbeid op. Getuige de door den dood afgebroken uitgave van *Philippus à Leidis*.

Kort na het verschijnen van het tweede gedeelte der *Tien Jaren* schreef Fruin zijn eerste Gidsartikel, zijn eerste essay zou ik willen zeggen, over *Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh*, dat vooral merkwaardig is door het psychologisch inzicht dat er uit spreekt. En ruim een jaar later werd Nederland verrast door die merkwaardige studie, *Het Voorspel van den Tachtigjarigen oorlog*, die bewees hoeveel nieuws een man als hij te zeggen had, over een onderwerp, waar reeds zooveel voortreffelijke historici over hadden gehandeld, dat men kon meenen, dat het uitgeput was.

Ook dat geschrift kwam door eene aanleiding van buiten tot stand. Motley's *Rise of the Dutch Republic* was verschenen, en Fruin had het gelezen en bewonderd, maar was er niet door bevredigd geworden. Hij achtte het plicht daarover te zeggen wat hij op het hart had. Juist, om den opgang dien het boek maakte, meende hij te moeten spreken. Maar hij kleedde zijn oordeel in een vorm, die zijn opstel tot eene blijvende aanwinst voor de kennis onzer geschiedenis heeft gemaakt. Hij vatte alles wat hij in Motley's voorstelling van het eerste tijdperk van den opstand onvolledig of minder juist vond samen in een overzicht der gebeurtenissen, waaruit hij, zonder schade voor eenheid of verband, alles wegliet, wat reeds door Motley of anderen, met name door Van Vloten en Van Deventer, goed en duidelijk was medegedeeld. Welk een arbeid hij daarvoor verricht heeft, is eerst thans aan het licht gekomen bij de bewerking van het stuk voor de uitgave zijner verzamelde geschriften.

Eerst door die in *De Gids* bijna geheel weggelaten noten leert men wat Fruin verstond onder het kennen van een onderwerp. Tegelijkertijd gaf hij eene proef, wat hij den plicht van den geschiedschrijver achtte. Niet alleen *wat* er gebeurd was, maar ook *hoe* en *waarom* het gebeurd was, moest deze verklaren. Hij moet de beweegredenen nagaan van de handelingen der menschen en de omstandigheden in het oog houden, waaronder die handelingen geschieden. Dat hadden, meende hij Motley en de meesten die over dit tijdperk geschreven hadden, niet gedaan, en als zij het al beproefd hadden, had hun daartoe de noodige kennis zoowel als de noodige onpartijdigheid ontbroken. Daarom beproefde *hij* het te doen, en er zijn zeker niet velen, die zeggen zullen, dat hij er niet in geslaagd is, aan de door hem aan de geschiedschrijvers gestelde eischen ten volle te voldoen. Doch hij slaagde alleen daarom, omdat hij reeds toen, na nog maar tien jaar op dit gebied gewerkt te hebben, beschikte over eene kennis van de bronnen, die werkelijk buitengemeen was en hem den geheelen tijd en alle daarin handelende menschen zoo klaar voor oogen deed staan, dat hij zich bij het schrijven geheel kon losmaken van de voorstellingen en denkbeelden van den tijd dien hij zelf doorleefde. En dat wist hij te doen, zonder ooit zijne eigene sympathie te verloochenen. Het geheele stuk is als een commentaar op de theorie, die hij weldra zou ontvouwen in zijne *Onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, zijne bekende rede bij het aanvaarden van het professoraat in de vaderlandsche geschiedenis.

Met deze beide borgen, de *Tien Jaren* en het *Voorspel*, waren Fruin's aanspraken op dat professoraat zóó verzekerd, dat er kwalijk sprake kon wezen van mededinging, zoodra de vraag rees om het te bezetten. Toen

er vroeger sprake van was geweest dat professoraat in te stellen, had de naam van Bakhuizen van den Brink op veler lippen gezweefd, thans was een man opgetreden, die het onnoodig maakte dezen te onttrekken aan den werkkring waar hij zoo uitnemend werkzaam was. Vandaar dat, toen, dank zij vooral Matthias de Vries, de regeering er toe overging om een afzonderlijken leerstoel voor de vaderlandsche geschiedenis open te stellen aan de Leidsche hoogeschool, Fruin als van zelf voor de vervulling werd aangewezen.

De rede, waarmede hij op den 1sten Juli 1860 het nieuwe ambt aanvaardde, bevatte in zeker opzicht zijne wetenschappelijke geloofsbelijdenis, de uiteenzetting der beginselen, die hem hadden geleid, toen hij de *Tien Jaren* en het *Voorspel* schreef. Fruin erkent, dat het bereiken van absolute onpartijdigheid even onmogelijk is als het leeren kennen van de absolute waarheid. Maar, zegt hij, naarmate de geschiedschrijver door scherper waarneming de waarheid naderbij komt, zal hij ook in staat zijn onpartijdiger te oordeelen. Hij zal dan het karakter leeren doorgronden der menschen, wier handelingen het onderwerp zijner studie zijn, en uit dat karakter die handelingen verklaren. Met andere woorden, de geschiedschrijver moet zich weten te stellen op de verschillende standpunten, welke de verschillende menschen innemen. Daarom stelt Fruin hem de dramatische dichters, die ook ieder persoon moeten laten handelen en spreken, zooals met zijn karakter overeenkomt, ten voorbeeld, bovenal Shakespeare, die daarin het hoogste heeft bereikt wat nog aanschouwd is. En ten bewijze, dat eene dergelijke behandeling der geschiedenis, welke aan ieder mensch, die een onderwerp van de studie des geschiedschrijvers is, recht laat wedervaren, niet leidt tot onverschilligheid en den ge-

schiedschrijver niet dwingt tot verloochening zijner eigen beginselen en sympathiën, wijst hij op Ranke, die, hoewel zelf een man van zeer sterke overtuigingen, welke hij allerminst placht te verbergen, er toch in geslaagd is om de meest uiteenloopende richtingen op elk gebied, de meest uiteenloopende karakters te begrijpen en te waardeeren, zonder dat zijne geschriften ooit op zijne lezers een verslappenden invloed hebben uitgeoefend. Integendeel, zegt Fruin, zij boezemen eerbied in voor het goede en groote, in welken vorm het zich ook vertoont, en stemmen tevens tot de erkenning van het gebrekkige in ons eigen gelooven en handelen en tot eene billijker waardeering van hetgeen onze tegenpartij voor waarheid houdt en als plicht betracht. Om die reden is het ook volstrekt niet noodig om hier te lande, zooals vroeger de gewoonte was, het behandelen, op den katheder of in geschrifte, van sommige tijdperken of gebeurtenissen te vermijden, om niet den een of ander te kwetsen. Want, zegt Fruin, ‘de ware onpartijdigheid zoekt aan alle partijen recht te doen, niet aan alle te behagen’.

Het tegenwoordig geslacht is, dank zij Fruin, zou ik haast durven zeggen, zoozeer aan deze opvatting gewend, dat de ontvouwing daarvan ons bijna overbodig voorkomt. Maar in 1860 was dat nog geenszins het geval. Zelfs van Bakhuizen van den Brink kan, dunkt mij, niet gezegd worden, dat hij haar altijd in zijne geschriften heeft betracht. Vandaar dat Fruin's intreêrede in de Nederlandsche historiographie als het programma eener nieuwe richting kan gelden.

Vier en dertig jaar lang heeft Fruin, getrouw aan de toen ontvouwde beginselen, op den leerstoel der vaderlandsche geschiedenis aan de Leidsche hoogeschool der Nederlandsche studeerende jongelingschap tot gids mogen

verstrekken. Hij werd weldra meer, een gids van het geheele Nederlandsche volk. Met vreugde en voldoening vatte hij de hem opgedragen taak aan en is hij haar blijven vervullen tot de wet hem dwong tot aftreden. Hij was toen eerst, dunkt mij, op de plaats die hem paste, want zich hem voor te stellen als een onderwijzer van schoolknapen, valt, hem althans, die hem niet als zoodanig heeft werkzaam gezien, moeilijk. Wel heeft hij, naar de getuigenis van velen die zijn onderwijs hebben genoten, die taak goed vervuld, maar ik kan mij niet verhelen, dat hij als gymnasiaal docent aan een Pegasus in het juk doet denken. Te eerder zou ik dat meenen, omdat hem sommige eigenschappen ontbraken, welke een goed onderwijzer noodig heeft. Dat kwam zelfs uit in zijn academisch onderwijs. Wie geen belangstelling in het onderwerp had, wie zijn college alleen bijwoonde, omdat hij het moest, werd niet door hem geboeid. Daartoe was zijne voordracht allerminst geschikt. Kalm en rustig, maar zonder ophouden, vloeiden de altijd goed afgeronde volzinnen van zijne lippen, altijd goed in logisch en methodisch verband, maar voorgedragen zonder stemverheffing of modulatie, zonder levendigheid, ik zou haast zeggen zonder leven. Daarenboven sprak hij niet luid en vrij snel, al was 't ook zonder overhaasting. Wie hem wilde volgen moest verbazend goed opletten, moest geen oogenblik zich laten afleiden. Vandaar dat het eene kunst was goed op te teekenen wat hij zeide.

Dat gold vooral van zijn college over de geschiedenis van Nederland; bij dat over de staats- en rechtsinstellingen, die hier tot aan 1795 hadden bestaan, werden de hoofdzaken samengevat in korte paragraphen, welke hij letterlijk placht te dicteeren, waaraan dan telkens het wetenschappelijk betoog, de toelichting, werd toegevoegd,

die dan natuurlijk gemakkelijker te volgen was. Die methode paste hij op het eerste college niet toe, ik zou niet weten te zeggen waarom. Misschien zou het college aantrekkelijker zijn geweest, als hij die ook daar gevolgd had.

Met dat al sprak hij geenszins voor ledige banken. Want de stof was zoo uitermate belangwekkend en de wijze van behandeling zoo bijzonder helder en duidelijk, dat toehoorders, die eenmaal de moeilijkheden, die ik zoo even aanduidde, hadden weten te overwinnen, zijne lessen dikwijls niet bijwoonden, zoolang zij *moesten*, maar zoolang zij *konden*. Velen hunner, die geen heel duidelijke voorstelling van onze geschiedenis naar de academie hadden medegebracht, was 't alsof hun de schellen van de oogen vielen.

Op zijne colleges beperkte Fruin zich uitsluitend tot onderwerpen, welke hij volkomen meester was. Vandaar dat hij nimmer de geschiedenis of de instellingen vóór den Bourgondischen tijd tot een hoofdonderwerp zijner colleges heeft gemaakt en ze slechts besprak, voor zoover als noodig was voor het begrijpen van wat onder en na die heerschappij gebeurde. En evenzeer vermeed hij den tijd na 1795. De kennis van dezen achtte hij nog niet rijp genoeg, de gebeurtenissen nog te kort geleden, om er zoo over te handelen, als in zijn oog op een college noodig was. En wat de Middeleeuwen betreft, hij geloofde niet dat men daar ooit tot eene volledige kennis, zooals hij die eischte, zou kunnen komen. Hij heeft aan dat tijdvak ontzaglijk veel arbeid besteed, maar, beweerde hij, verder dan tot fragmentarische kennis gelukte 't hem niet te komen. Ik herinner mij hoe hij verklaarde, dat hij alle krachten had ingespannen om den tijd van Floris V te begrijpen, maar dat hij dat had moeten opgeven,

omdat hij, met de bronnen, die er hem voor ten dienste stonden (en wij mogen wel aannemen dat dat alle bekende en bereikbare waren), niet had kunnen geraken tot eene vaste, op goede gronden rustende voorstelling. En met vroeger tijden was 't nog erger gesteld. Hij troostte zich met de door hem steeds volgehouden opvatting, dat er vóór de Bourgondische heerschappij eigenlijk van geen Nederlandsche geschiedenis sprake kan wezen, omdat er toen nog geen Nederland bestond. Hij beweerde, dat het voldoende was, wanneer men zich kon voorstellen hoe de toestanden waren in de dagen van Philips den Goede en Karel den Stoute, om van daar uit voort te gaan. Wat van den vroegeren tijd bekend was, behoefde men slechts in monographiën te behandelen.

Dat stemde trouwens overeen met zijne denkbeelden over den stand onzer Nederlandsche geschiedschrijving, waarin, naar zijne meening, aan goede monographieën vooreerst meer behoefte was dan aan groote, samenvattende overzichten. De laatste konden zijns inziens eerst met goed gevolg geschreven worden, wanneer door monographieën daartoe de weg was bereid. Of daar zijn eigen aanleg, zijne eigene voorliefde niet veel deel aan had, zou ik niet durven beslissen, waarschijnlijk is het mij altijd voorgekomen.

Zoo beperkt tot den tijd der Republiek en dien welke daaraan onmiddellijk voorafging, vormden Fruin's colleges een gesloten, goed afgerond geheel, dat hij in een aantal jaren, de geschiedenis in vijf of zes, de staatsinstellingen in drie of vier, placht te doorloopen. Met de uiterste zorg vulde hij zijne aanteekeningen daarvoor met alles aan, wat er nieuws werd gevonden over elk onderdeel. Hij verzuimde nimmer vooraf na te gaan wat hij stond te behandelen, de oude en nieuwe citaten te vergelijken en de aanteeke-

ningen, waar 't noodig was, te wijzigen. Daardoor liep hij nimmer gevaar van af te dwalen, of iets weg te laten wat niet gemist mocht worden. De bibliographie nam natuurlijk geen geringe plaats in. Zijne hoorders kregen eene betrekkelijk volledige kennis van al de meer belangrijke geschriften, waarin iets over een door hem behandeld onderwerp was te vinden.

Eigenlijke privaatcolleges heeft Fruin evenmin gegeven als hij pogingen deed om hier het stelsel van historische seminariën in te voeren. Maar ieder student, die belang stelde in de historische wetenschap, kon zeker zijn van bij hem eene vriendelijke ontvangst te vinden. In dikwijls zeer langdurige gesprekken opende hij hem dan de schatkamers zijner wetenschap. Niet het minst de juristen die een historisch onderwerp voor hunne dissertatie bestudeerden, zooals er in die dagen veel waren, hebben zoodoende oneindig veel van hem genoten. Vooral omdat die gesprekken een zeldzaam opwekkenden invloed hadden; wie van hem ging kon zeker zijn, dat hij nieuwe denkbeelden, soms ook nieuwe plannen mede naar huis bracht.

Op die wijze heeft Fruin zijn academisch onderwijs dienstbaar gemaakt voor velen, want er waren er niet weinigen, die de dictaten, welke op zijne colleges door trouwe bezoekers waren gemaakt, later als handboeken voor allerlei doeleinden gebruikt hebben.

Vier en dertig jaar heeft hij zoo zijn academisch werk gedaan, op zijne wijze, zonder te vragen, hoe anderen deden, met name hoe het in het buitenland, in Duitschland vooral, werd gedaan, maar ook zonder te vergen dat anderen zijne wijze zouden navolgen. Dien eisch stelde hij trouwens nimmer; hij liet zijnen leerlingen volle vrijheid; nooit drong hij bv. iemand een onderwerp voor eene dissertatie op. En evenmin duidde hij het

zijnen leerlingen euvel, die op den duur geen vrede hadden met de korte monographieën, waar hij de voorkeur aan schonk, en *boeken* schreven. Hij moedigde dat niet aan, maar hij ried het nimmer af, tenzij hij reden had om aan te nemen, dat eene taak werd beproefd, die te machtig was voor de krachten van hem die het ondernemen wilde. Maar op één punt was hij, ik zou haast zeggen onverbiddelijk. Wie een werk ondernam, moest dat z.i. doen, omdat hij er zich toe gedrongen gevoelde, nimmer omdat een uitgever het had voorgesteld en hem een betrekkelijk hoog honorarium had geboden. Voor geld schrijven stond hem tegen. 't Is waar, dat hij zelf het nimmer noodig had.

Behalve voor zijne leerlingen heeft Fruin ook voor eene groote schaar van anderen die zich met geschiedenis bezig hielden als gids en raadsman gediend. Hij werd als 't ware de leider der geschiedkundige studiën in ons land. Zelfs aanhangers van richtingen, die rechtstreeks tegen de zijne overstonden, plachten hem te raadplegen, en bij hem geen minder goede ontvangst te vinden dan anderen. Dat heeft hem evenzeer als zijne wetenschappelijke onpartijdigheid de algemeene achting verschaft, die zoo duidelijk aan den dag kwam, toen hij in 1885 zijn vijfentwintig-jarig professoraat herdacht. Bijna met verwondering vervulde hem de algemeene deelneming, die hij toen ondervond in allerlei kringen. Hij was niet dan met moeite er toe gekomen om dien dag feestelijk te herdenken. Maar toen hij bemerkte hoevelen er waren, die toen uiting gaven aan hunne vereering voor hem, toen hij ontdekte hoezeer hij werd gewaardeerd, toen deed het hem goed dat hij het gedaan had. Het feest van 1 Juni 1885 heeft hem, die nog gebukt ging onder de zware verliezen, welke hij in de laatste jaren had ge-

leden, weder opgericht, hem gesterkt en als met nieuwen levensmoed vervuld. Maar ijdel heeft het hem niet gemaakt, evenmin als de eerbewijzen en het huldebetoon, die hij later, vooral bij zijn aftreden, mocht ontvangen.

Dat aftreden viel hem zwaar, want hij voelde zijne krachten nog onverzwakt. De ouderdom was hem onmerkbaar genaderd, en zelfs toen hij gevoelde dat zijne physieke krachten afnamen, bleef hij even geschikt voor zijn arbeid als schrijver en vorscher, dien hij even rustig voortzette als voorheen. Vijf jaren mocht hij dat doen. Toen kwam het einde, bijna plotseling, na een ziekbed van slechts veertien dagen, op den 29sten Januari 1899. Hij was vijf en zeventig jaar oud geworden, maar slechts enkele werken uit zijn laatste jaren dragen blijken van geschreven te zijn door een oud man, zoo min als een zijner eerste opstellen den stempel draagt van geschreven te zijn door iemand, die aan het begin van zijn loopbaan stond. Het *Voorspel* zou niet veel anders zijn geweest, als het uit zijn laatsten tijd dateerde, zijn *Merula* niet, als het vóór de aanvaarding van het professoraat was opgesteld.

Van zijne werkzaamheid als geschiedschrijver een eenigszins voldoend overzicht te geven zou zooveel tijd vereischen, dat daarvan hier geen sprake kan zijn. Slechts over enkele zijner grootere geschriften kan ik hier handelen; sommige liggen te veel buiten mijn arbeidsveld, dan dat ik het zou wagen er over te spreken. Een aantal bv. was gewijd aan een tak der historische wetenschap, die gewoonlijk eene geheel bijzondere studie vereischt, als 't ware een geheelen mensch noodig heeft, de oude rechtsgeschiedenis. Die studie, tot welke hij als van zelf was gekomen, en zonder welke de kennis der Middeleeuwen zoo goed als allen grondslag mist, had hem altijd aan-

getrokken. Zij paste zoo goed bij zijne neiging om zich van elk historisch verschijnsel rekenschap te geven en vooral de oorzaak uit te vorschen, zich een toestand uit het verleden duidelijk voor oogen te stellen. Zij paste ook zoo goed bij zijne voorliefde voor kritisch onderzoek van bronnen, eene voorliefde, die hem ook tot bibliograaf maakte, reeds van den aanvang zijner werkzaamheid op het gebied onzer geschiedenis. En zoo was het ook met meer vakken, die voor de geschiedenis hulpwetenschappen zijn, met de geschiedenis van de taal bv. Er zijn geschriften van hem, die eerder van een jurist, een philoloog of een bibliograaf afkomstig schijnen dan van een geschiedschrijver. Soms schijnt de omvang van het onderzoek, ook bij zuiver historische onderzoekingen, kwalijk in verhouding te staan tot de zaak, waaraan het besteed is. Dat bewijst, dunkt mij, dat hij een dergelijken arbeid ondernam om den arbeid zelven, niet om het belang, dat die arbeid voor de wetenschap had. Stiet hij op een vraagstuk, dat niet wel oplosbaar scheen, dan rustte hij niet, eer hij het opgelost had, of althans zoo nabij de oplossing gekomen was, als men met de voorhanden gegevens kon komen. En dan was het voor hem in zekeren zin hetzelfde, welk onderwerp het onderzoek gold. Die voorliefde was ook een der vele redenen, die hem altijd weder tot nieuwe onderzoekingen voerden, maar hem verhinderden, ernstig te denken aan het in grootere werken samenvatten van zijne uitkomsten. Voor het generaliseeren achtte hij, ik merkte het reeds op, bij de geschiedenis van Nederland den tijd nog niet gekomen, hij deed het alleen op zijne colleges, waar hij uitsluitend de vruchten van zijn arbeid had mede te deelen, en ik geloof haast dat hij het daar alleen deed omdat hij het doen *moest*, niet omdat hij er behagen in schepte.

Niet lang nadat Fruin zijn professoraat had aanvaard, was Motley's *History of the United Netherlands*, de voortzetting van diens eerste werk, begonnen te verschijnen. Fruin vond er aanleiding in om het tijdperk van Leicester op dezelfde wijze te behandelen als het eerste tijdperk van den strijd met Spanje. Reeds in 1862 bracht *De Gids* de uitkomsten zijner studie onder de oogen van het Nederlandsche publiek, onder den weinig zeggenden titel *Motley's Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden*. Het geschrift is in vele opzichten een tegenhanger van het *Voorspel*, maar er is dit eene onderscheid bij, dat Fruin hier zoo goed als geen rekening had te houden met wat anderen hadden geschreven. Want de tijd van Leicester is betrekkelijk zeer weinig behandeld en was eerst door de Leicester-romans van Mevrouw Bosboom-Toussaint in eenigszins wijder kring bekend geworden. Fruin heeft aan den historischen zin van onze beroemde schrijfster eene alleszins verdiende hulde gebracht. Hij achtte het een merkwaardig feit, dat, bij alle vrijheid, die zich de romanschrijfster mocht veroorloven, toch de tijd zelf, en de motieven der handelende personen beter tot hun recht kwamen in haar werk dan in dat van den beroemden geschiedschrijver, die nimmer een helder begrip heeft weten te verkrijgen van de samenstelling en werking onzer instellingen.

In de eerste jaren van zijn professoraat heeft Fruin natuurlijk veel moeten werken voor zijne colleges. Waarschijnlijk is het daaruit te verklaren, dat uit die jaren weinig grootere geschriften van hem te vermelden zijn. Hij schreef toen wel een aantal boekbeoordeelingen en kleinere, enkele punten ophelderende geschriften, sommige van groote waarde, niettegenstaande hunnen geringen omvang, maar geen, die ik hier, waar ik noodzakelijk

eene keuze moet doen, behoef te vermelden. Alleen voor één meen ik eene uitzondering te moeten maken, voor zijne voordracht in de Koninklijke Academie van Wetenschappen, die hem reeds vóór zijn professoraat onder hare leden had opgenomen, *Over Philips van Leiden en zijn werk De cura reipublicae et sorte principantis*. Vooral, omdat die voordracht het bewijs leverde, hoe diep hij reeds toen was doorgedrongen in de kennis onzer Middeleeuwen.

Het onderwerp was een dat hem bijzonder moest aantrekken. Want het was nieuw en het was moeilijk; er waren zeker maar zeer weinigen, die er eenigszins nader mede bekend waren, en het vereischte eene groote scherpzinnigheid, het stelde zijn talent van uitvorschen op eene zware proef. De ware meening van den schrijver kon toch alleen reeds door de taal, waarin deze schreef, het veertiende-eeuwsche Latijn, en nog meer door de gebrekkigheid van de vroegere uitgaven, zeer dikwijls zoo goed als raadselachtig heeten. Dat waren bezwaren, die Fruin niet minder aantrokken dan de nieuwheid van het onderwerp. Het geheele stuk draagt dan ook het kenmerk van met groote voorliefde bewerkt te zijn. Het was de eerste vrucht van Fruin's studie op het gebied der Nederlandsche, of liever der Hollandsche Middeleeuwen. Want, 't is weder merkwaardig kenschetsend voor Fruin's neiging om bij alle veelzijdigheid zich te concentreeren, hij heeft voor de Middeleeuwen bijna uitsluitend werk gemaakt van de geschiedenis en van de toestanden en instellingen van Holland en Zeeland; de andere gewesten bestudeerde hij betrekkelijk weinig, slechts in zoover als noodig was voor zijne academische lessen of ter vergelijking met Holland.

Hetgeen het opstel over Philippus à Leidis zoo bijzonder belangrijk maakt is, dat daarin in korte trekken de denkbeelden van die Nederlandsche legisten worden aangeduid,

die de begrippen hadden overgenomen van de Fransche dienaren van Philips den Schoone en diens opvolgers, de begrippen van het Romeinsche recht en van de absolute monarchie als den natuurlijken staatsvorm, en die toepasten op de Nederlandsche toestanden. 't Was de leer, die, onder de Bourgondiers verder uitgewerkt en toegepast, eindelijk hare bekroning vond in het regeeringsstelsel van Karel V in de dagen van Maria van Hongarije. Geen wonder, dat Fruin voortdurend belang bleef stellen in het boek, welks inhoud hij eigenlijk voor het eerst had bekend gemaakt, en er altoos over dacht, het opnieuw uit te geven en dan op eene wijze, die het bruikbaar maakte voor iedereen, die zich met de studie van Middeleeuwsche rechts- en staatsgeschiedenis bezig hield.

Eerst in de laatste jaren van zijn leven heeft hij aan dat plan uitvoering kunnen geven. De Vereeniging tot uitgave van vaderlandsche rechtsbronnen maakte dat mogelijk, en hij vond in Dr. Molhuysen een in de palaeographie ervaren medewerker. Zijn plan was, het boek van eene inleiding en noten te voorzien, niet alleen ter verklaring van den tekst, maar ook tot toelichting van de feiten. Hoeveel nut een dergelijke arbeid zou opgeleverd hebben behoeft kwalijk gezegd te worden; men behoeft zich slechts al de kleinere en grootere artikelen te herinneren, welke Fruin over Middeleeuwsche instellingen en geschiedenis heeft in het licht gegeven, om dat te beseffen. Maar het plan kwam te laat; Fruin heeft slechts het begin der uitvoering mogen beleven.

De kennis van de laatste Middeleeuwen, van den tijd van den aanvang der Oostenrijksche heerschappij, heeft zelden hier in Nederland zulk eene uitbreiding ondervonden als toen Fruin eenige jaren na het verschijnen van zijn opstel over Philippus à Leidis, in 1866 de

Informacie van 1514 uitgaf, dat onschatbare monument, dat ons beter dan iets anders bekend maakt met den toestand van Holland vlak vóór het begin der Hervorming. Het was het rapport der commissie van enquête, die ter wille der nieuwe verdeeling der verponding in die jaren een onderzoek instelde naar den toestand van het gewest. Alleen reeds een stuk, dat de uitgave overwaard was, maar dat nog meer werd door de inleiding en de aanvullingen, welke Fruin er aan toevoegde. Tien jaren later bewerkte hij op gelijke wijze het rapport over de enquête, welke twintig jaar te voren met hetzelfde doel gehouden was, een werk dat te belangrijker was, omdat nu eene vergelijking tusschen de tijden van Philips den Schoone en Karel den Vijfde mogelijk werd, welke merkwaardige uitkomsten voor de kennis onzer geschiedenis opleverde. Beide malen werd dit werk gedaan in opdracht van onze Maatschappij, die door Fruin's toedoen hoe langer hoe meer werkzaam werd om haren volledigen titel gestand te doen, om niet alleen eene maatschappij van Nederlandsche taal- en letterkunde, maar ook van Nederlandsche geschiedenis en oudheidkunde te wezen.

Fruin was, behoef ik het te zeggen, met de geschiedenis onzer taal- en letterkunde vertrouwd als weinigen; dat had hij al getoond in zijn *Tien Jaren* en dat bleef hij toonen, niet alleen in allerlei opmerkingen, in allerlei opstellen verstrooid, maar ook in tal van zelfstandige artikelen. Voor hem waren beide vakken even onontbeerlijke hulpwetenschappen voor de geschiedenis als de oudheidkunde, of liever, als omgekeerd deze laatste en de geschiedenis het waren voor de taal- en letterkunde. Fruin's studieveld was het geheele verleden van het Nederlandsche volk, maar evenzeer als hij zich in het bijzonder bezighield met enkele tijdperken uit dat ver-

leden en als hij enkele deelen van het volk of liever van het land meer in het bijzonder tot zijn onderwerp koos, zoo waren het ook enkele zijden van het volksleven, en wel in de eerste plaats het staatsleven, die hij bij voorkeur bestudeerde. Daartoe voelde hij zich bij uitnemendheid geroepen, zonder de overige zijden daarom minder te achten. Onze Maatschappij, die de studie, zoo niet van alle, dan toch van een groot aantal van de vele zijden van het volksleven binnen haren werkkring trekt, was daarom juist de vereeniging, die hij wenschte en die hij noodig oordeelde. Niet, dat hij hare werkzaamheid en inrichting volmaakt achtte, maar toch wel in zooverre, dat hij van oordeel was, dat met goeden wil en toewijding en vrijzinnige opvatting veel goeds door haar tot stand kon komen. Met gebrekkige instellingen konden menschen van goeden wil en gezond verstand groote dingen volbrengen, dat was de les, welke hij uit de geschiedenis van ons land in de eerste plaats geleerd had, terwijl zelfs de voortreffelijkste instellingen geen goed deden, als de menschen ze niet wisten te gebruiken. Vandaar dat hij, vooral bij wetgeving, weinig ingenomen was met diep ingrijpende veranderingen, al ontkende hij niet, dat die zoo nu en dan, als de tijden tot rijpheid waren gekomen, niet mochten uitblijven. Zij kwamen dan, meende hij, als vanzelf. Veel meer goeds verwachtte hij altijd van eene milde, vrijgevige toepassing van de bestaande wetten, van een niet angstvallig letten op de letter. Dat was bovenal zijne opvatting van liberalisme; daarom stond het bij hem rechtstreeks tegenover doctrinarisme en radicalisme. En mij dunkt, wie hem goed gekend heeft, zal erkennen, dat hij die denkbeelden getrouw is gebleven tot aan het einde.

Hoe het zij, in onze Maatschappij, vooral zooals zij

werkzaam was te Leiden, zag Fruin een zeer geschikt middel tot bevordering en verspreiding van studie en wetenschap. De maandvergaderingen werden niet alleen trouw door hem bijgewoond, maar hij placht daar gedurig mededeelingen te doen over onderwerpen, die hem het laatst bezig hadden gehouden, altijd voor zoover die belang konden inboezemen aan anderen dan vakgenooten, terwijl hij gewoon was aan de discussie ijverig deel te nemen, zoodra die onderwerpen betrof, waaromtrent hij eene eigen meening had of zich wilde vormen. En in onze Historische Commissie, waarvan hij jaren lang lid was, en haast even lang, ook zonder dat hij altijd den voorzitterstoel innam, de leider, en ik mag wel zeggen de ziel, gaf hij in bijna elke vergadering het een en ander ten beste, wat hij bij zijne laatste studiën had opgemerkt. Daar eerst kwam die verwonderlijk uitgebreide kennis van de historische letterkunde, in haren ruimsten zin, aan den dag, welke hem tot een zoo ongeëvenaard kenner der geschiedenis maakte. Die kennis hing nauw samen met zijne reeds vroeger door mij opgemerkte voorliefde voor bibliographie. Maar die voorliefde werd nooit eene hem overheerschende liefhebberij. Fruin hield wel veel van oude boeken, doch niet omdat zij oud, maar omdat zij om de een of andere reden belangrijk waren. Hij verzamelde wel, doch hij was geen verzamelaar. Hij was volstrekt niet tevreden met het *bezit* van een merkwaardig oud boek, hij moest er *gebruik* van kunnen maken; hij was er daarom veel meer op uit om dergelijke boeken in openbare bibliotheken te plaatsen, dan om ze zelf te hebben. Vóór alles wilde hij dat men zou weten wat er was. Vandaar dat hij zooveel belang stelde in het beschrijven en catalogiseeren van verzamelingen, vandaar dat hij zoo ijverig deel heeft genomen aan het

samenstellen der *repertoriën* voor de vaderlandsche geschiedenis, welke onze Maatschappij, voor een goed deel onder zijne leiding, heeft uitgegeven.

Ik spreek hier niet over de vele andere diensten, die hij haar heeft bewezen, over zijne leiding harer werkzaamheden, als hij lid van het bestuur of voorzitter was. Ik herinner er ook niet aan, hoe hij haar bibliotheek verrijkt en haar kas in zijne uiterste wilsbeschikking bedacht heeft. Want dat zijn algemeen bekende dingen. Maar hier, waar ik als lid het leven van mijn medelid moet schetsen, kan ik niet nalaten uit te spreken, dat onze Maatschappij zeker weinige leden heeft bezeten, die zooveel voor en in haar gedaan hebben als Robert Fruin.

Thans keer ik terug tot Fruin's werkzaamheid als geschiedschrijver. Kort nadat de *Informacie* verschenen was, in 1867, werd hij betrokken in den strijd, waar bijna iedereen, die zich bezig houdt met de geschiedenis van Nederland in de zestiende eeuw, vanzelf in gemengd wordt, den strijd over den aard der beweging, waar de Republiek uit geboren werd. Want daaromtrent hebben de katholieke schrijvers eene zoo geheel eigenaardige opvatting en plegen zij die opvatting op zoo eigenaardige wijze te handhaven, dat geen andersdenkende daar voortdurend vrede mede kan hebben. Reeds in het *Voorspel* had Fruin soms tegen die opvatting en vooral tegen de wijze, waarop die verdedigd werd, verzet aangeteekend, even goed als Groen van Prinsterer en Bakhuizen van den Brink dat zoo nu en dan gedaan hadden. Maar toch was hetgeen hij gezegd had zoo dikwijls als eene verdediging van het goed recht der katholieke overheid tegenover de anti-katholieke beweging opgevat, dat hij door mannen als Van Vloten daarover niet onduidelijk was terecht gezet en hij zeker menigen protestant eenigermate ge-

ërgerd had. En nog in 1865 had hij zijne onpartijdigheid getoond door in zijn Gidsartikel *De Gorcumsche martelaren*, den katholieken alle recht te laten wedervaren. In hetzelfde jaar echter was geschied, wat Fruin zelf zoo dikwijls hoogst wenschelijk had genoemd; tegenover het protestantsche en liberale werk van Motley hadden de katholieken een ander werk van hunne zijde gesteld: de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten* van Nuyens. Fruin begroette dat werk in een Gidsartikel met onmiskenbare ingenomenheid, doch hij kon niet achterwege houden dat er veel in stond wat hij niet alleen niet kon beamen, maar dat hij ook niet kon goedkeuren, al trachtte hij ook nog zoozeer zich in te denken in de positie van een katholiek historieschrijver. Tegen enkele voorstellingen kwam hij ernstig op, met name tegen de wijze waarop Prins Willem I werd beoordeeld.

Doch weldra gebeurden andere dingen. Met het volgende jaar, 1868, begon eene reeks van gedenkdagen, die het Nederlandsche volk als herinneringen aan de groote daden uit den strijd voor de onafhankelijkheid had te vieren. Die gedenkdagen golden den katholieken echter in de eerste plaats als herinneringen aan de zegepraal van de ketterij. En daarom protesteerden zij tegen het vieren er van. Een dier protesten, eene rede van den abbé Brouwers over de viering van den slag bij Heiligerlee, had eene kritiek van Groen van Prinsterer uitgelokt, die weder aanleiding gaf aan Nuyens om zich in den strijd te mengen. De toen door laatstgenoemden tegen Lodewijk van Nassau ingebrachte beschuldiging, als zou deze aan den beeldenstorm medeplichtig zijn geweest, deed Fruin de pen opvatten om in *De Gids* zijne *Proeve van historische kritiek* te schrijven, waarin hij krachtig optrad tegen de wijze, waarop de katholieke geschiedschrijvers hunne

zaak bepleitten. Van toen af heeft hij dat herhaaldelijk gedaan, in verschillende grootere en kleinere opstellen. Nog in het laatst van zijn leven deed hem het proces van Angelus Merula eene lans breken (want dit was een strijd, die met alle hoffelijkheid gevoerd werd) met Prof. Hensen, terwijl hij even te voren op minder vriendelijke wijze met pastoor Klönne was slaags geweest naar aanleiding van Amsterdams overgang in 1578. 't Zou veel te veel plaats innemen, wanneer wij hier al de opstellen van grooter en kleiner omvang wilden bespreken, welke aan dat verschil van opvatting hun ontstaan te danken hebben. Maar zij nopen van zelf tot de beantwoording der vraag, waarom Fruin zich in een strijd wierp, die, bij de eigenaardige vechtwijze zijner meeste tegenstanders, onmogelijk (dat wist hij zelf het best) tot eene beslissing kon leiden.

Vergis ik mij niet, dan was het in de eerste plaats Fruin's wetenschappelijk geweten, dat hem aandreef. Hij kon geen vrede hebben met de wijze van argumenteeren, welke de katholieke schrijvers gewoonlijk toepasten. Hun standpunt eerbiedigde hij gaarne, en hij begreep volkomen, dat zij het met hun geweten niet konden overeenbrengen, zich door de redeneeringen van niet-katholieken te laten overtuigen. En wanneer zij uitsluitend op dit standpunt waren blijven staan, dan zou hij het nutteloos zoowel als noodeloos geacht hebben hen te bestrijden. Maar dit plachten zij, naar hij meende, niet te doen; zij deden altoos pogingen om degenen, wier handelingen zij veroordeelden, voor te stellen, niet alleen als ketters, maar ook als slechte, misdadige menschen, die niet alleen van het standpunt der Kerk, maar ook van dat der gewone moraal moesten veroordeeld worden. En om dat te kunnen doen, deden zij in zijn oog de waarheid en de weten-

schap geweld aan. Ja nog erger, zij trachtten te bewijzen, dat de handelingen der verdedigers der Kerk niet alleen voor de gewone moraal veel minder veroordeelenswaardig waren dan die harer tegenstanders, maar ook veel meer aanspraak hadden op den eerbied en de bewondering van iedereen, katholieken of niet, terwijl die harer tegenstanders meestal indruischten tegen de algemeene menschelijke moraal en zelfs tegen die, welke dezen uitdrukkelijk heetten te verdedigen, dat bv. Alva veel meer de verdraagzaamheid betrachtte dan Willem I. Dat was het, dunkt mij, wat hem warm maakte en wat hem herhaaldelijk de pen als in de hand dwong. Dat is het zeker geweest, wat hem ook noopte in 1872 zijn bekend Gidsartikel te schrijven *Galilei en de onfeilbare Kerk*. Want daar is kenlijk niet het uiteenzetten van den loop van het bekende proces de hoofdzaak, de veroordeeling der wetenschap door de Kerk op een punt, waaromtrent de Kerk zelve later is gekomen tot eene volkomen erkenning van de waarheid van hetgeen zij eenmaal veroordeeld had, maar wel het bestrijden van de wijze, waarop katholieke schrijvers zoeken te bewijzen, dat het niet de onfeilbare Paus als hoofd der onfeilbare Kerk is geweest, die de veroordeeling had uitgesproken, maar eene feilbare congregatie van kardinalen. Die argumentatie achtte Fruin kenlijk dezelfde als die, welke hij voortdurend bij de katholieke schrijvers tegenkwam, en die hem zoozeer tegen de borst stuitte.

Zonder twijfel was het ook zijne warme vaderlandsliefde, die hem aandreef. Hij kon niet zwijgen, wanneer over de helden van het voorgeslacht geschreven werd op eene wijze, die in zijn oog lasterlijk was. Zijne wetenschappelijke overtuiging en zijne vaderlandsliefde drongen hem beide om aan het Nederlandsche volk de toedracht

en den aard der gebeurtenissen voor te stellen, zooals zij z.i. gebleken waren uit het streng wetenschappelijk onderzoek, en om het de oogen te openen voor de wijze, waarop de katholieke schrijvers dikwijls met de uitkomsten van dat onderzoek plachten om te springen, ten einde te bewijzen, dat hunne meening de eenige juiste was. Hij meende daar te meer toe gerechtigd, ja geroepen te zijn, omdat hij het lijden der katholieken tijdens den opstand nimmer ontkend had, omdat hij steeds getoond had een open oog voor hun geloofsmoed en eerbied voor hunne geloofsovertuiging te hebben. En nog meer, omdat hij erkende, dat de behandeling, welke de katholieken sedert de zegepraal der Hervorming hier te lande hadden ondervonden, in vele opzichten onbillijk was. Maar hoezeer hij dit ook erkende, hij beweerde toch ook, dat de klachten over die behandeling veelal schromelijk overdreven en zeer dikwijls misplaatst waren, omdat bij die klachten geen rekening werd gehouden met de omstandigheden, en met de dingen welke er aanleiding toe gaven. Ook hier veroordeelde hij dat meten met twee maten, wat hij zijnen katholieken tegenstanders steeds als hunne groote fout voorhield. Wie eenigszins met Fruin's geschriften bekend is begrijpt dat ik hier het oog heb op zijn opstel *De wederopluiking van het katholicisme*, dat in 1894, naar aanleiding van Knuttel's boek over den toestand der katholieken tijdens de Republiek, in *De Gids* verscheen. Hij kon hier zijn standpunt van onpartijdigheid in den zin, als hij die opvatte, getrouw aan zijn, in zijne intreerede ontvouwd en in al zijne werken vastgehouden programma, des te beter en duidelijker blootleggen, omdat hij geen polemiek en in vele opzichten ook geen kritiek te voeren had, omdat hij slechts slotsommen behoefde te trekken uit de feiten, door hem of anderen aan het

licht gebracht en door niemand weersproken. Hoewel niet alle katholieken vrede hadden met zijne slotsommen, gaf het stuk toch zoover ik weet, geen aanleiding tot polemiek.

Gelukkig was het lang niet altijd de drang om op te komen tegen de argumenten en de voorstelling van anderen, die Fruin aan het werk deed gaan, om over de geschiedenis der Republiek op allerlei punten licht te verspreiden. Dat strijden lag eigenlijk niet in zijne natuur; hij eerbiedigde veel te gaarne de begrippen van anderen, om dergelijke kritiek te voeren. Vandaar dat hij eigenlijk een hekel had aan recenseeren en dat ook op den duur gaarne van zich afschoof, zoodat latere beoordeelingen van zijne hand gewoonlijk historisch-kritische opstellen werden over het onderwerp, dat in het besproken boek behandeld was. Zoo heeft de uitgave van de correspondentie tusschen Prins Willem I en Wesenbeke door den heer van Someren den stoot gegeven tot eene reeks allerbelangrijkste opstellen over Prins Willem, waarvan echter slechts één in druk is verschenen en de beide andere, in meer of min afgewerkten toestand, in zijne nalatenschap gevonden zijn.

Dat hij er ooit aan gedacht zou hebben om de werkzaamheid van den man, dien hij, hoe ouder hij werd, des te meer leerde waardeenen als den vader des vaderlands, in eene geheele reeks opstellen te schetsen, acht ik onwaarschijnlijk. Maar hij wilde wel iets dergelijks doen ten opzichte van een der belangrijkste episodes uit die werkzaamheid, de voorbereiding tot de omwenteling van 1572, waarover hij geloofde in staat te zijn veel nieuws te kunnen mededeelen. Toen dan ook de bovengenoemde briefwisseling was uitgegeven, vond hij er niet alleen aanleiding toe om in een Gidsartikel de geschiedenis van het jaar 1570 te schetsen, maar ook om alle bouw-

stoffen bijeen te brengen, die dienen konden voor daaraan aansluitende opstellen over de volgende jaren. Het eerste daarover, over het jaar 1571, had hij nagenoeg gereed; slechts een gedeelte had nog eene laatste omwerking noodig. Maar van dat over 1572 heeft hij slechts een klein gedeelte in een vorm gebracht, die leesbaar is; verder is slechts eene massa aanteekeningen over. Een gedeelte daarvan heeft gediend voor eene op de eerste algemeene vergadering van het Historisch Genootschap te Utrecht gehouden voordracht over Alva's winterveldtocht in 1572, waarvan het verslag, door hem zelven nagezien en goedgekeurd, eenigszins als zijn tekst kan gelden. Maar het meeste kan, helaas, niet in zijne Verspreide Geschriften worden opgenomen, omdat het in geen leesbaren vorm was gebracht. Dit is te meer te bejammeren, omdat hij over het leven en werken der Nederlandsche ballingen in die jaren veel had gewerkt en wij dus anders in het bezit zouden zijn gekomen van al de vruchten van zijn arbeid over dat tijdvak. Want wie zijn opstel, in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* van 1895, *De Voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk in Holland* kent, begrijpt, hoeveel nieuws hij over dien tijd had mede te deelen.

Gelukkiger zijn wij ten opzichte eener andere episode uit die periode. Toen het gedenkfeest van het ontzet van Leiden genaderd was, had Fruin zich met twee andere leden der Historische Commissie onzer Maatschappij, Hooft van Iddekinge en Rammelman Elsevier, vereenigd tot het uitgeven van de oude verhalen over het beleg en ontzet. Aan die herdrukken heeft hij als inleiding eene studie over die geschriften toegevoegd, die, dunkt mij, als een model van historische bibliographie kan gelden.

De arbeid, dien hij daaraan had besteed, had hem opgewekt om na te gaan hoe de geschiedenis van deze merkwaardige gebeurtenis, die al zoo dikwijls met onvoldoende kennis door anderen was beschreven, er uitzag, als die verhalen met de andere bronnen, waarover men thans beschikte, werden in verbinding gebracht. Daaraan heeft het boekje *Het beleg en ontzet van Leiden* zijn ontstaan te danken; het is nog in hetzelfde jaar verschenen en, om zoo te zeggen, het laatste woord der wetenschap over dit onderwerp. Altijd in zooverre als hetgeen uit later ontdekte bronnen geput wordt niet noopt tot wijziging van voorstelling. Hoezeer dat op allerlei ondergeschikte punten reeds het geval is, blijkt uit de menigte aanteekeningen, die Fruin in zijn handexemplaar maakte. Want niemand was minder dan hij geneigd om het onderzoek over eenig onderwerp gesloten te verklaren, zelfs al was dit onderwerp betrekkelijk van ondergeschikt belang, en al had hij het, om zoo te zeggen, van alle zijden bekeken, zooals bv. met het onderzoek omtrent Valdez en Magdalena Moons het geval was, dat als 't ware tot eene eerste aanvulling van de studie over het beleg diende. Dergelijke kleinigheden achtte hij, zooals ik boven al opmerkte, niet beneden zich, misschien ook wel voor een deel, omdat hij het noodig achtte ook het kleine en schijnbaar onbelangrijke goed te kennen, daar elke valsche voorstelling zoo licht tot andere valsche voorstellingen, tot verkeerd begrijpen van het verleden leidt.

De werkzaamheid van Prins Willem in de bange jaren tusschen het ontzet van Leiden en den door Requesens' dood en de groote muiterij der Spaansche soldaten mogelijk geworden omwenteling van 1576 is door Fruin geschetst in een der weinige opstellen, die hij als feestgave heeft

geschreven en *Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede 1572-1576* getiteld is. Het is in 1873 verschenen in *In Memoriam, Tafereelen uit Hollands Tachtigjarigen strijd*. Vergeleken met andere schijnt dit stuk eenigszins mat en gerekt; men kan zien, dunkt mij, dat Fruin het niet uit innerlijken drang heeft geschreven, maar om den uitgever A.C. Kruseman genoegen te doen. Toch is er aan de uitnemende hoedanigheden van den Prins, als leider van den opstand, volle recht wedervaren, en een helder licht geworpen op den toestand van dien tijd.

Het latere leven van den Prins heeft hem nimmer tot dergelijke beschouwingen gevoerd, hoe goed hij dat ook kende. Alleen diens dood heeft hem meermalen de pen doen opvatten, niet alleen toen hij in 1884, bij de driehonderdjarige gedachtenisviering, een artikel schreef over de oude verhalen over den moord, die door Frederiks werden uitgegeven, maar ook op andere tijden, als hem bewijsstukken in handen kwamen omtrent de wijze, waarop de katholieken van dien tijd den moord opvatten. Of deze beperking in het handelen over het onderwerp, dat hem zoo bijzonder ter harte ging, haren oorsprong daarin had, dat hij zich gedurende langen tijd meer tot de zeventiende eeuw gewend had? Soms zou men het haast vermoeden. Want op dat veel minder ontgonnen veld heeft hij in die dagen buitengewoon veel gearbeid, vooral in de papieren van Johan de Witt, wiens onuitgegeven brieven hij grootendeels, in hun geheel of bij gedeelten, zelf had overgeschreven en overigens had geëxcerpeerd. Maar niet minder dan in de archivaliën was hij in de litteratuur over dat tijdvak te huis. Dat toonde hij nimmer beter, dan toen hij in 1879 voor onze Maatschappij *Droste's Overblijfsel van geheugenis* uitgaf, eene berijmde

autobiographie van een voornaam Nederlander, wiens leven haast de geheele eeuw vulde. Want aan dat op zichzelf ongelooflijk vervelend boek wist hij een buitengemeen belang bij te zetten, door er een geheel deel aanteekeningen aan toe te voegen, waarin een schat van bijzonderheden vervat zijn over tal van gebeurtenissen en, bovenal, tal van personen uit dien tijd, die menig later schrijver misschien met dankbaarheid zal gebruiken.

Wat deel der zeventiende eeuw Fruin het best kende, zou ik niet durven beslissen. Letten wij alleen op hetgeen hij geschreven heeft, dan zou men zeggen, den tijd van Willem III. Maar er zijn bewijzen te over, dat hij evenveel, zoo niet meer werk had gemaakt van dien van Johan de Witt. Niet dat hij dezen zoo buitengemeen bewonderde. Hij stelde hem integendeel ver beneden Oldenbarnevelt, dien hij in zijn *Tien Jaren* den grondvester der Republiek heeft genoemd. Hoezeer hij dezen waardeerde is genoeg gebleken uit den strijd over het proces van den advocaat, dien hij in de Koninklijke Academie van Wetenschappen tegen Van den Bergh voerde, en ook uit tal van andere geschriften. Evenwel was hij er verre van af de staatkunde van den advocaat, met name in den tijd der godsdienstgeschillen, en daden als de Scherpe Resolutie onverdeeld goed te keuren of diens karakter te verheerlijken. Maar hij had grooten eerbied voor de kloekheid en het groot politiek talent, voor den ruimen en scherpen blik, waarmede Oldenbarnevelt steeds, vooral in de buitenlandsche betrekkingen, het juiste punt wist te kiezen. Ik herinner maar aan de wijze, waarop hij op zijn college aantoonde welk een onvergelijkelijken dienst de advocaat het land bewees, door de inlossing der pandsteden en het weren der Engelsche inmenging, en van hoe buitengemeene handigheid deze

daarbij blijk gaf. Veel minder was Fruin over Hugo de Groot te spreken, wiens geschriften, niet minder dan zijn leven, dikwijls een onderwerp van zijne studie hebben uitgemaakt en wiens nieuw gevonden werk: *De jure praedae*, hij in een belangrijk Gidsartikel aan het publiek bekend maakte. Maar hij verheelde zich de gebreken niet van den grooten geleerde, die door zijne positie gedwongen was als staatsman op te treden en zich zelven zeker daarvoor hield. Evenmin trok Maurits hem aan, wiens eerste veldtochten hij met zooveel voorliefde geschilderd had in zijn *Tien Jaren* en aan wiens zegepraal bij Nieuwpoort hij een eigen opstel wijdde. Maar hem hinderde het, dat er uit dien tijd zoo weinig persoonlijke herinneringen bewaard waren. Vandaar dat hij zelfs een boek als de *Annalen van Dusseldorp* van zóóveel belang achtte, dat hij zelf de moeite nam om het uit te geven, of liever, om er dat van uit te geven, wat hij het uitgeven waardig achtte. Want hoe belangrijk hij ook vele mededeelingen van den schrijver vond, een nog grooter deel van diens werk kwam hem volstrekt onbeteekenend voor, vooreerst omdat het onvermijdelijk was dat in eene opteekening van alles wat er gebeurde, natuurlijk veel stond, wat reeds lang en ook reeds veel beter bekend was, maar ten tweede omdat zoomin de talenten als het karakter van den schijver hoog genoeg stonden om aan diens uitspraken en mededeelingen veel waarde te hechten. Zoodoende gelukte het hem om de uitgave te beperken binnen den omvang van een enkel, niet al te dik boekdeel, dat in 1894 de derde serie der Werken van het Historisch Genootschap opende.

Die wijze van uitgave was zoo ongewoon (men zou haar bij ieder ander willekeurig noemen), dat Fruin zich genoopt zag er reden van te geven in zijne breedvoerige

inleiding, waar hij niet alleen het leven en den persoon van den schrijver als karakteristiek voor den tijd schetste, maar ook over zijn werk tal van kritische opmerkingen ten beste gaf, die bij het gebruik noodzaaklijk moeten worden in het oog gehouden, wil men dat gebruik dienstbaar maken aan de kennis der geschiedenis.

Heel weinig heeft Fruin over den tijd van Frederik Hendrik geschreven. Zijne colleges leveren bewijs genoeg, dat het niet was, omdat hij er niet zoozeer als in andere deelen der zeventiende eeuw in te huis was. Maar dat hij een tijd goed kende, was nog geen reden voor hem om er over te schrijven. Daartoe, ik zeide het reeds, was haast altijd eene aanleiding van buiten noodig, of het moest zijn, dat hij op een onderwerp stiet, dat zijns inziens tot nog toe zoo onvoldoende in 't licht gesteld was, dat hij zich verplicht gevoelde, zijne eigene voorstelling er van aan het publiek mede te deelen. Dat zou, wisten wij het niet van elders, reeds blijken uit hetgeen hij over den tijd van Willem II, Johan de Witt en Willem III in het licht gaf. De politiek van den eersten in 1650, vooral diens nauwe aansluiting aan Frankrijk maakte gedurig een punt van onderzoek voor hem uit, en heeft hem ook een paar malen aanleiding gegeven tot het schrijven van opstellen, waarin hij enkele bijzonderheden in een nieuw lieht stelde. Natuurlijk in zijne *Bijdragen*, waar hij, sedert hij de redactie had op zich genomen, gewoon was, alles te plaatsen, wat te speciaal scheen voor het publiek van *De Gids*; slechts zeer enkele malen week hij van die gewoonte af. Hoe groot belang dit aan de tweede en vooral de derde serie der Bijdragen verleent, 't is toch te bejammeren, want dit tijdschrift heeft nimmer een grooten kring van lezers gehad. Dat is de reden geweest, dat de zeer belangrijke verhandeling *Het*

proces van Buat, die Fruin er in 1882 in uitgaf, niet meer algemeen bekend is geworden. En toch had deze dat wel verdiend, want de uitkomsten van Fruin stonden vrij wel rechtstreeks tegenover die, welke algemeen ingang hadden gevonden, een van die vele bewijzen, dat hij geheel onpartijdig stond tegenover de oude partijverhoudingen. Van een schrijver uit eene vroegere periode zou men zich kwalijk kunnen voorstellen, dat de verdediger van de houding van de Witt en de zijnen tegelijk Willem III zou vrijpleiten van schuld aan den op hem en zijn broeder gepleegden moord, zooals hij, niet met algemeene instemming, in 1867 in *De Gids* had gedaan. Mogelijk, zeker, is het, dat hij dat in de dagen, toen hij Buat's proces besprak, niet zoo gaarne gedaan zou hebben. Want juist toen had hij, in vereeniging met generaal Knoop, de verhandelingen laten herdrukken, die beiden over eene andere schuld van Willem III in de Koninklijke Academie hadden voorgedragen.

Dat is voor Fruin eene moeilijke episode geweest uit zijn wetenschappelijk leven. Knoop had in de Januarivergadering van 1877 de vraag behandeld, of Willem III bekend was met het sluiten van den vrede van Nijmegen tusschen de Staten en Frankrijk, toen hij den slag bij Saint Dénis leverde, en was tot de slotsom gekomen, dat dit wel het geval was geweest. Fruin had toen beloofd de zaak te zullen onderzoeken en was tot eene tegenovergestelde uitkomst gekomen, welker redenen hij in de volgende Maart-vergadering in den breede uiteenzette, nog eenmaal een overzicht gevende van al wat met deze vraag samenhing. Hij beriep zich vooral op het feit, dat wel is waar vele omstandigheden Willem konden doen besluiten, dat de vrede reeds geteekend kon wezen, maar dat hij daarvan geen zeker bericht had, terwijl een

langer uitstellen van den slag allernadeeligste gevolgen had kunnen hebben, ingeval de vrede eens niet tot stand was gekomen. Hij meende dus te mogen aannemen dat Willem te verontschuldigen was, vooral omdat tegenover diens eigen verzekering aan Fagel, dat hij voor God kon getuigen van het teekenen van den vrede niet geweten te hebben, geen enkele beslissende getuigenis van eenig gezag overstaat. Knoop gaf zich toen wel niet geheel gewonnen, maar toch scheen het pleit vrijwel ten gunste van Willem beslecht. Maar wat niemand verwachtte, gebeurde. De journalen van den jongeren Huygens over de jaren 1673-78, die toen nog niet gedrukt waren, had Fruin in den loop van den zomer nagezien, en de daarin vervatte voorstelling van het gebeurde overtuigde hem dat hij gedwaald had, en dat Willem wel degelijk voldoende zekerheid had, dat de vrede gesloten was, zij het dan ook dat nog geene officieele mededeeling tot hem was gekomen. 's Prinsen plechtige verklaring kon dus alleen dan geen leugen heeten, als hij zich achter dat uitblijven van *officieele* tijding verschuilen wilde. Dit achtte Fruin eene handeling, een man als Willem III onwaardig, en hij rekende het daarom zijn plicht daarvan mededeeling te doen. Dat had in de volgende November-vergadering plaats. Het kostte Fruin veel. Niet omdat hij er tegen opzag te bekennen, dat per slot van rekening Knoop gelijk had gehad en hij niet, want het was zeer zeker een nieuw feit, wat hier tot revisie van het proces dwong, of liever het optreden van een nieuwen getuige, wiens kennis van het feit onwraakbaar was. Zijn wetenschappelijke naam kon dus geen schade lijden. Maar het deed hem immer leed, ‘dat de groote Willem van Oranje zich met zulk eene sophistische onderscheiding verdedigt, en dat hij het doet onder aanroepen van Gods heiligen

naam.' Voor Fruin heeft het verkrijgen van die overtuiging gelijkgestaan met het verlies van eene dierbare illusie. Hij ondervond het haast als een persoonlijk verlies, dat hij in den laatsten der Oranjevorsten uit den manstam van Willem I, niet meer dat eerlijke karakter kon bewonderen, dat hij hem tot nog toe had toegeschreven. Hij wilde dan ook nooit meer van de zaak hooren, en toen ik zelf nog eenmaal in een Gidsartikel de geschiedenis van den slag naging en daarbij mijne bezwaren tegen zijn oordeel uiteenzette (want zoomin als thans kon ik toen met hem op dit punt instemmen), zweeg hij daarover op eene wijze, welke mij bewees, dat hij er niet meer over spreken *wilde*.

Of het dit geweest is of over het geheel de betrekkelijk geringe aantrekkelijkheid van den persoon van Willem III, wat de oorzaak is van de koelheid van toon, die op te merken is in het uitgebreide Gidsartikel, dat hij jaren later aan Willem III en Engeland wijdde, durf ik niet beslissen. Zeker is dat opstel, van hoe groote kennis van de geschiedenis het ook getuigt, toch eenigszins droog, ja gerekt, meer dan de meeste zijner groote verhandelingen. Niemand zal over Willem III goed kunnen schrijven, zonder dat stuk te bestudeeren, het is zonder twijfel eene onwaardeerbare bijdrage voor onze geschiedenis, maar toch zal niemand het met dat genoegen lezen, dat de lectuur van het *Voorspel* of van eenig ander groot Gidsartikel van Fruin's hand verschaft. Aan het onderwerp lag het niet en ook niet aan het feit, dat Fruin niet geheel uit zich zelven tot het schrijven er van gekomen was; hij had vroeger reeds herhaaldelijk de betrekking tusschen Willem en zijne beide Engelsche ooms behandeld, zoodat hij eigenlijk slechts samenvatte en uitbreidde, met hulp van al wat er sedert over dat onderwerp was aan het

licht gekomen, wat hij eertijds hier en daar had gezegd. Het opstel, dat een der meest uitgebreide is, die hij heeft geschreven, omvat bijna de geheele politieke geschiedenis van Willem III tot aan 1688 en is vooral van belang voor de kennis van het verband tusschen de buiten- en binnenlandsche zaken in de jaren 1676 tot 88. Slechts wie zoo goed als hij de roerselen der Amsterdamsche politiek van die dagen kende, kon van dien verwonderlijk gecompliceerden toestand een zoo duidelijk beeld geven. En toch zou men kunnen zeggen dat het stuk niet pakt.

Vreemd genoeg is het dat Fruin (ik merkte het al vroeger op) niet meer gebruik heeft gemaakt van al het materiaal, dat hij over de Witt had bijeengebracht. Op zijne colleges alleen placht hij van diens persoonlijkheid en werkzaamheid eene schets te geven, zooals alleen hij dat kon, die den raadpensionaris door en door kende, eene schets, die dezen teekende als het type van den Hollandschen staatsman uit de zeventiende eeuw, geen groot man, maar een oprecht vaderlander, van zeldzame verdiensten, die recht heeft op de dankbare vereering van het nageslacht. Hoe jammer, dat hij dat beeld niet op andere wijze voor ons volk heeft geschetst, dan in het Gidsartikel van 1888, *Johan de Witt en zijn jongste geschiedschrijver*, dat naar aanleiding van het bekende boek van Lefèvre Pontalis is geschreven. Want hoeveel belangrijks daar ook in staat, het is volstrekt niet een monumentaal stuk. Zulk eene schets van het beeld van de Witt zou, van Fruin's hand, eene hulde hebben kunnen zijn, aan dezen gebracht door het nageslacht, dat voor de twee grootste staatslieden der Republiek nimmer een gedenkteeken heeft opgericht, een verzuim, dat Fruin steeds met groote ergernis vervulde.

De achttiende eeuw kon Fruin niet aantrekken; het

hinderde zijn vaderlandslievend gemoed over den achteruitgang van zijn volk te moeten spreken. Alleen over haar laatste jaren heeft hij enkele malen geschreven, eens over Van de Spiegel, onzen laatsten en niet onzen minsten raadspensionaris, naar aanleiding van Vreede's uitgaaf zijner nog nagelaten papieren, en een paar maal, als hij over Gijsbert Karel van Hogendorp handelde, wiens eigenaardige, ook typisch Hollandsche persoonlijkheid hem veel belang inboezemde. Misschien ook wel eenigszins omdat Hogendorp een Rotterdammer was, want Fruin had zijne geboortestad zeer lief en heeft veel voor hare geschiedenis gedaan, vooral voor die van haren oorsprong. Getuige een aantal opstellen in de *Rotterdamsche Historiebladen* en dergelijke aan de locale geschiedenis der stad gewijde uitgaven. Het was niet alleen wetenschappelijke belangstelling, die hem daartoe dreef; als men ze leest, is 't alsof men de onderzoekingen leest van iemand, die zijne familiegeschiedenis behandelt. Dien indruk ontvangt men niet van zijn voortreffelijk opstel over de stad zijner inwoning, het algemeen bekende, in 1873 verschenen Gidsartikel, *Eene Hollandsche Stad in de Middeneeuwen*. Dat kwam omdat Leiden hier slechts als type werd beschouwd. Maar juist daarom is het voor velen als eene openbaring van het Middeleeuwsch leven geweest. Trouwens, 't zou moeilijk zijn een stuk te vinden, zelfs onder de zijne, dat zooveel nieuws in zoo aantrekkelijken vorm geeft. Maar zoo ben ik van Hogendorp afgedwaald.

Gijsbert Karel staat als 't ware tusschen twee tijden in. Hij is de man van het ancien régime en tevens de man, die Nederland tot een eenheidsstaat heeft helpen maken. Geen wonder dat Fruin, toen de eerste deelen der, helaas zeer onvolledige, *Brieven en Gedenkschriften*

verschenen waren, daarin aanleiding vond om deze zeer merkwaardige figuur aan het publiek nader voor te stellen, en zoowel zijne zeer belangwekkende jongelingsjaren als zijn tot nog toe nog zoo weinig bekend aandeel aan de tegenomwenteling van 1787 in Gidsartikelen toe te lichten. En een jaar later, in 1868, zag hij zich genoopt *zijne* voorstelling van Hogendorp's houding in 1813 tegenover die van Jorissen te stellen, en dat in het volgend jaar nogmaals te herhalen, bij de beoordeeling van Jorissen's nieuw geschrift over Van Hogendorp en Van Limburg Stirum. Waarschijnlijk zou Fruin in later jaren zich niet zoo scherp uitgelaten hebben tegenover een zoo licht geraakt man als tegen wien hij nu polemiek voerde; want hij vond niets onaangenamer dan wanneer uit een verschil in wetenschappelijke opvatting een persoonlijke strijd ontstond, en Jorissen nam nu eenmaal elke tegenspraak als eene persoonlijke beleediging op en heeft jaren lang tegen Fruin getoornd en dien toorn uitgestrekt tot de geheele Leidsche hoogeschool. Fruin was daarover eenigszins verbaasd, hij begreep het niet, maar het deed hem leed, want hij waardeerde Jorissen zeer en bewerkte bij de benoeming van een opvolger van Dozy, dat het eerst aan hem de leerstoel werd aangeboden. Maar 't moet erkend worden, dat Fruin's kritiek niet altoos van scherpte was vrij te pleiten.

Verder dan 1813 heeft Fruin wel zijne studie over onze geschiedenis uitgestrekt, maar noch op den katheder, noch in geschrifte daarover gehandeld. Hij achtte het eerste tijdvak van het Koninkrijk der Nederlanden niet alleen te dicht achter ons liggende, maar ook te weinig openliggend voor den onderzoeker om dat te doen. Hij bejammerde het, maar hij troostte zich met de gedachte, dat er nog zoo verbazend veel te doen was voor de vroegere tijdvakken.

Dat laatste werd hoe langer hoe meer, naarmate ook tot zijne groote vreugde, soms ook onder zijne medewerking, het archiefwezen hier te lande meer en meer eene wetenschappelijke regeling kreeg. Hij had de archieven meest gebruikt in den ouden tijd, toen zij over 't algemeen nog zeer weinig volledig en even onvoldoende geregeld als bekend waren. In twee verzamelingen had hij zelf veel gewerkt, in het Rijksarchief, dat hij had zien groeien onder de leiding van Bakhuizen, en in het gemeente-archief van Leiden, dat toen even stiefmoederlijk werd behandeld als de meeste dergelijke instellingen. Hij stelde uit den aard der zaak veel belang in alles wat het archiefwezen betrof; maar hij wierp zich niet op als deskundige, en zijn invloed wendde hij slechts zoo nu en dan bij benoemingen aan. Toch heeft zijn onderwijs veel vrucht ook voor het archiefwezen afgeworpen. Wel is waar zijn maar betrekkelijk weinigen van wie dat genoten hadden aan archieven geplaatst geworden, maar zeer velen onder de archivarissen, ook die op andere wijs opgeleid waren, hadden zich met hem in betrekking gesteld en daardoor zijn invloed ondervonden. 't Was hem eene groote voldoening, dat onder de krachtige leiding, welke in later tijd de zorg voor het archiefwezen tot eene werkelijke regeeringszaak maakte, er zooveel werd gedaan om aan den chaotischen toestand en de verwaarloozing een einde te maken, die op dit gebied zoo lang hadden geheerscht. Hij erkende dankbaar, dat het daardoor eerst mogelijk werd grondige studie te maken van allerlei zijden van het volksleven, welke in vroeger tijd, bij gebrek aan bescheiden, door de historische studie verwaarloosd waren. Hij zelf heeft het veld der sociale geschiedenis slechts zoo nu en dan betreden, methodisch er op te arbeiden heeft hij nimmer beproefd; op zijne colleges bleef hij zich bijna

uitsluitend met staatsgeschiedenis bezig gehouden, want, hoewel hem, zooals ik al opmerkte, de rechtsgeschiedenis groot belang inboezemde, hij beschouwde die volstrekt niet als zijn vak en handelde er slechts over, waar het enkele punten betrof, die hij persoonlijk had bestudeerd, genoeg echter om de hulde te verdienen van het doctoraat *honoris causa* in de juridische faculteit, dat de Utrechtsche senaat hem opdroeg. En slechts in enkele kleine stukjes heeft hij over wat men noemt cultuurgeschiedenis gehandeld. Alleen wanneer men met hem sprak over het leven der voorvaderen, kwam aan den dag, hoeveel hij daarvan wist, vooral ten gevolge van zijne buitengewone kennis van de letterkunde. Die was hem al zeer te stade gekomen, toen hij in de *Tien jaren* ook over het volksleven van dien tijd nieuw licht verspreidde. Doch men behoeft niet alleen opstellen als *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* of de vele kleinere artikelen over het oude recht en de oude instellingen te lezen, om te bemerken hoe diep hij in de kennis van het leven der vaderen was doorgedrongen. Men neme slechts zijne merkwaardige opstellen over de uitvinding der boekdrukkunst ter hand; dan eerst ziet men recht hoe goed Fruin onze Middeleeuwen kende. Trouwens ook om andere redenen zijn die, en vooral het bekende *Mainz of Haarlem*, dat in 1888 in *De Gids* verscheen, te rangschikken onder het beste wat hij geschreven heeft. Hij koos er niet uitdrukkelijk partij, maar hij toonde aan hoe zwak de argumenten waren, die de aanhangers van Haarlem aanvoerden, en stak er soms op eene wijze den draak mede, die zelfs zijne slachtoffers niet kwalijk konden nemen. Daarenboven zijn die artikelen in vele opzichten modellen van historische kritiek, geschreven met groote belangstelling, maar zonder eenigen hartstocht of vooringenomenheid. Fruin was

van oordeel, dat de boekdrukkunst in de vijftiende eeuw uitgevonden *moest* worden, omdat er toen zoo dringend behoefte aan was, en dat het haast een toeval kon genoemd worden, dat de uitvinding in de eene stad geschiedde en niet in eene andere, want op allerlei plaatsen werd er toen over gedacht en werden proeven genomen, waarvan noodzakelijk ééne het eerst slagen moest. De eer van de eerste vinding stelde hij daarom ook niet hoog, en hij kon er zich volstrekt niet warm over maken.

Die opstellen over de boekdrukkunst lagen in zekeren zin buiten den kring zijner gewone onderwerpen. Maar hij stelde als boekenvriend, ik geloof dat boekenliefhebber hier niet passend zou zijn, groot belang, niet in het vraagstuk, wie de eerste uitvinder was van de kunst om ze door den druk te vermenigvuldigen, maar wel in alles wat met de geschiedenis van het gedrukte boek samenhing en daarom ook in de geheele geschiedenis van het ontstaan van die kunst, waarin alleen een kenner van den tijd der uitvinding te huis kon raken. En hoe ouder hij werd, hoe dieper hij doordrong in de kennis van het verleden. Dat was het vooral (ik meen het niet nadrukkelijk genoeg te kunnen zeggen) wat hem geen kleinigheid klein deed achten, hij voegde haar als een enkel steentje in, in het gebouw, dat hij voor zich optrok. Zoo kon hij al zijne aandacht wijden aan genealogische onderzoekingen, vooral omdat hij daardoor niet alleen allerlei mededeelingen kon toetsen aan vaststaande feiten, maar ook omdat hij zich zoo een beeld kon vormen van den samenhang der vroegere maatschappij. Maar daarom eischte hij ook van de beoefenaars van deze en dergelijke hulpwetenschappen veel hoogere wetenschappelijkheid dan waarmede zij niet zelden te werk gingen, en bovenal een betoomen van hunne fantasie, die, zooals hij bij Coster

had aangetoond, hen zoo dikwijls tot het maken van volstrekt ongegronde gevolgtrekkingen verleidde.

Al dergelijk werk echter kostte oneindig veel tijd, en maakte 't hem hoe langer hoe meer onmogelijk om grootere werken op te zetten, ook al hadden geene andere redenen daartoe medegewerkt. Bij allerlei gelegenheden bleef hij vruchten van dien onophoudelijken arbeid ten beste geven. Vooral in de vergaderingen van de Historische Commissie onzer Maatschappij, aan wier verslagen zoo menige mededeeling van hem toegevoegd is, verder in zijne *Bijdragen*, en, als het onuitgegeven stukken van niet te grooten omvang betrof, in de *Kroniek* en later in de *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*. Maar in zijne dossiers is nog eene ongeloofelijke menigte aanteekeningen aanwezig, die over allerlei onderwerpen loopen, welke hij in het oog hield, maar eerst, als hij er iets nieuws of belangrijks over te zeggen zou hebben, bijeen dacht te voegen en tot een artikeltje te verwerken. Want hij schreef niets of het moest nieuw en belangrijk zijn, iets toevoegen aan de kennis van het verleden.

Zooals ik reeds gezegd heb, 't is ondoenlijk hier eene schets te geven van zijn geheelen arbeid. Maar nog ééne soort geschriften wil ik hier toch niet onvermeld laten, die, waarin hij een plicht van piëteit vervulde. Fruin was niet geschikt om als lofredenaar op te treden. Daartoe was hij te veel een verstandsmensch. Maar er waren enkele personen, die hij zóó had gekend, dat hij meende aan hunne nagedachtenis verschuldigd te zijn, hun beeld voor het nageslacht te schetsen. Hij heeft dat niet dikwijls gedaan, maar als hij het deed, deed hij het voortreffelijk. Want dan sprak zijn hart, dat zoo warm gevoelde voor wien hij lief had en wien hij eerbiedigde. Eens heeft hij iets dergelijks gedaan voor een levende, voor

een man, dien hij niet persoonlijk kende, maar dien hij vereerde als den grootmeester in hun beider wetenschap, Leopold von Ranke. Het is de hulde, door den eersten geschiedvorscher en geschiedschrijver van Nederland gebracht aan den eersten geschiedvorscher en geschiedschrijver van de negentiende eeuw. Een paar malen heeft hij dat zelfde gedaan voor oude vrienden, die dikwijls verkeerd beoordeeld werden, voor Bakhuizen van den Brink en voor Cobet. Dat hij het zijn plicht rekende, het beeld van den man te schetsen, dien hij vereerde als den merkwaardigsten en geniaalsten onder de Nederlandsche historici en dien hij lief had gehad en bewonderd, niettegenstaande al zijne gebreken, is niet meer dan natuurlijk. Dat hij het deed, twintig jaren nadat zijn vriend gestorven was, baart geen verwondering. Zooals hij zelf in den aanvang van zijn stuk zegt (in *De Gids* van 1886), de herinnering aan zulk een man groeit naar mate zij langer duurt. Eerst toen hij zoo lang dood was, kon het geheele beeld den vriend voor den geest staan, die vroeger als 't ware slechts enkele trekken duidelijk had kunnen onderscheiden. Daarentegen kan het op den eersten aanblik eenigszins vreemd schijnen, dat hij het was, die de inleiding schreef van de *Brieven van Cobet uit Parijs en Italië*. En toch is het een uitnemend stuk, een dat ieder bevredigen zal, die wil weten hoe Cobet was en hoe hij zoo geworden was. Ook hier trad Fruin geenszins als lofredenaar op, want hij kende de vele eigenaardigheden van Cobet volkomen en hij verheelde ze niet. Maar hij toonde aan hoe die eigenaardigheden, die bij een ander gebreken zouden geweest zijn, juist gediend hebben om Cobet te maken tot wat hij was. Een fijnen trek kan ik niet nalaten op te merken. Onder de eigenaardigheden, die bij Cobet het meest hinderden,

was zonder twijfel zijn uiterst geringe dunk van de philologische wetenschap in het buitenland. In zijne brieven geeft hij aan die gevoelens lucht op eene wijze, die versteld doet staan, vooral bij een man, zoo jong als hij toen was. Welk een verwatenheid! zou men willen uitroepen, als men, met Fruin, het woord pedanterie niet toepasselijk op een man als Cobet vond. Och neen, zegt Fruin, 't was juist omdat Cobet zijne eigen geleerdheid niet hoog stelde, dat hij zich telkens en telkens weder verbaasde, als hij bemerkte, dat die zoo torenhoog uitstak boven die van de meeste buitenlanders. En 't was, meent hij, dezelfde reden, die maakte dat Cobet die verbazing niet kon binnen houden. Deze toch vond het zoo vanzelf sprekend, dat men door studie zoo ver kon komen als hij zelf gekomen was, dat hij iedereen voor dom hield, die dat niet had kunnen doen. Geen verwatenheid dus, geen pedanterie, maar naïveteit en eenvoud spreken er uit die uitbarstingen van ergernis. Wie Cobet goed gekend heeft, zal van de waarheid dier opmerking overtuigd wezen. Toch geloof ik niet, dat iemand haar ooit te voren heeft gemaakt. Dat Fruin dat doen kon, dat bewijst niet alleen, dat hij Cobet door en door kende, maar bovenal dat hij zijne nagedachtenis lief had.

Maar over Fruin's verhouding tot oudere en jongere vrienden is 't hier, dunkt mij, niet de plaats te spreken. Hoeveel hij over had voor zijne vrienden en verwanten, hoe hij vooral geen moeite spaarde, als 't er op aankwam een dienst te bewijzen, en hoe kiesch hij dat wist te doen, dat weten allen, die hem goed gekend hebben, evenzeer als zij weten hoe hij dat gaarne deed op zijne eigene wijze. Dat was, dunkt mij, het natuurlijk gevolg van zijn ongehuwd leven, dat hij zoo geheel zijn eigen weg ging en niet spoedig zijne opvattingen prijs gaf, ook

al bemerkte hij dat die geen instemming vonden. Dat maakte hem niet altoos gemakkelijk in den omgang. Maar wie hem goed kende, liet zich daardoor niet van hem vervreemden. Want die wist hoe goed zijn hart was en hoe goed zijne bedoeling. Daarenboven, hij was in de latere jaren meestal veel ouder dan de meeste menschen, die geregeld met hem in aanraking kwamen. Van jongs af had hij vooral met ouderen omgegaan, en dat maakte zijn ouden dag eenzaam. Want zijne vrienden waren hem meest allen voorgegaan in het graf en konden niet door jongeren vervangen worden. 't Was kwalijk van hem te vergen, dat hij om het oordeel en de denkbeelden van hen, tegen wie hij niet geleerd had op te zien, die integendeel, tegen hem opzagen, zooveel gaf, als om die van hen met wie hij jong was geweest. Toch heeft dat hem niet vervuld met eenige bitterheid tegenover den nieuwen tijd. Hij was veel te veel doordrongen van de groote waarheid, welke de geschiedenis leert, dat alles op aarde voorbijgaande is, dat alles verkeert in een staat van voortdurend worden. Hij zelf heeft dat uitgesproken in zijne merkwaardige rectorale rede van 8 Februari 1878, *Over de plaats die de geschiedenis in den kring der wetenschappen inneemt*. De roeping der historie, zegt hij daar, ‘kan geene andere zijn dan de wording der hedendaagsche toestanden en begrippen op staatkundig en maatschappelijk gebied, van de vroegste tijden af aan, te onderzoeken en te beschrijven’. Welnu, die wording, dat wist hij beter dan iemand, omdat hij zelf haar als onderwerp van zijne studie had gekozen, hield niet in eens op, maar bleef voortgaan, en iedereen die oud werd moest daardoor van zelf geraken in andere tijden, met andere begrippen dan die waarin hij was opgegroeid. Daarom had hij er vrede mede en deed hij zijn best om

mede te leven met zijn tijd, al was hij te zeer gewoon geworden aan vroegere toestanden en begrippen, om dat volkomen te kunnen doen. Als hij maar zag dat het jongere geslacht ijverig werkte, zij 't dan ook niet geheel naar zijn voorschrift (trouwens, hij had nimmer bedoeld er een te geven), dan zag hij reden van groote tevredenheid. Vandaar dat hij in zijne *Afscheidsrede*, waarmede hij op den 34sten verjaardag van zijne intrede, op den 1sten Juni 1894, het hoogleeraarsambt neerlegde, wel begint met een weemoedig *Tempus abire mihi est* uit te spreken, maar dat hij verklaarde heen te kunnen gaan, in het volle vertrouwen, dat zijn werk zou worden voortgezet. Uit het overzicht, dat hij toen gaf van de vorderingen, die hier te lande gemaakt waren gedurende den tijd dat hij het hoogleeraarsambt had bekleed, spreekt allerminst ijdelheid, maar wel zelfvoldoening, dat hij niet te vergeefs had gearbeid. Hij beroemde er zich toen op, dat hij niet had gesticht wat men eene school noemde, dat er wel velen waren, die zich zijne leerlingen noemden, maar dat geen van die allen zijn stempel droeg, integendeel dat zij allen zich zelven waren.

Met die afscheidsrede kan ik, dunkt mij, dit overzicht van zijne werkzaamheid besluiten. Het is een zeer onvolledig overzicht geweest, waarin slechts een zeer klein gedeelte van zijn arbeid is herdacht. Maar het is uitgebreid genoeg voor mijn doel, de voornaamste vruchten van Fruin's wetenschappelijken arbeid te herdenken en te karakteriseeren, in het verband met zijne studie en wetenschappelijke ontwikkeling. Zoomin als over zijn persoon is het, mijns bedunkens, thans reeds de tijd er meer over te zeggen. Daarom leg ik hier de pen neder, met weemoed denkende aan den meester, jegens wien zijn oudste leerling hier een plicht vervuld heeft, die niet

altijd gemakkelijk was, maar tevens met datzelfde gevoel, dat mij zoo dikwijls vervulde, als ik, na een lang gesprek, zijne studeerkamer verliet, het gevoel van opgewekten levensmoed en nieuwen werklust. Want waarlijk, wanneer men een overzicht heeft moeten geven van dien ontzaglijken arbeid, welke door hem gedurende eene halve eeuw is verricht, dan gevoelt men, dat zijne leerlingen hem niet beter kunnen eeren dan door, ieder op zijne wijs, voort te zetten, wat hij is begonnen. Dan zullen zij bewijzen dat Robert Fruin niet staat aan het einde van eene periode der historische wetenschap in Nederland, maar dat met zijn optreden een nieuw leven in die wetenschap is begonnen.

L e i d e n, April 1900.
P.L. MULLER.

Levensbericht van Dr. W.B.J. van Eyk.

Toen het Bestuur van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden' tot mij kwam met de vereerende uitnoodiging, eene beknopte levensschets van wijlen Dr. van Eyk te schrijven, aarzelde ik aanvankelijk, deze taak op mij te nemen. Van Eyk toch is op zoo velerlei gebied en in zoo verschillende betrekkingen werkzaam geweest, en ik heb hem eerst in zijne laatste levensjaren en in zijne laatste betrekking - die van Inspecteur van het M.O. - leeren kennen. Maar uit piëteit tegenover den door mij zoo hoog gewaardeerden man meende ik mij aan de mij gedane opdracht niet te mogen onttrekken; en dat te minder omdat ik begreep dat er toch waarschijnlijk wel niemand te vinden zal zijn, die den overledene in al de perioden van zijn lang en aan afwisseling zoo rijk leven zóó goed heeft gekend, dat hij voor het samenstellen van de bedoelde levensschets de van zelf aangewezen persoon zou zijn.

Achtereenvolgens was van Eyk Predikant te Hindeloopen en te Deventer, Hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Deventer, Bibliothecaris en Archivaris aldaar, Inspecteur van het Lager Onderwijs in Noord-Holland, School-

opziener in het district Haarlem en Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs; bovendien was hij een tijd lang lid van de Schoolcommissie te Deventer, later lid en Secretaris van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs aldaar, vervolgens lid van den Gemeenteraad te Haarlem. Hij gaf preeken[1] en gedichten in 't licht[2], publiceerde opstellen over letterkundige, geschieden oudheidkundige onderwerpen[3], was een tijd lang lid van de Redactie van een letterkundig Tijdschrift[4], maar schreef ook over het Lager Onderwijs in Insulinde[5] en gaf eene brochure uit over de opleiding van technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neerlandsch-Indië[6]. In 1860 en volgende jaren nam hij als lid van het Provinciaal Kerkbestuur proponents-examens af aan de candidaten voor het predikambt in de Nederlandsch-Hervormde Kerk, tien jaar later examineerde hij als Professor zijne studenten in het Hebreeuwsch, weer tien jaar later was hij herhaaldelijk Voorzitter van examencommissies

1 Van ‘Uit 's levens Leerschool’ was hij 1858-1859 redacteur.
2 Reeds als student verschenen er gedichten van zijne hand in den ‘Utrechtschen Studentenalmanak’, in den ‘Miniatuuralmanak’, in ‘Erato’; van de beide laatstgenoemde tijdschriften was hij ook een tijd lang redacteur. Later gaf hij gedichten en prozastukken in ‘Holland’, ‘Daphné’, ‘Gelderland’, ‘Vergeet mij niet’, ‘De Nederlandsche Spectator’, enz. - In 1854 verscheen van zijne hand ‘Hendrik Voes, Een tafereel uit de geschiedenis der martelaren voor de Evangelische Godsdienstvrijheid (1522-23)’; in 1858 ‘Giordino, Romantisch Gedicht’.
3 ‘De jeugd van Erasmus’ (1864), ‘Kerkmuurschilderingen te Bathmen’ (1870), ‘Rijkert Paffroed, de Deventer proto-typograaf’ (1873), ‘Een liefdedrama uit de veertiende eeuw’ (eene studie over Petrarca, verschenen in ‘de Gids’ van 1887).
4 Van 1864-1875 was hij redacteur van de ‘Vaderlandsche Letteroefeningen’. Zijn mederedacteur was Dr. J.W. Bok, Remonstrantsch predikant.
5 ‘Het openbaar lager onderwijs voor Europeanen in Nederlandsch-Indië.’ Deventer 1870.
6 ‘De opleiding der technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neerlandsch-Indië’, (1865-1897), door Dr. W.B.J. van Eyk. 1897.

voor acten Lager Onderwijs, en nog eens tien jaar later presideerde hij verscheiden malen examencommissies voor het diploma van Landbouwkundige. Het leven van zoo'n man te beschrijven en nauwkeurig te doen uitkomen wat hij geweest is in al de betrekkingen, door hem vervuld, dat is inderdaad eene moeilijke taak, en ik ben mij er zeer wel van bewust, dat ik sommige perioden uit zijn leven niet dan zeer oppervlakkig kan behandelen.

Omtrent van Eyk's jeugd heeft mij zijn oude schoolmakker Dr. M. van Groeneveldt, oud-leeraar aan het voormalige gymnasium te Oldenzaal, eenige mededeelingen gedaan, waardoor deze mij en zeker ook de lezers van dit levensbericht zeer aan zich heeft verplicht.

Willem Barend Johannes van Eyk werd op 31 Januari 1826 te Utrecht geboren, en ontving zijn eerste onderwijs aan de in die dagen gunstig bekende school voor Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs van den Heer J.C. Verhoef. Vandaar ging hij op 13-jarigen leeftijd over naar het Utrechtsch Gymnasium, dat toen ter tijde onder directie van den sympathieken Rector Mr. Gerardus Dorn-Seiffen stond, die op de vorming van den jeugdigen van Eyk grooten invloed had, en van wien hij het nauwkeurig onthouden van jaartallen en data overnam: eene eigenschap, die hem tot in zijne laatste jaren bijbleef. Reeds op het gymnasium toonde van Eyk eene groote werkkracht en een taai volhardingsvermogen te bezitten, waaraan hij het dan ook te danken had, dat hij bijkans altijd de primus zijner klasse was. ‘Labor improbus omnia vincit’ werd reeds toen, evenals in zijn later leven, in van Eyk bewaarheid.

De eerzucht, die van Eyk bezielde, om zoo mogelijk de eerste onder zijne kameraden te zijn, bleef hem ook gedurende zijnen studietijd aan de Utrechtsche Hooge-

school bij. Zoo wilde hij ook niet het praktische leven intreden zonder aan de Universiteit het hoogste bereikt te hebben; hij promoveerde op 24 Maart 1851 tot Doctor in de Theologie, en deed eerst daarna zijn proponentsexamen (te Arnhem op 6 Aug. 1851).

Spoedig daarna werd hij beroepen als Predikant bij de Ned. Hervormde Gemeente te Hindeloopen, waar hij op 18 April 1852 in het Predikambt bevestigd werd. Zeer kenmerkend was de tekst van zijne intreerede: ‘Want hij vreesde dewijl hij nog een jongeling was’ (Richteren VIII, vs 20*c*). Hoewel hij blijkbaar met schroom zijn ambt aanvaardde, had van Eyk spoedig de harten van velen zijner gemeentenaren gewonnen, zoodat men hem te Hindeloopen met groot leedwezen zag vertrekken, toen hij in het laatst van 1854 eene beroeping naar Deventer had aangenomen, waar hij zijne intreerede hield op 15 April 1855. Twee en twintig jaar is hij aldaar werkzaam geweest, hoewel herhaaldelijk pogingen in 't werk werden gesteld om hem naar grootere plaatsen te beroepen. In zijne preeken, waarvan sommige uitgegeven zijn, sprak hij tot zijne hoorders weinig over godgeleerde vraagstukken en over dogma's, maar hij deed grepen in het zieleleven en - wat toen ter tijde nog niet zoo heel algemeen op den kansel gebeurde - hij bracht den godsdienst te pas bij de tallooze vraagstukken, die de maatschappij stelt. Zoo was hij werkzaam tot zegen van velen, al waren er natuurlijk ook velen, die zijne richting (hij was ‘modern’) niet deelden. Vooral van Prof. van Vloten, wien de ‘modernen’ lang niet ver genoeg gingen, had hij hevige aanvallen te verduren. Dat nam niet weg dat hij te Deventer èn om zijn persoon èn om zijn kunde algemeen gezien was, zooals o.a. blijkt uit de vele commissies, waarin hij daar benoemd werd. Zoo werd hij in

1866 lid van de plaatselijke schoolcommissie, in 1875 lid-, in 1876 Secretaris der Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs.

Intusschen was hij reeds in 1863 in nadere betrekking getreden tot het Athenaeum te Deventer, door zijne benoeming tot Secretaris van het College van Curatoren dezer inrichting van Hooger Onderwijs. Tevens werd hem het bibliothecariaat opgedragen. Uit dezen tijd dateert het door hem uitgegeven geschrift over 'de Palaeotypographie, meer bijzonder de Prototypographie te Deventer tot 1500'. Respectievelijk in 1864 en 1872 verschenen van zijne hand het 2e en het 3e deel van den Catalogus der Deventer Bibliotheek.

In 1867 werd hij Hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, letterkunde en oudheden, welke benoeming natuurlijk gepaard ging met zijn eervol ontslag als Secretaris van het College van Curatoren. Wel bleef hij aanvankelijk ook nog zijne predikantsbetrekking vervullen, maar in 1875 vraagde en verkreeg hij zijn emeritaat. In 1877 werd hij benoemd tot Gemeente-archivaris te Deventer. De Heer Mr. W.H. Cost Jordens had zijne boekerij aan de Stadsbibliotheek geschonken. In deze boekerij bevonden zich handschriften, die van veel waarde waren voor de geschiedenis van de stad Deventer en van de geheele provincie Overijsel. Daardoor was het wenschelijk geworden dat het aan gelijksoortige belangrijke documenten eveneens zoo rijke Stadsarchief onder dezelfde directie kwam als de met het geschenk van Mr. Cost Jordens verrijkte Stadsbibliotheek. De Heer van Eyk verklaarde zich bereid, de betrekking van Archivaris, nevens die van Bibliothecaris, zonder bezwaar voor de gemeentekas, waar te nemen.

Jammer was het voor de gemeente Deventer, dat zij

haren bekwamen ambtenaar moest verliezen nog vóór deze de gelegenheid had gehad, het belangrijke werk, dat hij belangeloos op zich had genomen, met zijn' gewonen ijver ter hand te nemen. Reeds het vorige jaar had Deventer dit lot boven 't hoofd gehangen, toen ter vervulling van de vacature, ontstaan door het vertrek van Prof. Dr. H. Oort naar Leiden, de Heer van Eyk met Dr. F.J. van den Ham te Utrecht door den Gemeenteraad van Amsterdam op de voordracht werd geplaatst voor de benoeming tot Hoogleeraar aldaar. Maar toen de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs het Amsterdamsche Athenaeum tot Universiteit had verheven, werd de voordracht ingetrokken, daar in verband met deze verandering besloten werd tot eene andere indeeling van vakken.

In April 1877 werd Dr. van Eyk benoemd tot Inspecteur van het Lager Onderwijs in de provincie Noord-Holland, zoodat hij na een 22-jarig verblijf te Deventer deze gemeente ging verlaten. Niet zonder reden sprak de Voorzitter van den Gemeenteraad er in de zitting van 3 Mei zijn diep leedwezen over uit, dat men den bekwamen ambtenaar zou moeten missen.

Het kon natuurlijk niet uitblijven, dat de benoeming van een' ex-dominé tot Inspecteur van het Lager Onderwijs aanleiding gaf tot kritiek; maar het bleek weldra dat de Heer van Eyk, - die trouwens zich reeds vele jaren lang veel met onderwijszaken had bezig gehouden[1] -, ‘the right man in the right place’ was. Toen bij de invoering van de nieuwe wet op het Lager Onderwijs, in plaats van een' Inspecteur voor iedere provincie, er slechts drie zoodanige titularissen in het geheele land

1 Van Eyk was van 1866-77 lid van de plaatselijke schoolcommissie te Deventer; in 1870 gaf hij uit ‘Het openbaar lager onderwijs voor Europeanen in Neerlandsch-Indië’ en ‘Op den drempel der Maatschappij’.

zouden komen, verzocht een groot aantal onderwijzers bij adres aan den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, den Heer van Eyk te benoemen tot Inspecteur in de 2e Inspectie. Dit geschiedde evenwel niet; maar met ingang van 1 November 1880 werd hij benoemd tot Schoolopziener in het district Haarlem. Den aftredenden Inspecteur werd door een groot aantal Onderwijzers aan de Rijksnormaallessen in Noord-Holland een sierlijk bewerkte schrijftafel met fauteuil aangeboden als hulde voor 't geen hij gedurende zijn 3 1/2-jarig Inspecteurschap voor het Lager Onderwijs in Noord-Holland in 't algemeen had gedaan, maar inzonderheid voor den ijver en den tact, door hem betoond bij het verbeteren van de opleiding tot Onderwijzer in zijn gewest. De heer Adelink, Directeur van de Rijksnormaallessen te Edam, kon bij die gelegenheid verklaren, dat 15 door den Heer van Eyk gedurende zijn kortstondig Inspecteurschap in Noord-Holland opgerichte Normaalscholen, 'als zoovele monumenten krachtig getuigden van het werken en streven van den aftredenden Inspecteur'.

Met evenveel ijver en succes bleef de Heer van Eyk in zijne betrekking van Districts-schoolopziener werkzaam[1], tot hij in 1886 na den dood van Dr. M. Salverda, benoemd werd tot Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs. Tot dusver was deze betrekking altijd opgedragen geweest aan iemand van wis- en natuurkundige studierichting; dat men nu van dezen regel afweek, vond geenszins algemeene instemming. Maar bovenal keurde

1 Uit den tijd van van Eyk's werkzaamheid in Noord-Holland dateert o.a. zijn artikel in 't 'Handelsblad' over 'Prijsuitdeeling op de Lagere School', - dat in 'de Wekker', getiteld: 'Overzicht over de regeling van de Normaal-lessen in Noord-Holland; - zijne brochure 'Hoofdonderwijzersnood' (1885).

men het af, dat den Heer van Eyk het toezicht op de Landbouwscholen werd opgedragen. Sommigen konden zich met de benoeming van den Heer van Eyk tot Inspecteur M.O. best vereenigen, maar hadden gewenscht, dat zijn ambtgenoot Dr. van Aken met het toezicht op het Landbouwonderwijs werd belast; want een theoloog kon toch niet worden gecenseerd iets van den landbouw te weten. Zonder twijfel was het beter geweest, met het toezicht op de landbouwscholen iemand te belasten, die volkomen in landbouw en aanverwante vakken thuis was, en de kaart van 't land in dit opzicht volkomen kende, - *mits* deze ook in onderwijszaken een goed inzicht had: een uitstekend landbouwkundige zou toch niet per se een goed Inspecteur van het Landbouwonderwijs zijn. Zoo lang men met het toezicht op de Landbouwscholen als eene bijbetrekking een' der beide Inspecteurs van het gewoon M.O. belastte, was er m.i. geen reden, dit toezicht nu juist niet aan een' theoloog-letterkundige, maar wèl aan een' wiskunstenaar of aan iemand van natuurwetenschappelijke studierichting op te dragen. Want iemand, die van het een of andere wis- of natuurkundige vak zijne hoofdstudie heeft gemaakt, is evenmin een landbouwkundige als een theoloog. Ja de geschiedenis van onzen vaderlandschen landbouw bewijst, dat - toen hier te lande de wetenschappelijke landbouwkunde nog pas begon zich te ontwikkelen - predikanten over 't geheel niet minder grooten invloed daarop hebben uitgeoefend dan personen van wis- en natuurkundige studierichting. Men denke slechts aan J. Kops, die 12 jaar lang Doopsgezind Predikant was, en gedurende dien tijd veel werkte ten nutte van den Nederlandschen landbouw; in 1806 werd Kops ‘Commissaris tot de Zaken van den Landbouw der Bataafsche Republiek’ en in 1815 Hoogleeraar

in de Kruid- en Landhuishoudkunde aan de Hoogeschool te Utrecht. Men denke aan Uilkens, eerst Ned. Hervormd Predikant te Wehe (Gr.), later Hoogleeraar in Landbouw-en Kruidkunde te Groningen[1]. Men denke aan zoovele plattelandsdominés, die in kleineren kring de vraagbaak voor de landbouwers zijn geweest. - Ik wil daarmee natuurlijk niet zeggen, dat nu juist een theoloog meer dan een ander voor de betrekking van Inspecteur van het Landbouwonderwijs geschikt zou zijn; ik wil slechts dit beweren: dat waar men voorloopig nog geen Inspecteur afzonderlijk voor het Landbouwonderwijs wenschte te benoemen, de keus even goed nu op een' theoloog kon vallen als op een' wiskundige (Dr. van Aken) en als vroeger op een' zoöloog (Dr. M. Salverda).

En de uitkomst heeft bewezen dat de Regeering werkelijk geene slechte keuze had gedaan. Met ijver en tact heeft van Eyk zes jaar lang de belangen van het Landbouwonderwijs voorgestaan, waar hij maar kon, totdat in 1892 de Regeering een' derden Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs benoemde, wien de zorg uitsluitend voor het Landbouwonderwijs werd opgedragen. Hoewel van Eyk zeer goed inzag, dat door deze benoeming een meer rationeele toestand werd geschapen, en hij zijne taak met gerustheid kon overdragen aan zijn' opvolger, wetende dat in diens handen de belangen van het Landbouwonderwijs volkomen veilig waren, - toch viel het hem hard, te scheiden van dit onderwijs, inzonderheid van de Rijkslandbouwschool, die hem na aan het hart lag. Want hij had deze inrichting lief gekregen; met vaderlijke zorg waakte hij voor hare belangen. Gedurende den tijd van van Eyk's Inspecteurschap stonden achter-

1 Men zie o.a.F.B. Löhnis, ‘Landbouw en Regeering’ (1895), bl. 3-9.

eenvolgens drie Ministers aan het hoofd van 't Departement van Binnenlandsche Zaken: Baron Mackay, Jhr. de Savornin Lohman en Mr. Tak van Poortvliet. Nauwelijks had een nieuwe Minister zijn ambt aanvaard, of van Eyk was bij hem om hem de belangen der Rijkslandbouwschool op het hart te drukken; en het duurde dan ook niet lang of de Minister bracht met zijn' Inspecteur een bezoek aan Wageningen, waar de laatste hem wees op de belangrijkheid dezer inrichting voor den vaderlandschen en ook voor den Indischen Landbouw, maar ook op hetgeen naar zijne overtuiging noodig was, om de school meer nog dan tot dusver aan haar doel te doen beantwoorden. Altijd was hij op zijn' post, waar het gold de belangen der Rijkslandbouwschool te verdedigen; en waar hij bezwaren ontmoette - bijv. waar hetgeen hij wenschte tot stand te brengen, geld moest kosten - daar was geen moeite hem te veel om de autoriteiten er van te overtuigen, dat wat hij vóórhad, gewenscht, ja noodzakelijk was. Veel heeft hij te Wageningen tot stand gebracht, en nog meer had hij stellig willen en kunnen doen; - maar de benoeming van een' Inspecteur voor het Landbouwonderwijs afzonderlijk zat in de lucht, en het was rationeel, tot eene ingrijpende reorganisatie eerst over te gaan nadat deze benoeming had plaats gehad. Zoo heeft van Eyk de in 1896 tot stand gekomen reorganisatie der Rijkslandbouwschool voorbereid; en al hebben de autoriteiten, die na zijn aftreden deze reorganisatie tot stand hebben gebracht, in dezen in sommige opzichten andere wegen bewandeld dan hij had willen doen, zoo is toch stellig zijn voorbereidend werk voor deze reorganisatie niet onnut geweest.

Steeds was van Eyk er op uit, de Rijkslandbouwschool een zoo uitgebreid mogelijk nut te doen verbreiden; dit bleek wel het meest uit zijn aandeel in de oprichting

van den cursus voor a.s. Officieren der Intendance van het Nederlandsche en het Neerl. Indische leger, en van den Voorbereidenden Cursus ter opleiding van technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neerlandsch-Indië.

Aan de Hoogere Krijgsschool te 's-Gravenhage is een cursus verbonden voor officieren, die zich wenschen te bekwamen voor den rang van kapitein-intendant. Toen twee der leeraren van dien cursus met hunne leerlingen op eene excursie ook eens de Rijkslandbouwschool bezochten, bleek hun weldra, hoeveel deze laatsten te Wageningen zouden kunnen opdoen, 't welk ze onmogelijk aan de Hoogere Krijgsschool te 's-Gravenhage zouden kunnen leeren, en waarvan de kennis in hunne toekomstige betrekking toch hoogst nuttig, ja onmisbaar moest heeten. De Inspecteur van Eyk nam deze zaak ter hand en door samenwerking tusschen hem en de militaire autoriteiten werd spoedig eene regeling getroffen, waardoor de aanstaande intendanten van het Nederlandsche en het Neerlandsch Indische leger in staat werden gesteld, voor hunne opleiding van de Rijkslandbouwschool te profiteeren. De Officieren-leerlingen van den Intendancecursus aan de Hoogere Krijgsschool worden sedert 1889 geregeld gedurende een half jaar naar Wageningen gedétacheerd, en volgen daar een' expresselijk voor hen ingerichten cursus in bepaalde voor hen belangrijke gedeelten der landbouwkundige vakken en der natuurwetenschappen. Dat deze wijze van opleiding aan het doel beantwoordde, blijkt wel het meest overtuigend uit het feit, dat enkele jaren na de oprichting van den Wageningschen cursus, de militaire autoriteiten besloten, de aanstaande intendanceofficieren ook voor een paar maanden naar Enschedé te détacheeren, om de lessen te volgen aan de Nederlandsche school voor Nijverheid en Handel aldaar.

De Heer van Eyk wenschte ook de Rijkslandbouwschool dienstbaar te maken aan de opleiding tot technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neerlandsch Indië. De eerste verordening omtrent de opleiding dezer ambtenaren dateert van 1865; toen werden zij voornamelijk aan den boschbouwcursus van de Polytechnische school te Carlsruhe gevormd. In 1874 kwam eene nieuwe regeling tot stand, waarbij aan degenen, welke zich voor houtvester in Indië wenschten te bekwamen, de eisch werd gesteld dat zij het eindexamen eener Hoogere Burgerschool met 5-jarigen cursus hadden afgelegd. Uit degenen, die in het bezit waren van het vereischte getuigschrift, werd eene keuze gedaan na een vergelijkend examen in wis-, natuur- en scheikunde en Hoogduitsch. Die candidaten, welke uitgekozen werden om in opleiding te worden genomen, genoten hunne geheele vorming onder het genot van eene Rijkstoelage, in Pruisen, en wel in dier voege dat zij een half jaar onder toezicht van een' Oberförster in de praktijk werkzaam werden gesteld en een' tweejarigen cursus aan de Forstakademie te Neustadt-Eberswalde doorliepen. Toen de Rijkslandbouwschool een viertal jaren had bestaan en dus reeds een aantal leerlingen van de hoogere afdeeling (afd. B) dezer inrichting het diploma van Landbouwkundige hadden erlangd, werd in de opleiding der aanstaande technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neerl. Indië deze wijziging gebracht, dat de duur van de studie te Neustadt-Eberswalde met één semester werd verlengd, terwijl in 't vervolg in de allereerste plaats voor deze opleiding eene keuze werd gedaan uit de candidaten, die in het bezit waren van het diploma van Landbouwkundige; bezitters van het getuigschrift van wèl volbracht eindexamen der H.B.S. met 5-jarigen cursus konden alleen maar in aanmerking komen, wanneer

geen voldoend aantal Landbouwkundigen zich had aangemeld. - Toen intusschen de boschbouwkundige vakken onder de leervakken der Rijkslandbouwschool waren opgenomen, overwoog de Heer van Eyk weldra of het niet wenschelijk en mogelijk zou zijn, een gedeelte van de opleiding der aanstaande technische ambtenaren bij het Boschwezen van Neerlandsch Indië naar Wageningen over te brengen. Hij meende dat op deze wijze eene degelijker opleiding zou kunnen worden verkregen; en de uitkomst heeft bewezen, dat deze meening op goede gronden steunde. Toch meende hij de opleiding in Duitschland niet geheel te kunnen missen; vooreerst omdat vooralsnog het onderwijs in de boschbouwkundige vakken te Wageningen aan slechts éénen leeraar was opgedragen, en ten tweede omdat voor de praktische opleiding het verblijf in Duitschland toch altijd noodzakelijk bleef, wijl daar uitgestrekter bosschen zijn dan in Nederland en het boschbeheer daar van Staatswege geregeld is. - Het was geene gemakkelijke taak, eene goede opleiding voor onze aanstaande Indische Boschambtenaren tot stand te brengen. Er moest veel overleg worden gepleegd niet alleen met den Directeur der Rijkslandbouwschool en die leeraren dezer inrichting, aan wie het onderwijs o.a. in de boschbouwkundige vakken, in het landmeten en waterpassen, de plantkunde, de entomologie, de eerste beginselen der Maleische taal en van het Latijn zou worden opgedragen, maar ook met den Directeur en de Professoren der Duitsche Forstakademie, waaraan de studie der kweekelingen zou worden voortgezet, eindelijk - last not least - met de autoriteiten bij het Boschwezen in Neerlandsch Indië. Maar van Eyk overwon al de moeilijkheden, en in 1891 kon de nieuwe regeling tot stand komen. Te Wageningen werd een tweejarige Voorbereidende Cursus tot opleiding

van technische ambtenaren bij het Boschwezen in Neerlandsch Indië gesticht, waartoe konden worden toegelaten allen, die van Klasse I tot Klasse II van de Hoogere afdeeling (afd. B) der Rijkslandbouwschool waren bevorderd, alsmede zij die aan eene 5-jarige H.B.S. het overgangsexamen van de 4e naar de 5e Klasse hadden gedaan. Aan het einde van den tweejarigen Voorbereidenden Cursus te Wageningen werd een vergelijkend examen afgenomen, en de voor het afnemen daarvan aangewezen commissie maakte eene ranglijst op van de geslaagde candidaten, aldus den Minister van advies dienende bij de door hem te doene keuze van jongelieden, die van Rijkswege verder zouden worden in opleiding genomen voor technisch ambtenaar bij het Boschwezen. Voor de voortgezette theoretische opleiding werd de Forstakademie te Tharand (koninkrijk Saksen), voor de praktische opleiding werden de Saksische staatsbosschen gekozen. Om verschillende redenen werd aan Saksen boven Pruisen, waar vroeger de opleiding plaats had, de voorkeur gegeven; vooral was dit het geval omdat de aanstaande boschbouwkundigen in Saksen bijkans altijd met geaccidenteerde terreinen te maken hebben, evenals dit voor hen later in Indië doorgaans 't geval zal zijn, terwijl in Pruisen vele bosschen op vlak terrein liggen.

De door den Minister van Koloniën aangewezen alumni werden, na den 2-jarigen cursus te Wageningen te hebben doorloopen, van 1 Augustus tot 15 October bij een' Opperhoutvester in de leer gedaan, volgden daarna een jaar lang een cursus in verschillende vakken aan de Forstakademie te Tharand, om vervolgens nog 4 à 5 maanden onder toezicht van een' Oberförster in de praktijk werkzaam te zijn. Naar het vaderland teruggekeerd, werd hun nog een tijd lang Leiden als woonplaats aangewezen

om daar onder leiding van den Conservator aan 's Rijks Herbarium zich de kennis van vele Indische planten, met name van woudboomen, eigen te maken.

De ervaring heeft geleerd dat op de aangegeven wijze eene uitstekende opleiding was verkregen. Tevens had men het groote voordeel, dat tengevolge van het vergelijkend examen aan het einde van den Voorbereidenden Cursus te Wageningen, als alumni in 't algemeen uitsluitend werden aangenomen jongelui, die reeds getoond hadden in de studie van de boschbouwvakken en de aanverwante vakken uit te munten. Men zou echter de opmerking kunnen maken, - en zij is herhaaldelijk gemaakt, - dat bij de door Dr. van Eyk ingevoerde regeling de jongelui, die wèl met succes den Voorbereidenden Cursus hadden doorloopen, maar niet als alumnus konden worden aangewezen, zich niet slechts den pas zagen afgesneden om houtvester te worden, maar ook voor andere vakken slecht zouden deugen. De praktijk echter heeft deze opvatting gelogenstraft; want de opleiding aan den Voorbereidenden Cursus was zoo, dat jongelieden, die dezen met goed gevolg hadden doorloopen, gewoonlijk zeer spoedig eene plaatsing vonden bij de particuliere cultures in Neerlandsch Indië; al moet worden erkend, dat voor zoodanige betrekkingen eene betere opleiding mogelijk was.

Dat inderdaad de autoriteiten met de door Dr. van Eyk tot stand gebrachte regeling van de opleiding der aanstaande houtvesters in Neerlandsch Indië ten zeerste waren ingenomen, bleek o.a. toen bij Koninkl. Besluit van 2 Mei 1891 de ‘Inspecteur M.O., belast met de opleiding tot technisch ambtenaar bij het Boschwezen in Ned. Indië’ werd benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Bij Kon. Besluit van 3 Febr. 1892 werd de Heer van

Eyk eervol ontheven van het hem tijdelijk opgedragen toezicht op de landbouwscholen. Het landbouwonderwijs bepaalde zich niet meer in hoofdzaak tot de Rijkslandbouwschool alleen; de eerste Rijkslandbouwleeraren waren reeds onder het inspecteurschap van van Eyk benoemd, en de Regeering wilde deze krachten ook dienstbaar maken aan de stichting van Rijkswinterlandbouwscholen. Van de onderwijzers bij het Lager Onderwijs, die de bevoegdheid hadden bekomen om landbouwonderwijs te geven, zou worden gebruik gemaakt bij de oprichting, met staatssubsidie, van wintercursussen. Meer en meer begon men te vragen om tuinbouwonderwijs van Rijkswege. Het lag in den aard der zaak dat de toenmalige Minister v. Binnenl. Zaken (Mr. Tak van Poortvliet) ten slotte besloot, het toezicht op het Landbouwonderwijs op te dragen aan een' afzonderlijken deskundigen Inspecteur. Sedert de benoeming van den Heer F.B. Löhnis tot die betrekking heeft dan ook het Landbouwonderwijs hier te lande eene groote uitbreiding ondergaan; en de werkzaamheden van den Inspecteur van het landbouwonderwijs zijn tegenwoordig zóó omvattend, dat men zich nu, na acht jaren tijds, den toestand haast niet meer kan voorstellen, toen een der Inspecteurs van 't gewone Middelbaar Onderwijs, met den landbouw vrij wel onbekend, het toezicht had op het Landbouwonderwijs. Evenwel mag die groote vooruitgang in een zoo kort tijdsverloop ons niet doen vergeten, welke belangrijke diensten toch door dien Inspecteur aan het Landbouwonderwijs hier te lande zijn bewezen. Van Eyk was geen landbouwkundige; zelfs was zijne kennis van de natuurwetenschappen geringer dan niet alleen voor een' Inspecteur van het Landbouwonderwijs, maar ook voor een' Inspecteur van het gewone M.O. gewenscht mocht heeten; een groot

voordeel evenwel was het, dat hij zich dit gemis aan vakkennis volkomen bewust was, en daarom steeds raad inwon bij personen, die het beter konden weten. Daarbij bezat van Eyk een groot organiseerend talent, een zeldzamen ijver en eene merkwaardige volharding, die ruimschoots opwogen tegen hetgeen hij in vakkennis mocht te kort schieten. Van Eyk heeft veel gedaan voor het Landbouwonderwijs.

Om dat organiseerend talent, dien ijver en die volharding was het zeker ook, dat de Minister den Heer van Eyk, kort nadat hij ontheven was van het toezicht op de landbouwscholen, verzocht, zich voorloopig te belasten met het toezicht op het ambachtsonderwijs. Tegenover dezen tak van onderwijs bevond van Eyk zich weer in dezelfde positie als vroeger tegenover het Landbouwonderwijs. Het liet zich aanzien, dat langzamerhand het aantal Ambachtsscholen zoodanig zou toenemen, dat ook deze zouden moeten worden gebracht onder het toezicht van een' afzonderlijken deskundigen Inspecteur, zooals dan ook het vorige jaar geschied is. Het was dus tot op zekere hoogte eene ondankbare taak, nu weer het inspecteurschap over de Ambachtsscholen waar te nemen, totdat een ambtenaar afzonderlijk voor dezen tak van dienst zou worden aangewezen. Toch aarzelde van Eyk niet, ook op 't gebied van het ambachtsonderwijs weer de rol van wegbereider op zich te nemen. IJverig werkte hij mee aan de oprichting van talrijke ambachtsscholen; en geen moeite ontzag hij om de gelden, benoodigd voor deze zoo nuttige inrichtingen, bij elkaar te krijgen, tot hij bij de benoeming van een' Inspecteur apart voor het Ambachtsonderwijs, op 28 Maart 1899 op de meest eervolle wijze van het toezicht op dezen specialen tak van onderwijs ontslagen werd.

Ik heb tot dusver alleen gesproken van van Eyk's bemoeiingen in zake het landbouwonderwijs, de opleiding tot technisch ambtenaar bij het boschwezen in Neerlandsch Indië en het ambachtsonderwijs, omdat hij op dit gebied het meest tot stand heeft gebracht. Van zijne werkzaamheid als Inspecteur van het gewone Middelbaar Onderwijs in de provinciën Overijsel, Gelderland, Utrecht, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland heb ik tot dusver gezwegen. Bij zijn optreden als Inspecteur vond hij dit onderwijs reeds geheel georganiseerd; en hij vond het blijkbaar niet noodig, hier diep ingrijpende veranderingen in te voeren of voor te bereiden. Het is waar, er zijn sedert jaren vele aanmerkingen gemaakt op ons M.O.; maar ingrijpende voorstellen tot verbetering zijn in al dien tijd nooit gedaan. En tegenover de velen, die de inrichting van ons Middelbaar Onderwijs afkeuren, staan niet weinige mannen van beteekenis, die zich gelukkig achten, dat zij in hunne jeugd eene Hoogere Burgerschool konden bezoeken[1]. Van Eyk behoorde tot hen, die met het M.O. zooals het is ingericht, in hoofdzaken tevreden waren; slechts in één opzicht achtte hij verandering noodig en naar deze verandering heeft hij ernstig gestreefd: hij wenschte eene betere regeling der tractementen van het personeel aan de Hoogere Burgerscholen in te voeren. Maar hij heeft niet zoo lang mogen leven tot hij zijn onvermoeid streven in dezen met goeden uitslag bekroond kon zien.

De adviezen van van Eyk werden door de Regeering steeds op hooge waarde geschat. In 1888 vaardigde zij

1 Men leze o.a. de rede van Prof. van 't Hoff, ‘Over de jongste stroomingen op natuur- en scheikundig gebied’, gehouden in eene algemeene vergadering van het derde natuur- en geneeskundig congres, in 1891 te Utrecht gehouden. (Zie ‘Handelingen’ van dit congres, bl. 27).

hem af naar het internationaal Congres over ‘Surmenage intellectuel’, 't welk dat jaar te Brussel werd gehouden.

Dat van Eyk warme vrienden onder het personeel van het M.O. had, bleek het duidelijkst op 31 Januari 1896, toen den rusteloos werkzamen man namens een groot aantal leeraren en vele andere vereerders op zijn 70sten verjaardag door eene commissie een fraai geschenk werd aangeboden. Het woord voerde de Heer Mr. P.F. Hubrecht, Lid van den Raad van State, die in zijne vroegere betrekkingen van Referendaris der afdeeling Onderwijs en van Secretaris-Generaal bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken ruimschoots de gelegenheid had gehad, den waardigen jubilaris te leeren kennen en waardeeren. Van warme genegenheid en diepe vereering getuigde de toespraak van den Heer Hubrecht, en algemeene instemming vonden zijne woorden, vooral toen hij zeide: ‘Op velerlei gebied zijt Gij werkzaam geweest, en aan alle takken van onderwijs waart Gij verbonden; Gij begont bij het Hooger Onderwijs, gingt over bij het Lager, en eindigt met het Middelbaar Onderwijs; maar in welke betrekking Gij ook waart, nooit hebt Gij die op middelbare, altijd hebt Gij ze op Koninklijke wijze vervuld.’

De talrijke vrienden en vereerders, welke hem op dien 31 Januari de hand kwamen drukken of hunne gelukwenschen schriftelijk toezonden, wenschten hem, den altijd werkzamen man, toe dat hem zoo lang mogelijk de werkkracht eigen mocht blijven, waarvan hij steeds blijk gaf. Hun wensch is vervuld geworden: van Eyk heeft gewerkt tot het uur van zijn' dood. Vóór zijne schrijftafel is hij den 12en September 1899 gestorven. Eerst 24 uren vóór zijn' dood was hij uit Utrecht, waar hij eene examencommissie presideerde, naar zijne woonplaats, - 's-Gravenhage - teruggekeerd. Eenigen tijd lang

reeds was hij niet wèl; maar den laatsten dag vóór zijn' dood voelde hij zich veel beter. Plotseling te midden van zijnen arbeid, terwijl zijne geliefde gade naast zijne werktafel zat, rukte de dood hem weg uit dit leven. De kwaal, waaraan hij reeds eenige maanden leed, had het lichaam gesloopt.

Zoo stierf te midden van zijn werk de man, die nog op ruim 73-jarigen leeftijd eene werkkracht, een' levenslust en een' levensmoed bezat, die menig jonge man hem zou benijden. Hoe het kwam, dat hem bij alwat hem weervoer[1] dat jeugdige vuur is bijgebleven, heeft hij ons geopenbaard in het lied, dat hij op meer dan 70-jarigen leeftijd zong:

‘Bij d' opgang van mijn weg welde uit mijn ziel de bede:
Laat mij, wat m' ooit weêrvaar', mijn schild in 's levens strijd;
Al sleure ook 's werelds vloed mij in zijn wieling mede,
Het ideaal der jeugd blijve 't ook in later tijd:
't Geloof in reine l i e f d ', - 't onwankelbaar vertrouwen,
Dat op de zegepraal van 't g o e d e valt te bouwen,
Van alles wat den mensch veredelt en verheft;
Dat v r i e n d s c h a p , p o ë z i e den stervling zijn gegeven
Als lichtende Englen Gods door de woestijn van 't leven,
Waar in zijn pelgrimslied hem meenge wanklank treft.

Wat toen mijn jonkheid bad, van vragen vrij of vreezen,
Maar toch geprikkeld óók door de angels van den spot,
Dat was de profetie van 't geen mijn deel zou wezen
Bij elke wisseling van 't grillig levenslot.

Ja zie! daar staan ze nòg, die leidsliên van mijn leven,
Die boden van omhoog in 't kleed der eeuw'ge jeugd!
Ze zijn mijn schreên gevolgd, tot hier mij trouw gebleven,
Als wachters aan de poort der reinste levensvreugd.
O zie! daar staan ze nòg! ... Gaat ras mijn avond dalen,

1 Het levenspad van van Eyk was niet altijd effen. Op 30 November 1870 overleed zijne echtgenoote Catharina Maria Aleida Elizabeth van Driel, met wie hij 20 Juli 1852 in het huwelijk was getreden. Van de zes kinderen uit dezen echt overleed een zoon; ook verloor hij een' schoonzoon. In 1870 hertrouwde van Eyk met Geertruida Hardeman, thans zijne weduwe.

Ik hoor, 'k versta die taal: een zee van gouden stralen
Voert bij die klanken mij de verste toekomst in.
'k Begrijp, ik volg die stem bij 't wank'len van mijn schreden;
Zij zingt nog immer voort, als in mijn lang verleden,
Denzelfden hoogtijdspsalm van wakkren levenszin.

Weest mij gegroet, gegroet, Gij vrienden uit den Hooge!
Gij starren op mijn pad, die schooner, stouter straalt,
Hoe meer der jaren last mijn schoudren krommen moge,
Hoe dichter duisternis mij voor de voeten daalt.
Als straks mijn zonne zinkt, mijn webbe is afgesponnen,
Ook in den laatsten kamp mijn geest heeft overwonnen,
Verzoend, versterkt, gestaald, verrijkt, verlost voor goed,
Dan lacht Gij mij nog toe met onverbleekte glansen,
En brengt, al staart mijn oog naar ondoordringbre transen,
Uw onverdoofbaar licht mij nog een laatsten groet'.

Maart 1900.
J. RITZEMA BOS.

Levensbericht van Mr. G.N. de Stoppelaar.

Met telegrafische snelheid verspreidde zich de droeve mare door Middelburg, dat op den 18den Maart 1899 te Nice in het bekoorlijk Zuiden was overleden Mr. Gerhardus Nicolaas de Stoppelaar, de bevorderaar van kunsten en wetenschappen, Middelburg's Maecenas. - Kort te voren was hij naar het land der bloemen vertrokken, naar het den vreemdeling steeds aanlokkende zeestrand, waar men slechts zelden de voorjaarsdampen ziet, aan Zeeland eigen en evenmin die gure sneeuwvlagen en kille, beijzelde straten, een oord, dat hij o! zoovele malen bezocht had, niet alleen om van de balsemrijke, zuivere lucht te genieten, maar omdat hij het reeds lang voor zijne gezondheid noodig oordeelde, hier eenige weken de koudste dagen te ontwijken. Hij vierde, ook nu, als naar gewoonte, zijn jaardag bij de famielje te Brussel, en reisde vervolgens doór naar het Zuiden, dat hem wachtte. Ditmaal was het eene altoos aangrijpende spoorreis van 19 uren; toch was hij nog al wel en opgebeurd na dien vermoeienden tocht, ofschoon zijn gewone kwaal, eene met den leeftijd toenemende kortademigheid en een slepende catarrh van de luchtwegen, wel was te wan-

trouwen na luchtverplaatsing. Het was de influenza-tijd! Daar blijft hij den ..... voor koorts in huis; weldra ontwikkelde zich een dubbele longontsteking, in den regel doodelijk. Dit gebeurde ook toen, en na een korten doodstrijd en na weinig lijden volgde de dood. Verlaten staarde zijne weduwe op hem en wel verlaten, want de ijlings uit Brussel ontboden neef was ook uitlandig en kwam daardoor een dag te laat. Den 30sten Maart werd de graf kelder te Middelburg ontsloten en rondom stonden eene groote schare met velerlei herinneringen, en Commissiën van Stedelijk Bestuur en Raad en velerhande Deputatiën. Gesproken werd er niet; dat had de overledene gewenscht.

Tragisch was voor hen, die de toevallige bijzonderheid kenden, dat het eerste lijk, dat op de in 1826 nieuw gemaakte begraafplaats was ter ruste gebracht, dat was geweest van zijne moeder Vrouwe Judina Adriana Leonarda de Haan, slechts 28 jaren oud.

Reeds in de Staten-Notulen van 1585 komt de naam van de Stoppelaer voor als Gecommitteerde. Vorsterman van Oyen geeft in zijn wapenboek een famielje-register, dat onafgebroken van de eerste helft der 13e eeuw tot heden voortloopt. De Stoppelaar's grootvader was predikant te Gorinchem. Nagtglas, in ‘de Zeeuwen’ schrijft van hem: ‘dat hij niet alleen als Leeraar geacht werd, maar ook als letterkundige’. Hij huwde te Goes met Mej. van Visvliet. Men zou het een atavisme kunnen noemen, wanneer goede eigenschappen van voorouders voor den dag komen. - Gerhardus was modern godsdienstig; zijn huishouden kenmerkte zich door deftigheid en zedelijkheid en huishoudelijkheid. - Hij volgde ook niet de voor den dag komende mode om zich geen lastpostjes op den hals te laten schuiven of om, als geavanceerd liberaal, het verstandig te rekenen tot geen kerkgenootschap te

behooren. Verre van daar; bij het Waalsche Kerkgenootschap nam hij, met zijne gewone toewijding wél die zoogenaamde last- (vroeger eere-)posten waar, en diende als Diaken, als Ouderling en later als Electeur, en met gulle vroolijkheid zat hij daar aan de Agape's.

Maar vooral op het gebied van het Schoone en Goede openbaarde zich bij den kleinzoon een atavisme, dat aan den voorvader denken deed. Het aankweeken van al wat edel was en van al wat den schoonheidszin kon bevorderen, de veredeling van Middelburg's ingezetenen, en verheffing van Middelburg's naam in den vreemde, ziet, dat was de gouden draad, die door zijn leven was gevlochten.

De zoon Pieter (1789-1853) vestigde zich te Middelburg, werd hoofd der Brouwerij ‘de Vijfhoek’ en later wijnhandelaar; zoo ontstond de nog bestaande firma Waterlander en de Stoppelaar.

Opvolger in die zaak zou zijn 's mans zoon Anthonie, doch deze overleed 24 April 1850 en de vader zelf 1 Mei 1853, en ziet, nu was Gerhardus, jong Advocaat, op eens de handelsman, de wijnkooper; hij dreef die zaak eerst alleen voor eigen rekening en, voornaam als de zaak was, wilde hij ze nog meer uitbreiden en getroostte zich o.a. drie of vier reizen naar Bordeaux om daar de fabricatie van nabij te zien en zich te overtuigen of wel wezenlijk de mislukking der wijnoogsten reden zijn mocht om den wijnprijs zóó te verhoogen.

Weldra namen intusschen andere bezigheden toe, zoodat hij reeds 1 Mei 1856 als deelgenoot aan zich verbond den Heer H.J. Dronkers en later diens zoon, die thans na de Stoppelaar's overlijden de firma heeft overgenomen. Wijnhandel was dus de Stoppelaar's levensdoel niet, maar toch, met zijn gewonen ijver legde hij zich op fijne merken toe, en het deed hem, zijn gansche leven door,

een groot genoegen, als hij vernam en ook uit den omzet begreep, dat, ondanks naijver en concurrentie, zijn wijn toch veelal werd verkozen.

Onverwacht zijn wij daar op eens aan den handel en wijzen er dan ook op dat in de Stoppelaar toch wel een handelsgeest stak, want toen zijn broeder Burgemeester was van Veere, besloten zij met den Heer H.J. Dronkers, te beproeven Veere's voorspoed te bevorderen door den oesterhandel, daar sedert onnoemelijke jaren gevestigd, doch klein en kwijnend, er boven op te helpen. Dit gelukte en de Stoppelaar ging naar Arcachon om daar de cultuur dier schelpdieren van nabij te zien. Toen hij teruggekeerd was, wendde men zich tot de Regeering om verlof de oestercultuur op groote schaal voort te zetten langs de Scheldeboorden, doch dit werd geweigerd, in het belang der scheepvaart!

Toen anderen op groote terreinen verderop in de Schelde overal en overal oesters gingen kweeken, sloot men natuurlijk de oesterputten te Veere en te Vlissingen.

Die ongedachte lotsbeschikking had grooten invloed op het verdere leven van den jongen advocaat; daardoor werd hij later een zeer werkzaam lid van Schuttevaar en van de kamer van koophandel en vele jaren van beide de hooggeschatte voorzitter; ook deze betrekking verbond hem aan al de groote plannen van kanaal- en spoorwerken.

Het gezin van den vader, waarin de zeis des doods maar al te ijverig maaide, was een toonbeeld van deugd, van huiselijkheid en van eenvoud. Als men den eenigszins achteroverloopenden heer, die wethouder was en lid der Prov. Staten, zóo met zijn stokje zag wandelen, meende men een stug en onvriendelijk man voorbij te zien gaan, toch was hij juist het omgekeerde! Alles was

zachtmoedigheid in hem, liefelijke plichtsbetrachting en edel huisbestuur. Dat voorbeeld hebben Gerhardus en zijne vrouw steeds gevolgd.

Door zijn verschillende posten was alzoo de zeer gewaardeerde vader eenigszins een man op staatkundig gebied. Geen wonder, dat hij voor zijn drie overgebleven zonen een loopbaan in die richting zocht. Eén, hij heette Jan, was niet gezond en werd in later jaren gemeenteontvanger van Middelburg, dus een stadhuisman. De twee anderen moesten ook dien weg op, doch hij begreep daarbij, dat men een meer geleerde opvoeding en rechtskennis moest bezitten, zoodat hij ze liet studeeren. Gerhardus bekwaamde zich in de Humaniora niet aan de latijnsche school te Middelburg, maar aan het instituut van Canne te Beverwijk en later te Noordwijk; dit geschiedde om gezondheidsredenen. Dat gemis aan een *echte* latijnsche school was oorzaak, dat hij een, trouwens goed geslaagd, examen moest doen, om tot de Leidsche lessen te worden toegelaten en wellicht ook dat hij juist niet dweepte met de klassieke talen.

Aan zijn verblijf te Beverwijk herinnert nog een gedicht achter zijn dissertatie, gemaakt door den geneesheer D. Dorbeek aldaar, die later naar Alkmaar is vertrokken. Het quinquennium studiosorum brachten beide broeders - immers zij verschilden slechts één jaar - genoeglijk maar werkzaam door. Ieder, die gestudeerd heeft, begrijpt, dat zij *al* hun tijd niet in de allesbehalve aanlokkelijke collegekamers of achter de boeken hebben doorgebracht, maar dat ze ook genoten van al de genoegens die de Alma Mater haar zonen aanbiedt. Als kweekschool van lust voor algemeene ontwikkeling was het te Leiden dan ook overheerlijk voor hen, omdat het hun aard was, evenals hun grootvader hun smaak te ontwikkelen voor

het schoone en het goede. Wij zullen hier niet in bizonderheden treden; ieder begrijpt dat zij lid waren van Senaat en Sempre Crescendo en van het Zeeuwsche Dispuut onder de spreuk 'Non sordent in undis' en van maskerade-commissies. Van de maskerade, in 1850 gehouden, was Herman de nauwkeurige secretaris, en hij gaf voor dien optocht van Frederik Hendrik geschiedkundige aanteekeningen in het licht. Beiden beoogden met hun studiën een nuttige maatschappelijke loopbaan en hierbij was Middelburg hun *point de mire*.

De balie had weinig aantrekkelijks voor hem en toch zou hij later zoovele aanspraken houden in het openbaar: hem stond voor den geest een administratieve of politieke loopbaan in zijn geboorteland en de geschiedenis van dat oord. Zijn vader, de wethouder, kon hem op het stadhuis toegang verschaffen tot alle oude en nieuwe documenten en er was nog zeer veel te onderzoeken; geen wonder, dat hij - het was 8 Dec. 1848 - een historisch Proefschrift verdedigde, dat onder den titel van '*De civitate Medioburgensi ejusque procurandae ratione*' de ontwikkeling van Middelburg's bestuur bevatte van den Graventijd af tot het Revolutiejaar 1848. Jammer, dat de wet hem verplichtte Latijn te schrijven, die taal geraakte toen reeds bij niet-Literatoren in onbruik, en wie zal het ontkennen, dat het maar lastig is, om zoo maar al lezende dadelijk in te zien, wanneer de Idus inviel of te begrijpen, dat men onder consuls en quaestors eenvoudig Burgemeesters en Rentmeesters had te verstaan. Door de vakmannen werd die Dissertatie zeer geprezen.

Na een uitstapje met vrienden naar Londen vestigde zich de heer de Stoppelaar als advocaat te Middelburg en heeft daar ettelijke malen in criminalibus, zeker wel *ex*

officio gepleit en enkele malen in civiele zaken. Gelukkig gaf het hem een afleiding en tevens een nuttige bezigheid, dat hij den post verkreeg van Auditeur Militair bij den schuttersraad, waar juridisch veel in orde te brengen was; bij dien Raad berust wel het meeste werk bij den Auditeur. Dit gebeurde reeds in 1852 en het geluk liep hem verder mede in zijn wensch naar niet-pleiten. Bij de gemeente-administratie overleed of sukkelde de griffier van de Kreke en het viel den zoon des wethouders, die van kunde en toewijding reeds zoovele blijken had gegeven, niet moeielijk dien post van griffier te verwerven (Juni 1853). Nu kon hij zich van meer nabij vertrouwd maken met alles wat het Gemeentebestuur betrof, of wat hij van historie weten wilde, en nog gemakkelijker werd het hem toen zijn chef Mr. v.d. Swalme in 1856 griffier der Staten werd en hij zelf *gemeente-secretaris*: voorwaar een kolfje naar zijn hand!

Welk een schoone positie voor den navorscher der plaatselijke geschiedenis. Zijn vader liet hem zijn boeken en aanteekeningen na, hij zelf had wegens zijn Dissertatie reeds zeer veel moeten lezen en opteekenen; op den besten voet stond hij met Burg. en Weth.; de archivaris van Zeeland, de veel-wetende J.P. van Visvliet, was zijn verre bloedverwant en de archivaris der Gemeente zijn eigen broeder, en wat ook deze voor het, hier zoowel als elders, schromelijk verwaarloosde archief heeft gedaan tot aan zijn vertrek naar Egypte in 1874, blijkt genoeg uit den gedrukten, 850 bladzijden grooten catalogus, die loopt van 1217 tot 1581.

Altoos en altoos verzamelde dus onze Gerhardus; hij was de ware man op de ware plaats; geen wonder, dat hij het grootsche plan koesterde de geschiedenis van alle zijden op te helderen, en, kon het, een alles om-

vattend geschiedverhaal uit te geven. Maar die schoone gedachte vervloog ..... in rook. Om dit te begrijpen, moeten wij een korten blik slaan op de Stoppelaar's privaat leven.

Na zijn vestiging woonde de Stoppelaar eerst in het vaderlijk huis, Spanjaardstraat E 71 en spoedig daarna met zijn broeder in de Langedelft op bovenkamers, A 101; daarna kocht hij een huis op de Noordzijde van den Dam, N 5. Deze koop had zijn bedoeling, er was een huwelijk op til. Den 10 Nov. 1852 werd hij in den echt verbonden met jongvrouwe Carolina Henrietta Antonia van Eys, uit Amsterdam, met wie hij ruim 40 jaren gelukkig is gehuwd geweest. Zij was voor hem een vrouw naar hart en ziel. Zij had denzelfden kunstzin, dezelfde menschlievendheid, denzelfden lust tot plichtsbetrachting als hij, denzelfden lust tot weldoen, dezelfde voorliefde voor huiselijk geluk, denzelfden smaak, dezelfde neigingen: niets ontbrak dan een nakroost.

Eveneens was het beider genot reizen te maken en hun kennis van de wereld te verrijken, waartoe een inmiddels verworven fortuin hen in staat stelde. Vandaar hun vele reizen naar alle landen van Europa, Moscou, Constantinopel en Egypte tot aan de watervallen van Aszouan. De prachtige musea, voor wie de kunst liefheeft zoo onbetaalbaar, werden nauwkeurig bezocht en het was een waar genot voor den heer de Stoppelaar, dat hij, na in het Zeeuwsch genootschap zijn Egyptische reis te hebben opgehelderd, werd uitgenoodigd dit te herhalen voor een gezelschap van Dames. Voor reizen ter zee ontbrak bij beiden de lust, vandaar dat zij Amerika niet zagen, niettegenstaande de Holland Society hen daartoe te Middelburg ten sterkste had aangespoord.

In 1859 kocht de Stoppelaar het groote huis in de Langedelft van den heer Louisson.

Ziet, dáár woonde naastaan een bakker, Korsman, in een huisje, dat een zijraam had tusschen beide perceelen. Er breekt bij dien man een suspecte brand uit en met het kleine verbrandde ook het groote. Een deel van de prachtige meubels en van de rijk ingebonden prachtwerken werd wel is waar gered, maar, wat boven stond verdween, en dat was, behalve het Archief van St. Sebastiaan, de geheele Bibliotheek over Zeeland, die de eigenaar in zijn gansche leven in de beste uitgaven en fijnst geconditioneerde exemplaren had bijéén gebracht. Veel treuriger nog was dat alle aanteekeningen over Middelburg - zoo iets te herstellen was onmogelijk - mede verloren gingen. De Stoppelaar besloot voor het Fatum te buigen en zijn zoover gevorderden arbeid te staken. Het huisje naast aan werd, toen het te laat was, aangekocht, in antieken stijl opgebouwd en aangetrokken. Het werd getiteld ‘Eigen haard is goud waard’, het groote verrees heerlijk als Phenix uit de asch.

Mr. de Stoppelaar legde den 20 Mei 1884, zijn Secretariaat neder en werd spoedig daarop door de Burgerij tot Raadslid gekozen. Hij bleef dit tot zijn overlijden, en men begrijpt van welk een groot nut hij is geweest door zijn uitstekende plaatselijke kennis en door zijn steun in alles wat goed was. Maar hij verdiende hooger te klimmen en wilde dat ook wel. Zóo veel studie, zóo veel wereldkennis, zóo veel bekendheid met stad en lande, zóoveel onbekrompenheid en onafhankelijkheid wezen hem aan als goed lid van de Provinciale, ja, van Gedeputeerde Staten. Maar de politiek is helaas al te vaak! een slang, die schittert door in 't oog vallende kleuren, die door haar gladheid u ontglipt, die zich kronkelend met haar

dubbele tong of liever door haar gifttand, gereed staat haar weldoener te dooden. Tevergeefs stelde menig liberaal kiescollegie hem tot candidaat: de tegenpartij, door het platteland gesteund, triomfeerde door alle middelen. Er werd bv. aangevoerd, dat hij door zijn zomerconcerten en pogingen om het volk te ontwikkelen, de maatschappij bedierf en dat hij door zijn liberaliteit de provinciale kas zou ten onder brengen. Al had de Hooge Regeering een *Virtus nobilitat* voor hem over en een *Eikenkroon*, toch moest hij ondervinden, dat ondank 's werelds loon is!

Hoe meer er beschikbare tijd kwam, des te meer beschikte men over zijn persoon. Men wist het wel, dat hij onmisbaar was; was hij er bij, dan gelukte alles, ontbrak hij, dan ontbrak ook vaak de voltooiing. Inhuldigingen, optochten, illuminaties, commissiën, receptiën en zoo meer werden hem toevertrouwd en in zeer veel nam hij het initiatief. Plaatsruimte verbiedt ons dat alles te vermelden.

Wij willen echter wijzen op eenige bezigheden van den heer de Stoppelaar, waarmede hij zich meer bizonder heeft ingelaten en noemen dan eerst de Oudheidskamer op het Raadhuis.

De overal gebleken noodzakelijkheid musea in te richten, als leerstoelen voor de geschiedenis van een land deed reeds in 1841 het gemeentebestuur besluiten ook zóó iets tot stand te brengen; dit geschiedde op aandrang van den bij oudheidkundigen wel bekenden Jhr. C.A. Rethaan Macaré, toen ter tijd wethouder. De kleine verzameling werd reeds 23 Aug. 1841 plechtig geopend en Middelburg had een gedenkstuk meer. Macaré plaatste den kleinen catalogus in de werken van het Utrechtsch Hist. Genootschap. Toen hij metterwoon naar Utrecht vertrok, werd

de zorg daarvoor opgedragen aan den heer de Stoppelaar in zijne qualiteit van Gemeentesecretaris. Geen beter man daarvoor! Hij ging met zijn bekenden ijver aan het werk en bekend met de vroegere geschiedenis van gansch Middelburg en geholpen door zijn vrienden verzamelde hij al wat hij maar kon.

Er verscheen een tweede, veel meer omvattende en goed geordende cataloog in 1870, dien het Bestuur liet drukken en, in 1887 een derde, *auctior et emendatior*. Bij dezen schreef S. een geschiedenis van ons bekend s t e d e h u i s , dat eigenlijk het tweede is van dien naam.

Men verwijderde toen uit de collectie den op zich zelf merkwaardigen, doch dáár misplaatsten rommel van het oud-archief en bracht het op een eigen kamer, met enkele uitzonderingen, die door haar uiterlijk en wetenswaardigheid bij een kort bezoek de aandacht van bezoekers konden trekken en alles werd behouden, wat met een oogopslag de geschiedenis der stad kon ophelderen. Deze laatste catalogus bevat 600 nommers. In 1848 verkreeg Jhr. Macaré een gedenkteeken op de oudheidskamer en de Stoppelaar zal men zeker ook niet vergeten. Niet overal is zóóveel te vinden als in Zeelands hoofdstad; wel is waar is veel door gemis aan toezicht verdwenen, misschien ontvreemd, maar veel merkwaardigs is toch bewaard. Vooral van de oude schutterijen en gildekamers was voor de Stoppelaar nog veel terug te vinden, prachtige wapenboeken, zilveren schilden en ketens, flink gegraveerde bokalen en metalen bladen. Dat glas, dat zilver, thans in ruime montres tentoongesteld, verbaast in zóo klein een stadje al aanstonds den bezoeker en het zal den conservator niet weinig hebben gestreeld daar koning en koninginnen rond te leiden, den Prins van Wales en menig minister; vleiend was het bovenal, H.M. de

Regentes, toen zij de overige merkwaardigheden had bezocht, te hooren vragen om ten tweede male de oudheidskamer te mogen bezien. Het gaat niet aan, op te noemen, wat men daar al ziet. Die bizonderheden verlangt, raadplege den catalogus met de vervolgen. Men slaagde er in de uitgaven te dekken doordat het aantal bezoekers zoo groot was als men had gehoopt.

Onder die vele merkwaardigheden bracht de Stoppelaar ook bijéén de gouden en zilveren sieraden zooals de landlieden voor een goed deel nog dragen, en die juist nog meer waarde zullen erlangen, wanneer eens de nationale kleederdracht zal zijn afgeschaft, hetgeen hier evenals elders gebeuren zal. Daarenboven plaatste hij er, vaak te zijnen koste, een vrij volledige collectie munten en penningen, doch alleen dezulke, die in Middelburg zijn geslagen of op deze stad betrekking hebben. Men is dan ook in staat geweest eene oudheidkundige tentoonstelling in orde te brengen, die voor een afgelegen gewest al vrij belangrijk heeten mocht en waarin de conservator door belangstellenden, vooral door Nagtglas geholpen, een hoofdrol vervulde.

Rethaan Macaré was de aanlegger, de Stoppelaar de bouwmeester en de Middelburgers geven hem gaarne daarvan de eer.

Het bestuur stelde van den beginne af een kamer daarvoor beschikbaar, doch toen de Rechtbank van het Raadhuis naar het gebouw van het voormalige Prov. Gerechtshof werd verlegd, kwamen er meer geschikte kamers open, en die zalen, in antieken stijl gebouwd, bevatten nog portalen, deuren en banken, die in volle harmonie zijn met den inhoud. Intusschen onze voorouders hielden van rustige, deftige somberheid, en al zijn ook hier de puntbogenvensters op zich zelve reeds oud-

heden, toch is het waar, dat zij in den winter vooral, het daglicht belemmeren, en licht is bij het bezoek aan musea een noodzakelijk vereischte.

Op kleine schaal hebben Vlissingen, Veere, Goes en Sluis de Stoppelaars voorbeeld gevolgd, zelfs het kleine Arnemuiden, dat nog heel wat aardigs bezit, en ook in Domburg bewaart men wat er nog te vinden is. Jammer dat in verloop van tijden veel is ontglipt, voornamelijk door gemis aan belangstelling.

Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen heeft groote verplichtingen aan denzelfden man. In 1769 opgericht te Vlissingen, was het na jaren van buitengewonen bloei, juist 100 jaar geleden, in zoo treurig een verval geraakt, dat men overbrengen naar Middelburg beschouwde als het eenige nog mogelijke redmiddel. Die maatregel heeft geholpen en nu leeft het voort, wel niet op een rijken maar toch op een behoorlijken voet! Maakt men de balans op van baten en lasten, dan blijkt het een gezeten burger te zijn.

Reeds op 13 Febr. 1854, werd de Stoppelaar verkozen als lid; dat was een onderscheiding en hij stelde die op hoogen prijs; meermalen begiftigde hij het, ook na de oprichting der oudheidskamer, met de gaven van zijn geest en van zijn inmiddels toegenomen fortuin.

De schrijver van deze schets kan het getuigen, dat hij zijn verre reizen zóo inrichtte, dat hij steeds den dag vóor de gewone vergadering terug was. Herhaalde malen was hij dan ook lid van het Dagelijksch Bestuur en van 1874 tot 1885 was hij de ijverige secretaris. Meer dan eens heeft men er bij hem op aangedrongen het voorzitterschap op zich te nemen, doch aan dien aandrang meende hij geen gehoor te moeten geven, het

waarom is onbekend gebleven; hij verontschuldigde zich steeds wegens zijn klimmende jaren en toch ware hij er zoo geschikt voor geweest.

Vier of vijf malen hield de Stoppelaar de verplichte lezingen en deze waren steeds leerzaam en onderhoudend. Behalve zijn reis naar Caïro, koos hij bij voorkeur tot onderwerp een stuk van Middelburgs geschiedenis, een voorbeeld, dat jammer genoeg, slechts door weinigen werd gevolgd doch vroeger bijna regel en ook eigenaardig was. Hij sprak over de ommegangen, door de schutterijen van Middelburg en Arnemuiden, die een stuk van het H. Kruis rondom de stad droegen en met middeneeuwsche pracht uittogen uit de Westmonsterkerk op de groote markt - over de historie en overblijfselen der voormalige gilden in onze stad - over de schuttershoven en maaltijden en zóó meer, alles boeiend voor hen, die Zeeland op prijs stelden en zijne geschiedenis lief hadden.

Van 1801 af tot vóór 12 jaren was het genootschap gehuisvest in een in de Latijnsche Schoolstraat, in 1899 en 1900 afgebroken en tot woonhuizen verbouwd huis. Het had zoo iets geleerds, omdat er ook physische lessen werden gegeven voor Heeren en Dames, en omdat de vermogende Johan Adriaan van der Perre, Zeelands Eerste Edele, dit vroeger door zijn neef Veth v.d. Perre bewoonde huis, had bestemd tot een tempel der Wetenschappen; zijne weduwe schonk het in eigendom aan het Natuurkundig gezelschap.

Toen de apothekerslessen bij de Geneeskundige school hadden opgehouden, kwam de vroegere teekenschool vacant en werd deze aan dat groote gebouw getrokken. Reeds toen onderging het zoogenaamde museum een vergrooting, de hulp van aangestelde conservatoren gaf aan alles een beter aanzien en de in kasten verborgen naturalia werden

tentoongesteld. Maar spoedig was het te klein en te ouderwetsch in vergelijking met dergelijke musea in andere plaatsen. Een gebouw, waarvan Willem V en al zijn opvolgers Beschermheeren waren geweest, moest in de Stoppelaar's oogen, nadat hij zóóvele musea in Europa had bezien, beter voor den dag komen en zóó groot was zijn achting er voor, dat hij er waarlijk over dacht, om evenals van der Perre een statig huis ten geschenke aan te bieden. Van de gedachte kwam het tot uitvoering en het mocht wel een vorstelijk geschenk heeten. Hoeveel eerbied men ook had voor het oude gebouw, toestemmen zal ieder, dat het hedendaagsche veel schooner en doelmatiger is. Men kan het een sieraad noemen van de gemeente, zooals het daar pronkt met zijn groote vergulde letters, die zeggen wat het is. Vroeger zoo somber in een afgelegen straatje, voor den vreemde moeielijk te vinden, en nu aan de hoofdstraat met prinselijken gevel, op zijde met een in antieken stijl aangelegden tuin, en in dien hof een zeer oude houten huisgevel van een huis, St. Peter gedoopt, een geschenk van wijlen Mevrouw de Wed. Jutting. Nu is er een keurige leeskamer, een indrukmakende vergaderzaal, thans komen de beroemde Nehalennia-altaren beter tot hun recht met al wat in den Zeeuwschen bodem is opgegraven, waaronder de ante-diluviaansche beenderen uit de Schelde, evenzoo het rijke kabinet van munten en penningen; nu beschouwt de bezoeker gaarne de antieke kamer en het fraaie porcelein en wat Zeelands Fauna heeft opgeleverd, en de platen in de zoogenaamde Zelandia illustrata.

Den 22^{en} December 1888 werd het gebouw ingewijd door den toenmaligen voorzitter Dr. Sibmacher Zijnen. Bij die gelegenheid werd den architect J.A. Frederiks aangeboden een zilververgulde, zilveren en bronzen medaille

geslagen op den stempel des Genootschaps en aan den heer en mevr. de Stoppelaar een groot te Roermond vervaardigd lichtraam, met sprekende kleuren. In arabesken gehuld staat bovenaan het embleem des Genootschaps met het devies daaronder in een cartouche:

Gerardo Nicolao de Stoppelaar
Aedificii donatori
Grata Societas
1888.

De gever begreep, dat er nog meer noodig was, en had daarom de edelmoedigheid een som van *f* 5000 daarbij te voegen. Zooals het met gebouwen meer gebeurt, het groote huis bleek nog te klein, zoodat een achterhuis moest opgetrokken en zeer veel veranderd worden. Het Genootschap besloot kortweg een leening, renteloos aan te gaan in aandeelen van 100 gulden. De Stoppelaar nam er nog 25 en bepaalde, dat na zijn overlijden en dat zijner vrouw, de niet uitgeloote aandeelen aan het Genootschap zouden worden geschonken. In 1900 anticipeerde de edele vrouw op die beschikking en schonk ze, reeds toen, ter waarde van *f* 1700.

Evenals in alle inrichtingen, waarbij de Stoppelaar was betrokken zal ook zijn naam bij het Genootschap in dankbare herinnering worden bewaard. Wij mogen hier wel bijvoegen, dat eenige jaren te voren Mr. M. Verbrugge, oudoom van zijns broeders vrouw, vier duizend gulden schonk voor een zijn naam dragend fonds.

De Confrèrie van St. Sebastiaan, met zijn wapen uit den tijd der kruistochten, was het troetelkind van onzen de Stoppelaar. Die aloude confrèrie van den Handboog, lang reeds bestaan hebbende, toen Filips de Schoone in 1501 haar privilegiën schonk, had haar Doele

moeten verlaten en had, na het vertrek der Spanjaarden daarvoor verkregen het ledig geworden klooster der Augustijnen. In dat kloostergebouw zouden dus de vrome hymnen, die de navolgers van den H. Augustinus ten hemel opzongen, worden vervangen door de vroolijke refereinen der gildebroeders en door de opgewekte maaltijden, die wij uit de boeken kennen en uit de groote schilderij van van der Helst.

Onze schuttersmaaltijden verschillen in niets van de vorige behalve ... in de kleeding en spijs. Zij hielden stand tot op dezen tijd. Men schoot wekelijks of dagelijks met den boog, zelfs in 's schrijvers tijd deed men dit òf alle weken, òf alle maanden; ook vierde men ten minste eenmaal 's jaars het zoogenaamde Meischot. Thans rusten Boog en Pijl, ‘müssig in der Halle’. De Stoppelaar en zijn broeder Herman werden reeds vroeg na hunne vestiging, immers in 1851, aangenomen als confrères, maar in den tijd, toen zij, en spoedig daarop ook hun derde broeder Jan, lid werden, was alles in deerlijk verval. ‘Priam's grosser Heldenstamm’ zou wellicht ‘verdorben’ zijn geweest, indien zij er geen nieuw leven in hadden gebracht. Behalve voor de leden diende het Schuttershof ook voor het publiek als een weinig bezocht koffiehuis en bij gelegenheid van de jaarlijksche kermis voor sobere matinées, muziek en klein vuurwerk.

Langzamerhand kwam er nu verbetering. Het ledental nam toe, voornamelijk door de invoering der zomerconcerten, die men in andere steden reeds kende. Zij hadden verbazenden toeloop die muziekuitvoeringen en brachten de confrèrie er boven op. Wij zeiden het reeds, zij bestaan nog, maar het ledengetal en de bezoekers zijn in den laatsten tijd weer sterk afgenomen. Is het omdat het prozaische bier en de chineesche thee in de

plaats zijn getreden van den fonkelenden wijn en de 'fransche' broodjes met zalm, of is het, omdat er te veel gelegenheden bestaan om uit te gaan, of omdat sommige leden het zondig noemen, of omdat men zuinig wordt, of omdat de zoele zomeravonden schaarscher worden? welk statisticus zal het becijferen? Maar wij geven den ontwerpers de eer, die hun toekomt. Hoe meer de zaak vooruitging, hoe meer de wakkere schutters ook zorgden voor verscheidenheid in uitvoeringen. Wij hoorden er dikwijls de Grenadiers uit den Haag, de Guides uit Brussel, de stafmuziek van Breda, Bergen op Zoom enz., enz. De deken der confrèrie, een waardigheid die onze Gerhardus in 1854 verkreeg, zorgde, dat aan alle confrèriën en maatschappijen die Middelburg bezochten, een feestconcert werd aangeboden. Door de inmiddels nieuw gebouwde groote feestzaal werd het Schuttershof tevens een uitgezochte plaats voor Nijverheids-, Bloemen- en Schilderijententoonstellingen en van meer, waartegen de vroegere Augustijners zeker zouden hebben gewaarschuwd.

In 1881 was er voor de Stoppelaar en voor Middelburg een groote feestavond. Hij was 30 jaren Deken der confrèrie. Deze bood den jubilaris een schitterend geslaagden feestavond aan door een concert van de Grenadiers, dat door 1400 personen werd bezocht. Eenigen tijd later volgde nog een feestmaaltijd en het aanbieden van een artistiek uitgevoerd album. De deken bood der confrèrie van zijnentwege een verguld zilveren medaille aan, door de firma C.J. Begeer te Utrecht vervaardigd. Het concert zelf beantwoordde onze Jubilaris nog in het volgende jaar met een even schitterende muziekuitvoering, gegeven door de Guides uit Brussel. Historisch merkwaardig was echter nog iets anders!

Bij den brand was door een nooit verklaard geluk

een uitstekende catalogus bewaard gebleven van het bij den Deken bewaarde Archief der confrèrie. Hieruit en uit wat zijn geheugen hem vertelde, gelukte het de Stoppelaar een volledig geschiedverhaal bijeen te stellen van het leven der confrèrie. Het is voor Middelburg het eenige gilde dat zóo iets bezit. Het met platen versierde werk is niet in den handel en dus voor eigen rekening uitgegeven.

De titel van het boek, dat tal van interessante mededeelingen bevat en in vloeienden stijl is geschreven, luidt: 'Het schuttengilde van den Edelen Handboog-confrèrie van St. Sebastiaan te Middelburg'.

Maatschappij der Ned. Taal- en letterkunde. Zeer ingenomen was de Stoppelaar, reeds lid van het Hist. Genootschap zijnde, benoemd te worden tot lid der bovengenoemde maatschappij, een eer die hem den 17^{en} Juni 1869 ten deel viel.

Geen wonder! Hij wist wel, dat zijn lettervruchten voor een deel gevleugelde woorden waren, doch geene gedrukte bellettristische voortbrengsels. Historie was zijn hoofdzaak. De lijst zijner geschriften bepaalt zich behalve de dissertatie dan ook maar tot de volgende:

a.	Eene bladzijde uit Middelburgs geschiedenis in 1501 (Zeeland, jaarboekje van 1853).
b.	De Vlissingsche poort 1639-1868. (Naamwijzer 1868).
c.	Bovengemeld Schuttengilde 1886. Niet in den handel.
d.	Verslag van het verhandelde op het XVII Landhuishoudkundig congres in 1862.
e.	Handelingen van het XII Ned. Taal- en Letterkundig congres. September 1872.
f.	Catalogus der oudheidskamer. 3de druk 1887.
g.	Kort overzicht der geschiedenis van den Zeeuwschen spoorweg. (Midd Naamwijzer 1866).
h.	Verslag, Zeeuwsch Genootschap bij het 100-jarig bestaan.

Toch was hij van groot nut voor die Maatschappij, doordat hij door het Bestuur van Middelburg werd benoemd tot Lid en Secretaris van het in 1870 te houden congres, waarvoor hij zich veel moeite gaf, en waarvan hij, wat Middelburg aangaat, het factotum was. Den stadgenooten moest worden getoond, dat ‘de taal is gansch het volk’, dat de Bellettrie der volkeren adel is, dat het Idealistische, dat er in ligt, den stand der beschaving bepaalt, en dus lijnrecht staat tegenover het stoffelijke, dat de meeste menschen zoeken. Het congres slaagde uitmuntend; men zeide zelfs, dat het een der meest gelukte was, en voor de stad was het een feestweek. De Stoppelaar bracht er alle celebriteiten der Letterkunde. Het omvangrijke verslag vermeldt u de werken des geestes daar ten toon gespreid, door Nederlanders uit Noord en Zuid. Middelburg verkreeg als het ware een nieuwe en goede bekendheid.

Men hoorde dáar der Zeeuwen taal met Vlaamsche uitspraak in klanken, zoeter dan honing, en het was den Zeeuwen vreemd die mannen bij hen zoo opgewekt en vroolijk te zien, die zij zich hadden voorgesteld als ernstige geleerden, het best op hun gemak tusschen folianten en in archieven. Wat men daar al deed en sprak hebben hij en de tweede secretaris, Nagtglas, welsprekend voor de toekomst bewaard. Voor *dit* congres had ‘St. Sebastiaan’ in hetzelfde jaar de *ruime* feestzaal gebouwd. Bij het scheiden:

> Hoorde men de afscheidswoorden
> Zoowel van 't Zuid als van het Noord
> Dat men 't aloud Goed Zeeuwsch, goed rond,
> In Middelburg op Walcheren vond.

K u n s t m u s e u m . Overal, en dus ook hier, had men vele schilderijen langzamerhand van de hand gedaan, waarmede ook verloren gingen de lust en de kunde om

te beoordeelen, wat waarde had, wat niet. Op zijn langdurige reizen had de Stoppelaar kunnen waarnemen, dat die lust overal opnieuw begon te ontwaken, en dat zelfs kleine steden verzamelingen aanlegden. Dit wenschte hij ook nu voor zijn geboorteplaats en wilde den lust daartoe opwekken door het houden van schilderijententoonstellingen.

Het boogschieten was verloopen, ondanks des konings poging op het Loo. St. Sebastiaan's Doele bleef ten laatste ledig staan en de Deken besloot dat terrein te gebruiken voor een te bouwen kunstmuseum en dat der Confrèrie aan te bieden en daarbij zijn stadgenooten op te wekken voor de levende schilderkunst.

Het museum van Cassel strekte hem tot model. Door zijn edelmoedigheid verrees een tempel voor Pictura en zoo tusschenin werd door hem nog een huis gekocht en in antieken stijl gerestaureerd, om aan de confrèrie een passenden ingang te bezorgen. Twee prachtige geschenken voorwaar! Het museum werd in 1887 geopend, ten gebruike van ieder die er stukken in wenschte te plaatsen. Opgericht werd toen ‘de Vereeniging tot het oprichten en in stand houden van een kunstmuseum’. In den jongsten catalogus worden vermeld 11 stuks oude kunst, veelal van groote kunstwaarde, 15 teekeningen en aquarellen en 61 schilderijen van hedendaagsche meesters. Deze zijn alle aangekocht, door stadgenooten geschonken of in bruikleen gegeven. Twee en twintig hedendaagsche stukken gaf de famielje de Stoppelaar zelve ten geschenke.

Ter eere van den schenker is een marmeren cartouche in een der zalen van het museum opgesteld. Moge het later blijken, dat ook voor hem de regel geldt van het grafschrift te vinden in onze Koorkerk: ‘Al is Jan Pietersz. dood, Er leeft nog zijns gelijken!’

Spoor en kanaal. Al heeft dit niets met de letterkunde te maken, toch mag niet verzwegen worden, dat de Stoppelaar ook veel heeft gedaan om Zeeland aan het vasteland te verbinden en omgekeerd ook meer met den Oceaan.

In 1846 waren de plannen van D. Dronkers ondanks de feesten mislukt, doch een tijd later begon de regeering zelve zich met de zaak te bemoeien.

Toen geheel Nederland met het een of ander werd begunstigd, verkreeg ook Zeeland zijn zuiderspoor en Middelburg een flink, prachtig zeekanaal en uitmuntende havens. Aan spoor en havens kon men wel een goede toekomst voorspellen, omdat Vlissingen een uitstekend gelegen terminus was, maar van het kanaal had men al heel weinig verwachting. Het was er evenwel noodig omdat men het Sloe niet mocht sluiten of overbruggen, zonder voor een nieuw kanaal te zorgen. De Maire van Middelburg, de Prefect der Provincie, de Ministers, de Prinsen, de Koning zelf, allen vleiden zich met Zeelands toekomst; men hield niet op met vlaggen en banketteeren. Thans zouden velen een brug en geen kanaal hier willen zien, want de illusies uit den tijd toen de firma van Zeylen en de Decker met 13 groote gevlagde schepen aan de jeugdige loskade lag, zijn voorbij; er is veel grond verloren en de ligging der spoorbaan door het kanaal onpraktisch geworden. Men heeft in Zeeland gedacht, dat de mislukking van een en ander was toe te schrijven aan tegenwerking van Antwerpen en Rotterdam, terwijl men in die steden evenzoo meende, dat men te Vlissingen haar achteruitgang beoogde! Dwalingen waren het; in Zeeland hoopte het gezond verstand slechts dat de handelscentra in hun eigen voordeel zouden gebruik maken van de haven der Schelde, en dat het hier

zou droppelen, als het ginds regende: ijdele hoop, waardoor dan ook veel in rook is vervlogen.

Maar evenals men na een ongelukkigen, doch dapper gestreden veldslag den dapperen generaal zijn roem niet ontnemen zal, zoo verdienen ook de Zeeuwen den roem, dat zij goed hebben gestreden. Het is hier niet de plaats daarover te spreken, maar toch wensch ik in een levensbericht van de Stoppelaar op te teekenen, dat hij, al was hij geen alleenheerscher, toch onder hen heeft behoord, die het meeste hebben gedaan om, vooral Middelburgs belangen in het oog te houden. De hoofdstad moest een zeestad worden, zooals ze dit vóór eeuwen was, maar wie bedwingt de zee, die te allen tijde der Zeeuwen Protector was, maar ook hun Hostis. Wat de Stoppelaar gedaan heeft, blijke voor den nazaat uit de door hem uitgegeven geschiedenis der spoor- en kanaalwerken en wij roepen gaarne: Eere wien Eere toekomt!

Dankbaar en met zelfvoldoening zal hij hebben vernomen dat Z.M. den wakkeren en diepzinnigen Dronkers tot Ridder sloeg en dat dezen op 1 Juli 1868 een gouden eerepenning, zijn borstbeeld dragende, door vele Zeeuwen werd vereerd.

De Vereeniging 'Uit het volk, voor het volk'. Ook deze mag niet worden vergeten. Zij is opgericht in 1865. De Stoppelaar werd en bleef er voorzitter van, en was de hoofdpersoon. Nu, wij weten het, dat het hem niet te doen was om den kunstzin slechts bij de meer ontwikkelden op te wekken, maar ook dat het zijn streven tevens was, aan hen, die zich gaarne 'Het volk' noemen meer beschaafde genoegens te verschaffen. Wat men dus wil en doet is gemakkelijk na te gaan. Men zorge voor publieke vermakelijkheden, voor een toegang,

zoogoed als gratis, tot tentoonstellingen en daarom is de vereeniging ook vertegenwoordigd bij het Kunstmuseum. Zij schraagt alle commissiën, die hetzelfde beoogen en verheugt zich natuurlijk in de sympathie van magistraat en burgerij. Al haar werk te beschrijven zou te ver voeren; laat het genoeg zijn alleen te wijzen op de volksvoordrachten die nu en dan plaats hebben, op muziekuitvoeringen, tentoonstellingen, enz. Ook Floralia is door haar in het leven geroepen, dat door premiën het aankweeken van bloemen bevordert in de huizen van mingegoeden. Nog behoort haar *de kinderspeeltuin*, een ruim terrein, onder behoorlijk toezicht en van allerlei speeltoestellen voorzien. De tuin met toebehooren is in zijn geheel een geschenk van Mevrouw de Stoppelaar. Bij de oprichting ontving de speeltuin een kapitaal van *f* 5000 en later bij de reeds vermelde beschikking nog *f* 5000.

Nog blijft ons te vermelden de in 1892 opgerichte 'Vereeniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer'. De bijna 70-jarige de Stoppelaar werd Eere-voorzitter, en dit zegt genoeg. Meermalen had hij gevoeld, dat de reiziger, al bezit hij goede boeken en kaarten, vooral als hij de landstaal niet machtig is, dikwijls onbeholpen ronddoolt, veel mist en vaak ook wordt bedrogen. Ook van Middelburg en Vlissingen is dat wel gezegd. Dat moest veranderen! Zeeland, waarvan men vroeger in de reisboeken las, 'une province peu visitée par les étrangers', werd allengs het land, dat de toerist wilde kennen, zelfs de Amerikaan, omdat in de geschiedenis Holland en Zeeland in één adem werden genoemd, toen New-York nog heette Nieuw-Amsterdam en Middelburg er een groote wijk van uitmaakte.

Willem III zelfs placht te zeggen, dat zijn reisje door

Zeeland een der aardigste was geweest uit zijn leven!

Welnu de Stoppelaar kocht een huisje uit de 17e eeuw - de Olijfboom heette het en nog met een luifel voorzien -, hij liet het afbreken en in den eigen stijl opbouwen; de commissie, waaraan de verdere zorg werd opgedragen, plaatste er een vrij wel eenige talen sprekenden concierge in, benevens platen, boeken en kaarten, terwijl er van zijne hand en van die van Nagtglas, Carp en Bourdrez gidsen door Walcheren werden uitgegeven. Het succes was beloonend, en niemand, die dat huisje voorbijgaat, of hij denkt aan het edele paar, dat zooveel voor Middelburg heeft gedaan. Het verkreeg een legaat, door beschikking van Mevrouw de Stoppelaar van *f* 5000.

Schreven wij voor een aan sociale belangen gewijd tijdschrift en niet voor 'Letterkunde', wij zouden nog op vele andere zaken kunnen wijzen doch wij mogen van de toegestane ruimte geen misbruik maken. Hij was, wij ontveinsden het niet, minder de man van Letteren, dan van Volksvooruitgang, volkveredeling, aankweeking van 's lands geschiedenis. Ook mij is de Letterkunde vreemd, en ik ben er bewust van, dat de taak, uit 50-jarige vriendschap geboren, beter aan anderen ware toevertrouwd geweest. Maar het werd, buiten mijn toedoen, mijne taak.

De Stoppelaar was, wij zeiden het reeds, Ridder van den Ned. Leeuw en van de Eikenkroon; hem wachtte nog een derde hulde bij gelegenheid van het vieren van zijn 70sten geboortedag.

Middelburg's ingezetenen vaardigden toen Commissiën af van Corporaties, waarvan hij lid was geweest, of nog was.

Zij boden hem een door de firma C.J. Begeer ver-

vaardigden gedenkpenning aan in goud, zilver en brons. De gouden medaille, 59 mm. in diameter en 86 gram zwaar, bevat aan de eene zijde, zijn tamelijk goed gelijkend borstbeeld, terwijl de keerzijde tot opschrift heeft:

'Middelburg's Ingezetenen aan Mr. G.N. de Stoppelaar 1825 - 27 Febr. - 1895'.

Een afbeelding en beschrijving van dezen penning komt voor in jaargang 1895 van het Ned. tijdschrift voor Munt- en Penningkunde.

Ook de stempel werd den jubilaris geschonken, waarop hij later voor familieleden, Genootschappen en vrienden afdrukken in zilver en brons liet vervaardigen. Bij het geschenk was een hoogst artistiek bewerkt album met standaard gevoegd, de namen der deelnemers bevattende. Den avond van dien feestdag werd den jubilaris bovendien een serenade gebracht.

Wij wenschen hier te eindigen. Moge deze levensschets, hoe onvolkomen zij ook zij, bijdragen om den lof en de waardeering te verhoogen, die den overledene tijdens zijn leven heeft genoten en bij het nageslacht genieten zal.

Middelburg, April 1900.

Dr. J.C. DE MAN.

Levensbericht van Adriaan Carel Johan van der Kemp.

De man aan wiens nagedachtenis ik de volgende bladzijden wil wijden, was een der jongste leden van onze Maatschappij. Maar eenmaal heeft hij hare jaarvergadering kunnen bijwonen. Hij behoorde tot de stillen in den lande, die weinig van zich doen spreken. Die hem van nabij kenden, achtten en waardeerden hem. Trouw en ijverig in de vervulling van zijne ambtsplichten, besteedde hij zijne vrije uren aan wetenschappelijke studiën, doch zelden maakte hij de vruchten ervan door den druk bekend. Hij stelde zich altijd hooge eischen en had vaak de aanmoediging van anderen, in wie hij vertrouwen stelde, noodig, om tot schrijven te besluiten. Sedert jaren behoorde hij tot mijne vrienden, en zijn heengaan op een-en-zestig-jarigen leeftijd heb ik te meer betreurd, omdat wij van zijne bekwame hand nog meer dan eene belangrijke kerkgeschiedkundige studie hadden mogen verwachten, zooals hij er maar enkele gegeven heeft.

Adriaan Carel Johan van der Kemp werd den 23sten Juli 1838 te Amsterdam geboren. Zijn familienaam had in verschillende kringen een goeden klank. Zijn vader, Diederik Carel, was procureur-generaal te Amsterdam.

Deze bezat uit zijn huwelijk met Johanna Sabina Schüller slechts twee kinderen, eene dochter en een zoon, die negen jaren jonger was. De voorspoedige ontwikkeling van den knaap gedurende zijne eerste leerjaren deed besluiten hem naar het gymnasium te zenden. Het was de wensch van zijn vader en van zijn oom Carel Marie, raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof te 's-Gravenhage, dat hij in de rechten zou studeeren, en beiden waren weinig ingenomen met zijne keuze om predikant te worden. Zij vreesden dat hij de voetstappen niet zou drukken van zijn betovergrootvader, den in 1718 als predikant van Dirksland overleden Johannes van der Kemp, den streng rechtzinnigen uitlegger van den Heidelbergschen Catechismus, en van diens zoon Cornelis en kleinzoon Didericus, godgeleerden die mede in woord en schrift steunpilaren van de Gereformeerde kerk waren geweest. Doch toen het bleek dat Van der Kemp van zijn besluit niet was af te brengen, lieten de ouders hem vrij, en in 1857 werd hij als student in de godgeleerdheid bij het Athenaeum Illustre ingeschreven. Vier jaren studeerde hij te Amsterdam, waar hij, na zijne propaedeutische jaren, onder leiding kwam van den hoogleeraar Willem Moll, wiens college in de kerkgeschiedenis hem bijzonder aantrok. Hij behoorde dus ook tot den kleinen kring van studenten, die zich meer in het bijzonder op dit vak der godgeleerdheid toelegden, in de hoop van later zelfstandig het wetenschappelijk onderzoek te kunnen voortzetten volgens de methode van hun voortreffelijken meester. Gelijk wij straks zien zullen, is hij hiermede reeds vroeg aangevangen, en tot zijne laatste levensjaren is hij in deze richting werkzaam gebleven.

In September 1861 verwisselde Van der Kemp Amsterdam met Leiden, om er onder Scholten en Kuenen zijne

theologische studiën te voleindigen. Hij leerde er de latere predikanten L. Mees, C.J. van Bemmel Suyck en P.J. Le Poole kennen, met wie hij altijd bevriend bleef. Na in October 1863 het proponentsexamen te hebben afgelegd, begon hij al spoedig naar eene standplaats uit te zien. Zijn naam bezorgde hem menige predikbeurt, doch het aantal candidaten tot den H. Dienst was in die dagen vrij wat talrijker dan in latere jaren, en zoo duurde het tot November 1864 eer hij te Noordwijkerhout beroepen werd, waar hij den 19den Maart van het volgend jaar zijne intreê deed. Hij betrok de vriendelijke pastorie van de kleine dorpsgemeente aan de zijde van Albertina Gerardina Royaards, eene dochter van den raadsheer in het Hof te Arnhem A.G.G. Royaards en jonkvrouwe L.C. van Renesse, met wie hij in Februari in het huwelijk was getreden. Gevoelde hij zich hier recht op zijn plaats en was hij met opgewektheid zijn ambtswerk begonnen: dat geluk werd reeds na drie weken verstoord door een hevigen aanval van keelziekte, waarvan de kracht wel werd gebroken, doch die hem in de gevolgen voor altijd van het gezicht, het gehoor en het vrij gebruik van sommige leden scheen te zullen beroven. Langzamerhand kwam alles echter terecht, behalve de doofheid, die in plaats van te verbeteren, met de jaren, deels ook door verkeerde behandeling, toenam. Het kostte hem veel weken lang gedwongen rust te nemen, terwijl een hulpprediker zijne plaats bekleedde. Gelukkig schonk een verblijf in het buitenland hem zijne gezondheid terug.

Ruim tien jaren heeft Van der Kemp te Noordwijkerhout doorgebracht. Al was de gemeente klein, zij gaf een predikant, die zich geheel aan hare belangen wijdde, genoeg te doen. Zijn predikwerk en zijne catechisaties

nam hij bijzonder ter harte. Een redenaar was hij niet, maar zijne godsdienstige toespraken boeiden door degelijken inhoud en gekuischten vorm. Daarbij was hij de moderne richting toegedaan en kwamen er uit naburige gemeenten, waar de orthodoxie aan het woord was, meermalen geestverwanten onder zijn gehoor. Aan de kinderen van vrijzinnige protestanten te Noordwijk en op de meisjesschool aldaar werd door hem godsdienstonderwijs gegeven. Ondanks al deze bemoeiingen wist hij tijd genoeg te vinden om zijne studiën voort te zetten in de stille dorpswoning, want zijn huwelijk bleef kinderloos. De nabijheid van de Leidsche bibliotheek, waar zijn vriend Du Rieu altijd bereid was hem met raad en daad bij te staan, was hem hierbij van onschatbare waarde. Geen wonder dat hij voor een beroep naar Ransdorp en Simonshaven bedankte. Maar toen Spankeren hem riep om de plaats van J.C. Berns in te nemen, besloot hij te gaan. Den 11^{den} Juli 1875 deed hij er zijne intrêe, na veertien dagen te voren van zijne eerste gemeente hartelijk afscheid te hebben genomen. Hier vond hij niet alleen een fraaier pastorie met grooten tuin, maar in de gecombineerde gemeenten Spankeren en Soeren een veel uitgestrekter werkkring. Daarbij werd ook elders zijn hulp, als vertegenwoordiger van de moderne richting, ingeroepen. Want al wachtte hij zich te ijveren voor beginselen, waar het bleek dat zij, met wie hij te doen had, nog niet rijp waren om ze te vatten, hij toonde zich niettemin een warm voorstander van de nieuwere denkbeelden over den bijbel en het christendom, en op de jaarlijksche samenkomsten van de moderne predikanten te Amsterdam werd hij zelden gemist. Te Dieren richtte hij eene afdeeling op van den Protestantenbond, terwijl hij zich belastte met het godsdienstig onderwijs

aan de kinderen van zijne leden, gelijk hij ook catechiseerde op de meisjes-kostschool te Rhedersteeg. In den Dierenschen strijd bij het doleeren van den predikant Van Schelven was hij hierdoor van nabij betrokken. Ook te Arnhem riep men zijn hulp in voor de school van godsdienstonderwijs, maar zijne vele werkzaamheden lieten hem niet toe deze taak op zich te nemen.

Aan Spankeren en de vrijzinnigen in dit gedeelte van Gelderland heeft Van der Kemp veertien jaren zijne beste krachten gewijd. Hoezeer men zijn arbeid waardeerde bleek, zoo vaak hij voor beroepen naar elders, als 's-Heerenberg, Serooskerke en Zieriksee bedankte. De Dierensche geestverwanten gaven hem daarvan een ondubbelzinnig bewijs, nadat hij ook het beroep naar Dokkum had afgeslagen. Al deze pastorale werkzaamheden lieten hem in die jaren bijna geen tijd voor ernstige studie. Hij stelde verschillende verhandelingen voor den Protestantenbond en enkele lezingen voor afdeelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in portefeuille bleven. Alleen bezitten wij uit dezen tijd een uitvoerig artikel over Claude Brousson, slachtoffer van de vervolging der Hugenooten na de herroeping van het edict van Nantes, die van 1694 tot '95 predikant was bij de Waalsche gemeenten in Den Haag, maar geen weerstand kon bieden aan den drang om naar zijne verdrukte geloofsgenooten in Frankrijk terug te keeren, waar hij drie jaren later als martelaar stierf. De monographie van Leopold Nègre over dezen geloofsheld, waarop Du Rieu zijne aandacht had gevestigd, leverde hem voor deze levensschets de stof.

Doch zijne toenemende doofheid begon eene belemmering te worden om zijne ambtsplichten naar eisch te vervullen, vooral het catechiseeren viel hem steeds moeie-

lijker. Hij besloot dus in 1887 zijn emeritaat te vragen, en deed dit te eerder nu de Apeldoornsche Protestantenbond hem uitnoodigde zijn voorganger te worden. Zoo kon hij in kleiner kring nog nuttig zijn. Tot 1892 hield hij het uit, maar eindelijk begreep hij zijn ontslag te moeten nemen. Hij verliet zijne vriendelijke woning in het Oranje-park en vestigde zich te Arnhem, waar hij zich beter te huis gevoelde in zijne oude omgeving, niet verre van Spankeren en Dieren, terwijl de bibliotheek alsmede de kerkelijke en rijksarchieven hem ruimschoots gelegenheid gaven zijne geliefde studiën weder op te vatten. Toen hij in den winter van 1897 begon te sukkelen en hem geraden werd in de zeelucht genezing te zoeken, vatte hij het plan op zich in Den Haag te vestigen, waar zijne betrekkingen en ook zijn zwager woonden en de hulpmiddelen voor wetenschappelijken arbeid nog in grooter overvloed werden gevonden. Werkelijk herstelde hij hier geheel, zoodat hij in het voorjaar van 1898 met zijne vrouw eene reis naar Montreux en de Italiaansche meeren durfde ondernemen, waarvan hij na enkele weken hoogst voldaan en versterkt terugkeerde. De vermoeienissen van de reis hadden hem geen kwaad gedaan en het beklimmen van bergen scheen hem nieuwe krachten te hebben gegeven. Doch de beterschap was van korten duur; in September reeds vertoonden zich de beginselen van de kwaadaardige, zeldzaam voorkomende ziekte, watergezwellen op het hoofd, die na een langdurig lijden de oorzaak zou worden van zijn dood. Daarbij kwam eerlang eene hevige neuralgie in de heup, die hem het loopen steeds moeielijker, eindelijk onmogelijk maakte. Hij zocht en vond zooveel mogelijk afleiding in de zorg voor het finantieel beheer van de Evangelische Maatschappij, die hem in 1894 tot Algemeen Penningmeester

had benoemd, en in zijne studie. Want zijn hoofd bleef helder en hij spande al zijne krachten in om een onderzoek over de Nederlandsche Gasthuizen te voltooien. Toen hij het mij in Mei 1899 toezond voor het 'Archief van Nederlandsche kerkgeschiedenis' schreef hij er bij: 'Al kan misschien nog een langer lijdend leven mijn deel zijn, dat ik niet hoop, ik voel toch zeer goed dat het met mij op het einde loopt. Vandaar dat ik wat voortgang heb gemaakt en thans tot u kom met het vriendelijk verzoek dit stuk na niet langen tijd te willen inzien. Ik kan thans waarschijnlijk nog de veranderingen en verbeteringen maken, die gij noodig acht. Maar dan heb ik ook niets meer te doen. Ik ben niet meer in staat naar Bibliotheek of Archief te gaan. Met rijtuig kan ik mij laten brengen, maar geen trap op-, geen gang doorloopen..... Wat is gezondheid toch een schat!'

Hij heeft de voldoening niet gehad, dit zijn laatste werk nog in druk te zien. De laatste twee maanden van zijn leven bracht hij door in een villa bij Scheveningen, waar de drukte hem eene aangename afleiding gaf. Hij maakte hier nog plannen voor de toekomst en maar zelden kwam de gedachte bij hem op, dat zijne dagen geteld waren. Op Zaterdag den 22sten Juli keerde hij naar huis terug en reeds Zondagnacht ontsliep hij in het volle besef van zijn einde, na van zijne dierbare gade en naaste betrekkingen aandoenlijk afscheid te hebben genomen. Zijn stoffelijk overschot werd op de begraafplaats Nieuw Eik-en-Duinen ter ruste gelegd.

Slechts een zeer bescheiden lijst van geschriften heb ik aan dit levensbericht toe te voegen. Behalve enkele stichtelijke en andere stukjes, geschreven in zijne betrekking als predikant, het reeds genoemde uittreksel uit het boek van Nègre en de mededeeling van nog onbekende bijzon-

derheden betreffende het beleg van de citadel van Antwerpen, ontleend aan een brief van een genie-officier, die het had bijgewoond, bezitten wij van Van der Kemp maar zes zelfstandige studiën, op één na in kerkhistorische tijdschriften geplaatst, waarvoor ook die ééne aanvankelijk bestemd was. Voor het schrijven van een meer uitvoerig werk ontbrak het hem niet aan opgewektheid, nog minder aan stof, maar gedurende zijne bediening wel aan tijd, en sedert hij rustend predikant was aan eene ongestoorde gezondheid, waar hij het noodig achtte elders de noodige onderzoekingen in te stellen. Toch is het weinige dat hij gaf niet gering te achten. Zijne afzonderlijk uitgegeven geschiedenis van de Gereformeerde gemeente te Arnhem mag inderdaad een model heeten voor monographieën van dezen aard, even degelijk van inhoud als keurig van vorm in de wijze van behandeling en voorstelling. 'Kerkelijk leven te Arnhem van 1578 tot 1815', zoo betitelde hij zijn boek, en met de gegevens, die hij hoofdzakelijk uit de archieven van de Gemeente en de Classis, van het Rijk en het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland, behoudens uit enkele gedrukte bronnen had saamgebracht, hangt hij een aanschouwelijk tafereel op van kerkelijke toestanden in verschillende tijdperken, door achtereenvolgens bij predikanten, ouderlingen en diakenen, bij kerkvergaderingen, godsdienstoefening en godsdienstonderwijs, bij de verhouding van den Kerkeraad tot de Katholieken en dissenters, bij de pogingen tot invoering van kerkvisitatiën en kerkelijk beheer stil te staan. Er is nog veel onverklaard in het godsdienstig leven onzer vaderen in de 17e en 18e eeuw, dat zoo nauw samenhangt met de staatkundige geschiedenis en het maatschappelijk leven. Door zulke monographieën inzonderheid van gemeenten in de voornaamste, toonge-

vende steden, waarvoor de stof in nog zoovele braakliggende kerkelijke archieven is te vinden, kan er nieuw licht opgaan over meer dan eene bladzijde uit het verleden.

Van het drietal studiën die hij gaf in het 'Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis' zijn de beide laatste de belangrijkste. De biographie van Willem Baudart levert het bewijs met hoe groote nauwgezetheid en ernst Van der Kemp gewoon was te werken, hoe hij zich niet liet afschrikken door teleurstellingen en bezwaren bij zijn onderzoek, maar volhardde wanneer de overtuiging bij hem vaststond, dat het onderwerp de moeite en inspanning verdiende, die aan de behandeling ten koste werd gelegd. Hij heeft aan allen, die zich met onze kerkelijke en staatkundige geschiedenis van de eerste veertig jaren der 17e eeuw bezighouden, een wezenlijken dienst bewezen door den godgeleerden schrijver der 'Memoriën', van wiens persoon en karakter zich nog niemand rekenschap had gegeven, ofschoon men zich beriep op zijn gezag, inderdaad als naar het leven, ten voeten uit te teekenen, al vermocht hij zijn beeld ook niet zoo scherp te belijnen, als hij dit wel had gewenscht. 'Ronduit gezegd', verklaart hij, 'Baudart is ons een raadselachtig persoon gebleven, van wiens karakter wij ons geen goede voorstelling hebben kunnen maken. Al was hij zeker een man van niet alledaagsche geleerdheid, en al stond hij onder zijne geestverwanten te recht in hoog aanzien, een man van groote beteekenis is hij toch niet geweest. Aan zijne 'Memoriën' heeft hij voornamelijk zijne reputatie te danken. Den volksgeest schijnt hij uitstekend gekend en geweten hebben dien te treffen, getuige de talrijke drukken van vele zijner werken. Is hij een man van diepen levensernst geweest? Wij durven geen ontkennend antwoord geven, maar evenmin een bevestigend. En indien

de spreuk ‘le style c'est l'homme’ waarheid bevat, dan moet hij een koud, ongevoelig man zijn geweest, hatelijk en onverdraagzaam. Maar al is hij ook geen aantrekkelijke figuur, toch behoort hij in dankbare herinnering te blijven voortleven om het groote aandeel, dat hij aan de Bijbelvertaling gehad heeft. Om dien arbeid mag hij een man van beteekenis geheeten worden, aan wien het protestantisme groote verplichtingen heeft.’ Ziedaar het resultaat van een breed opgezette studie, waarbij wel geen enkele der te raadplegen bronnen over het hoofd is gezien. Dit laatste geldt niet minder van zijne studie over de Nederlandsche Gasthuizen vóór de Hervorming, toegevoegd aan de geschiedenis van het Gasthuis te Zalt-Bommel van wijlen Dr. Acquoy. Deze was het die er vroeger zijn aandacht op vestigde, toen hij hem over een geschikt onderwerp ter behandeling raadpleegde. Met welk een groote zorg uit tal van stedebeschrijvingen en andere boeken de trekken verzameld zijn, die ons een denkbeeld kunnen geven van de inrichting, het gebruik en beheer dezer instellingen in vroeger eeuwen, bewijzen de talrijke aanteekeningen. Toch voldeed het opstel hem maar ten deele, omdat hij zijne onderzoekingen niet verder had kunnen uitstrekken. Hij had zich voorgesteld een boek te schrijven over deze gestichten van liefdadigheid in de noordelijke Nederlanden, zooals Prof. P.P.M. Alberdingk Thijm eenige jaren geleden over België heeft gegeven, en daarvoor archieven willen raadplegen, ginds en elders, ware hij niet pijnlijk aan zijn stoel gekluisterd geweest. Doch al meende hij slechts ‘iets’ over dit belangrijk onderwerp te kunnen geven, werkelijk heeft hij wat in druk over deze inrichtingen te vinden is zoo volledig bijeengebracht, dat zijn werk voor anderen, die het onderzoek willen voortzetten, een vaste grondslag blijft.

Tot zijne beste opstellen mogen zeker ook gerekend worden, die hij geheel of gedeeltelijk schreef in den tijd van zijn verblijf te Noordwijkerhout en die een plaats vonden in de ‘Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie’ van Moll en De Hoop Scheffer. Door Moll had hij eene Dietsche vertaling van ‘Das Buch von der neuen Felsen’ leeren kennen, waarvan C. Schmidt in zijn monographie over ‘Joh. Tauler von Strassburg’ in Rulmen Merswin den auteur had ontdekt. Vóór hij zijn ambt aanvaardde had hij zich reeds voorgenomen op dien tekst nader de aandacht te vestigen en was hij begonnen het handschrift, dat Moll bezat, te vergelijken met eene andere onuitgegeven vertaling, door dezen in een bundeltje op de Koninklijke Bibliotheek ontdekt. Was hij door Moll's onderwijs en geschriften reeds grondig bekend geworden met het karakter en streven der Nederlandsche devoten: nu het bleek uit deze vertalingen, dat er tusschen dezen en de bekende ‘Gottesfreunde’, waarbij Tauler, Suso, Nicolaas van Basel en Hendrik van Nördlingen zich hadden aangesloten, zoo al niet persoonlijk dan toch letterkundig verkeer had plaats gehad, zette hij zich tot een grondig onderzoek naar de betrekking tusschen beide godsdienstige richtingen. Zijne verhandeling over ‘De Duitsche ‘Gottesfreunde’ en de Nederlandsche ‘Devoten’’ was daarvan de rijpe vrucht.

Naar ik meen heeft ook Moll hem opgewekt om een onderzoek in te stellen naar de bedevaarten onzer landgenooten. Lang heeft Van der Kemp zich hiermede beziggehouden, en eerst op zijn tweede standplaats, in 1877, schreef hij zijne uitvoerige verhandeling er over. Hij rustte niet voor hij zijn onderwerp volkomen meester was en besliste eerst over de wijze van behandeling, als hij alle beschikbare bronnen geraadpleegd en daaruit alle

bouwstoffen verzameld had. Vandaar de geleidelijke gang van zijn verhaal, de klaarheid van zijn betoog. Na eene inleiding over de bedevaarten der Christenen in de dagen der kerkvaders, gaat hij over tot de mededeeling van de berichten, die tot ons gekomen zijn omtrent de bedevaarten onzer landgenooten, eerst van de eerste helft der 7e tot den aanvang der 11e eeuw, vervolgens tot het einde der 17e eeuw, waarbij hij zoowel bij die binnen als buiten ons vaderland plaats hadden stilstaat. Op de geschiedenis van deze godsdienstige handeling, die nog aan het einde wordt aangevuld met de vermelding van een en ander betreffende bedevaarten sedert de Hervorming tot op onze dagen, volgen hoofdstukken, waarin hij de oorzaken van dit verschijnsel nagaat, eene beschrijving geeft van de wijze waarop onze vaderen hunne bedevaarten volbrachten, wijst op den invloed dien ze hebben uitgeoefend op persoonlijk en maatschappelijk leven, en ten laatste het oordeel doet kennen dat tijdgenooten er over hebben geveld. Wat al boeken moesten worden nageslagen om ons dezen vorm van het godsdienstig leven onzer vaderen te doen kennen en begrijpen, zeggen ons de talrijke aanteekeningen. Na zulk een streng wetenschappelijk onderzoek, is over dit onderwerp inderdaad alles gezegd.

Mogen wij het betreuren dat wij niet meer studiën van zijne bekwame hand bezitten, dankbaar blijven wij voor de weinige die hij gaf. Onder de leerlingen uit de school van Moll blijve zijn naam met eere genoemd.

H.C. ROGGE.

Lijst der geschriften van A.C.J. van der Kemp.

Kerkelijk leven te Arnhem (1578-1815). Bijdrage tot de geschiedenis der Ned. Herv. Gemeente van Arnhem. Arnhem (1896). 8°.

Artikelen in tijdschriften.

Studiën en Bijdragen op 't gebied der Histor. Theologie verz. door W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer.

Dl. I, blz. 258-302. De Duitsche 'Gottesfreunde' en de Nederlandsche 'Devoten'.

Dl. IV, blz. 1-103. De bedevaarten onzer landgenooten.

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis.

Dl. IV, blz. 326-333. Bijdrage tot de kennis van het toezicht op kettersche leeringen der uit Frankrijk gevluchte predikanten, volgens de Notulen der Geldersche Synode van 1686-1700.

Dl. VII, blz. 225-277. Willem Baudart.

Dl. VII, blz. 337-376. Iets over de Nederlandsche gasthuizen in het algemeen, - en Geschiedenis van het Gasthuis te Zalt-Bommel door wijlen J.G.R. Acquoy.

De Tijdspiegel.

1880.	Juni blz. 208-224. Een prediker der woestijn.

De Navorscher.

1893.	blz. 424-429. Iets over 'De middelen' in de 17de eeuw voorgesteld en aangewend om de Joden te bekeeren.
1898.	blz. 325-334. Enkele bijzonderheden betreffende het beleg der Citadel van Antwerpen in 1832.

Geloof en Leven.

1890.	Een episode uit het leven van Oberlin.
1891.	Een verhaal uit de eerste jaren van Oberlins predikambt.
1892.	In welk verband staat het beginsel der Hervorming der 16de eeuw tot dat der Vrijzinnigen van onzen tijd?

Vereeniging tot verspreiding van Stichtelijke blaadjes.

1883. Maarten Luther. (2de herz. druk 1896).
Een verbroken Zondagsrust.
Die zich zelf helpt, helpt God.
Een stichtelijke avondure op het
Vierwaldstätter meer.

Levensbericht van Victor Becker.

Mij werd de taak aangeboden, een levensbericht te schrijven van den eerw. heer Victor Becker, den 10den Februari des jaars 1898 aan 't lidmaatschap der Leidsche maatschappij van letterkunde ontvallen.

Con amore heb ik die taak aanvaard, uitgelokt door de aantrekkelijkheid van het onderwerp. 'k Heb toch den overledene jaren lang persoonlijk goed gekend, en die langdurige kennis heeft slechts aangename indrukken bij mij achtergelaten; 'k ben ook in de gelegenheid geweest zijne geestesgaven te leeren waardeeren, en die waardeering is niet gering, omdat die gaven zoo buitengewoon rijk waren. Als mensch en als geleerde roept de te vroeg ontslapene louter gunstige herinneringen voor mijn geest terug.

Eenige maanden na zijn overlijden verscheen in de *Dietsche Warande*[1] een korte levensschets, geteekend K ..... J.S. en blijkbaar door een vaardige en goed ingelichte pen geschreven. Niet weinige, anders tijdroovende nasporingen heeft mij dat degelijk en met zorg

1 Nieuwe reeks 1898, blz. 232-239.

bewerkt opstel bespaard. Ettelijke levensbijzonderheden heb ik eraan ontleend en veel der aldaar vermelde pennevruchten van V. Becker strekten mij tot leiddraad bij een uitvoeriger teekening van zijn wetenschappelijk-letterkundig karakter en niet alledaagsche verdiensten op natuurkundig en kerkhistorisch gebied.

De uitwendige levensloop van wijlen Victor Becker was zoo eenvoudig en zoo kalm mogelijk - zoo gunstig mogelijk ook voor de beoefening der wetenschap, daar geen storende beslommeringen des levens hem in den weg stonden. Geheel in de studie verzonken, waarvoor hij als geschapen scheen, en meestal schuilend 'in een hoeksken met een boeksken', heeft de veelzijdige natuurkundige en geestdriftige Verdediger van Thomas a Kempis als schrijver der Navolging van Christus, zijne meeste, helaas te weinige, dagen in rust en vrede gesleten.

Te Wijk-Maastricht den 27sten Augustus 1841 uit welgestelde ouders geboren, volbracht hij, als intern, zijne lagere studiën aan 't gymnasium te Sittard. De niet gewone aanleg van den tengeren, fijnbewerktuigden knaap kwam daar spoedig aan den dag, vooral zijn stalen geheugen en zijn scherpzinnig verstand. Ook onderscheidde hij zich reeds daar, op nog zeer jeugdigen leeftijd, door zekeren mannelijken ernst, die hem altijd is bijgebleven - een ernst, die hem zelven hoogst zelden jokkernij veroorloofde, al kon hij die in anderen zeer goed verdragen en al was hij wat traag om die vatten. Met schitterenden uitslag voltooide hij zijn lagere studiën. Op 18-jarigen leeftijd sloot hij zich bij zijne leermeesters, de paters der Societeit van Jezus aan, en den 27sten September 1859 bevond hij zich in 't noviciaat te Ravenstein, waar hij twee jaren doorbracht.

Vervolgens legde hij zich toe op de herhaling der humaniora en op de studie der wijsbegeerte en natuurkunde. Volgens 't eenparig getuigenis zijner studiegenooten, openbaarde zich toen vooral die vlugheid van begrip en die juistheid en scherpte van oordeel, welke op rijperen leeftijd in haar vollen glans zouden schitteren.

De natuurkundige wetenschap, in al haar vertakkingen, trok hem vooral aan, inzonderheid de aan alle ten grondslag liggende wiskunde. Daarin muntte hij zoozeer uit, dat men een oogenblik in beraad stond, hem naar Frankrijk te zenden teneinde aldaar, aan de Parijsche universiteit, de lessen te volgen der overbekende mathematici dier dagen. 't Gebeurde echter niet.

In 1865 werd hij aangewezen om aan zijn ordebroeders de wiskunde te onderwijzen, welke taak getrouw door hem volbracht werd totdat hij in 1870 naar zijn geboortestad Maastricht vertrok, om aldaar de theologische studiën te beginnen. Hij ontving er ten jare 1873, goed onderlegd ook in de kennis der godgeleerdheid, de heilige priesterwijding. Na het jaar 1875 in België, in de gewezen Norbertijner abdij te Drongen (Tronchiennes) bij Gent, te hebben doorgebracht, keerde hij in 't vaderland terug, om eerst op den huize Mariëndaal bij Grave en daarna te Oudenbosch het ambt van leeraar in de natuurlijke historie, geologie en meteorologie, wis- en sterrenkunde te vervullen: geen enkel onderdeel der in onze eeuw zoo wijd en breed ontwikkelde natuurwetenschap bleef hem geheel vreemd, al is een 28-jarig professoraat, ja een menschenleven te kort om in alle richtingen gelijkelijk uit te munten.

Te Oudenbosch, in 't pas opgerichte studiehuis der Jezuïeten zou hij voortaan zijn verdere levensdagen slijten, onvermoeid en onverpoosd zijn rijke talenten wijdend aan de strenge wetenschappen en de historische kritiek of,

gelijk hij zelf het uitdrukte aan ‘het toegankelijk maken voor iedereen van studiën en kennissen’.

Teneinde hem goed te kunnen beoordeelen, teeken ik reeds hier in 't voorbijgaan aan, dat zijne hoofdpassie, als leeraar en schrijver, wàs en tot zijn laatsten ademtocht gebleven is: onverwoestbare liefde voor de waarheid. 't Was een uitvloeisel zijner *anima candida*, zijn rechtschapen gemoed, dat geen onrecht noch onwaarheid, op welk gebied en van welke zijde ook, dulden kon.

Vroegtijdig trad hij als pennevoerder op en sloot zich aan bij de schrijvers der *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*.

Daar een zooveel mogelijk volledige lijst zijner talrijke geschriften achter dit levensbericht geplaatst is, behoef ik hier niet alles op te sommen, wat hij op natuurkundig en daaraan verwant gebied geleverd heeft, hetzij in afzonderlijk uitgegeven werken hetzij in een lange reeks van artikelen, over vele tijdschriften alom verspreid[1]. Hij behandelde daarin geologische, physiologische en sterrenkundige onderwerpen en vraagstukken, en dat met niet gewone kennis van zaken en onbetwistbaar recht van spreken, gelijk binnen- en buitenlandsche vakmannen, met wie hij in veelvuldige betrekking kwam en wier briefwisseling hier voor mij ligt, volmondig getuigden. Met alle recht schreef t.a.p. in de *D. Warande* de beoordeelaar van Becker als geoloog: ‘Onwaardeerbaar blijven zijne geschriften op het gebied der geologie, vooral voor de provincies Noord-Brabant en Limburg, waaromtrent hij zijne

1 Als *de Studiën, de Katholiek, de Dietsche Warande, de wetenschappelijke Nederlander, Onze Wachter*, het *jaarboekje van Alb. Thijm* en de Fransche tijdschriften: *Etudes religieuses, philosophiques, historiques* van Parijs en de *Précis historiques* van Brussel.

bevindingen mededeelde in de *Studiën* en *Onze Wachter*.

Zoo verscheen van zijne hand (1884): *Een blik op de hedendaagsche geologie*, waarin hij deze drie vragen beantwoordt: 1° Wat leert de geologie over den oorspronkelijken toestand der aarde? 2° Wat weet zij van den duur van 't bestaan der aarde? 3° Wat heeft zij ontdekt over de opvolging der levende wezens, die haar achtereenvolgens hebben bevolkt? Verder zijn verhandeling over *het Zwerfblok van Oudenbosch en zijne omgeving*, in welk uitgebreid en merkwaardig geschrift hij niet alleen de bevindingen van vroegere aardkundigen 'dezer streek' - zooals hij het noordwestelijk gedeelte van Noord-Brabant placht te noemen - verbeterd en hunne onderzoekingen vergeleken en samengevat, maar ook een groot aantal nieuwe persoonlijke waarnemingen meegedeeld heeft. Zelfs de doorsnuffelde oude kloosterkronijken kwamen hem daarbij te stade.

Het was hem echter niet genoeg deze wetenschap uit de boeken te bestudeeren; neen, met taai geduld en onverdroten ijver trachtte hij uit alle oorden der wereld de voorwerpen zijner lievelingsstudie bijeen te vergaderen; getuige de kostbare verzameling van schelpen, steenen, aardlaagjes enz., die op de kabinetten te Oudenbosch berusten; ja meermalen begaf hij zich persoonlijk naar de plaatsen, waar fossielen of gedenkstukken van vroegere eeuwen te vinden of gevonden waren. Zoo woonde hij nog in April 1897 de boring van een put bij op den huize Mariëndaal en te Bergen op Zoom, teneinde zoo dieper door te dringen in de kennis der aardlagen in de provincie Brabant, en nog kort vóór zijn dood gaf hij het voornemen te kennen, om in den loop van 1898, het jaar van zijn overlijden, zijne bevindingen hieromtrent ten papiere te brengen.

Door al deze nieuwe ontdekkingen heeft hij ongetwijfeld de wetenschap een stap verder gebracht.'

De 'steenen-pater' was te Oudenbosch en omstreken, vooral bij het landvolk, zeer bekend. 't Leverde soms voor de voorbijgangers een niet onvermaaklijk schouwspel op, wanneer men hem, op zijne wandelingen of wetenschappelijke omzwervingen, eensklaps en onverwachts op de knieën zag neerzinken, den neus met een of andere minder bekende steensoort in aanraking en den breeden priestertabbaart van top tot teen met slijk bemorst. Geheel en geestdriftig verdiept in zijn ontdekkingen en nasporingen, merkte hij niets van den glimlach die dan wel eens om de lippen der omstanders speelde. Die goedige glimlach nam ook niets weg van den eerbied, dien men hem algemeen toedroeg: het boerenvolk kwam vaak met steenen aandragen, waarvan het terecht of ten onrechte vermoedde, dat zij wetenschappelijke waarde voor hem konden bezitten. Het groot zwerfblok van Oudenbosch, waaraan hij een zoo boeiende geologische studie gewijd heeft, werd door hen met veel inspanning op een kar geladen en hem thuis bezorgd, al was het stevige voertuig, bij een eerste poging, onder de drukkende zwaarte van ongeveer 5000 kilo bezweken.

De 'steenen-pater' smaakte daarbij een echt kinderlijke vreugde. 'We hebben hem' sprak hij triomfantelijk. 't Was een der schoonste dagen zijns levens, en uren en uren heeft hij gewijd aan de studie van 't monsterachtig gevaarte.

Ten jare 1895 verscheen van zijne hand: *De jongste geologische onderzoekingen in het diluvium van Noord-Brabant en Limburg*. Deze doorwrochte studie, waarin hij met onbekrompen waardeering der groote verdiensten van Prof. Wichman, Dr. Lorié, Dr. Erens en Dr. Delvaux

in België, zijn eigen bevindingen, zijn talrijke nasporingen en gelukkige ontdekkingen zaakkundig mededeelt, levert het doorslaand bewijs met welk een taai geduld, met hoeveel conscientieuse omzichtigheid en met wat kennis der bestaande literatuur over het onderwerp, hij zijne geologische studiën voortzette. Terecht heeft men hem ‘de geoloog van Noord-Brabant’ genoemd.

Van de aardlagen tot de beschouwing van 't wordend wereldal opstijgend, schreef hij ten jare 1890 *Over cosmogonie*. 't Is slechts een uitvoerige analyse van Karl Braun's *Ueber Kosmogonie vom Standpunkt christlicher Wissenschaft, mit einer Theorie der Sonne und einigen darauf bezüglichen philosophischen Betrachtungen*; maar die grondige analyse zou kunnen volstaan om te bewijzen, hoeveel kennis hij bezat ook op dat gebied en hoeveel eerbied hij koesterde voor de natuurkundige wetenschap in al haren omvang. Hij was te goedhartig en te verstandig om onverdraagzaam te zijn jegens personen, maar tevens waren zijne wetenschappelijke opinies zeer orthodox-katholiek, en wel heeft *hij* - waarom zouden wij onze overtuiging niet uitspreken? - het doorslaand bewijs geleverd, dat men streng Roomsch wezen kan, zonder voor het dogma de gevolgtrekkingen te duchten der moderne ontdekkingen. Ik ken er weinigen, die de studie der natuur in al haar richtingen zoo ijverig beoefenden en zoo geestdriftig haar goed bewezen resultaten toejuichten als Victor Becker. Hij deed het met onbevangen blik, onvervaarde oprechtheid en breede opvatting, zonder eenige kleinzieligheid, in de diepste en altijd ongeschokte overtuiging, dat er geen tweespalt bestaat noch bestaan kan tusschen Geloof en Wetenschap. Doch waar hij vreesde, dat sommigen zijner geloofsgenooten te verre

zouden gaan, trad hij met ridderlijke vrijheid waarschuwend op. Getuige zijn geleerde verhandeling over *De piramide van Cheops*, waarvan de slotsom luidt: 'Wij behoeven onze toevlucht niet te nemen tot een bovennatuurlijken oorsprong der kennis [in den bouw dier piramide neergelegd] uit een goddelijke openbaring, waarvan noch de gewijde noch de ongewijde geschiedenis ons eenig spoor heeft aangewezen. Wij blijven dus in overeenstemming met de leer der katholieke schrijvers, dat de openbaring zich nooit rechtstreeks met wetenschappelijke vraagstukken heeft ingelaten. Voorzeker, zegt Dr. Newman, God had het wetenschappelijk onderzoek der natuur overbodig k u n n e n maken, door de waarheden die haar voorwerp uitmaken, te openbaren, maar Hij h e e f t het niet gedaan.'

Telkens treedt aldus zijn hartstochtelijke liefde voor de waarheid aan het licht, zoowel waar hij (*Studiën* IX) tegen den onberaden ijver van sommigen zijner eigen geloofsgenooten, op geestige wijze de onhoudbaarheid aantoont der beweringen van den Engelschen sterrenkundige Piazzi Smyth aangaande de piramide van Cheops, als waar hij in zijn grondig opstel over Joh. Kepler (*Studiën* XXXIII), niet zonder verontwaardiging het bewijs levert, dat de groote man door de Luthersche predikanten vervolgd werd, terwijl hij bij de Katholieken, en met name bij de Jezuïeten, ondersteuning vond in raad en daad. Voor de corypheeën der natuurwetenschap koesterde hij onbeperkten eerbied. Daarvan kunnen getuigen de warme en degelijke bladzijden, welke hij gewijd heeft aan den vaak miskenden Athanasius Kircher, aan den reeds genoemden J. Kepler, aan Descartes en Pascal, op wie hij in een kritisch onderzoek al weder zijn geliefkoosd *Suum cuique* toepast, en aan den grooten Laplace, dien hij zegevierend verdedigt tegen het verwijt van atheïsme.

In ‘Eene Nederlandsche uitvinding waardig herdacht’ (*Studiën* XXXVIII) herdenkt hij zelf op waardige wijze de uitvinders der microscoop, de gebroeders Hans en Zacharias Janssen van Middelburg.

Te verre verwijderd van de groote sterrenwachten kon hij natuurlijk op astronomisch gebied geen belangrijke ontdekkingen doen. Maar gaandeweg beijverde hij zich ook omtrent de sterrenkunde klare en juiste begrippen te verspreiden. Die zijn *Overgang van Venus voorbij de Zon* uit het jaar 1877 gelezen heeft, zal gulweg moeten bekennen, dat hij den loop der hemelbollen grondig bestudeerd en recht van medespreken had. Datzelfde recht blijkt ook uit *De Sterren en hare kleuren*, naar Angelo Secchi zelfstandig bewerkt (*Studiën* XIV). Wat de ouden wisten van den loop der sterren verhaalde hij ons in zijne *Sterrenkunde te Babylon* (*Studiën* XXXVIII) en, als bij tegenstelling, hoe verre het tegenwoordig geslacht het gebracht heeft in dat studievak, bewijst hij in *De sterrenwacht van Kalosca* en *Het koninklijk observatorium van Madagascar* (*Studiën* XXVIII en XXXVII). 't Zijn alle leerrijke en lezenswaardige studiën.

Nauw verwant aan deze sterrenkundige verlustigingen zijn de boeiende artikelen, welke hij aan de meteorologie gewijd heeft. *Een blik op de moderne meteorologie* (*Studiën* X) werd in 1891 gevolgd door *Eenige meteorologische berichten uit de middeleeuwen* (*Studiën* XXXVII), waarin, gelijk overal in zijne geschriften, ook de historicus iets van zijne gading vindt, eene bijdrage namelijk tot de geschiedkundige ontwikkeling van dat jonge studievak.

Doch, in weerwil der groote verscheidenheid van al de physische onderwerpen, door pater Becker met niet alledaagsche bevoegdheid behandeld, - *de mensch* of de

physiologie des menschen was, op natuurkundig gebied, het hoofdvoorwerp zijner studiën. 't Is mijn innige overtuiging dat het systeem van Darwin weinig bekwamere en zoo ernstige tegenstanders en bestrijders ontmoet heeft als hem. Sinds hij in 1874 prof. Kalchas eene lezing, tintelend van gezonden humor en vol zienerswijsheid, liet houden over 'Vooruitgang van de toekomst en toekomst van den vooruitgang' (*Studiën* VI), tot in 1897 toe, toen hij zijn laatste werk *De mensch* naar 't oorspronkelijke van Prof. Ranke uitgaf, heeft hij, altijd aan zijn standpunt getrouw, in een aantal studiën de voornaamste physiologische vraagstukken behandeld. *Inopes nos copia fecit* geldt het hier wel. Wij doen dan ook slechts een greep in dien rijken overvloed. Om niet te gewagen van *Un duel darwiniste*, dat hij ten jare 1877 in de Parijsche *Etudes religieuses, philosophiques et historiques* in het licht gaf, besprak hij achtereenvolgens: 'De soorteneenheid der menschenrassen, beschouwd in den lichaamsbouw. - De soorteneenheid der menschenrassen, beschouwd in het zieleleven. - De afstammingseenheid van 't menschelijk geslacht. - De overleveringen des menschdoms. - De leer der zelfwording. - De eenheid van 't menschelijk geslacht,' waarbij zich innig aansluiten de twee doorwrochte artikelen, welke hij in 't 46ste deel der *Studiën* gewijd heeft aan het baanbrekend werk van den Duitschen professor Dr. Johannes Ranke *Der Mensch*. Gelijk wij reeds hierboven aanstipten, verzamelde, vermeerderde en vervormde hij deze opstellen tot een afzonderlijk uitgegeven boek *De Mensch, zijne tegenwoordige en praehistorische rassen*, dat, gelijk de alleszins bevoegde Dr. Schmeltz, directeur van 't ethnologisch museum te Leiden getuigde, tot zekere hoogte een nieuwe en zelfstandige bewerking is van 't zelfde

onderwerp. Hij zelf verklaarde dan ook in de Inleiding: ‘Op sommige plaatsen hebben wij, met het oog op zekere in ons land verschenen verhandelingen, eenige punten breedvoeriger besproken; in een paar belangrijke vragen is het afwijkende gevoelen van andere schrijvers medegedeeld; ook is gebruik gemaakt van eenige wetenschappelijke bevindingen, die eerst sinds de verschijning der tweede uitgave van prof. Ranke's werk bekend werden’.

In 't nauwste verband met deze physiologische studiën staan zijne artikelen over ‘De laatste volkstelling’ en ‘de ontwikkeling der bevolking’, ja zelfs zijne echt populaire verhandeling over de Microben. ‘Daarin - aldus terecht de *Dietsche Warande* t.a.p. - verklaart hij ons kristalhelder de algemeene eigenschappen dier allerkleinste microscopische wezens; vervolgens eenige hunner merkwaardigheden en de toepassingen, waartoe de ontdekte feiten de natuurkundigen reeds hebben gevoerd. Hij doorloopt in 't kort de groote rol welke deze wezentjes in de orde der natuur spelen; hoe zij medewerken ‘tot bewaring van het evenwicht in de natuur’ en tot instandhouding van het heele harmonische koor der schepping onmisbaar zijn; hoe, zonder deze bacteriën, microben en dergelijke meer, geen organische stof tot eigenlijk bederf zou kunnen overgaan, maar integendeel een langzame oxydeering door de lucht, gelijk het ijzer en andere metalen, zou ondergaan’.

Uit al het vorenstaande is, dunkt me, overvloedig gebleken, dat de verdiensten van pater Becker als veelzijdig natuurkundige niet licht te overschatten zijn. Grooter nog, ja onvergankelijk schijnen mij zijne verdiensten toe als verdediger der aanspraken van Thomas a Kempis op het auteurschap van 't gulden boeksken

de navolging van Christus. Als zoodanig, als een der eerste en best toegeruste kampioenen in de thans schier algemeen aangenomen eindbeslissing van dien langdurigen strijd, zal zijne nagedachtenis blijven voortbestaan tot het verste nageslacht. De namen van Becker en den Kempenaar zijn voortaan onafscheidelijk verbonden in de rijke Thomas-literatuur.

Ik herinner mij nog als den dag van gisteren, welken indruk het werk van den Zwolschen pastoor, Otto Spitzen, *Thomas a Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*[1] op Victor Becker maakte. Zijn onuitbluschbare liefde voor de miskende waarheid werd er plotseling door wakker geschud. Tot nu toe had hij, door de natuurkunde geheel in beslag genomen, zich betrekkelijk weinig met louter historische studiën bezig gehouden, maar de kennismaking met Spitzen's magistralen arbeid, inzonderheid ook met de weinig eerlijke en minder nobele wijze, waarop men onzen Kempenaar het auteurschap der *Navolging* betwistte, deed in hem den genius der historische kritiek ontwaken. Diep en geheel verzonken in 't onderwerp, dat zijnen geest had wakker geschud, ontmoette de argelooze geleerde destijds niemand, of het eerste woord dat over zijne fijne lippen vloeide was T h o m a s a K e m p i s ... alsof iedereen vol was van 't vraagstuk, dat hem op 't oogenblik hartstochtelijk bezig hield of liever dat hem geheel had aangegrepen en niet meer los zou laten tot zijn allerlaatsten ademtocht.

Aansluitend aan mijn uitvoerige recensie van Spitzen's boek, getiteld *Kempensia en Gerseniana*[2], trad hij in

1 Utrecht, J.L. Beyers, 1881. *Gehandhaafd* vooral tegen het boek van den Benedictijn Dr. Cölestin Wolfsgrüber 'Giovanni Gersen, sein Leben und sein Werk *de imitatione Christi*' Augsburg, 1880.

2 *Studiën*, 14e jaarg. XVII, blz. 177-212.

1881 voor het eerst als handhaver op van Thomas' rechten in zijne *Iterum Kempensia*. Ofschoon hij daarin nog maar ééne zijde der eeuwenoude kwestie behandelt, komt hij reeds voor den dag, van top tot teen gewapend, als geheel meester der ingewikkelde strijdvraag, als een fijn kenner der geheele literatuur van het einde der 14e en 't begin der 15e eeuw. Na of liever naast Dr. Moll, Dr. Delprat, Dr. Acquoy en O. Spitzen ken ik in geheel Nederland niemand, die de werken der Windesheimers en hunner geestverwanten zoo doorgrond en doorploegd had als pater Becker reeds bij zijn eerste optreden. Hij bespreekt hier nog slechts een enkel punt der veelzijdige kwestie, de overeenkomst namelijk der Navolging met de erkende en onbetwiste werken van Thomas en der verdere Windesheimers, als Hendrik Mande, Joannes van Schoonhoven, Gerrit Groote, Florens Radewijns, Johannes Busch en den hun geestverwanten prior van Groenendaal, Joannes Ruysbroeck; maar overweldigend en zegevierend mocht hij reeds schrijven: ‘Wanneer de lezer de werken van Thomas en der andere Windesheimers wil nagaan, zal hij hunne verwantschap met de Imitatie in vollen glans zien uitschitteren.’ Daartoe heeft niemand meer bijgedragen dan hij met zijn verbazende belezenheid.

Hoe meegaande en kinderlijk goedhartig hij anders was, soms wordt het hem onder 't schrijven te machtig, en zijn stijl, haast zonder dat hij zelf het merkte, wordt scherp en vlijmend. Zijn gekwetste waarheidsliefde sloeg dan tot verontwaardiging over en gaf hem, onder andere, de volgende bladzijde in de pen: ‘Men heeft wel eens gezegd dat de strijdvraag over de Imitatie van zuiver speculatieven aard is. God gave dat dit waar was; zij heeft bepaald hare moreele zijde. Die geheele controvers is een geschiedkundig schandaal. Uit de ijdelheid van

Cajetanus geboren[1], draagt zij den vloek harer geboorte overal met zich mede. Is het niet droevig om te zien hoe de Benedictijn Bucelinus schandelijk de geschiedenis der Franciscanen vervalschte om den H. Antonius van Padua tot leerling te maken van den gewaanden Gersen? Amort haalt een ander vervalschingsstaaltje aan van den Bene dictijn Erhard, die, de woorden van een ouderen schrijver gebruikende, zeide: 'dit (de Imitatie) is het zuivere goud, dat de *Italianen* ons hebben gezonden,' terwijl die schrijver gezegd had: 'dit is het zuiver goud, dat de *Duitschers* ons hebben gezonden.' Reeds de eerste documenten, waarmede de Gersenisten voor den dag kwamen, werden door onpartijdige onderzoekers van vervalsching beschuldigd; de knoeierij met het Diarium de Advocatis gaat alle maat te buiten ...' Zoo draaft zijn verbolgen pen al verder en verder voort[2].

Na dit gelukkig voorpostengevecht zond hij telken jare een aanzienlijk getal goed gewapende strijders in het veld, die den vijand op elk punt zijne zwakheid deden gevoelen en eindelijk uit alle verschansingen en schuilhoeken verjoegen. Om er zich van te overtuigen heeft men slechts een vluchtigen blik te slaan op de lange reeks zijner *Kempensia* in de lijst zijner geschriften.

1 Constantinus Cajetanus, de algemeene overste der Benedictijnen, die in 1616 met den nevel-, allerwaarschijnlijkst fabelachtigen abt Joannes Gersen O.S.B. van Vercelli, als schrijver der Navolging, voor den dag kwam. *Gersen* is geboren uit eene schrijffout in den naam van den onmogelijken *Gerson*, den bekenden kanselier der Parijsche universiteit.

2 Ik moet hier echter bij aanteekenen, dat de Benedictijnen niet onbekeerbaar zijn. In 1892 schreef D(om) U(rsmer) B(erlière) in de *Revue bénédictine* der abdij van Maredsous: 'Si nous nous prononçons ouvertement contre l'origine gerséniste de *l'Imitation*, si même, pour notre part, nous doutons de l'existence du personnage, nous ne voyons pas en quoi l'honneur de l'ordre bénédictin pourrait en être diminué, *Amicus Plato sed magis amica veritas*. A chacun son droit, c'est la loi de la justice.' Dat is nobel gesproken en echt wetenschappelijk ook.

Spoedig echter had V. Becker bij ondervinding geleerd, dat in 't Nederlandsch geschreven werken in 't buitenland òf niet verspreid òf niet gelezen òf niet verstaan werden. Hij besloot dus het Fransch tot voertuig zijner gedachten te nemen, eene taal, die hij wellicht nog beter schreef dan zijne moedertaal en waarvan hij mocht onderstellen, dat ze aan alle geletterden bekend was. Reeds in 1882 verscheen bij M. Nijhoff in den Haag *L'auteur de l'imitation et les documents néerlandais*. Na in de voorrede aan Spitzen, Moll en Acquoy de verdiende hulde en aan de bibliothecarissen M. Ruelens te Brussel en M. Campbell in den Haag, den verschuldigden dank gebracht te hebben, behandelt hij achtereenvolgens, in drie boeken: *a*) de uitwendige gronden, pleitend voor 't auteurschap van onzen Kempenaar, waarbij, in 't derde hoofdstuk, de Gersenisten het hard te verantwoorden hebben; *b*) de inwendige gronden, waaronder het eerste hoofdstuk, getiteld *Les Néerlandismes dans l'Imitation*, allermerkwaardigst is; *c*) de bestaande handschriften der Navolging, wier ouderdom en herkomst en waarde met de hem eigen scherpzinnigheid beoordeeld worden. In een beknopt levensbericht mag ik geen breedvoerige analyse schrijven van het doorwrochte werk, dat vele Gersenisten tot bekeering bracht. Niemand is beter in staat om ons in 't kort den overrijken inhoud mede te deelen dan de schrijver zelf in zijne *Conclusion*, die ik, met eenige verkorting hier laat volgen. Hoe voortreffelijk hij de Fransche taal hanteerde, zal er overvloedig uit blijken:

‘Dans la première partie de ce livre, nous avons entendu vingt témoins contemporains proclamer d'une voix unanime, que Thomas à Kempis est l'auteur de l'Imitation.

‘Parmi ces témoins, il y en a quelques-uns de premier ordre, dont la déclaration suffit, à elle seule, pour écarter

tout doute raisonnable. A leur tête paraît l'illustre Busch, l'historien officiel de Windesheim, l'ami personnel de Thomas, et l'une des plus remarquables figures du quinzième siècle. Il dépose son témoignage du vivant même de l'auteur, dans un document officiel, sous les yeux du supérieur général de la Congrégation qui, lui aussi, connaissait personnellement Thomas, et qui, en sa qualité de chef de l'ordre, ne pouvait ignorer si son inférieur, Thomas à Kempis, avait écrit, oui ou non, le livre déjà si célèbre. L'ouvrage de Busch, avant d'être reconnu officiellement comme *l'Histoire des hommes illustres de Windesheim* et d'être communiqué aux maisons affiliées, a dû passer sous les yeux des supérieurs ....

'A ce premier témoin s'ajoutent Hermann Ryd et Wessel Gansfort qui, eux aussi, connaissaient personnellement Thomas à Kempis. Ces témoignages sont confirmés par les confrères mêmes de Thomas, vivant avec lui au Mont-S.-Agnès, qui nous ont parlé par la bouche du biographe anonyme, par celle de Mauburne et d'un de ses compagnons, par la tradition non interrompue du couvent pendant tout un siècle. Quinze autres témoins contemporains de divers pays répètent le même témoignage; cinquante copistes, également contemporains, apportent à leur tour une confirmation éclatante. Dans ce cortège de témoins nous voyons figurer des membres de presque tous les ordres religieux, des chanoines réguliers de Windesheim et de diverses autres congrégations, des Frères de la vie commune, des Chartreux, des Carmes, des Franciscains, des Cisterciens, enfin des Bénédictins belges, allemands et français. Ces derniers habitent les plus anciennes abbayes bénédictines de leur pays, et sont les ancêtres de ceux qui, deux siècles plus tard, viennent nous assurer que, d'après la tradition des âges

passés, l'Imitation a été écrite par un moine bénédictin du XIIIe siecle!!

Ce Thomas à Kempis, proclamé auteur de *l'Imitation* par tant de témoignages contemporains, est un Néerlandais du quinzième siècle, chanoine régulier de Windesheim, élève de Radewijns chez les Frères de la vie commune de Deventer. Et voilà que *l'Imitation* elle-même, par les nombreux néerlandismes qu'elle nous présente, nous affirme à son tour qu'elle est écrite par un Néerlandais.

'Tous les faits supposés dans l'Imitation, jusque dans leurs plus petits détails, se retrouvent dans l'entourage de l'auteur indiqué. L'ensemble de la terminologie et des expressions caractéristiques du livre appartient *exclusivement* à un chanoine régulier de Windesheim, et l'auteur a puisé amplement dans les écrits de l'école de *Groenendaal-Windesheim*, laquelle, on le sait, avait au XIVe et XVe siècles une physionomie toute particulière. D'ailleurs nous trouvons dans les écrits incontestés de Thomas à Kempis, dans ses sermons, dans ses lettres particulières, des passages très remarquables, conformes aux sentences de *l'Imitation*, de sorte que, de part et d'autre, ils indiquent le même auteur.

Enfin, l'absence totale de tout manuscrit antérieur au quinzième siècle, ainsi que tous les renseignements que les divers manuscrits fournissent, nous montrent que le livre a été réellement composé à l'époque, indiquée par les contemporains de Thomas à Kempis'.

Deze bondige analyse van zijn eigen werk sluit hij met de vraag: 'Que veut-on de plus? et que devient l'authenticité d'un livre, si un pareil ensemble de preuves est repoussé comme insuffisant?' 't Was strengend en klemmend.

Hij zelf echter 'wilde nog meer' en, als waren al die

in- en uitwendige bewijsgronden ‘nog onvoldoende’, zette hij nog vijftien jaren lang zijne rustelooze nasporingen voort. Daardoor werd niet slechts het auteurschap des Kempenaars altijd nader en helderder toegelicht, maar al de kritisch-historische kwesties, die er omheen staan of er rondom zich bewegen, werden in een vroeger ongekend daglicht gesteld. Zijne gezamenlijke studies bevatten alle elementen voor een aanzienlijk werk, te titelen ‘Thomas a Kempis, zijn tijd, zijn omgeving, zijn geschriften.’ Vooral aan 't druk besproken, door Dr. Karl Grube op zijn wensch heruitgegeven Chronicon van Windesheim wijdde hij ‘een woord’ en ‘nog een woord’; ook aan ‘de twee verschillende redacties’ dier belangrijke kronijk. Eene onuitgegeven ‘Windesheimsche collacie’ gaf hij in het licht en ontdekte eindelijk ‘een onbekende kronijk van 't klooster Windesheim,’ die hij, blijkens hunne briefwisseling, tot groote vreugde van Dr. Acquoy, ten jare 1887 in het tiende deel der *Bijdragen en mededeelingen van het Utrechtsch genootschap* liet plaatsen. In de kennis der handschriften van de Imitatie had hij zijn wederga niet. Daarover heeft hij dan ook het laatste en allesbeslissend woord gesproken, na alle manuscripten, die in zijn bereik kwamen, haarfijn te hebben onderzocht: de schrijfhand, het papier of perkament, de inkt, het dialect der dietsche vertalingen en vooral 't gepleegde bedrog door tusschenvoeging van onechte data. De heer Charles Ruelens, de facsimile-uitgever van 't beroemde autograaf of eigenhandig manuscript van Th. a Kempis zelf en conservator der handschriften van de koninklijke Bibliotheek te Brussel, verklaarde dan ook gulweg dat hij nooit een scherpzinniger criticus ontmoet had dan pater Becker. 't Waren voor hem dagen van uitspanning en genot, wanneer zijn vriend Victor hem kwam bezoeken.

Zijne geschriften en ook die zijner vrienden hadden hem intusschen bekend gemaakt in 't buitenland. In 1888 meende een Fransch schrijver van zekeren naam, Arthur Loth, uit een calendarium van 't vermeende jaar 1406 - geplaatst vóór een handschrift, waarin zich, onder andere ascetica, ook het eerste boek der Navolging bevond - de gevolgtrekking te mogen maken, dat de Imitatie veel ouder was dan de leeftijd van Th. a Kempis en bijgevolg onmogelijk van hem wezen kon. Dat trof Victor Becker. Hij reist naar Frankrijk, wendt zich tot den beroemden Léopold Delisle van de nationale bibliotheek te Parijs, die hem aanstonds naar waarde wist te schatten, en schrijft, volkomen gewapend, eene brochure van 66 bladzijden waarin het kaartenhuis zoodanig gehavend werd, dat een Fransch tijdschrift, uit deernis met zijn landgenoot, weigerde de weerlegging van Becker op te nemen. Ze verscheen echter in de Brusselsche *Précis historiques* onder den algemeenen titel - want ook met anderen had hij nog af te rekenen - van *Les derniers travaux sur l'auteur de l'Imitation*. Wat een Fransch geleerde van de eerste klas, de gezaghebbende Tamizey de Larroque, over Becker's arbeid dacht, blijkt uit een, door een Fransch ordebroeder H. Chérot geschreven briefkaart, die ik onder zijn nagelaten papieren vond: ‘Mr. Tamizey de Larroque, l'érudit français bien connu, qui s'est occupé de tout et même de *l'Imitation*, m'écrit ceci: J'ai fort apprécié le terrible article de votre belliqueux confrère. Vous savez peut-être que j'ai été jadis un des plus ardents adversaires de Th. à Kempis, en même temps que de ce Gersen, dont j'ai dit qu'il était le fils d'une faute d'orthographe. Je ne suis pas encore converti au Kempisme, mais je lis avec interêt particulier tout ce qui se publie sur une

question, qui m'a tant impressionné ... Je me réjouis de cette démolition - faite de main de maître - du système Loth. Les articles du P. Victor Becker (il a bien fait de s'appeler *Victor*, Nomen imago rerum) m'attirent autant que le roman-feuilleton attire les curieuses lectrices ...'

Nog in den loop van 't jaar 1899 besprak de geleerde J. Brucker in de Parijsche *Etudes* (tome 81 pag. 349) het boek der Navolging 'à propos de publications nouvelles.' Steunend op *l'auteur de l'Imitation*, dat hij 'un important travail' noemt, bestrijdt hij in die hoffelijke vormen, waarvan de Franschen het geheim bezitten, 'le bénédictinisme' van een achterlijken Gersenist Mgr. Puyol en schrijft onder andere: 'Les arguments *internes* en faveur de Thomas van Kempen me paraissent d'une force à convaincre des critiques très difficiles. On a étudié dans *l'Imitation* les idées maîtresses, la langue, les formules ascétiques, les emprunts littéraires, les allusions aux évènements ou aux conditions du temps, et l'on a montré que tout cela mène à Thomas et ne trouve son explication qu'en lui. Notamment un jésuite hollandais, le P. Victor Becker, a établi excellemment, et en bon français d'ailleurs, les thèses suivantes: 'La terminologie de *l'Imitation* prouve que l'auteur est un chanoine régulier de Windesheim. - Accord des faits supposés dans *l'Imitation* avec l'entourage de Th. à Kempis. - L'auteur de *l'Imitation* a puisé dans les écrits du cercle Groenendaal-Windesheim.' Il faut lire les intéressants développements que le P. Becker donne sur ces points. Comme il le dit luimême, ils servent non seulement à corroborer le témoignage des contemporains de Thomas, mais aussi à faire mieux comprendre le précieux livre. Ne pouvant les résumer sans en affaiblir la valeur démonstrative, je me borne à quelques mots sur les emprunts de l'auteur de l'Imitation ...'

Behalve in Frankrijk, ook in België, Duitschland, in Engeland vooral en zelfs in 't Gersenistische Italië telde pater Becker talrijke en warme bewonderaars. Plaatsruimte verbiedt mij daarover verder uit te weiden: tallooze brieven uit alle oorden der beschaafde wereld zouden dat anders kunnen bevestigen.

Toen eindelijk de lucht voor goed gezuiverd en al de lichtonderscheppende wolken waren weggevaagd, schreef pater Becker eindelijk in 't *Jaarboekje van Alb. Thijm* (1897) zijn slotartikel, dat men met alle recht 'een afdoend pleidooi' heeft genoemd. Onder het titelopschrift 'Thomas a Kemp., schrijver der Navolging,' dringt hij kort en bondig, maar ordelijk en kristalhelder, al de bewijsgronden (ook de jongst gevondene) met stevige hand te zamen, en weerlegt met dezelfde degelijkheid alle tegenwerpingen, welke althans dien naam verdienen. Hij sluit met het woord van Dr. Funk, hoogleeraar te Tübingen: 'Mochten er nog eenige personen opstaan, die op klaarlichten dag niet zien kunnen, dan zal de wetenschap haars weegs gaan, zonder er zich verder om te bekreunen.' Hem, die zich spoedig op de hoogte wil stellen van 't ingewikkelde vraagstuk, waarover zooveel inkt gegoten en vergoten is, zij dit artikel bijzonder aanbevolen. 't Is een waar meesterstuk.

Ik gewaagde zooeven van Becker's 'slotartikel'. Maar neen, na zonneklaar bewezen te hebben: Th. a Kemp. is de schrijver der Navolging, bleven er in Duitschland en België nog mannen, zelfs geleerde mannen over, die het woord *schrijver* beknibbelden: zij meenden dat *compilator* of 'verzamelaar uit de werken van anderen' de meer juiste benaming zou wezen. Een zijner laatste, ik meen zijn allerlaatste pennevrucht was: 'De Navolging Christi is een *oorspronkelijk*

werk'[1]. Vooral twee tegenstanders had hij op het oog: den bekenden Duitschen Prof. en archeoloog Dr. F.X. Kraus en den Belgischen Jezuïet J.F. Kieckens. Na de gronden, door beide geleerden aangebracht, te hebben opgesomd, stelt hij zich de vraag: 'Zijn die gronden voldoende om die bewering te staven? Wij zullen zien.'

En uit hetgeen wij 'te zien kregen' drong zich bij mij de overtuiging op, dat de weergalooze scherpzinnigheid des schrijvers toenam met de jaren, en dat hij aan het slot met alle recht en reden mocht uitroepen: 'Nederland wijde dan gerust een gedenkteeken, niet aan den compilateur maar aan den **schrijver** der Navolging.' 't Was, helaas, zijn zwanezang.

Een zijner contubernalen, die geruimen tijd met pater Becker onder één dak gewoond heeft, schreef bij zijn overlijden: 'Ik geloof dat P. Becker tot de bestudeering der Th. a Kempis-kwestie, waarin hij een Europeeschen naam verwierf, is geleid door zijn karakter. Want zijne liefde voor de waarheid was verschrikkelijk. Toen hij eenmaal, met het gemak en zekerheid hem eigen, in eene mate, waarin hij, luidens den *Nederlandschen Spectator* van 1897, door niemand werd overtroffen, zich alle bijzonderheden van het ingewikkeld vraagstuk had eigen gemaakt, - toen het inzicht bij hem gerijpt was, dat Th. van Kempen wel degelijk van de Navolging Christi de schrijver was, toen heeft hij gesproken en geschreven met eene beslistheid, die geen tegenspraak duldde, met eene overtuiging, die niet door vaderlandsliefde, maar door hartstocht voor de waarheid was ontwaakt; toen heeft hij tegenstanders kort en klein geslagen in Nederland en daarbuiten; en telkens als hij een tegenstander

1 *Dietsche Warande* 1897, bl. 45-59 en 93-115.

had omgekegeld, heeft hij genoegelijk geknikt en zijne lippen mompelden iets als: die is alweer klaar.'

Ik kan het niet van mij verkrijgen dit levensbericht te sluiten, zonder de verdere trekken over te nemen, waarmede de keurige pen van P. Hendrichs het karakterbeeld van V. Becker voltooide: 'Een ouderwetsch geleerde zou men zeggen, - maar dan ware lang niet alles gezegd. Iemand, die zeer bezwaarlijk aannam op gezag, alles door eigen vorsching moest leeren kennen, - hier fopte zijn karakter soms zijn talent; maar iemand, wiens talent toch ook aan zijn karakter nameloos veel te danken had. De stroefheid der wetenschap werd gladgestreken door zijn kinderlijken eenvoud; zijne heilige woede, te pas en te onpas opgevlamd, niet zelden door het vriendschappelijk en schier onweerstaanbaar opwarmen zijner omgeving aangevuurd, verloor al hare onaangename hitte; want er straalde toch immer uit zijn toorn over de dwaling een geheel zeldzame kinderlijkheid die aantrok en vrienden won, een goed hart dat beminde en beminnen deed, een edele ziel die leefde voor de waarheid, die schoon bleef ook onder achtelooze vormen.

'Niet dikwerf vindt men zulk een argeloozen geleerde, zulk een goedigen strijdlustige, zulk een kinderlijken diepdenker, zulk een oprechten bepleiter van het recht der wetenschap als pater Victor Becker geweest is.'

Waarlijk, naar 't leven geteekend!

Ja, de wetenschap leed een zwaar verlies bij 't betrekkelijk vroegtijdig overlijden van dien nog geen 57-jarigen geleerde en hartstochtelijken vriend der waarheid! Hij was geen mensch, die onder de gewone maat viel.

Maastricht, Mei 1900.

H.J. ALLARD.

Lijst der geschriften van Victor Becker.

1874.	Vooruitgang van de toekomst en toekomst van den vooruitgang. Een lezing gehouden door Prof. Calchas anno 1901 (*Studiën*, jaarg. VI, deel VI, 45 bladzijden).
1877.	De overgang van Venus voorbij de zon. (*Studiën*, jaarg. IX, deel IX, 52 bladzijden).
1877.	De piramide van Cheops. (*Studiën*, jaarg. IX, deel IX, 45 bladzijden).
1877.	Un duel darwiniste. (*Etudes religieuses, philosophiques, historiques etc.* XXIe année, V^{e} série, Tome XI, p. 672-689).
1877.	Een blik op de moderne Meteorologie. (*Studiën*, jaarg. X, deel X, 45 bladzijden).
1877.	De soorteenheid der menschenrassen, beschouwd in den lichaamsbouw. (*Studiën*, jaarg. X, deel X, 40 bladzijden).
1878.	De soorteenheid der menschenrassen, beschouwd in het zieleleven. (*Studiën*, jaarg. XI, deel XI, bl. 101-137).
1878.	Kleur en kleurenblindheid (ibid. blz. 251-268).
1878.	Een merkwaardig steenen werktuig (ibid. blz. 476-479).
1879.	Von Hummelauer's Bijbelsch scheppingsverhaal. (*Studiën*, jaarg. XI, deel XII, blz. 53-83).
1879.	De afstammingseenheid van 't menschelijk geslacht. (*Studiën*, jaarg. XII, deel XIII, blz. 197-243).
1880.	De sterren en hare kleuren naar A. Secchi. (*Studiën*, jaarg. XII, deel XIV, blz. 147-169)
1880.	Moigno's Mmemotechnie. (*Studiën*, jaarg. XIII, deel XV, blz. 297-302).
1880.	De overleveringen des menschdoms (ibid. 303-368).

1881.	Pleitrede voor de apen. (Lezing gehouden in het jaar 1890 door H. van Tricht). (*Studiën*, jaarg. XIV, deel XVII, blz. 1-63).
1881.	Een man van beteekenis (E.H. Haeckel) door N. (*Onze Wachter*, N° 4, 1881, blz. 283-314).

1881.	Iterum Kempensia. (*Studiën*, jaarg XIV, deel XVII, blz. 324-368).
1881.	Eenige bijdragen over de Thomas a Kempis-litteratuur. (*Onze Wachter*, 1881, II, blz. 361-399 en 1882, blz. 144-171).
1882.	L'auteur de l'Imitation et les documents Néerlandais. La Haye. M. Nijhoff.
1882.	Een woord over 't Chronicon Windesemense. (*Onze Wachter*, 1882, I, blz. 211-235).
1882.	Nieuw gevondene of weinig bekende handschriften der Navolging. (*Wetenschappelijke Nederlander*, 2e jaarg. blz. 74).
1882.	Een voorlooper van Thomas a Kempis. (*Onze Wachter*, 1882, I, blz. 389-422).
1882.	Nog een woord over 't Chronicon Wind. (ibid. II, blz. 1-10).
1883.	Gersen begraven door een tegenstander van Th. a.K. (*Onze Wachter*, 1883, I, 347-381).
1883.	De verkeerde tekst van Maximus in de *Navolging*. (ibid. II, blz. 130-141).
1883.	Wie is oneerlijk, Descartes of Pascal? (*Studiën*, XXI, 160-186).
1883.	Eene Windesheimsche collatie. (*De Katholiek*, 1883, II, 373-383).
1883.	Johannes Busch. (*Studiën*, jaarg. XV, deel XX, blz. 187-243).
1884.	Eenige meditaties uit den Windesheimer kring. (*De Katholiek*, 1884 Januari en Febr.).
1884.	Het 'système de M. Loth' en de schrijver der Navolging. (ibid. 1884 April).
1884.	Een blik op de hedendaagsche geologie. (*Studiën*, XXII, blz. 1-81).
1884.	Gerrit Groote en zijne stichting. (*Studiën*, XXIII, blz. 107-185).

1884.	Een brief van Johannes van Schoonhoven I, II, III. (*De Katholiek*, 1884 en 1885).
1884.	Eenige mededeelingen naar aanleiding van 't laatste werk van den Hoogeerw. Heer Spitzen *Nouvelle défense de Th. a.K.* (*Wetens. Nederl.* p. 228-233, 1885, p. 242-249 en 259-262).
1884.	Eenige opheldering over den codex van Kirchheim. (*Wetens. Nederlander* 1884, 3e jaarg. blz. 323-326).
1884.	Nieuwe mededeelingen over sommige oude handschriften der *Navolging*. (*Wetens. Nederl.* 1884, 4e jaarg. blz. 18-20).
1885.	De twee verschillende redactiën der Windesheimsche kronijk. (*De Katholiek*, deel 87, blz. 388-364).
1885.	Eenige oude Dietsche versjes. (*De Kath.* deel 88, p. 364-366).
1886.	De leer der zelfwording. (*Studiën*, XXV, 95-150).
1886.	Een berijmde levensschets van Geert Groote. (*De Katholiek*, 1886, deel 90, blz. 197-207).
1886.	De microben. (*Studiën*, XXVI, blz. 289-365).
1886.	Nog zeven copieën der 'Navolging' uit de XVe eeuw. (*Wetens. Nederlander*, 1886, blz. 43, 44).
1887.	De sterrenwacht van Kalosca. (*Studiën*, XXVIII, blz. 58-77).
1887.	Athanasius Kircher. (ibid. 97-163).

1887.	Een onbekende kronijk van 't klooster te Windesheim. (*Bijdr. en mededeelingen van 't hist. genoots. te Utrecht*, deel X).
1887.	Eene nieuwe uitgave der werken van Joannes Busch. (*Studiën*, XXIX, 64-80).
1887.	Een Engelsch werk over Thomas a K. (*Wetens. Nederl.* p. 339-342).
1888.	Het zwerfblok van Oudenbosch en zijne omgeving. (*Studiën*, XXX, 309-406).
1888.	Eenige oude Dietsche versjes uit Severinus van Bolsward. (*De Katholiek*, deel 94, blz. 385-394).
1889.	Joh. Kepler. (*Studiën*, XXXIII, 1-65).
1889.	Hoe men soms geschiedenis schrijft. (*De Katholiek*, deel 95, blz. 367-386).
1889.	Les derniers travaux sur l'auteur de l'Imitation. (*Précis historiques*, Bruxelles 1889).
1890.	Thomas a Kempis en de Societeit van Jezus. (*Wetens. Nederlander*).
1891.	Over Cosmogonie. (*Studiën*, XXXV, 101-161).
1891.	Eenige meteorologische berichten uit de middeleeuwen. (*Studiën*, XXXVI, 478-488).
1891.	De sterrenkunde te Babylon. (*Studiën*, XXXVII, blz. 1-62).
1892.	Het koninklijk observatorium van Madagascar. (ibid. blz. 408-412).
1892.	Eene Nederlandsche uitvinding waardig herdacht. (ibid. 443-451).
1892.	De laatste volkstelling. (*Studiën*, XXXIX, blz. 333-397).
1893.	Een belangrijk werk van Thomas a Kempis. (*Studiën*, XL, 490-495).
1894.	De ontwikkeling der bevolking. (*Studiën*, XLII, 201-292).
1894.	De codex van Kirchheim. (*Studiën*, XLIII, 58-74).

1895.	De jongste geologische onderzoekingen in het diluvium van N. Brabant en Limburg. (*Studiën*, XLIV, 108-172).
1895.	Dr. Pohl. Ueber ein in Deutschland verschollenes Werk des Th. a.K. (ibid. 396-402)
1896.	'Der Mensch' von Dr. Ranke (*Studiën*, XLVI, 229-308 en 425-477).
1896.	De eenheid van het menschelijk geslacht. (*Studiën*, XLVII, 58-84).
1897.	Laplace is als katholiek gestorven. (*Studiën*, XLIX, 483-489).
1897.	De mensch, zijne tegenwoordige en praehistorische rassen. Naar Prof. Joh^{s}. Ranke bewerkt. Nijmegen, J. Noman en zoon. Amsterdam, J.S. de Haas.
1897.	Thomas a K., schrijver der Nav. v. Ch. (*Jaarboekje v. Alb. Thijm* 1897).
1897.	De Navolging Christi is een oorspronkelijk werk (*D. Warande*, 1897, blz. 45-59, 93-115).

Op verzoek van J.A. Alb. Thijm bewerkte V. Becker, van 1885 tot '91 ingesloten, den kalender van den *Volks-Alm. voor Nederl. Katholieken*.

Levensbericht van H. Bouman.

Den 20sten October brachten wij hem op Zorgvlied ten grave. Het was eene aandoenlijke en tegelijk verheffende plechtigheid. Hier geen stil verterende smart noch radeloos handen wringen, zelfs niet bij de beide kinderen, die hem zoo zielslief hadden; maar wel bij de meesten van die om de groeve heenstonden een gevoel van innige droefheid over 't verlies van dien trouwen vriend, dien hoogvereerden leermeester, steun en sieraad te gelijk van school en maatschappij, - een gevoel van droefheid nochtans, getemperd door het dankbaar besef, dat hij zijn lange leven vol en rijk had uitgeleefd, ten zegen van zichzelf, de zijnen en zijn land. Onwillekeurig drong zich de gedachte op, en een der sprekers die iets zeiden, zinspeelde er op, naar ik meen, dat het was, alsof de vriendelijke herfstzon die de baar kuste het meest passende symbool was van den zonnigen grijsaard, die ons had verlaten. Inderdaad, evenals zij had hij licht en warmte om zich verspreid en heerlijke vruchten doen rijpen. En als hij, die het uitsprak, hem in zijnen zomer gekend had, zou hij de vergelijking nog verder hebben kunnen voortzetten. Hij zou er dan misschien op gewezen

hebben, hoe weinig van zijn licht geleend was, hoe groot zijne kracht zou geweest zijn, indien hij - wat den man van 't lager onderwijs is ontzegd - zijne stralen op één punt had mogen concentreeren, en bovenal, hoe hij als alle groote opvoeders wellicht nog het meest heeft gewerkt door zijne warmte. Er zou daarmee niets te veel gezegd zijn. Want waarlijk, om op het bescheiden gebied van het lager onderwijs nieuwe wegen te vinden en daar de leider van duizenden te worden, om de eer te verdienen van een onbekend boerendorp in een uithoek des lands tot het eervolle maar lastigste directoraat in de hoofdstad te worden geroepen, daartoe zijn meer gaven van hoofd en hart noodig, dan dikwijls in een persoon worden aangetroffen.

Herman Bouman werd den 19en April 1822 te Groningen geboren. Zijn vader, Klaas Harms Bouman, behoorde tot eene onbemiddelde landbouwersfamilie uit de provincie. Zonder veel practischen zin, maar met sterke behoefte aan geestelijke ontwikkeling, heeft hij het nooit tot groote stoffelijke welvaart, maar wel tot eene innerlijke beschaving gebracht, die aan een kalmen, bescheiden Indischen natuurphilosoof deden denken. Met bewonderenden eerbied heb ik dikwijls den ouden man aangestaard, die, ofschoon op school nauwelijks lezen en schrijven geleerd hebbend, door eigen inspanning er toe gekomen was, een paar bundels niet onverdienstelijke verzen uit te geven, vrij gelijkende pastelportretten te maken, zich met entomologische onderzoekingen bezig te houden en zich te verheffen tot de pantheïstische wereldbeschouwing van Leopold Schäfer, met wien hij dweepte. Deze veelzijdige aanleg is in ruime mate het erfdeel geweest van den eerstgeborene, Herman, die bovendien van zijne moeder,

Anna Stuart, haar blijmoedigen zachten aard had meegekregen Misschien ook zijn de traditiën van hare voorname Schotsche afkomst niet geheel zonder invloed gebleven op den zoon (het gekroonde wapen der Stuarts hing in zijne kinderjaren nog in de kerk te Steenwijk, waar hij soms bij zijne grootouders logeerde), en onwillekeurig is men geneigd, zijne aangeboren voorname gemakkelijkheid in den omgang, het *gentlemanlike* in al zijn doen in verband te brengen met dien oorsprong van moeders zijde.

Weelderig zal intusschen zijne eerste opvoeding niet geweest zijn. Daar de middelen voor academische studie ontbraken (er waren nog twee kinderen, een meisje en een jongen), werd hij voor 't lager onderwijs bestemd. Zoo kwam hij onder de leiding van B. Brugsma, die de door het Departement van 't Nut opgerichte Kweekschool bestuurde en tevens de voornaamste leerkracht vormde. Hier schijnt een jong opgewekt geestelijk leven geheerscht te hebben, en welk eene kracht van dat middelpunt is uitgegaan, daarvan getuigen, buiten Bouman, vele mannen, die in het noorden den roem van de lagere school hebben uitgemaakt. In die dagen begint Groningen, dank zij zeker vooral den directen en indirecten invloed der hoogeschool, voor geruimen tijd de voorgangster te worden van het geheele land op de nieuwe wegen, die het onderwijs inslaat. Het *bon-sens*, dat de Laveleye beweerde het meest daar te hebben gevonden, openbaart zich thans ook in de onderwijsmethoden der volksschool. Straks zal er een stroom van leerkrachten en leerboeken van Groningen uitgaan naar de andere provinciën, die Bouman naar Amsterdam zal brengen. Van 1835-1844 bleef deze in die intellectueele sfeer, studeerde ijverig, sloeg zich met een lachend gezicht door alle moeilijkheden heen, was onder de bedrijven een poos lang soldaat,

sliep echter - voorspraak en goede vrienden vermochten toen nog meer dan thans - nooit in de kazerne, en besloot zijn leertijd met het examen van schoolonderwijzer van den tweeden rang.

Bij 't verlaten der Kweekschool gaven èn Brugsma èn de schoolopziener Prof. Th. van Swinderen de gunstigste getuigenissen van zijn gedrag, zijne kundigheden, zijn gunstigen aanleg om de opgedane kundigheden ‘op eene bevattelijke en bevallige wijze aan kinderen mee te deelen,’ alsmede ‘van de beroepstrouw en den bestendigen lust,’ waarmee hij twee jaren lang de betrekking van ‘eersten ondermeester in die Kweekschool’ had vervuld.

Nu begon de periode der vergelijkende examens, die hem tot eene gevestigde positie moesten voeren. Zoo vaak hij daaraan deelgenomen heeft, behaalde hij n°. 1. Nog geen 23 jaar oud, werd hij te Sellingen benoemd. In 't voorjaar van '45 trok hij met zijn 4 jaar jongere zuster naar dit primitieve oud-Saksische dorpje in 't zuiden van het schilderachtige Westerwolde, uren gaans van de beschaafde wereld. Doch jeugdige levensmoed, het sterkend gevoel van zelfstandigheid, zin voor het komische en de bekoring van de ontwakende, eenigszins woeste natuur hielpen over alle bezwaren en onaangenaamheden der ongecultiveerde omgeving heen, waar men zijn eigen turf stak, zelf schapen moest houden om melk voor de koffie te hebben, broederlijk uit één schotel at en uit één glas dronk. Met ingenomenheid sprak hij later van dien idyllischen tijd in Sellingen, dat hij een paar keeren nog weer bezocht, het laatst eenige jaren voor zijn dood in gezelschap zijner kinderen, en - onveranderd vond. Onveranderd ook de genegenheid en vereering, die de eenvoudige bewoners voor hun ‘meester’ hadden opgevat.

Gelukkig voor hem bleef hij niet lang in hun midden, waar hij gevaar zou geloopen hebben, te vervenen en uit te drogen; want de verre tochten naar het kasteel te Wedde, waar Mr. J.S.G. Koning hem gaarne gastvrij ontving en zijne uitgelezen boekerij te zijner beschikking stelde, konden niet iedere week ondernomen worden. In October 1845 werd hij, trots de tegenwerking van de partij van zijn overleden voorganger aldaar, aan de Hoofdschool te Beerta benoemd. In December aanvaardde hij zijne betrekking en begon voor hem een leven van groote werkzaamheid. De gevreesde tegenwerking bleek al spoedig machteloos te zijn, maar de onderwijstoestanden lieten - naar hij aan prof. Van Swinderen schreef, aan wien hij zich om verschillende redenen verplicht achtte - veel te wenschen over: slechte schoollokalen, weinig leermiddelen en geringe belangstelling bij gemeentebestuur en bevolking. Van eene installatie was geen sprake, enkel de burgemeester woonde de eerste les bij. Dankbaar vermeldt hij echter in bovengenoemden brief, dat Ds. Sikkes den eersten Zondag in de kerk eene toespraak had gehouden, om de gemeente warm te maken voor het onderwijs en den nieuwen meester aan haar voor te stellen. Er was dus veel te doen, en er is veel gedaan.

In de dertig jaren, die Bouman in Beerta doorbracht, heeft hij zijne steeds toenemende krachten aangewend ten bate van zijne school, van het onderwijs in het algemeen en van de maatschappij. Hoe hij er steeds op uit was, om aan zijne eigen ontwikkeling te arbeiden en daardoor in ruimer kring nuttig te zijn, bewijzen de welgeslaagde examens, die hij nog achtereenvolgens aflegde: in 1856 verwierf hij de bevoegdheid voor 't onderwijs in de Wisen Zeevaartkunde; in 1857 den eeretitel van ‘onderwijzer van den eersten rang,’ waartoe slechts weinigen het

brachten; in 1858 de akten voor de Fransche en de Hoogduitsche taal en in 1859, toen hij de Normaallessen zou leiden, die voor het Handteekenen.

Ik zal straks gelegenheid hebben, in 't licht te stellen, hoe studie en praktijk hem tot betere methodische inzichten brachten; voorloopig zij er slechts aan herinnerd, dat hij voor een 40 jaar reeds onderwijs gaf volgens beginselen, die eerst later gemeengoed geworden zijn, en zulks met een tact en handigheid, waarin ik nooit iemand hem heb zien evenaren. Terwijl hij zoo in de eerste plaats de belangen der lagere school behartigde, gaf hij aan de gegoede kinderen vóór of na schooltijd onderwijs in vreemde talen en hielp 's winters de jonge stuurlieden uit den omtrek aan de oplossingen van hunne zeevaartkundige vraagstukken.

Vermeerdering van dien drukken schoolarbeid, maar tevens een nieuwen prikkel om over paedagogische vraagstukken na te denken vond hij in de vereerende opdracht, om de oprichting en leiding van de eerste Normaalschool voor zijne rekening te nemen (1859). Van dit oogenblik af begint B's grootste krachtsontwikkeling; de gewone onderwijzer vormt zich tot docent in den ruimsten zin. Hij geeft met het meeste gemak les in bijna alle vakken; zonder noemenswaardige hulp vervult hij alleen de taak, die tegenwoordig aan een korps van leeraren is opgedragen. Tegelijkertijd werkt hij bevruchtend naar buiten door getrouw de onderwijzersvergaderingen te bezoeken en als gelijke met den minsten zijner broeders om te gaan, door artikelen in onderwijskundige tijdschriften en door verschillende zelfstandige geschriften. In 1858, een jaar na de invoering der nieuwe schoolwet, leidt hij met de uitgave van '*De Vormleer in de lagere school*' de zonderling uiteenloopende meeningen over dit

leervak in het sedert als juist erkende spoor, dat nl. van eene bruikbare meetkunde voor kinderen. Daarna komt hij met zijne *Aanschouwingsoefeningen door Platen*, zijne *Leesboekjes* en de bij beiden behoorende *Handleiding* '*De*(*n*) *eerste*(*n*) *Trap van het Leesonderwijs*' *hervormen*. Eindelijk richt hij met Prof. Salverda, den lateren inspecteur eerst van 't Lager, daarna van 't Middelbaar Onderwijs, het opvoedkundig tijdschrift '*De Schoolbode*' (1869) op, dat verscheiden jaren het orgaan van het nieuwe leven in de onderwijswereld is geweest.

Doch na de school gaf hij ook de maatschappij hare eischen - en waar hij den tijd er toe vond, weet ik niet - maar hij vond tijd. Goethe's uitspraak: der Mensch ist berufen, in der Gegenwart zu wirken, schijnt wel zijne levensovertuiging te zijn geweest. Hij deed letterlijk wat hij kon, om geestelijk leven te brengen in zijne plutocratische zelfgenoegzame omgeving, hoe ondankbaar de taak ook was. Niet alleen gaf hij, bijgestaan door zijne opgewekte en schrandere zuster, menig kostbaren avond aan de dikwijls taaie conversatie met zijne dorpsgenooten, maar een stapel cahiers met redevoeringen over allerlei onderwerpen, uitgesproken op Nuts- en Nijverheidsvergaderingen overal in den omtrek, getuigen van zijne onvermoeide toewijding aan het gemeene best. Hij dirigeerde zangkoren en zorgde zoo noodig voor een passenden tekst, zette feestelijkheden op het touw of wist er zijn lui voor te spannen, organiseerde landbouwcongressen mee, gaf met behulp van een paar docenten uit Winschoten een scheikundigen landbouwcursus voor de jonge boeren, verklaarde voor eene vergadering met dames de pas uitgevonden wonderbaarlijke naaimachine en liet ze in werking zien. En zoo voort. Indien men zich niet troosten kon met de gedachte, dat eene impul-

sie nog niet verloren is, als haar uitwerking onzichtbaar blijft, zou men het haast willen bejammeren, dat zooveel energie aan zulk eene inerte omgeving werd verspild. Eén zichtbaar teeken nochtans van zijn arbeid is ginds nog overgebleven: het is het schoone gedenkteeken te Heiligerlee, ontworpen door Egenberger en uitgevoerd door Geefs. Ik weet niet met zekerheid, of het denkbeeld het allereerst bij hem is opgekomen, doch heb alle reden om het te vermoeden, nu voor mij ligt zijne 'Opwekking tot het stichten van een nationaal gedenkteeken te Heiligerlee. - Bijdrage ter feestelijke Vergadering der Afdeeling Beerta van het Genootschap ter bevordering van Nijverheid gevestigd te Onderdendam, gehouden te Winschoten op den 14den Juni 1867.' Het is eene korte toespraak, waarin hij de leden der wijdvertakte en machtige vereeniging oproept, om eene waardige herdenking van het begin der nationale bevrijding voor te bereiden, gevolgd door een half lyrisch, half bespiegelend patriottisch-warm gedicht *Herinnering*, dat eindigt in eene verwijzing naar 'het recht, den plicht, 't genot, op d'overdierbren grond Door 't schoonste kunstgewrocht, gesticht uit milde gaven, De plek te sieren, waar der Vrijheid wieg eens stond.'

Het kunstgewrocht kwam er, dank zij de medewerking van eenige anderen, vooral van den Groningschen gedeputeerde, den invloedrijken en schranderen Jhr. Mr. J.D. Lewe Quintus. Z.M. de Koning erkende B's verdienste in dezen door hem tot Ridder in de Orde van de Eikenkroon te benoemen (1873) en verhoogde de waarde dezer onderscheiding door in het brevet te laten verklaren, dat hij tevens den verdienstelijken Directeur der Normaallessen wilde eeren.

Die openlijke waardeering zal hem wel goed gedaan hebben, te meer, daar hij ze in zijne onmiddellijke omgeving

niet altijd vond. Het Oldambt is, of laat mij veiligheidshalve liever zeggen was, eene geheel eigenaardige streek. De bevolking bestond uit boeren en uit menschen, die van hen afhankelijk waren. Dank zij het merkwaardige beklemrecht, 'twelk boer en landheer synoniem maakte, koningen op hun eigen erf en daarbij in de eerste helft dezer eeuw slapende rijk geworden, waren de eersten gewoon geraakt, elken niet-boer als hun mindere en dienaar te beschouwen, de waarde hunner medemenschen naar de zwaarte van den geldbuidel af te wegen, en hadden zij - enkele loffelijke uitzonderingen daargelaten - niet geleerd, kennis, geestelijke ontwikkeling en zieleadel als begeerlijke goederen te beschouwen. Van hunnen kant waren de kansen op waardeering en medewerking natuurlijk niet groot. Dat hij zich niet geheel aan hen gaf en dikwijls meer gevierd werd, dan zij zelf, kweekte stille jalousie. Daarbij wekte het bij sommigen ontevredenheid, dat hij in de laatste jaren, vaker dan hun lief was, even uitvloog om voeling te houden met het rijkere leven der steden. Zij beseften niet, dat hij noch had kunnen worden, noch had kunnen blijven de man die hij was, als hij niet voortdurend door boeken en persoonlijke aanraking met de intellectueele wereld nieuw voedsel voor zijn geest en nieuwe prikkels voor zijn streven had opgedaan; zij begrepen niet, dat hij telkens met versche kracht en lust terugkeerde, die hun zelf en hun kinderen ten goede kwamen. Want waar is, wat ik eens een zijner leerlingen op eene dergelijke beschuldiging hoorde antwoorden: zoodra hij in de school was, werkte hij voor drie.

Maar 31 jaren in zoo'n omgeving is een lange tijd en men moet zich verbazen, dat zijne veerkracht het zoo lang heeft uitgehouden. Doch kwam ook al de wensch

naar eene andere atmosfeer bij hem op, eerst na de verplaatsing besefte hij, in welke lucht hij zijn halve leven doorgebracht en wat hij had gemist. Toen heb ik hem, den tevredene van hart, wel eens de mismoedige verzuchting hooren slaken: ik ben 20 jaar te lang daarginder geweest! Blijkbaar zag hij het zelf wel in, dat onder andere omstandigheden hij nog een geheel ander man had kunnen worden en oneindig meer had kunnen presteeren.

Intusschen was het verkeer in den kleinen kring der ontwikkelden op het dorp zoo aangenaam en gezellig mogelijk. Bouman was overal welkom, omdat hij lach en leven in 't gezelschap bracht. Slechts met den tamelijk geïsoleerden predikant, een wijsgeerig ontwikkeld en geleerd man, bleven wrijvingen niet uit; wist men elkander over en weer naar waarde te schatten, de rechte sympathie ontbrak, en de een kon moeilijk vergeten, dat de ander door de kerkelijke bedieningen van koster, organist enz. dan toch in zekeren zin zijn ondergeschikte was. Nochtans was hij in veelzijdigheid en aangename levensvormen zijn meerdere. Men kan zich dan ook eenigszins de verbazing voorstellen van den Parijzenaar Henry Havard, toen hij op zijne reis door de noordelijke provinciën, na zich herhaaldelijk over de stugheid der bevolking geërgerd te hebben, te Beerta bij Bouman kwam en zoowel school als onderwijzer zoo geheel anders vindt, dan hij verwachtte. ‘Si l'instituteur de Beerta est un vrai *gentleman*, on peut dire que son établissement est un petit institut.’

In zijn eigen huis was het zeer lang stilletjes en ontbrak het rechte leven, waaraan een jonge man behoefte heeft. Eene groote voldoening was het voor hem, dat hij niet lang na zijne benoeming zijne ouders kon laten overkomen en hun in eene afzonderlijke woning een

onbekommerden ouden dag kon bezorgen. Noch zijne lieve moeder, noch zijn eerst op hoogen leeftijd gestorven vader mochten echter 't geluk beleven, den zoon, op wien ze trotsch mochten wezen, als echtgenoot en vader te zien. Bouman was al 48 jaar, eer zijne wakkere zuster het huisbestuur aan andere handen overgaf. Eerst toen ging een lang, maar stil gekoesterde wensch in vervulling en werd zijne oud-leerlinge, Mej. Wiepke Geertsema, zijne vrouw. Ofschoon 20 jaren jonger, was zij door haar ernstigen aard, haar rijp verstand, haar aesthetischen zin en buitengewone goedheid alleszins geschikt voor de taak om hem volop de lang ontbeerde innigheid van het huiselijk geluk te schenken en ook geestelijk zijn aanvullende wederhelft te zijn.

Zes jaren na zijn huwelijk brak eindelijk de dag aan, die hem de openlijke erkenning zijner verdienste brengen en een voor zijne krachten passend arbeidsveld zou wijzen. Vooral op initiatief van haar toenmaligen wethouder, den energieken rijksadvocaat Mr. J.C. de Koning, had Amsterdam besloten in hare behoefte aan onderwijzers en onderwijzeressen zelf op degelijke wijze te voorzien door de oprichting eener Kweekschool. Bouman, in de eerste plaats voorgedragen, werd tot directeur der nieuwe instelling benoemd, eene overwinning, die voor veel kleine teleurstellingen schadeloos stelde. Uit het geheele land stroomden de felicitaties en blijken van instemming toe; een van de eerste telegrammen kwam zelfs van hoofden van scholen, die door de Kweekschool finantieel zouden benadeeld worden.

Voor het vertrek uit Beerta had daar eerst nog een reuniefeest van de leerlingen der Normaalschool plaats. Van uit alle oorden kwamen zij op om den vereerden en beminden leermeester hunne hulde en blijdschap te

betuigen en tegelijk om elkander weer te zien. Alle burgers van het feestelijk versierde uitgestrekte dorp deelden in de opgewonden stemming, maar velen begonnen tegelijk te beseffen, dat uit hunne omgeving een levenselement stond te verdwijnen, dat vooreerst niet te vervangen zou zijn.

Den 8sten Juli 1876 aanvaardde Bouman zijn directoraat te Amsterdam. Een schoolgebouw was er nog niet. Een paar jaar lang moest men zich in afwachting daarvan behelpen met een paar ongezellige lokalen in het werkhuis; daarna werd het keurige gebouw aan de Nieuwe Prinsengracht betrokken, naar B's aanwijzingen ingericht. Verschillende uitstekende leerkrachten, waaronder een van Boumans oud-leerlingen en de thans reeds gestorven Delfos en Terwey, waren aan de inrichting verbonden. Voor den directeur kwam het er nu op aan, zijn organiseerend talent te toonen. Was het reeds geen kleinigheid, eene kweekschool met een dubbel stel klassen saam te stellen en te zorgen, dat de door onze wet noodzakelijk gemaakte vereeniging van theoretische voorbereiding en practijk, zonder te veel schade aan deze of gene zijde niet verbroken werd, eene in veler oog gewaagde onderneming was het, jongelieden van beiderlei kunne tot aan hun 20ste jaar samen te onderwijzen. Doch de ervaring heeft geleerd, dat de getroffen regelingen doelmatig waren en de co-educatie zedelijk heilzaam en intellectueel misschien ook nuttig kan werken. Met betrekking tot dit laatste punt, druk ik mij met opzet voorzichtig uit, omdat de proef niet zuiver was, aangezien de meisjes dooreen genomen uit een gansch anderen stand kwamen en een hooger peil van beschaving meebrachten dan de jongens. Doch hoe dit zij, de verhouding der beide geslachten was onberispelijk, de toon van het geheel welwillend en waar-

deerend. En hoe zeer de directeur bij allen geacht en bemind werd, bleek herhaalde malen bij verjaarfeesten en andere gelegenheden.

Natuurlijk kostte de school veel tijd, vooral toen daaraan avondlessen ten behoeve van onderwijzers uit de stad verbonden werden, doch Bouman waakte er voor, dat hij er niet in op ging. Voor iemand als hij, die behoefte had om menschen te zien en zich gemakkelijk in allerlei kringen bewoog, die tegelijk historischen en aesthetischen zin bezat, was Amsterdam eene ideale woonplaats, die de geestelijke armoede te Beerta des te sterker deed uitkomen. Spoedig kende hij er ieder merkwaardig hoekje, alle kunstmusea; een groot kunstgenot of interessante plechtigheid ontging hem zelden. Dit opgewekte leven gaf hem nieuwe kracht en lust, om ook buiten zijne studeerkamer en de school nuttig werkzaam te wezen. Had hij indertijd in Beerta reeds pogingen aangewend, om de huiselijke nijverheid onder de kleine burgers aan te moedigen, door de propaganda van Clauson Kaas werd zijne belangstelling opnieuw daarvoor gewekt, en gaarne aanvaardde hij de opdracht van het hoofdbestuur van Volksonderwijs, om zich door eigen waarneming op de hoogte te gaan stellen van het Deensche huisvlijt- en het Zweedsche slöjd-onderwijs. In een hoogst belangrijk rapport gaf hij verslag van zijne bevindingen en drong met kracht aan op het nemen van proeven naar 't voorbeeld van Zweden. In 1879, het jaar waarin hij tot lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde werd gekozen, nam hij zitting in het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Nadat de wet op het lager onderwijs van Kappeyne was aangenomen, bij welker voorbereiding ook zijn advies was ingewonnen, werd hij door de regeering benoemd als lid van de Commissie

die eene regeling voor den schoolbouw moest ontwerpen.

Zoo ging menig jaar in arbeid en stil geluk voorbij, tot ook hij ervaren moest, dat des levens onvermengd genot geen sterveling ten deel valt. Zijn jongste zoontje werd door diphtherie aangetast; optimist als hij was, zag hij het gevaar eerst, toen het hem bereikt had. Binnen eene week stond hij twee malen op het kerkhof, eerst om zijn kind, toen om zijne beste vrouw te begraven, die als slachtoffer harer moederliefde gevallen was.

Gebogen, niet gebroken, ging hij zijnen weg verder. Veel deed hij nog voor het Schoolmuseum, van welks bestuur hij langen tijd voorzitter was en waarvoor zijn invloed vooral den steun der regeering verwierf. In de Paedagogische Vereeniging, die hij verscheiden jaren presideerde, was hij een ijverig en gewaardeerd medewerker. Het Ned. Onderwijzersgenootschap huldigde zijne verdiensten door hem tot eerelid te benoemen. Aan de Kweekschool, die onder zijn bestuur tot bloei was gekomen en haar leeraarspersoneel had zien uitbreiden, bleef hij zijn beste krachten geven - tot eindelijk de oude dag zich deed gevoelen en hij om verschillende redenen naar rust verlangde. De hulde die zijne Amsterdamsche leerlingen en oud-leerlingen hem na zijn aftreden brachten, was warm, aandoenlijk, onstuimig zelfs. In hun hart waren ze overtuigd van 't geen zij hem toezongen ‘dat hij het recht had een naamgenoot te zijn van zijn beroemden landgenoot Agricola’.

Er volgden nog drie jaren van gelukkig samenleven met zijn beide, thans volwassen kinderen en van stillen studiearbeid. Den 17^{den} October 1899, een paar dagen nadat hij opgewekt aan eene bestuursvergadering der Paedagogische Vereeniging had deelgenomen, bezweek hij plotseling: een benijdenswaardig einde van een benijdenswaardig leven.

Met Bouman is een der waardigste en beminnelijkste vertegenwoordigers van ons lager onderwijs heengegaan. Kunstenaar noch geleerde, is er niettemin eene groote kracht van hem uitgegaan; door eene zeldzame vereeniging van gelukkige gaven en eene merkwaardige algemeene ontwikkeling heeft hij, direct en indirect, als onderwijzer en als schrijver, een onberekenbaren invloed op den vooruitgang van ons volksonderwijs gehad.

Wat hij als onderwijzer beteekende, daarvan kunnen zijne honderden leerlingen en onder dezen misschien het best die van de Normaalschool te Beerta getuigen, waar hij alles in allen was. Vraagt gij de besten onder hen, zij zullen u waarschijnlijk antwoorden: wij hebben na Bouman nog andere leermeesters gehad, leeraren en professoren, die van hun speciaal vak stellig meer wisten, doch wij hebben onder hen geen aangetroffen, die gelijk hij bijzaken van hoofdzaken wist te scheiden en zoo snel het essentieele der dingen zag; geen ook die het ingewikkeldste zoo helder en eenvoudig wist voor te stellen, dat wij het snapten, eens voor al.

Dergelijke uitlatingen althans heb ik meer dan eens vernomen en ik kan niet anders doen dan ze bevestigen. Door aanleg en studie stond hij hoog genoeg om een ruimen blik, om *kijk* op de dingen te hebben, en daar hem de nieuwste wetenschappelijke en paedagogische werken uit buiten- en binnenland geregeld werden toegezonden, was hij in staat, om snel datgene op te sporen, wat hem dienen kon. Begaafd met een verbazend assimilatievermogen, had hij in een oogenblik de nieuwe denkbeelden verwerkt, de stof in zich opgenomen en was hij gereed, zijne kennis - onverschillig waarover - uiteen te zetten, met eene helderheid, welke menigmaal die van het boek overtrof.

Welke lessen de beste waren, zou ik niet weten te zeggen. Nog staat mij bv. levendig voor den geest zijne schildering van 't ontstaan en 't verloop der Fransche revolutie, en van den vruchteloozen strijd van Julianus den Apostaat voor de verzinkende Helleensche beschaving en wereldbeschouwing. Maar even blijvend zijn de indrukken van zijne natuur- en scheikundige lessen, waar nooit een proef mislukte en bv. eene Morse-telegraaf ineengezet en in werking gebracht werd met een gemak en eene zekerheid, of hij telegrafist van beroep was geweest; en van de botanische excursies en van de telescopische waarnemingen van de Maan en Jupiter.

Het spreekt van zelf, dat hem de tijd ontbrak, om van een of andere wetenschap meer dan enkele interessante hoofdstukken te geven; voor examens africhten wou en kon hij niet. Doch dit was voor de begaafden onder zijne leerlingen eerder een voor- dan een nadeel: zij moesten naar zijne methode zelf leeren studeeren, alleen de ‘anregung’ kwam van hem. Wie met en onder hem een gedeelte van ‘De Geuzen’ of van ‘De Ziekte der Geleerden’ of wel van den ‘Wallenstein’ gelezen had - uit kwam zoo'n langademig stuk nooit - die las licht verder en wist althans, hoe hij zoo'n kunstwerk aanpakken moest.

Die academische wijze van doceeren, als ik ze zoo noemen mag, had nog eene andere lichtzijde: zij liet de persoonlijkheid van den leerling ongeschonden en verlaagde hem niet tot eene phonograaf, die men op een examen kan laten afloopen. Dat Bouman zich hiervan wel bewust was, kan hieruit blijken, dat hij, die aan boeken zooveel te danken had, zijn zwakken discipelen meermalen den raad gaf, hun boeken op 't vuur te gooien. Eenmaal aan 't hoofd geplaatst van de Amsterdamsche

Kweekschool, van eene fabriek in 't groot van onderwijspersoneel uit niet altijd even geschikte grondstoffen, kon en mocht hij in menig opzicht van den vroegeren weg afwijken, doch steeds bleef hij het slaafs volgen en het peuterachtig behandelen van handboekjes afkeuren: geen dood materiaal van feitjes, maar de logische samenhang der dingen en hunne groote lijnen. Hij moest zich echter wel voegen, hoe noode ook, naar zijne lastgevers, die gediplomeerde jongelui vroegen, naar de examen-commissies wier leden het examineeren aan anderen overlaten, die deskundigen heeten zonder het altijd te zijn, en dus wel toelaten, dat al zijne kweekelingen gelijkelijk lepelsgewijze gevoed werden uit al de afgemeten fleschjes tot deze leeg en gene examenvol waren. Geen lepel te veel, geen lepel te min, en geen fleschje vergeten. Ongetwijfeld zou bij grooter vrijheid van beweging Boumans talent veel meer tot zijn recht gekomen zijn en grooter nut gesticht hebben.

Boumans invloed als onderwijzer berustte evenwel niet enkel op zijn ongewoon intellect en algemeene kennis; paedagoog door aanleg en oefening, werkte hij door zijne geheele persoonlijkheid. Wat Duitsche wijsgeeren in eene nevelachtige formule als het doel der opvoeding aanwijzen: de harmonische ontwikkeling van al het goede in den mensch, was in hem verwezenlijkt. Altijd gezond, van een gelijkmatig, steeds opgewekt humeur, vol belangstelling voor alles en zichzelven steeds meester, vertoonde hij het benijdenswaardig voorbeeld van een bijna onverbreekbaar evenwicht. In de meer dan 40 jaren, dat ik vertrouwelijk met hem heb omgegaan, heb ik hem bij alle drukte nooit gejaagd gezien, zelden driftig. Zoo zeer beheerschte hij zich zelf, dat hij meermalen op prikkelbaarder gemoederen den indruk maakte van

niet diep te voelen, tot straks de tijd het tegendeel leerde. Toen de dood hem in ééne week een veelbelovend zoontje en zijne vrouw ontrukte, scheen het, of hij aan die vreeselijke scheurwond zou doodbloeden; maar nooit ontsnapte hem een kreet van schrijnende pijn. Langzaam herstelde hij. Hij nam het instrument, waarvan twee kostbare snaren gesprongen waren, weer op en leerde verder spelen, opgeruimd nog nu en dan, tot het lied uit en de hand verstijfd was. Heeft eenig kerkelijk geloof hem geschraagd, dat hij niet ineenzonk in de ure der beproeving? Ik betwijfel het. Ofschoon hij een voor godsdienstige indrukken ontvankelijk gemoed had, was hij geloof ik, langzamerhand vrij geworden van alle protestantsche dogma's en aangeland op het standpunt der agnostici: h i j w i s t h e t n i e t, en boog voor het onoplosbare levensraadsel vol deemoed en vertrouwen het hoofd. Vandaar zeker ook, dat hij over religieuse vraagstukken zelden sprak en de godsdienstige overtuigingen van anderen eerbiedig ontzag.

Uit dit weinige laat zich reeds afleiden, hoe eene dergelijke persoonlijkheid door zijn voorbeeld alleen opvoedend moet gewerkt hebben, hoe bemind hij moet geweest zijn, bij allen die hem intiemer kenden. Maar opvoedend niet alleen, ook weldadig. Zelf sympathiek voor iedereen, schonk hij zijne sympathie aan allen en, merkwaardig, steeds was hij gereed zijn heusch woord met de daad te dekken. Zelden klopte een heele of halve kennis te vergeefs om hulp bij hem aan; menigmaal brak hij eene reis af om een vermoeienden, vervelenden tocht te ondernemen naar een afgelegen dorp, waar een eenvoudig oud-collega of oud-leerling zich vergeten waande.

Zoo was er dan ook harmonie tusschen het innerlijk en het innemende eerbiedwekkende voorkomen van den

man, wiens prachtige grijze kop steeds bewonderende blikken trok.

Een zegen voor ons onderwijs mag het geacht worden, dat Bouman niet enkel in den engeren kring zijner leerlingen door het gesproken woord gewerkt heeft, maar ook door zijne geschriften gezonde denkbeelden over het onderwijs heeft verbreid en anderen tot nadenken geprikkeld. Kritische beschouwingen zouden hier niet op hare plaats zijn, doch wij mogen niet verzuimen op enkele uitstekende punten te wijzen. Reeds werd er aan herinnerd, dat Bouman door de uitgaaf zijner *Vormleer* eene vaststaande beteekenis gaf aan dit nieuwe leervak in de Wet 1857 en duidelijk liet zien, hoe eene eenvoudige meetkunde aan kinderen kan worden onderwezen. Het onderwijs in de aardrijkskunde, bij diezelfde wet verplicht gesteld, gaf hem aanleiding om een interessant artikel te schrijven, niet tegen het kaarten teekenen, maar tegen de wijze waarop men dat de kinderen liet doen - en soms nog laat doen. Terecht inziende, dat het op de hoofdzaak aankomt en de bijzaken haar afbreuk doen, wenschte hij de vormen van provinciën en landen door enkele groote lijnen aan te geven en tot wiskundige figuren met gemakkelijk te onthouden verhoudingen te herleiden.

De *Schoolbode* bracht vooral in zijn eerste jaargangen tal van opstellen, waarin Bouman nieuwe of toen althans voor de meesten nieuwe gezichtspunten opende, of wel oude, haast vergeten denkbeelden van vroegere paedagogen in een warm licht stelde. Hij schreef over het leesboek, welks toenmalig zuiver bellettristisch karakter hem te eenzijdig voorkwam, daar hij aansluiting bij het overige onderwijs wenschelijk achtte; over schoolinrichting

en klassenverdeeling; over de macht der moederlijke opvoeding; over de muze der kinderkamer en over de wenschelijkheid om met eene voorbereidingsklasse den overgang te vormen van huis naar de school, om dus tusschen spel en les het spelend leeren en het leerend spel als bindende schakel in te voegen. Edoch, de lijst van onderwerpen zou te lang worden, als ik volledigheid wilde betrachten. Zijn breed opgezet, maar slechts voor een klein deel voltooid '*Opvoeding en Onderwijs, gegrond op des menschen lichamelijke en geestelijke ontwikkeling*', kan men hier als te weinig karakteristiek laten rusten.

Niet onvermeld mag echter blijven zijne groote verdienste voor de hervorming van het aanvankelijk leesonderwijs. Voortgaande op den door Prinsen en anderen ingeslagen weg en rekening houdend met hetgeen in Duitschland reeds geschiedde, heeft hij het lezen-leeren tot eene even aangename als gemakkelijke taak gemaakt. Zijn gedachtengang is daarbij zoo eenvoudig, dat wij recht zouden hebben, de waarde er van gering te schatten en ons te verbazen, dat niet honderden van jaren vroeger een onderwijzer er op gekomen is, indien wij niet overwogen, dat eene zoo eenvoudige zaak als het letterschrift bv. eerst de vrucht van eeuwenlange beschouwing is geweest. Bedenkende, dat alle lezen een voorafgaand schrijven onderstelt; dat, wie in onze taal met haar voor drie kwart phonetische spelling een woord schrijft, achtereenvolgens de elementaire spraakklanken waarin hij het ontleedt door de conventioneele teekens aanduidt; dat voorts het lezen juist den omgekeerden weg volgt, kwam Bouman gemakkelijk tot het inzicht, dat voor het lezen (en het nauw daarmee samenhangend schrijven) het kind slechts noodig heeft achtereenvolgens de spraakelementen te leeren kennen, wat natuurlijk alleen door

ontbinding van woorden geschieden kan; - daarna de teekens voor de letterklanken en ten slotte de vaardigheid om geziene teekens vlug in klanken om te zetten en deze tot woorden te versmelten. Dit is de kern van *De eerste trap van het Leesonderwijs*, zooals die is uitgewerkt in de *Aanschouwingsoefeningen door Platen*, de *Handleiding* en de *Leesboekjes* en later evenzeer in 'De eerste Schooljaren'. Het lezen is hierin terecht als een deel van het taalonderwijs beschouwd en daarom in nauw verband met het spreken gebracht, dat op zijne beurt aanknoopt aan dat omvangrijke gedeelte van het lager onderwijs, waaraan de Duitschers den gevaarlijken naam van Anschauungsunterricht gegeven hebben en dat misschien het best gekenmerkt wordt als de propaedeutiek van het daarop volgend onderwijs in de verschillende leervakken. De beginselen daarbij door Bouman in 't licht gesteld en toegepast, zijn later door vele anderen met geringe wijzigingen ten grondslag gelegd aan nieuwe reeksen van leesboekjes, al of niet als *nieuwe leesmethoden* aangekondigd; doch de billijkheid eischt de erkenning, dat allen slechts grooter of kleiner afwijkingen vertoonen van den weg, door den voorganger gegaan, en dat, zoo men de nieuwe leesleerwijze der talrijke schoolboekjes met den naam van een persoon wil karakteriseeren, men behoort te spreken van de *methode Bouman*. Zeer juist werd dat door den Heer C.H. den Hertog ingezien en geformuleerd, toen hij aan de open groeve o.a. dit zei:

'Op het gebied van de methodiek van het aanvankelijk leesonderwijs zijn misschien nog variaties denkbaar, nieuwe ontdekkingen zijn na hem op dit gebied niet meer te doen'.

Ongetwijfeld verzekert die arbeid hem eene blijvende eereplaats in de geschiedenis van ons lager onderwijs, want hij is zijne meest zichtbare verdienste. Doch om

als Bastiat ook rekening te houden met hetgeen men niet ziet, zij hier ten slotte vermeld, dat Boumans *anregende* kracht, waarvan hiervoor sprake was, zich niet enkel tot zijne leerlingen beperkte. Zoo wist hij, om een paar voorbeelden te noemen, den bekenden musicus Worp op te wekken, om voor de lagere school een methodisch stel zangoefeningen en een paar liederbundels te maken, waarvoor hij zelf den tekst leverde; zoo wees hij Prof. Salverda op de groote paedagogische verdiensten van August Lüben ook voor het natuurhistorische onderwijs, waarvan de uitgaaf der methodisch geheel nieuwe '*Dierkunde*' het gevolg was. Wij weten van nog meer gevallen, ofschoon stellig niet van alle. Doch ook als wij ze kenden, zou het ons onmogelijk zijn te bepalen, wat zwaarder is: zijn directe of zijn indirecte invloed op den vooruitgang van ons volksonderwijs. Wel echter kunnen wij verklaren, dat wie de weegschaal daartoe ter hand nam, aan zijn arm zou merken, hoe wichtig de dingen zijn, die hij ging vergelijken. Ware dit in vroeger jaren reeds door de raadgevers der hooge regeering gedaan, zij zouden, lang voor hij met de orde van den Nederlandschen Leeuw werd gedecoreerd, hem hebben aanbevolen voor den adviseerenden post van inspecteur van 't lager onderwijs. Niemand hadde dien met meer waardigheid vervuld dan hij; dat waarborgen ons zijne zaakkennis, toewijding en urbaniteit. De politiek zou er misschien slecht, de volksschool zeker goed bij gevaren zijn. Want in zijn goeden tijd was Bouman op zijn bescheiden arbeidsveld onbetwist een der eersten, zoo niet de eerste: een hoogst verdienstelijk schoolman en een beminlijk man van de wereld te gelijk.

Nijmegen, Mei 1900.
JOH. A. LEOPOLD.

Geschriften van H. Bouman.

1858.	Vormleer in de lagere school, 9de dr.
1864.	Vormleer in oefeningen en opgaven.
1872.	Het schoolverbond en de arbeidersvraag.
1872.	De Nederlandsche landhuishouding.
1873.	Opvoeding en onderwijs, I, II 1e.
1876.	Het gulden kinderboek.
1876.	De eerste schooljaren, 6 stukjes, verschill. drukken.
1877.	Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs.
1877.	Paedagogiek der lagere school, in korte stellingen.
1880.	De eerste schooljaren, nieuwe leesmethode, 13 platen.
1880.	Handleiding bij het eerste leesond. naar aanleiding van 13 platen.
1886.	De eerste trap van het leesonderwijs in aanschouwingsoefeningen, 12 platen; 3de druk.
1886.	Eerste leesboekje, 35ste druk, - 5de leesboekje, 11de druk.
1886.	Handleiding bij het aanschouwelijk leesonderwijs, 6de druk.

Verschillende artikelen in '*De Schoolbode*' van 1869-1877, 1880; in '*De Gids voor den Onderwijzer*' van 1881, 1883, 1884, 1887 en voorts in andere opvoedkundige tijdschriften.

Levensbericht van Mr. J.A. Grothe.

Den 9den October 1899 overleed te Utrecht de man aan wiens nagedachtenis de volgende bladzijden gewijd zijn, Mr. Jacob Anne Grothe.

Van zijn leven valt weinig te zeggen. Hij werd geboren te Utrecht den 4den September 1815 en bereikte dus den hoogen leeftijd van 84 jaren. Zijne ouders waren Laurens Clarens Eliza Grothe, en Sophia Wilhelmina Jacoba van Ghesel. Hij verloor zijne moeder toen hij dertien jaren oud was, waarna zijn vader hertrouwde met Jonkvr. A.E.J. van Lawick van Pabst, en hij niet veel meer in het ouderlijk huis vertoefde. Zijn opvoeding genoot hij voornamelijk op de in dien tijd zeer bekende kostschool van den heer Cnopius te IJselstein. Toen deze zich later in de nabijheid van Zwolle vestigde, trok hij met hem mee, en ontving van den rector Thiebaut te Zwolle zijn voorbereidend onderwijs voor de academie.

In 1834 werd hij student te Utrecht, en studeerde er negen jaren. Hij werkte veel en promoveerde, eerst den 7den Maart 1842 op stellingen tot doctor in de beide rechten, daarna den 29sten Juni 1843 op eene dissertatie, getiteld: *de Socrate Aristophanis*, tot doctor in de letteren en wijsbegeerte.

Toch onttrok hij zich ook niet geheel aan het studentenleven. Met de heeren de Muralt en Huydecoper zat hij in het bestuur van de Studentensociëteit P.H.R.M. waarvan hij fiscus was. En ook de redactie van den Studentenalmanak telde hem onder hare leden. Van de Studenten-Maskerade, in 1841 gehouden, schijnt het dat hij ze voornamelijk in elkaar heeft gezet. Hij was toen reeds een groot liefhebber van historische studie. Tot zijne beste vrienden behoorden de heeren Jhr. J.W. van Loon, reeds voor vele jaren overleden, en E. Cats Wor, thans emeritus-predikant te Zwolle.

Kort na zijne promotie trad hij te Utrecht in het huwelijk met Mejuffrouw Arnoudina Johanna Carolina Loten van Doelen, dochter van Mr. Aernout Christiaan Loten van Doelen, en Cornelia Maria Agatha Antonia van der Muelen. Uit dit huwelijk werden 13 kinderen geboren, waarvan drie reeds jong en vijf op volwassen leeftijd overleden. Nog vijf zijn in leven.

Na een echtverbindtenis van ruim 32 jaren overleed zijne echtgenoote, den 19^{den} October 1875, op den huize Voordaan bij Maartensdijk. Vroeger groot liefhebber van het buitenleven, zoodat hij geregeld en met groot genoegen den zomer op Voordaan doorbracht, waar hij vooral in de boomcultuur een levendig belang stelde, heeft hij er na het overlijden zijner echtgenoote nooit meer willen zijn. Voortaan bleef hij te Utrecht, waar hij zich bij toeneming terugtrok, zelfs uit den huiselijken kring. Den geheelen dag sleet hij in zijn studeervertrek. Velen bezochten hem daar, in die hooge ruime kamer met het vroolijk uitzicht op den mooien, eenvoudig aangelegden tuin, met die degelijke ouderwetsche meubelen, met die kolossale boekenkasten, gevuld met een buitengewoon rijken boekenschat, vooral op het gebied van

historie en zending. Maar onder die velen waren zeker niet het minst talrijk degenen die hulp kwamen vragen en die bij dezen zoo eenvoudigen, teruggetrokken en zelfs stroeven man de ervaring opdeden van belangelooze hulpvaardigheid, christelijke liefde en onbeperkte toewijding aan wat hij eenmaal ten harte genomen had.

Hiermede heb ik een der meest in het oog vallende trekken van den heer Grothe genoemd. Een openbare betrekking heeft hij nooit bekleed, en aan het z.g. publieke leven nam hij geen deel. Indien van iemand gezegd kan worden dat hij een stil leven geleid heeft, dan is het van hem. Rustig en kalm bracht hij zijne dagen in zijn studeervertrek door. Van zich laten spreken, deed hij niet.

Toch, wat was hij bekend: te Utrecht, maar ook overal in den lande, waar financiëele hulp noodig was. Honderden hebben bij hem aangeklopt en hoe weinigen te vergeefs! De heer Grothe was een 'gever' zooals weinigen. Hij was het op zijn eigenaardige kalme manier, zonder ophef, vaak anoniem, zonder veel woorden. Ieder Utrechtsch burger heeft op inteekeningslijsten van den meest verschillenden aard dat N.N. wel gezien, waarachter nooit voor de kleinste gift was ingeteekend, en waarvan niemand behoefde te vragen van wien het was.

Ik vermeld één kenschetsend staaltje. Toen in 1886 het plan werd gevormd bij gelegenheid van het 250-jarig bestaan der Utrechtsche hoogeschool een universiteitsgebouw te stichten, en zich een commissie had samengesteld om daarvoor giften van de burgerij te vragen, kwam deze zaak ook in eene vergadering van het Historisch Genootschap ter sprake. De heer Grothe toonde zich er weinig mede ingenomen en sprak dit openlijk uit. De voorzitter, Prof. Brill, verdedigde het warm, waarop de

heer Grothe zweeg. Enkele dagen daarna moesten twee leden van de commissie hem bezoeken, ten einde ook van hem een bijdrage te vragen. Na het doel van hun komst vernomen te hebben, zeide de heer Grothe niet anders dan: 'ik zal mij aan deze zaak niet onttrekken', en teekende daarop voor eene bijdrage die met rond duizend gulden de hoogste bijdrage overtrof, die in het geheel voor deze zaak is gegeven. Enkele minuten later stonden de verbaasde commissieleden, waarvan de een bij het gesprek in de vergadering van het Historisch Genootschap was tegenwoordig geweest, weer op straat.

Dergelijke staaltjes zouden er vele te verhalen zijn. Vooral voor de zending stond zijn beurs altijd open; groote sommen heeft hij voor haar beschikbaar gesteld! En dan voor de diaconie! En dan voor zoovele, vele instellingen van godsdienstig-philanthropischen, ook van zuiver maatschappelijken aard! En dan voor die talloos vele particulieren, die in de meest verschillende omstandigheden voor zich zelf of voor anderen zijne hulp kwamen inroepen. Waarlijk van den heer Grothe kan gezegd worden dat hij zich 'vrienden' gemaakt heeft 'uit den onrechtvaardigen Mammon'.

Toch ligt de beteekenis van den heer Grothe niet alleen in het feit dat hij een weldoener van zeer velen geweest is. Wat hier vooral in aanmerking komt, is zijn karakter van *geleerde*.

Dit openbaart zich in zijne onderzoekingen op historisch gebied. Deze vallen allereerst binnen den kring van het zoo even reeds genoemde, te Utrecht gevestigde *Historisch Genootschap*.

Wat hij voor dit Genootschap geweest is, laat zich voor degenen, die er buiten staan, moeilijk onder woor-

den brengen. Niet minder dan 35 jaren, van 1858 tot 4 Maart 1893, heeft hij als secretaris er mede aan het hoofd van gestaan, en ook na zijn aftreden als zoodanig bleef hij er tot aan zijn dood 'ambteloos lid' van. Met Prof. Dr. W.G. Brill, die van 1863 tot kort vóór zijn dood voorzitter van het Genootschap geweest is, Prof. Mr. B.J.L. baron de Geer van Jutphaas en enkele anderen, was de heer Grothe in de over het algemeen zeer slecht bezochte ledenvergaderingen des Zaterdagsavonds altoos trouw op zijn post. Hij sprak daar weinig en wist ook door den vorm zijner voordrachten niet te boeien. Maar degenen die er met hem geweest zijn, weten hoe hij daar was, en zijn allen eenstemmig in de erkenning van de voorbeeldige trouw, nauwgezetheid en toewijding, waarmede hij zonder eenigen ophef, ook wat men het 'vuile werk' zou kunnen noemen, verrichtte. Van den hem ter zijde staanden tweeden secretaris eischte hij niets.

Maar niet alleen als secretaris heeft hij er gewerkt. Men behoeft de *Kroniek* van het Genootschap maar eens door te bladeren om daarin telkens uitgaven te vinden, die de heer Grothe bezorgd heeft. Ik wijs alleen op de vijf deelen stukken uit de geschiedenis der jaren 1588-95, die uit de Kroniek van 1861-65 zijn overgedrukt, en die hij bijeengebracht heeft. Voor de kennis dezer jaren zijn zij een onschatbare bron. Deskundigen weten hoeveel zorg hij er aan heeft besteed.

Deze arbeid kenmerkt hem. Tot eigenlijke geschiedschrijving is de heer Grothe nooit gekomen. Hij was de man daar ook niet voor. Het eenige, wat als zoodanig eenigszins in aanmerking zou kunnen komen, zijn de twee artikelen, die hij in de *Allgemeine Missionszeitschrift*, onder redactie van Dr. G Warneck, IX, 1882 -

het *Nederlandsch Zendingstijdschrift* bestond toen nog niet - over het in 1622 te Leiden gestichte seminarie van Wallaeus schreef. Toch zijn ook deze in den grond der zaak alleen bekendmaking van bronnen.

Groot zendingsvriend en met hart en ziel Nederlander, had hij opgemerkt, dat bij alles wat er over de geschiedenis der zending geschreven werd, een zeer belangrijk gedeelte daarvan steeds met stilzwijgen voorbijgegaan werd. Ik bedoel de *oude hollandsche zending*. Ofschoon, zoo laat hij er onmiddellijk op volgen 'man schon länger eine Ahnung davon hat, dass da doch wohl mehr geschehen sein müsse als bis jetzt bekannt geworden ist.'

De oorzaak dezer onbekendheid met een inderdaad zoo belangrijk stuk geschiedenis, zocht hij eensdeels hierin 'dass die ostindische Kompagnie sehr zurückhaltend gewesen war in der Bekanntmachung der ihr zugegangenen Berichte und dass selbst noch 50 Jahre nach ihrer Auflösung ihre Archive so gut wie unzugänglich waren; ausserdem ist auch vieles durch Unachtsamkeit verloren gegangen, oder liegt in Aktenbündeln begraben;' - anderdeels echter voornamelijk in het feit 'dass nach der damaligen Zeit eines lebendigen Glaubens und kräftiger Missionsthätigkeit 1 1/2 Jahrhundert erst des Mysticismus und dann der toten Orthodoxie gefolgt waren, sodass als nun in unserm Jahrhundert ein neues Glaubensleben erwachte, sogar die Erinnerung an jene schöne Vergangenheit völlig erstorben war, so sehr dass es vielen wie eine fröhliche Neuigkeit erschien, als Heppe in seiner '*Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche*' nachwies, wie in unsrer reformierter Kirche des 17. Jahrhunderts bei Männern wie Udemans, Teellinck, Lodenstein und Voetius in der That viel Liebe für Mission vorhanden gewesen sei.'

Aan deze onbekendheid moest een einde komen. Maar voor het schrijven van eene geschiedenis der oude hollandsche zending was het de tijd nog niet. 'Es gilt erst', zoo zegt hij, 'das Material dazu aus den Archiven hervorzusuchen und zu sammeln.' In deze toch, en daaronder vooral in het oude koloniale archief, liggen wat Grothe noemt: 'unberechenbare Schätze' verborgen. Nu echter, 'nachdem die Missionsgeschichte unter den Lehrfächern der Theologie eine Stelle gefunden hat' - Grothe schrijft dit in 1882, enkele jaren nadat, ten gevolge van de Wet op het Hooger Onderwijs van 1877, ook de opleiding tot predikant vanwege de Ned. Herv. Kerk geregeld was - zou dit wel anders worden, en was het te verwachten dat 'unsre Kirchenhistoriker ein lebendiges Gefühl bekommen werden, dass auch die Missionsgeschichte einen Theil unsrer allgemeinen Kirchengeschichte ausmacht, und wohl ebenso erbaulich und interessant sein dürfte als die Geschichte der die Kirche zerreissenden Streitigkeiten.' Zulke uitspraken doen Grothe kennen. Of de uitkomst zijne verwachting ten opzichte van het onderwijs in de zendingsgeschiedenis vervuld heeft, is zeer de vraag.

Grothe begint nu met eenige mededeelingen omtrent de stemming die er in den aanvang der 17de eeuw in ons vaderland ten opzichte der zending heerschte, bepaald op grond van enkele besluiten van de directeuren der Oost-Indische Kompagnie, en de door hen gevoerde correspondentie, als ook van twee 'damals erschienene, jetzt sehr selten gewordene Bücher,' de in 1618 verschenene '*admonitio de legatione evangelica ad Indos capessenda*', en een in 1621 door den Ambonschen predikant Seb. Danckaerts uitgegeven werk over den stand van het Christendom in het gebied van Ambon, waarna

hij ook nog eene resolutie van de synode van Zuid-Holland uit datzelfde jaar bespreekt.

Ik kan over den verderen inhoud van beide genoemde artikelen hier niet handelen, maar deel alleen mede dat wij er in vinden o.a.: het door Wallaeus vervaardigde en onder zijne geschriften opgenomen 'Gutachten' der theologische faculteit te Leiden, waarvan Grothe op zijn eigenaardige wijze verklaart dat het interessant genoeg is 'um in unserer Zeit, wo man keine lateinische Folianten mehr liest, den Missionsfreunden zur Kenntniss gebracht zu werden;' verder de levens- en huisorde van de studenten van het seminarie; de regeling van de economie of huishouding er van; en eenige mededeelingen omtrent personen die in het seminarie zijn opgeleid. Voor dit laatste stonden hem trouwens uit de door Wallaeus met zijne leerlingen gevoerde correspondentie slechts een viertal brieven ten dienste.

Met deze artikelen had Grothe den voet gezet op een weg, die hem verder voeren moest. Aan het slot er van schrijft hij: 'Damit unser Jahrhundert sich nicht seiner sonderlichen Weisheit rühme, dass man nämlich Eingeborne zu Gehülfen heranzieht, sei zum Schluss noch erwähnt, dass solches schon von Danckaerts im Jahre 1621, von Heurnius im Jahre 1631, und von Junius im Jahre 1636 verlangt worden und auf Formosa auch mit gutem Erfolg geschehen ist ..... Das kirchliche Archiv von Formosa, das noch vorhanden aber noch gar nicht untersucht ist, könnte über diese Mission gewiss noch viel Licht geben.'

Maar zoo moest dit archief dan ook onderzocht worden en Grothe was de man om dit te doen.

Hieraan danken wij het hoofdwerk van Grothe dat zeker niet minder dan de straks genoemde stukken in

de *Kroniek* van het Historisch Genootschap als een monument van kennis, nauwkeurig onderzoek en onvermoeiden ijver mag worden beschouwd. Ik bedoel de zes deelen, royaal 8°. die onder den titel: *Archief voor de geschiedenis der oude hollandsche Zending*, in de jaren 1884-91 van zijne hand het licht zagen.

De aard van dit werk verbiedt er hier in bijzonderheden over te handelen. Voor ieder deel er van geeft Grothe een voorrede, waaruit ik een en ander meedeel.

'Indien het waar is' - zoo begint hij - 'en wie, der zake kundig, zal het ontkennen? dat elke geschiedschrijving, die aanspraak maken wil op meer dan, zij het ook vlijtige, compilatie, uit de bronnen zelven moet putten, en wat vroeger geschreven werd, moet toetsen aan, en aanvullen uit de bouwstoffen die de Archieven opleveren, in dubbele mate is zulks toepasselijk op de geschiedenis van de oude hollandsche Zending in de 17de en 18de eeuw, die eigenlijk nog moet worden gemaakt. De aandacht van de beoefenaren der Zendingsgeschiedenis in ons vaderland en in Duitschland is in de laatste jaren op dit onderwerp in toenemende mate gevestigd, en de kenteekenen vertoonen zich dat (gelijk Warneck zich uitdrukt) wellicht de tijd niet meer verre is, dat men een gunstiger, zeker zaakkundiger, oordeel zal gaan vellen over hetgeen onze vaderen voor de uitbreiding van het Christendom hebben gedaan, toen de protestantsche Christenheid in andere landen daaraan nog niet dacht. Wij blijven echter in het algemeen op dezelfde hoogte - of laagte - van kennis omdat meerendeels slechts, telkens op nieuw, de magere berichten worden samengebracht en geordend, die anderen vóór ons gegeven hebben. Dit behoeft niet en moet anders worden. Een langdurig onderzoek in de archieven heeft

mij toch de overtuiging gegeven dat het in die groeven niet ontbreekt aan bouwsteenen om een waardiger gebouw op te trekken. Het moet daarbij niet te doen zijn om verheerlijking van het voorgeslacht; het is der geschiedenis bovenal om waarheid te doen.'

Als zijn voorganger in dit onderzoek noemt Grothe den hoogleeraar Millies, den man die door veeljarig onderzoek in staat ware geweest een grondige studie over onze oude zending te leveren, maar die tot niet geringe schade voor de wetenschap is heengegaan, zonder de resultaten van zijn groote kennis en geleerdheid in druk na te laten.

Grothe vermeet zich dan ook niet, zooals hij zelf zegt, een poging te wagen, waartoe Prof. Millies den tijd wellicht nog niet gekomen achtte, maar stelt zich tevreden met de 'meer bescheiden taak', door de uitgave van bovengenoemd Archief voor een lateren geschiedschrijver de materialen op te zamelen en beschikbaar te stellen. Van welken aard deze taak was, blijkt echter het beste wanneer wij hem hooren zeggen dat het 'modeste deeltje' dat hij thans aanbiedt - bedoeld is het eerste deel van genoemd Archief, 218 bl. groot, - 'eene objectieve bloemlezing is uit hetgeen de 15 lijvige folianten der Noord-Hollandsche acta omtrent de O. en W.-Indische kerkzaken bevatten.

Behelsde dit eerste deel 'aanteekeningen uit de acta der provinciale synoden van Noord-Holland', wier Amsterdamsche Classis met de invloedrijkste Kamer der Compagnie in voortdurend levendig rapport stond, in het tweede bracht Grothe te zamen wat 'in de verdere acta van provinciale synoden en van classicale vergaderingen ten opzichte van de Evangelieprediking onder de heidenen staat aangeteekend'. Men verkrijgt daardoor

‘een aanschouwelijk beeld van hetgeen in de vaderlandsche Kerken voor de zending is gedaan of verzuimd.’

Van welken omvang deze arbeid was, wordt duidelijk wanneer men bedenkt dat alleen voor het onderzoek van de synodale acta van Friesland, Gelderland en Overijssel - een onderzoek dat ten slotte zoo goed als geen resultaten opleverde - ruim 30 deelen folio moesten worden doorgewerkt. Bovendien vinden wij hier aanteekeningen uit de synodale acta van Zuid-Holland en Utrecht, uit die van de Classis Amsterdam en hare Commissie ad Res Indicas vóór den tijd dat het daar vermelde met den inhoud der Provinciale Acten samenvloeit en uit het archief van de oude Classis van Schieland, thans Classis Rotterdam. In dit deel zijn bovendien opgenomen de *Classicale Acta van Brazilië*, die Grothe reeds vroeger uit het archief van het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht in de werken van het Historisch Genootschap had uitgegeven, maar die hij hier nog eens geeft omdat zij daar ‘voor de beoefenaars der zendingsgeschiedenis wellicht minder toegankelijk’ waren.

‘Met dezen bundel,’ schrijft Grothe, ‘is zoo niet het belangrijkste, dan toch zeker verreweg het moeilijkste, misschien ook het ondankbaarste deel van de taak afgewerkt.’ Men zie er echter niet meer in ‘dan een geraamte, waarop de zenuwen en spieren nog moeten worden gelegd door hetgeen volgen zal.’

Deel III en IV handelen over Formosa, en wel *a* over de jaren 1628-43, *b* over de jaren 1643-61. Vooral het Oud-Koloniaal Archief en het Archief van de Classis Amsterdam zijn hiervoor geraadpleegd. Bovendien vinden wij hier de gedrukte, doch ‘moeilijk te vinden en voor de meesten onbekende Memorie, waarin de eerste predikant en zendeling op Formosa, *Candidius*, uit eigen

aanschouwing ons het beeld schildert van den maatschappelijken en zedelijken toestand des eilands, waarnevens hij zijne eigene zendingstheorie ontwikkelt'; alsmede aan het slot van dl. IV bij de stukken die Junius bij zijn terugkomst in het vaderland bij de Classis Amsterdam overbracht, een van de twee in het archief dezer Classis bewaarde leerredenen van dezen prediker, die ook na zijn vertrek nog op Formosa gebruikt werd.

Uit de voorrede van dl. IV wijs ik op hetgeen Grothe zegt over het bekende verhaal van de zelfopoffering van Hambroek. Het bewijst hoe Grothe, niettegenstaande zijne herhaalde verzekering alleen de materialen voor eene latere geschiedbeschrijving te willen aanbrengen, deze toch ook zelf met oordeel en kennis wist te gebruiken.

Blijkens het slot van laatstgenoemde voorrede was het de gedachte van den heer Grothe hier den arbeid te staken, en de rijke over de Molukken verzamelde stof 'ter uitgave in later tijd aan meer ervaren (?!) handen over te laten'. Het feit dat hij aan dl. IV een door de hand van Ds. P. van Wijk vervaardigd register - van niet minder dan 50 bladzijden - op de vier tot nu toe verschenen deelen toevoegde, bewijst dat het hem met deze gedachte ernst was.

Toch verscheen drie jaren later, in 1890, van Grothe's hand nog een vijfde deel, een jaar later door een zesde gevolgd. Beiden handelen over *de Molukken* en wel het eerste over de jaren 1603-24, het tweede over de jaren 1625-38. Dezelfde bronnen als in de deelen over Formosa zijn hier geraadpleegd, en het werk ook voor het overige geheel op dezelfde wijze ingericht. Alleen wijst de schrijver er op dat in dl. VI, met afwijking van den in den vorigen bundel gevolgden weg, de '*Resolutiën*

aangaande het Kerkelijke' over het geheele tijdvak zijn samengevat.

De voorrede van dit deel eindigt met de woorden: 'Hiermede neem ik afscheid, niet van voortgezet onderzoek, maar van de openbaarmaking van verdere stukken, waartoe, om niet te spreken van de wellicht mindere belangstelling in dezen tijdroovenden arbeid, het klimmen der jaren tot verklaring dienen mag.'

Wat hij verder op dit gebied bijeenbracht, vermaakte de heer Grothe met zijne geheele buitengewoon rijke zendingsbibliotheek aan de Utrechtsche Zendingsvereeniging. In manuscript is hier nog stof voor meer dan één deel voorhanden.

Deze arbeid doet ons den heer Grothe kennen niet alleen als geleerde, onvermoeid, ijverig, nauwgezet archiefonderzoeker, maar ook als warm *zendingsvriend*.

Zeker niet het kleinste gedeelte van zijn kracht heeft hij aan de zending gewijd. Hierbij komt vooral in aanmerking wat hij deed - en was - voor de Utrechtsche Zendingsvereeniging.

Deze werd opgericht den 13^{den} April 1859, nadat reeds den 30sten Maart van dat jaar, in een samenkomst van enkele vrienden te Utrecht gehouden, in beginsel tot de oprichting eener nieuwe zendingsvereeniging naast, later nog meer tegenover, het oude Nederlandsche Zendinggenootschap besloten was. Tot de oprichters er van behoorde ook de heer Grothe. Van dezen, althans van degenen die haar trouw gebleven zijn, is hij de langstlevende geweest. Van de anderen is alleen nog de oudhoogleeraar Mr. B.J.L. baron de Geer van Jutphaas in leven.

Zoowel de eerste circulaire, die van deze Vereeniging

uitging, als de op eerstgenoemden datum vastgestelde ‘algemeene bepalingen’ zijn mede door den heer Grothe onderteekend. Bij de vorming van het eerste bestuur werd hij penningmeester, en hij is dit gebleven tot enkele weken voor zijn dood. Als zoodanig heeft hij de Vereeniging onschatbare diensten bewezen, niet alleen maar toch ook, door het feit dat hij meermalen duizenden en tienduizenden guldens voor haar in voorschot was. Hoewel hij er weinig van sprak, weten al zijne medebestuurders hoeveel het hem gekost heeft deze betrekking neer te leggen. Maar hij wist dat het moest. Een ongelukkige val in het voorjaar van 1899 had hem zoo goed als geheel van het gebruik zijner rechterhand beroofd, terwijl het zwakker worden van zijn geheugen hem in de veelomvattende administratie die er aan verbonden was, merkbaar begon te hinderen.

Van den door de Vereeniging verrichten zendingsarbeid boezemde vooral die op Nieuw-Guinea hem belang in. Zoo lang het mij heugt, was hij in de vergaderingen van het bestuur rapporteur over dit gedeelte van het zendingsveld. Hij wist al de bijzonderheden er van, en kon vooral met het oog op den daar verrichten arbeid als het levend geheugen der Vereeniging worden beschouwd. Met name bij wisseling van director - als zoodanig traden achtereenvolgens op de HH. G. Barger, J.J. van Toorenenbergen, A.A. Looyen en M.A. Adriani - kwam dit der Vereeniging te stade.

Moeilijke tijden heeft de Vereeniging meermalen doorgemaakt - ik denk aan de geschiedenis op Bali, waar ten slotte op last der Regeering de arbeid gestaakt werd; aan de teleurstellingen op Almaheira, die trouwens nog bij het leven van Grothe voor den meest verblijdenden voorspoed hebben plaats gemaakt, niet het minst ook

aan de talloos vele bezwaren waarmede men in het werk op Nieuw-Guinea te worstelen had, en de vraag rees herhaaldelijk of men dit laatste althans niet maar eindigen moest. In zulke tijden was Grothe de man die volhield en die zich door geen tegenspoed of teleurstelling van welken aard ook uit het veld liet slaan. Deze dingen konden nu eenmaal niet uitblijven, zoo meende hij, en zij moesten nopen tot meerdere trouw, tot meer ingespannen arbeid en bovenal tot meer gebed. Hoe dikwijls heeft hij in zulke tijden door zijn onwrikbaar vertrouwen en zijn onverstoorbaar geloof zijne medebestuurders gesteund!

Men heeft wel eens gezegd dat eigenlijk hij de Vereeniging was. En niet zelden - het had zijn licht- maar ook zijn schaduwzijden - had het, anderen niet te na gesproken, er werkelijk wel wat van. Daarom wilde hij ook, noch bij gelegenheid van het 25-jarig, noch bij die van het 40-jarig bestaan der Vereeniging, van eenige feestviering weten. Hij wist dat hij dan zelf op den voorgrond gesteld zou worden, en indien er iets was dat hij niet wilde, dan was het dat. Alleen tot het houden van een dank- en bidstond gaf hij zijne toestemming.

Toch was er bij al zijne liefde voor de Utrechtsche Zendingsvereeniging in Grothe niets dat naar genootschapsijver zweemde. Ik geloof niet dat er in de laatste jaren in ons vaderland veel zendingswerk is verricht, of - indien hij althans niet twijfelde of het wel stond op wat hij achtte den bodem des evangelies - Grothe gaf er zijn steun aan. Indien het maar was voor het koninkrijk Gods! Tegen den wensch van vele zijner medebestuurders een reizend agent aan te stellen ten einde in de verschillende gemeenten van ons land belangstelling

en steun voor de Utrechtsche Vereeniging te winnen, heeft hij zich daarom altoos verzet. Nu ja, indien er zich eens als vanzelf iemand voor zulk een werk opdeed, die er in allen deele geschikt voor was, hij zou er nog eens over denken. Maar anders, - men mocht immers niet werken voor een *vereeniging*? men moest niets willen ten koste van anderen! en hij wist genoeg hoe - gelukkig niet alle, maar dan toch vele - dergelijke agenten arbeidden!

Voor zijne opvatting hoe in de heidenwereld zelf gewerkt moest worden, legt een welsprekend getuigenis af het belangrijk rapport - hij heeft er niet vele zoo gehouden - dat hij op de Jaarvergadering van 1872 over '*Inlandsche helpers en hunne opleiding*' uitbracht, en dat in de *Berichten der Utrechtsche Zendingsvereeniging* van dat jaar, bl. 83-98, is opgenomen. Het kenmerkt zich reeds door deze woorden: 'Dat het arbeiden met inlandsche helpers en hunne opleiding in ons vaderland als iets nieuws aan de orde gekomen is, bewijst dat ook wij, die ons zendingsvrienden noemen, niet veel notitie nemen van wat om ons heen geschiedt, en dat tot groote schade voor de zending (het is geen nieuwe opmerking van mij) het uitnemend stichtelijke en opbouwende van de rijke zendingsliteratuur te weinig wordt erkend. Wij hebben op deze punten goede leermeesters en de ondervinding van een halve eeuw, neergelegd in menig werk uitnemend van vorm en inhoud. Wij hebben slechts den blik te wenden naar Polynesië, die groote eilandenwereld in de stille Zuidzee, waarvan onze oostindische bezittingen niet anders dan het westelijk deel uitmaken, bevolkt door hetzelfde menschenras, met veel gelijkheid van toestanden, en overeenkomst in zeden en gebruiken. Het werken met inlanders, en vooral

hunne opleiding, aldaar bestudeerende, zullen wij ons smartelijke teleurstellingen besparen'.

Grothe geeft dan een overzicht van de allermerkwaardigste wijze waarop het Christendom, door het in 1795 opgerichte Londensche Zendelinggenootschap voor het eerst daar gebracht, zich op de Zuidzee-eilanden heeft uitgebreid, bespreekt vervolgens - na even de in 1824 op de Gezelschaps-eilanden gestichte *Zuidzee-academie* genoemd te hebben, van welke echter niettegenstaande haar pompeuzen titel hoegenaamd geen kracht schijnt te zijn uitgegaan - de wording van het seminarie tot opleiding van inlandsche zendelingen op Rarotonga, die van het Samoa-zendingsseminarie te Malua op Upolu, en die van het seminarie der melanesische zending op Norfolkeiland; - en eindigt met als de ook door hem toegejuichte gronddenkbeelden van die alle te noemen: 1° eenvoudige inrichting, op landbouw gegrond en daardoor onkostbaar, zichzelf onderhoudend; 2° samenvoeging van onderwijs en practische oefeningen; 3° enkele zendelingen, daarvoor het meest geschikt, leermeesters, die bovendien tijd genoeg overhouden om door studie uitnemende diensten aan de zending te bewijzen; 4° decentralisatie; niet één, maar verschillende inrichtingen, en dit niet als gevolg van genootschapsjaloerschheid.

Door sommigen werd dit rapport beschouwd als het karakter dragende eener polemiek tegen het door Ds. Schuurman te Batavia ontworpen plan voor een algemeen seminarie voor de opleiding van inlandsche helpers te Depok. In de jaarvergadering van 1873 komt Grothe hierop terug, verklaart dit volstrekt niet te hebben bedoeld, maar alleen, in het belang onzer eigene zending, naar aanleiding van dit plan deze studie te hebben gemaakt, maar voegt er dan de in dit verband nog al merkwaar-

dige woorden aan toe, dat, indien daarbij bezwaren tegen de *uitvoering* van een uitnemend denkbeeld rezen, - bedoeld is dat van Ds. Schuurman - zij door de historische feiten meer dan door hem werden gemaakt.

Dat ook in ander opzicht zijne opvattingen over zendingsmethode enz. onder den invloed stonden van zijne onderzoekingen met name omtrent de oude hollandsche zending, is niet onnatuurlijk. Tegen te hoog gespannen opvatting daarvan waarschuwde hij (zie o.a. *Archief* dl. III, bl. VII); maar toch is hij vast overtuigd dat deze in meer dan één opzicht op den goeden weg is geweest. Vooral geldt dit de telkens terugkeerende vraag: *christianisatie* of *evangelisatie?* Bescheiden, maar op voor hem niet onduidelijke wijze kiest Grothe de eerste, zonder daardoor toch de tweede geheel te verwerpen. Ik denk b.v. aan een volzin als deze (t.a.p.): 'Tenzij men christianisatie onbepaald en in alle gevallen verwerpe - en ik schaar mij niet aan hunne zijde - moet worden getuigd, dat op Formosa veel en niet gansch verwerpelijk is gewerkt. Velen, die over christianisatie een beslist ongunstig oordeel uitspreken, zouden misschien blijde zijn van hun evangeliseerende zending veel berichten te kunnen meedeelen, als hier nu en dan van Formosa worden vernomen. Wat daarvan zij, veel heldere inzichten en uitspraken leggen getuigenis af, dat men niet enkel in dogmatische begrippen (gelijk wel beweerd wordt) heil zocht'.

En vier jaren later (dl. V, bl. VII v.) heet het: 'Wij zijn zoo gewoon van de christianisatie op Amboina niets dan afkeuring te vernemen, dat het zeker velen verwonderen zal, zooals het mij verrast heeft, in verscheiden stukken van dezen Bundel' - den eersten over de Molukken - 'beginselen van zendingstheorie te ont-

moeten bij deze pioniers van de protestantsche zending, waarover onze tijd zich niet zou behoeven te schamen. Zooals: het werken met inlanders, zoo in schoolonderwijs als in evangelisatie, als sine qua non van welslagen, en de oprichting van leerscholen voor hunne vorming; het gebruik van de landstaal, opdat ieder eiland de groote werken Gods hoore verkondigen in de eigen taal in welke zij geboren zijn.... Het is waar, dat de praktijk niet altijd aan die goede theorie beantwoordde, en dat men zich, om den Islam den pas af te snijden, soms liet verleiden tot wat overijld christianiseeren; men schrijve dit echter ten deele toe aan de individuen, die niet altijd beantwoordden aan het ideaal, dat wij ons van een zendeling vormen, en men zie niet over het hoofd, dat dit meermalen door hen zelven werd afgekeurd. Dat het Christendom op Amboina en omliggende eilanden het eerst den meest vasten voet gekregen heeft, is, naar mijne bescheiden meening, toe te schrijven aan de theorie aldaar, al was het met veel gebrek, in toepassing gebracht'.

Ook voor de vrijheid der zending wil de heer Grothe uit de geschiedenis leering geput zien. Zoo schrijft hij, handelende over de periode 1625-38: 'In dit veelbelovend tijdvak ontwikkelde zich de strijd tusschen het politiek gezag en de autonomie der kerk, die helaas eindigde met een knechtschap van de oost-indische kerken, waaraan zij tot op heden niet ontwassen zijn, die zeker de beste krachten van de vaderlandsche kerk aan haar, ten nadeele van de kerstening van vele eilanden, onthield, en waarvan de wrange vruchten in de uitbreiding van den Islam geplukt zijn'.

En dan gaat hij voort: 'Ik vestig, wat dezen Bundel aangaat, de aandacht o.a. op de zorg voor het school-

wezen ter bevestiging en uitbreiding van het Christendom, op de onderzoekingen, namens de hooge regeering, ter christianisatie van Bali, Endeh, Ceram en de Kei- en Aroë-eilanden, en op de pogingen om ook de hollandsche taal door schoolonderricht in te voeren. Indien men op de, in dit opzicht in de twee bundels over de Molukken aangewezen pogingen had voortgebouwd, zou er wellicht thans minder reden zijn tot de niet ongegronde klacht over dit verzuim'.

Ik zeide boven dat de heer Grothe nooit een openbare betrekking bekleed heeft. Voor de *kerk* was dit anders. Trouw kerkganger en die een degelijke evangelie-prediking wist op prijs te stellen, heeft de heer Grothe de Nederl. Hervormde Kerk, waartoe hij door geboorte en belijdenis behoorde, liefgehad en haar gediend, niet alleen met zijn geld, maar ook - men kan het van een man als Grothe niet anders verwachten - met zijn persoon.

Reeds spoedig werd hij tot ouderling benoemd; en hij nam die benoeming aan. Hij bleef echter niet lang in dit ambt, daar hij om bijzondere redenen zich uit den kerkeraad meende te moeten terugtrekken. Toch bleef hij ook toen bereid als ouderling zitting te houden in het Classicaal Bestuur, welke betrekking hij tot zijn dood heeft waargenomen. Aan de velerlei werkzaamheden van dit bestuur nam hij ijverig en nauwgezet deel, en ook in moeilijke tijden - ik denk aan de eerste tijden der doleantie - stond hij daarin trouw op zijn post. Bovendien trad hij meer dan eens op als lid van het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht. Daarentegen wees hij de benoeming tot lid van de Algemeene Synode steeds van de hand.

Maar vooral als kerkvoogd heeft de heer Grothe zich voor de Utrechtsche gemeente verdienstelijk gemaakt.

Reeds in den aanvang van 1847 werd hij als zoodanig gekozen en onmiddellijk door zijne medeleden van het college tot administreerend kerkvoogd benoemd. Laatstgenoemde betrekking heeft hij waargenomen tot weinige jaren vóór zijn dood. Daarentegen is hij tot het laatste oogenblik van zijn leven kerkvoogd gebleven. In de uitwendige restauratie van de Domkerk stelde hij een levendig belang; hij heeft daarvoor veel gedaan. Na zijn dood nam zijn zoon, Mr. Grothe van Schellach, zijn plaats in het college van kerkvoogden in.

Mijn levensbericht zou niet volledig zijn, zoo ik daarin ook niet met een enkel woord melding maakte van de groote belangstelling van den heer Grothe in de godsdienstig-kerkelijke bewegingen van onzen tijd. Aan welke zijde hij hierin stond, weet ieder. Man van onkreukbare rechtschapenheid, levend geloof en eerlijke vroomheid, was hij niet minder een man van onverdachte rechtzinnigheid. Voor deze kwam hij openlijk uit. Ik denk hierbij vooral aan het aandeel dat hij nam aan de oprichting van de '*Confessioneele Vereeniging*'. Toen deze den 27sten April 1865 hare eerste vergadering te Utrecht hield, was de heer Grothe daar niet alleen tegenwoordig, maar verkreeg er ook onmiddellijk als tweede secretaris een plaats in het hoofdbestuur. Later werd hij eerste secretaris, wat hij geruimen tijd bleef, terwijl hij steeds een zeer actief deel aan de werkzaamheden nam.

Als een staaltje van dit laatste moge gelden, dat hij reeds op bovengenoemde eerste vergadering der Vereeniging een rapport uitbracht over '*de behartiging van de belangen van het Hooger Onderwijs voor zoover dit de opleiding van aanstaande leeraren der kerk betreft*'.

Zijn uitgangspunt was daarbij de overtuiging dat dit onderwijs als staande buiten allen samenhang met de

belijdenis der Nederl. Hervormde Kerk, en, met name te Leiden en Groningen, daarmee in lijnrechten strijd, volkomen ongeschikt was evangeliedienaren te vormen, gelijk de kerk die behoefde, en gelijk die dan ook eenig en alleen haar tot zegen konden zijn. Om hieraan althans eenigszins tegemoet te komen, wees de heer Grothe op twee zaken, die hem toeschenen dringend noodig te zijn: 1° de oprichting van wat de Duitschers noemen: een *Stift*, zijnde een inrichting, waarin studeerende jongelingen samen wonen, en bij het gebruik van vrije kamer, samen eten, en leven onder een geestelijke leiding, die zooveel mogelijk de godsdienstige overtuiging en den wandel der jongelingen onder bescherming tracht te nemen en te leiden; 2° de aanstelling aan de verschillende academiën tot *privaatdocent* van wetenschappelijk zeer ontwikkelde en tegelijk geloovige mannen, die - nevens de eigenlijke hoogleeraren staande - les zouden geven in de verschillende vakken van onderwijs, en daardoor in het gemoed der leerlingen een tegenwicht zouden verschaffen tegen wat hij noemde: het ongeloovig onderwijs van sommige professoren.

Bekend is dat in dien tijd noch van het een noch van het ander iets gekomen is. Reeds het volgende jaar sprak het Hoofdbestuur bij monde van Ds. J.W. Felix als zijn gevoelen uit, ad 1um: dat door een afsluiting zooals in zulk een *Stift* van zelf zou ontstaan, de aanraking en strijd met eene ongeloovige wereld niet wordt voorkomen maar slechts uitgesteld, zoodat menigeen als jong predikant door den stroom zal worden meegevoerd, terwijl hij als student door uitwendige middelen werd staande gehouden; dat het daarenboven te verwachten was, dat zulk een *Stift* nagenoeg alleen zou worden gebruikt door zulke degelijke geloovige jongelieden, welke zulks eigenlijk het

minst van allen zouden behoeven, omdat wij toch ook nu, in weerwil van den toestand onzer Academiën, van jaar tot jaar eenige voortreffelijke studenten, als leeraren de kerk zien intreden; en dat dit in elk geval de Vereeniging aan de oprichting van een *Stift* niet kon denken om de buitengewone uitgaven, welke daartoe zouden gevorderd worden.

Ad 2um: dat alle collegiën in de verschillende vakken, aan de studenten aangewezen, voor hen verplichtend blijven, omdat voor de wet zulk een privaat-docent niet bestaat; dat daarbij de hoogleeraren (vooral degenen tegen wie deze maatregel hoofdzakelijk zou gericht zijn) den privaat-docent als hun tegenstander zouden aanzien en zijn onderwijs zooveel mogelijk tegenwerken, en dat de examina der jongelingen, welke de lessen van den docent bijwoonden, daardoor zeer zouden worden bemoeilijkt; dat eindelijk bij den omvang der verplichte studiën de studenten gebrek aan tijd zouden hebben om van de twee verschillende zijden de lessen behoorlijk bij te wonen; dat hierin wel zou kunnen worden voorzien, door de studiën een jaar langer dan gewoonlijk te rekken, maar dat zulks schipbreuk zou lijden op het geldgebrek bij de studenten en op het reikhalzend uitzien der gemeenten naar geloovige candidaten. Eindelijk meende men, wat beide punten betreft, dat het bezwaarlijkste van alles zou zijn, geschikte en door de geheele kerk vertrouwde personen te vinden, aan wie men de betrekking van *Stiftsdirector* en privaat-docent zou kunnen opdragen en die zich de benoeming tot die betrekking zouden laten welgevallen. Het Hoofdbestuur stelde daarom voor zich voorloopig te bepalen tot geldelijke ondersteuning van geloovige talentvolle jongelingen bij hunne voorbereiding tot het predikambt, terwijl men zich als ideaal moest voorstellen

de oprichting van een geheele theologische school, nu nog onmogelijk, maar waaraan de kerk onafwijsbare behoefte heeft.

Kenschetsend voor den heer Grothe is dat bij de uitvoerige discussie die hierover volgde, en waarin velen zich, vooral wat betreft de aanstelling van privaat-docenten, aan zijne zijde stelden, hij zelf geen woord meer gezegd heeft. Hij had zijn gevoelen uitgesproken; daarmee was het uit; en een man voor het debat was hij niet.

Langen tijd is de heer Grothe de Confessioneele Vereeniging trouw gebleven, ook nadat velen, die evenals hij aan hare oprichting hadden meegewerkt, haar verlaten hadden. Maar ten laatste voelde hij er zich toch ook niet meer op zijn plaats, en bedankte hij voor het lidmaatschap niet alleen van het bestuur, maar ook van de Vereeniging zelf.

Ik voeg hierbij dat bij al zijn beslistheid en zijn onverholen voorliefde voor de belijdenis der gereformeerde kerk de heer Grothe op godsdienstig gebied, van den aanvang af en bij toeneming, een verdraagzaam man was. Aan eigenlijken partijstrijd heeft hij nooit deelgenomen. Het was hem te doen, niet om de kerk, veel minder nog om de eene of andere richting, maar alleen om den Heer.

Ik eindig dit levensbericht met dezelfde woorden, waarmede ik mijn kort woord over den heer Grothe in het *Jaarboekje voor de Stad en Provincie Utrecht* besloot:

De heer Grothe was een man van den ouderwetschen stempel en die niet gaarne van oude gewoonten afweek. Hij was een man met een wil en wist dien door te zetten, niet zelden ook door de kalme verklaring, wanneer er besluiten stonden genomen te worden niet in zijn geest, dat hij ieder vrij liet, maar dat hij dan maar heengaan

zou. En men wilde en kon hem niet missen. Toch was hij alleszins voor overtuiging vatbaar, en heeft daarvan dikwijls de duidelijkste bewijzen gegeven.

Een aantrekkelijk man in den gewonen zin van het woord was hij niet. Hij was daarvoor te stroef, te weinig meegaand, te veel in zich zelf gekeerd. Maar hij was een man, die de algemeene hoogachting afdwong door zijn eenvoud, zijn volkomen belangeloosheid, zijn door en door rechtschapen karakter, zijn kunde, zijn vroomheid. En zij die een blik in zijn hart hebben weten te slaan, hadden hem lief.

Hij is heengegaan, gelijk hij geleefd heeft, in vrede met God en de menschen, in het vaste geloof in zijn Heiland. Zijn naam blijft in eere.

Utrecht, Juli 1900.

J.J.P. VALETON JR.

Levensbericht van Jhr. Mr. G.J. Th. Beelaerts van Blokland.

Meer dan drie jaren is het reeds geleden, sedert hij aan wiens gedachtenis deze bladzijden gewijd zijn, uit dit leven werd weggenomen.

Een ander uitnemend man, Mr. O.W. Star Numan, verklaarde zich toen al spoedig bereid een levensbericht van den betreurden vriend te leveren; maar, door werkzaamheden van allerlei aard overstelpt en door smartelijk lichaamslijden ondermijnd, had hij nog geen begin van uitvoering aan dat voornemen kunnen geven, toen ook zijn levensdraad werd afgesneden.

Vereerd met het aanzoek om de taak op te nemen, die Numan niet mocht volbrengen, heb ik mij daarmede belast, niet zonder schroom, en toch met ingenomenheid, mij niet ontveinzend dat menig ander, beter dan ik, bevoegd moet worden geacht een waardig monument voor de nagedachtenis van Beelaerts op te richten, maar toch ook mij wel bewust dat voor niemand, zelfs niet voor Star Numan, door mij behoeft te worden ondergedaan in levendige waardeering van den gemeenschappelijken vriend.

Uit een aanzienlijk geslacht, dat reeds sedert eeuwen tot de regeerende aristocratie der provincie Holland behoorde en dat van ouds bekend stond als verknocht aan het Huis van Oranje, werd Gerard Jacob Theodoor Beelaerts van Blokland den 12den Januari 1843 te Rotterdam geboren, als oudste zoon van Jhr. Mr. Frans Willem Anne Beelaerts, Vrijheer van Blokland, toentertijd Substituut-Officier van Justitie, daarna Lid der Arrondissements-Rechtbank in evengenoemde stad, en van Vrouwe Magdalena Jacoba Mersen Senn van Basel.

Te Rotterdam verbleef hij tot zijn zeventiende jaar; na de school van den heer Hakbijl te hebben bezocht, werd hij in 1856 op het Erasmiaansch Gymnasium toegelaten, waar hij de lessen volgde tot 1860, toen zijn vader zijne woonplaats naar 's-Gravenhage verlegde, ten gevolge zijner benoeming tot Raadsheer in het toenmalig Provinciaal Gerechtshof van Zuid-Holland, van welk college hij later Vice-President werd.

Daarop vervolgde de jonge Beelaerts nog gedurende twee jaren zijne gymnasiale studiën in den Haag en werd in 1862 naar de Hoogeschool bevorderd. Voor zijne vorming moet het intusschen van niet geringe beteekenis zijn geweest dat hij zijne eerste levensindrukken niet in de Hofstad of in het voorvaderlijk Dordt ontvangen had, maar in het meer democratische Rotterdam; aan den dagelijkschen omgang aldaar met de zonen van den nijveren middenstand is toch ongetwijfeld toe te schrijven dat hij dien eenvoud in zijn optreden verkreeg, die hem onder alle omstandigheden tot het eind zijns levens is bijgebleven en die zeker een der meest kenmerkende trekken van zijne persoonlijkheid is geweest. Een ‘Haagsche jonker’ is hij eens, in den strijd bij de stembus, door een politiek tegenstander ge-

noemd[1], maar inderdaad heeft nooit eenig man van zijn stand verder dan hij gestaan van het beeld, dat door die, smalend gebezigde, uitdrukking bedoeld werd voor den geest der kiezers te doen oprijzen.

Eenvoudig is hij steeds geweest in al zijn doen en laten, ook, wat lang niet altijd het geval is, gedurende de jaren die hij aan de Hoogeschool doorbracht. Den 4den September 1862 te Leiden ingeschreven als *civis academicus*, bestemd voor de studie der rechtsgeleerdheid, legde hij achtereenvolgens met korte tusschenpoozen de vereischte examens af, alle met den meesten lof. Evenwel meene men niet dat de ijver waarmede hij zich op de wetenschap toelegde hem verhinderd zoude hebben deel te nemen aan de genoegens van het studentenleven. Integendeel, zooveel als gepast was en ook voor zoover de zwakke gezondheid gedoogde, waarmede hij, helaas! voortdurend zoude hebben te kampen, genoot hij er van zijn jonge leven; zoo b.v. door eene rol te vervullen bij de in Juni 1865 gehouden maskerade, waarvan het onderwerp - de intocht der Hollanders binnen Zieriksee in 1304, onder Jonker Willem, grave van Oostervant - door hem was aangegeven. Maar het grootste genot in die jaren was wel de omgang met zijne vrienden. 'Moge ik mij nimmer aan vergeten schuldig maken' heet het in de voorrede zijner dissertatie, 'allerminst van de vriendschap die ik als student in en buiten de academiewereld genoten heb.' En daarin is hij nooit te kort gekomen. Trouw in alles, was hij het bovenal in zijne gehechtheid aan hen voor wie hij eenmaal zijn hart had geopend en dezen, voor zoover zij hem niet reeds in

1 Beelaerts was diep gegriefd door de onedele insinuatie, vooral toen hem gebleken was dat de verdachtmaking kwam van den kant van een goeden bekende.

den dood zijn voorgegaan of gevolgd, kunnen het best getuigen wat zijne vriendschap, niet het minst in moeielijke omstandigheden, voor hen te beteekenen heeft gehad.

Bij de uitspanningen die hij zich veroorloofde, verloor hij echter nooit het doel uit het oog, waarvoor hij te Leiden was. Dat blijkt wel uit het deel, door hem genomen aan de oprichting eener *Debating Society*, waar de bloem der destijds studeerende jongelingschap zich bij aansloot[1], en waarin hij, die zich met de functiën van secretaris belast had, meer dan eens als verdediger van stellingen optrad. Het voorzitterschap van het gezelschap was welwillend aanvaard door den hoogleeraar Buys, tot een van wiens beste leerlingen Beelaerts werd gerekend[2], maar deze, hoezeer ook erkentelijk voor hetgeen hij aan zulk een leermeester verschuldigd was, ontwikkelde zich geenszins in diens richting.

Reeds als student schijnt hij zich, bij al zijn bescheidenheid, te hebben doen kennen door eene onafhankelijkheid in zijn oordeel en in zijn streven om door eigen onderzoek tot de kern der dingen door te dringen, die later zijne kracht als man heeft uitgemaakt - maar ook wel eens oorzaak is geweest van verwijdering en misverstand, wanneer hij niet vermocht zich lijdelijk naar de inzichten van anderen te schikken.

1 Dit blijkt uit de bewaard gebleven oproepingen voor vergaderingen en eenige presentielijsten. De vereeniging werd den 19den Januari 1866 opgericht. - Als herinnering aan den academie-tijd van Beelaerts kan ook gelden dat hem in 1874 het Eerelidmaatschap van het juridisch dispuut 'Themis' werd opgedragen, 'wegens de voorkomendheid door hem betoond in het doen herleven van het dispuut.'

2 Naar luid van het artikel van Mr. O.W. Star Numan in 'de Nederlander' van 22 Maart 1897. - Dat ook het onderricht van prof. van Boneval Faure door Beelaerts zeer werd gewaardeerd, blijkt daaruit dat hij deel uitmaakte van de commissie van oud-leerlingen voor de aanbieding van een huldeblijk aan dien hoogleeraar, bij de vervulling van zijn vijfentwintigjarig professoraat, in 1881.

Den 29sten Mei 1868 werd Beelaerts, ook al met den meesten lof, tot doctor in de beide rechten gepromoveerd, op eene, door een hoogst bevoegd beoordeelaar[1] 'voortreffelijk' genoemde dissertatie, over de door hem ontkennend beantwoorde vraag of de rechter treden mag in een onderzoek van de grondwettigheid der wet.

De wetenschappelijke waarde van dat proefschrift vond nog, na tal van jaren, erkenning op praktisch terrein[2], terwijl ettelijke van de daaraan door den jongen doctorandus toegevoegde stellingen getuigen van den ernst waarmede toen reeds door hem de groote vraagstukken werden nagegaan, die de maatschappij in beroering brengen.

Eene dier stellingen was ontleend aan eene uitspraak van Tocqueville, wiens bestudeering stellig van invloed op de samenstelling der dissertatie geweest was en van wien Beelaerts zich steeds een vurig bewonderaar toonde, zooals nog door hem na de verschijning der *Souvenirs* van den Franschen denker in 1893 werd betuigd.

Na zijne promotie keerde Beelaerts naar den Haag, onder het ouderlijk dak, terug en nam de praktijk ter hand. Den 26sten Juni 1868 legde hij voor den Hoogen Raad den eed af als advocaat, maar nog binnen het verloop van een jaar werd hij op voordracht van den minister van Lilaar, tot adjunct-commies bij het Departement van Justitie aangesteld[3].

Nog vóór die benoeming was hem echter eene andere

1 Mr. A.A. de Pinto in het Weekblad van het Recht, van 17 Maart 1897, No. 6932. Het opschrift der dissertatie luidde: 'De onschendbaarheid der wet.'

2 Volgens het aangehaald artikel van Mr. Star Numan, heeft dat proefschrift 'nog in den jongsten tijd tot vraagbaak gediend bij de oplossing der moeilijkheden, gerezen tusschen het Hooggerechtshof en de Regeering te Pretoria.'

3 Bij Kon. Besluit van 28 April 1869.

ten deel gevallen, die bewijst welk vertrouwen bereids toen in wijder kring in den jeugdigen rechtsgeleerde gesteld werd. Met ingang van het jaar 1869 werd hij - die vóór zijn vertrek naar Leiden door 'Vader' Moll als lidmaat der Ned. Hervormde Gemeente aangenomen was - tot advocaat-diaken dier Gemeente gekozen. Nu moge voor den oningewijde de luister van dat ambt gering schijnen, niemand van hen door wie ooit die eigenaardige betrekking is bekleed, zal de beteekenis er van voor eigen hoofd en hart klein achten, noch het gewicht onderschatten der velerlei belangen, die aan den leider der Diaconie zijn toevertrouwd. Beelaerts kweet zich van die taak op de hem eigene, uitstekende wijze; lang daarna was men in het college van diakenen nog met dankbaarheid gedachtig aan hetgeen door hem in de vier jaren van zijn beheer was verricht. Hij stichtte zich buitendien nog een meer blijvend, zij het ook bescheiden, aandenken daaraan, door de uitgave in 1874 van een, uit de volheid des harten geschreven en met menige historische bijzonderheid verrijkt overzicht van de inrichting en den arbeid der Diaconie[1], blijkbaar bedoelend voor deze, in de Gemeente en daarbuiten, grootere waardeering te winnen. Bij de verschijning van dat geschrift had hij echter reeds sedert een jaar, na verstreken diensttijd, met ingang van 1 Januari 1873, van den Algemeenen Kerkeraad eervol ontslag als advocaatdiaken bekomen, onder verzekering van het groot leedwezen van dat college wegens zijn aftreden en met dankbetuiging 'voor den arbeid der liefde door hem aan de Gemeente in hare armen bewezen.'

Daarmede werd evenwel de band met den Kerkeraad

1 Armenzorg der Nederlandsch-Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage. (Ten voordeele der Diaconie) v. Stockum en Zoon 1874.

niet voor altijd verbroken, want in 1874 werd hij tot Gemachtigde in het Kies-college benoemd; hij bleef dat tot aan zijn einde toe.

Intusschen had zich in den tijd, die toen sedert zijne promotie verloopen was, eene belangrijke verandering in zijn levenslot voorgedaan: den 15den Juli 1870 was hij in den echt vereenigd met de oudste dochter van den Heer Kneppelhout van Sterkenburg, een echt waarin hij volle bevrediging voor de teederste gevoelens van zijn hart mocht vinden en waarvan de band door de geboorte van verscheidene spruiten, veel belovende zoons en lieftallige dochters, duurzaam werd bevestigd. Het te Driebergen gesloten huwelijk werd door niemand minder dan Dr. Nicolaas Beets ingezegend en de bruiloft onder een toevloed van vrienden en verwanten met de grootste vroolijkheid op de oude ridderhofstad Sterkenburg, bij Neerlangbroek, gevierd.

Gelegenheid tot verre huwelijksreizen bestond er, bij het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog, in den zomer van 1870 niet, maar buitendien werd toch den jongen echtgenoot niet veel rust gelaten om ongestoord van het verworven geluk te genieten. Vermeerdering van ambtsplichten wachtte hem welhaast. In het begin van 1871 werd hij benoemd tot adjunct-secretaris van eene weinige maanden te voren ingestelde Staatscommissie voor de samenstelling van een nieuw Wetboek van Strafrecht[1] en nog voor het einde van 1872 werd hij tot commies bevorderd[2]; daarenboven klom in die jaren voortdurend het aantal van andere bemoeiingen, ja, tot zooveel commissiën werd hij geroepen en in het

1 Bij Kon. Besluit van 18 Maart 1871.
2 Bij Kon. Besluit van 31 October 1872, op voordracht van den minister de Vries.

bestuur van zooveel verschillende vereenigingen werd hij uitgenoodigd zitting te nemen, dat hij onmogelijk alles kon aanvaarden, waartoe hij aangezocht werd; zoo wees hij o.a. eene hem in den zomer van 1871 en het voorjaar van 1872 herhaaldelijk aangeboden candidatuur voor den Gemeenteraad van de hand, wegens gebrek aan tijd om zoodanig mandaat naar behooren waar te nemen[1].

Hetgeen hij echter op zich nam, al was het oogenschijnlijk ook van nog zoo gering belang, volbracht hij met de meest voorbeeldige nauwgezetheid en daarbij verwaarloosde hij noch de praktijk noch de studie der rechtsgeleerdheid. Van het juridisch genootschap 'Door tijd en vlijt' was hij een ijverig medearbeider[2] die niet dan noode eene der wekelijksche bijeenkomsten verzuimde, een ijver, die later, toen hij door andere werkzaamheden genoodzaakt werd uit dat genootschap te treden, door de toekenning van het eerelidmaatschap werd beloond[3]; en wat de studie betreft, zoo was reeds als vrucht daarvan, in 1869 in de Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving, in aansluiting aan het onderwerp zijner dissertatie, een doorwrocht opstel van zijne hand verschenen, over 'de bevoegdheid van den Amerikaanschen rechter tot ongrondwettig-verklaring eener wet'[4], terwijl hij, in 1871 onder de vaste medewerkers van het tijdschrift 'Themis' opgenomen[5], daarin in 1872 eene even zaakkundige als gemoedelijk gestelde beoordeeling gaf van de dissertatie van

1 Blijkens eene eigenhandige aanteekening van Beelaerts.
2 Ook was hij lid der 'Vereeniging tot oefening in het voeren van debatten.'
3 Den 26sten September 1881.
4 Nieuwe Bijdragen XIX, bl. 1-61.
5 Zijn naam bleef op de lijst der vaste medewerkers van dat tijdschrift vermeld tot in 1889.

Mr. H.J. Dijckmeester 'Over Grondwetsverandering'[1].

En wat hij na zijn afscheid uit de Diaconie aan vrijen tijd won, werd al spoedig weder ingenomen door menigen anderen arbeid op christelijk, philanthropisch en maatschappelijk gebied: reeds vroeger was hij benoemd tot medebestuurder van de Haagsche hoofdafdeeling van het genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, in 1873 nam hij achtereenvolgens zitting in het bestuur der Vereeniging tot verbetering der woningen van de arbeidende klasse, van het geneeskundig gesticht voor minderjarige idioten, van de Haagsche afdeeling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, in eene door de Vereeniging tot verbetering van den gezondheidstoestand van 's-Gravenhage - waarvan hij sedert 1871 lid was - opgerichte cholera-commissie, die zich later permanent verklaarde[2], en misschien is dit nog niet alles; doch eene volledige opsomming van alle door Beelaerts waargenomen 'lastpostjes' zou slechts een dorre lectuur opleveren. Het vermelde dient dan ook alleen om een denkbeeld te geven van hetgeen destijds reeds van zijne werkkracht werd gevorderd en van de velerlei richting waarin daarvan partij getrokken werd. Slechts zij hier nog bijgevoegd dat hij in 1874 aangesteld werd tot rentmeester van het Burgerweeshuis, eene betrekking, die hij tot aan zijn dood is blijven vervullen met al de warmte van wat hij in de intimiteit zijn 'weezenhart' placht te noemen[3] en met een nimmer verflauwde toewijding, die ten slotte eene aandoenlijke erkenning ondervond:

1 Themis, XXXIII, bl. 116-136.
2 Die commissie trad nog op in 1892.
3 Als staaltje daarvan kan dienen dat hij eens, van eene onderhandeling buitenslands teruggekeerd, zich onmiddellijk naar het Burgerweeshuis spoedde, om eene jonge verpleegde te bezoeken, die gedurende zijne afwezigheid eene gevaarlijke operatie had ondergaan.

Toen zijn stoffelijk overschot grafwaarts werd gebracht, was het eenig zichtbaar huldeblijk op zijn lijkkleed een eenvoudige palmtak, door de verpleegden van het hem zoo dierbaar gesticht daarop gelegd; dat bewijs van dankbare gehechtheid hadden zijne nabestaanden niet kunnen afwijzen.

In 1876, nauwelijks zeven jaren na zijne aanstelling bij Justitie, werd Beelaerts, op voordracht van den minister van Lynden van Sandenburg, ter vervanging van Mr. A. de Pinto, tot referendaris bevorderd[1]. Zoo kwam hij, toen eerst drie-en-dertig jaren oud, aan het hoofd te staan der gewichtige Eerste Afdeeling van het Departement, waarbij zijne taak nog belangrijk werd verzwaard door de uitvoering van de door dien minister tot stand gebrachte wetten tot wijziging der rechterlijke organisatie; maar men mag zeggen dat zulks voor Beelaerts slechts eene gelegenheid te meer was om van zijne buitengewone werkzaamheid te doen blijken.

Na afdoening van den - gansch niet lichten - dagelijkschen arbeid placht hij destijds, avond aan avond, met den minister door te brengen, om die uitvoering, waarbij zoo menige teedere quaestie van persoonlijken aard te berde kwam, naar behooren te regelen[2].

De commissie tot samenstelling van een Wetboek van Strafrecht was inmiddels gereed gekomen en de adjunct-secretaris had met de leden mogen deelen in de betuiging van 's Konings bijzonderen dank en hooge tevredenheid wegens de door hen bewezen diensten[3]. Maar

1 Bij Kon. Besluit van 8 Juli 1876.
2 Na afloop daarvan was hij zoo overspannen dat hij gedurende verscheiden weken op een afgelegen plek in Gelderland moest verblijf houden, om in de eenzaamheid tot rust te komen.
3 Bij Kon. Besluit van 18 April 1876.

nauwelijks was dat werk afgeloopen of Beelaerts werd geroepen, ditmaal niet als secretaris maar als lid, deel uit te maken eener commissie[1] tot herziening der wet betreffende het Staatstoezicht op krankzinnigen, door welke 'op uitstekende wijze' de nieuwe wet op dat punt werd voorbereid, die in 1884 tot stand gekomen is[2].

Omstreeks dienzelfden tijd - in den zomer van 1876 - werd hij ook nog door een, aan het Fransch Ministerie van Justitie opgericht 'Comité de Législation Étrangère' uitgenoodigd in rechtstreeksch verkeer te treden over een geregelde ruiling van rechtsgeleerde werken, aan welk verzoek door hem met de meeste ingenomenheid werd voldaan.

Is het wonder dat bij den goeden naam, die alzoo in alle richtingen van Beelaerts uitging, ook al spoedig in universitaire kringen de aandacht op hem gevestigd werd? Drie malen, kort achtereen, werd hij in 1877 over het aanvaarden van een professoraat gepolst, te Utrecht, te Groningen en te Amsterdam[3], maar hij had zijne redenen om daarop niet integaan; eer dan door het hoogleeraarsambt gevoelde hij zich aangetrokken door het denkbeeld een hem passenden zetel in de rechterlijke macht in te nemen. Niet onmogelijk is hem ook de toezegging daartoe gedaan - ministers plegen zoo gul te zijn met beloften! - maar, in elk geval, zoo daarvan ooit sprake geweest is,

1 Bij schrijven van den minister Heemskerk in overleg met zijn ambtgenoot van Justitie, d.d. 10 November 1876.

2 Bij schrijven van de ministers Heemskerk en du Tour van Bellinchave, van 31 October 1884, werd aan de leden dier Commissie dank gebracht voor de 'toewijding en goede diensten den Lande bewezen door de uitstekende wijze waarop zij zich gekweten hadden van hun veelomvattenden arbeid, die met den besten uitslag was bekroond.'

3 Te Utrecht zoude hij handelsrecht, internationaal privaatrecht en rechtsencyclopaedie hebben moeten doceeren, te Groningen staatsrecht, volkenrecht en administratief recht en te Amsterdam strafrecht en strafvordering.

is het denkbeeld niet verwezenlijkt. Beelaerts bleef aan Justitie en misschien heeft zijne benoeming kort daarna, tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw[1] moeten dienen als blijk van de voldoening der Regeering dat hij voor het Departement behouden was. Een reeks van jaren bleef hij vervolgens nog zich wijden aan zijn werk aldaar; tevreden in het hem toegewezen arbeidsveld, zonder hooger staat te begeeren, althans zonder zich door onberaden eerzucht tot ontijdige stappen te laten bewegen. Dat bleek in 1879. In Augustus van dat jaar werd te Londen de zevende bijeenkomst gehouden der 'Associatie voor de hervorming en de codificatie van het Internationaal Recht'. Reeds in 1875, toen de derde vergadering dier Vereeniging in den Haag was gehouden, had Beelaerts die als toehoorder bijgewoond, en daarop had hij van zijne belangstelling in de 'Associatie' doen blijken door in Themis een artikel aan hare geschiedenis en haar streven te wijden[2]. Maar nu, tot lid der Vereeniging gekozen[3], nam hij te Londen een opgewekt deel aan hare beraadslagingen, eerst over eene internationale regeling van het auteursrecht, daarna over het vaststellen van strafbepalingen op het punt van aanvaringen op zee. En hij was het ook die vóór de sluiting als *mover of thanks* optrad[4]. Natuurlijk werd voorts door hem ook niet verzuimd gebruik te maken van de aan het Congres verbonden feesten - o.a. een gastmaal bij den Lord Mayor in de Guildhall - noch ook om kennis

1 Bij Kon. Besluit van 18 October 1877.
2 Themis XXXVI, bl. 405-26.
3 28 Juli 1879.
4 Later brak Beelaerts alle betrekking tot de 'Association' af, toen het hem onmogelijk bleek daar sympathie te verwerven voor het goed recht der Transvalers, tot wier erkenning als oorlogvoerende partij het bestuur der Vereeniging niet gezind was mede te werken.

te maken met allerlei min of meer belangrijke personages; na afloop der werkzaamheden werden nog eenige dagen besteed aan het bezien der merkwaardigheden van Londen en het bezoeken der omstreken, totdat op 22 Augustus de terugreis werd ondernomen[1].

Maar, voordat nog die terugreis was aanvaard, had Beelaerts uit het vaderland een aanzoek ontvangen, dat voor het minst verrassend heeten mocht. Het kabinet Heemskerk, waarin de Heer van Lynden als minister van Justitie zitting had, was in 1877 afgetreden en vervangen door het ministerie Kappeyne van de Copello, dat reeds in den zomer van 1879 weder aftrad. Daarop droeg de Koning de samenstelling van een nieuw Kabinet op aan baron van Lynden van Sandenburg, die zich in de nieuwe combinatie de portefeuille van Buitenlandsche Zaken voorbehield en die van Justitie aan Beelaerts aanbood; doch voor dat aanbod, hoe vereerend ook, bedankte deze met beslistheid. Den 16^{en} Augustus verzond hij uit Engeland een bondig schrijven, zoo om in 't algemeen zijne bedenkingen kenbaar te maken tegen het politiek standpunt dat door den Kabinets-formeerder was ingenomen, als in het bijzonder tegen zijn eigen optreden als minister. ‘Mijn personeel bezwaar’ schreef hij[2] ‘is mijn volstrekt gemis aan parlementaire ervaring. Hoogst zeldzaam zal men n.f. bij de Kamer slagen indien men niet te voren daarin heeft verkeerd en daar thuis is; ik denk o.a. aan de ministers de Vries en van der Heim, mannen die overigens zoo veel boven mij vooruit hadden. Anderen mogen daarover anders denken en sommigen misschien deze leerschool minder noodig hebben, ik voor

1 Een en ander volgens schriftelijke aanteekening van Beelaerts.
2 Volgens het bewaard gebleven concept.

mij zou zonder zoodanige voorbereiding de gewichtige taak niet durven aanvaarden'.

Beelaerts werd derhalve niet hoofd van het Departement; terwijl de Heer Modderman minister werd, bleef hij, uit eigen vrije verkiezing, eenvoudig afdeelingschef. Maar, zonder eenigszins aan de hooge verdiensten van den toenmaligen minister te kort te doen, mag men toch wel aannemen dat, bij de voorbereiding van vele der door hem ingediende wetsontwerpen, het aandeel van den referendaris gansch niet van ondergeschikt belang is geweest, inzonderheid voor wat betreft de wet tot vaststelling van een Wetboek van Strafrecht, die tot regeling van den kleinhandel in sterken drank en die tot regeling van het auteursrecht. Van den inhoud der beide laatste wetten gaf Beelaerts een overzicht in eene keurig gestelde *Notice*, opgenomen in den door de 'Société de Législation comparée' uitgegeven 'Annuaire de Législation Étrangère'[1].

Gebrek aan parlementaire ervaring was, gelijk gezegd, de reden waarom door Beelaerts bezwaar gemaakt was als minister op te treden. Toen hij dat aan baron van Lynden schreef, was dat ongetwijfeld onder den indruk der nog kort te voren ondervonden teleurstelling door den afloop zijner, bij gelegenheid van de periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer, in Juni 1879, zoowel te Arnhem als te Tiel gestelde candidatuur. Was

1 Ook afzonderlijk in 1883 verschenen bij de 'Imprimerie de la Société anonyme de publications périodiques, Quai Voltaire 13-15' te Parijs. Zie ook daarover het Weekblad van het Recht, No. 4867, van 20 Maart 1883, bl. 4. Reeds in den jaargang van genoemden Annuaire voor 1880 was door Beelaerts eene 'Notice générale sur les travaux des États-Généraux des Pays-Bas pendant la session de 1879-80' geplaatst, met welke jaarlijksche overzichten hij voortging tot in en met 1886.

hij in eerstgenoemd district, ook wegens de onderlinge verdeeldheid der antirevolutionaire partij, verre in de minderheid gebleven, te Tiel, waar zijn kans veel schooner had gestaan, had hij toch ook de zege niet kunnen behalen. En twee jaren daarna, in 1881, was hij niet gelukkiger. De 1069 kiezers die te Arnhem en de juist evenzoo vele, die te Tiel hunne stem op hem uitbrachten, vermochten niet hem in de Kamer te brengen - wederom verbleef in beide districten de overwinning aan den liberaal.

Ofschoon de herhaalde nederlaag niet anders dan eervol heeten kon, baarde toch de uitslag aan Beelaerts een wezenlijk verdriet. Ontmoedigd was hij evenwel niet; kalm bleef hij aan den arbeid, zoowel aan het Departement als in de Staatscommissie tot herziening van het Wetboek van Koophandel, waarin hij nevens vijf andere juristen van erkende bekwaamheid in 1879 was benoemd[1] en waarvan hij het secretariaat met het lidmaatschap vereenigde.

En ook van den kant zijner stadgenooten ondervond hij in die jaren blijken van onderscheiding: zoo was hij in het voorjaar van 1879 vice-president van de commissie uit de burgerij tot ontvangst van Hunne Majesteiten, toen, aan 's Konings zijde HD's jonge gemalin voor het eerst in de residentie verscheen; en in 1881 werd hij gekozen tot lid eener commissie uit de ingezetenen voor de beoordeeling van een, door de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland opgemaakt wetsontwerp betreffende de verandering der grensscheiding tusschen 's-Gravenhage en Wassenaar. Voorts werd hij in 1882, bijkans te gelijker tijd, lid van het Hoofdbestuur van ‘Christelijk

1 Bij Kon. Besluit van 22 November 1879, N°. 26, op voordracht van Mr. A.E.J. Modderman genomen.

Hulpbetoon' en van de Hoofdcommissie der Vereeniging 'Talitha Kûmi.'

Maar bovenal begon toentertijd zijn naam bekend te worden in verband met de belangstelling alom in den lande gewekt voor het lot onzer stamgenooten in Zuid-Afrika.

Wat Beelaerts voor Transvaal geweest is, weet elkeen. Bij den nooit verslapten ijver waarmede hij op allerlei wijze en in allerlei richting een goed deel van zijne krachten gewijd heeft aan dat land, dat hij had lief gekregen zonder het ooit te hebben gezien, zou hetgeen door hem te dien opzichte gedaan is voor een ander, met minder werklust begaafd, allicht een meer dan voldoende levenstaak hebben uitgemaakt. Het is daarom niet overbodig den oorsprong eener zoo ongewone verhouding na te gaan.

Oude banden bestonden tusschen de familie Beelaerts en 'het Afrikaanse strand.' Nadat, bij den vrede van Amiens, de Kaap de Goede Hoop ons door Engeland was teruggegeven, had de grootvader van Beelaerts, destijds een jonggehuwd advocaat, zich daarheen begeven en was er in rechterlijke betrekking gebleven toen de kolonie al zeer spoedig door de Engelschen was hernomen. Eerst nadat de treurige dagen van het Koninkrijk Holland en van de inlijving bij het Fransche Keizerrijk voorbij waren, en het daarop duidelijk werd dat de Kaap niet bestemd was om wederom aan Nederland te worden afgestaan, was de Heer Beelaerts in 1817 met zijn gezin wedergekeerd naar het vaderland, waar hem aan den avond van zijn leven nog een eervolle loopbaan wachtte. Doch de herinnering aan het schoone land, waar hij zijn beste levensjaren had doorgebracht, en waar

alle zijne kinderen geboren waren, ging bij de zijnen niet verloren en bleef bij overlevering bestaan ook bij het volgend geslacht, zoodat het niet te verwonderen is dat onze Beelaerts reeds vroeg, met meer dan gewone belangstelling, den loop der gebeurtenissen in het verre werelddeel volgde. Daar was in 1877 de Boeren-Republiek, wier onafhankelijkheid vijfentwintig jaren vroeger plechtig erkend was, op geheel onwaardige wijze door Engeland overrompeld en wat ook tegen die annexatie was aangevoerd, had niet mogen baten; ten slotte was de lang getergde bevolking tegen den overweldiger in gewapend verzet gekomen. Omstreeks Kerstmis 1880 was de opstand in vollen gang, die aanvankelijk, tegenover de aanzienlijke macht van het Britsche Rijk een hopeloos waagstuk scheen. Doch alles wat omtrent de Boeren verluidde, dwong al spoedig eerbied af. Bij menig Hollander klopte het hart sneller op het vernemen van hun heldenfeiten. Zoo ook bij Beelaerts. Terwijl van de zijde van eenige Utrechtsche geleerden, bezield door den eerwaarden ouden Harting, een adres aan het volk van Groot-Brittannië op 't getouw werd gezet, om te protesteeren tegen het onrecht in Afrika gepleegd, schreef hij, naar aanleiding daarvan, een brief aan het blad *Daily News*, waarbij, onder mededeeling van den tekst van het adres, 't welk binnen weinige dagen door duizenden was onderteekend, met aandrang de vraag gesteld werd wat onzerzijds zou kunnen worden gedaan om verder bloedvergieten te voorkomen en de onafhankelijkheid van Transvaal te verzekeren. En weinige dagen daarna verscheen een brief van hem in de Nederlandsche bladen, eene opwekking bevattende om geldelijke bijdragen te schenken ten einde de verspreiding van het adres op ruime schaal in Engeland mogelijk te maken en in 't bij-

zonder een ieder aansporende zich persoonlijk moeite bij onze naburen te geven om de oogen te doen opengaan voor het onrecht dat een zwakke Staat van het machtige Albion te lijden had. Zelf ging hij in dat pogen voor. De betrekkingen in 1879, tijdens het congres der Associatie voor Internationaal Recht, aangeknoopt, wist hij dienstbaar te maken om in invloedrijke kringen, bij geleerden en parlementsleden, het goed recht der Boeren te bepleiten[1]. En hij mocht de voldoening smaken daarin te slagen. Zelfs werd eerlang te Londen een *Transvaal Independence Committee* tot stand gebracht. En ook in Amerika trachtte hij de belangstelling te wekken door toezending van afdrukken van het ingediend adres, o.a. aan de aloude *St. Nicholas Society* te New-York, met het doel de sympathie der zonen van het vroegere 'Nieuw Nederland' op te wekken voor die andere loten van denzelfden stam, in hunne worsteling tegen de aanmatiging van Groot-Brittannië.

Maar vooral verzuimde hij in de eerste plaats niet zijn beste krachten in te spannen om hier te lande de zaak te bevorderen waarvoor zijn rechtvaardigheidsgevoel ontgloeid was, en zoo kwam het dat hij al spoedig beschouwd werd als de schakel waardoor allen verbonden werden, die aan deze en gene zijde der Noordzee zich aan de zaak der verongelijkte Transvalers lieten gelegen liggen.

De inlijving van Transvaal was geschied tijdens Lord

1 Onder den titel 'Eene persoonlijke herinnering aan George Pigot Moodie' verscheen in het Zuid-Afrikaansch blad 'de Volksstem' van 6 Februari 1892 een brief van Beelaerts, gedagteekend uit 's-Gravenhage van 7 Januari d.t.v., en bevattende een overzicht van hetgeen door hem, in gemeenschap met den Heer Moodie, gedurende de eerste drie maanden van 1881 was verricht. Het stuk werd overgenomen in het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage van 5 Maart 1892.

Beaconsfield Eerste Minister was, maar sedert had diens Kabinet plaats gemaakt voor een ministerie Gladstone, dat niet ongenegen scheen het gepleegd onrecht te herstellen, doch blijkbaar verlegen was hoe dat aan te vatten, zonder gevaar te loopen het nationaal eergevoel der Engelschen te kwetsen.

Vertrouwelijke mededeelingen uit Londen ontvangen, schenen aan te duiden dat daar een voorstel der Nederlandsche Regeering om te bemiddelen niet onwelgevallig zijn zou - maar in den toenmaligen stand van zaken de Regeering te bewegen, zoodanig voorstel te doen, daaraan viel kwalijk te denken. Toch is te veronderstellen dat bij de bestaande verhouding van Beelaerts tot baron van Lynden van Sandenburg - die, gelijk reeds gezegd is, destijds minister van Buitenlandsche Zaken was - het wel niet ontbroken zal hebben aan onderhandsche pogingen om zoodanig bemiddelingsvoorstel uit te lokken. Intusschen, bij ontstentenis daarvan, bleef voorloopig niets anders over dan de algemeene belangstelling levendig te houden. Daartoe constitueerde de raadgevende commissie, die den hoogleeraar Harting in de adreszaak had bijgestaan, zich op diens verzoek, tegen het einde van Januari 1881 tot een ‘Hoofdcomité ter behartiging van de belangen der Transvaalsche Boeren’, 't welk zich voornamelijk ten doel stelde gelden te hunnen behoeve in te zamelen.

Beelaerts maakte zich voorts verdienstelijk door voor hen aan te houden op de hulp van ‘het Roode Kruis’, tegen de verleening waarvan aanvankelijk bezwaar was gemaakt. Dat bezwaar werd eindelijk overwonnen en de gewenschte hulp werd uitgezonden; maar ten slotte behoefde daarvan toch geen gebruik te worden gemaakt, ten gevolge van den loop, dien de gebeurtenissen inmiddels genomen hadden.

Nog vóór het einde van Februari kwam het bericht van de zegepralen, door de Boeren op de Engelschen behaald. In die dagen werd nogmaals beproefd tot bemiddeling te geraken, voor welk denkbeeld het 'Hoofdcomité' inmiddels ook getracht had den persoon des Konings te winnen, doch, naar het schijnt, zonder bepaalden uitslag[1]. Nu werd, geheel buiten Z.M. Regeering en de diplomatie om, langs officieuzen weg, een vertrouwelijk schrijven in handen van den Heer Gladstone gesteld, om bij dezen aan te dringen niet langer een dezerzijdsch aanbod tot bemiddeling af te wachten, maar ruiterlijk daarom aan de Nederlandsche Regeering te vragen; doch voordat de Engelsche minister daarop een beslissing had kunnen nemen, kwam de tijding der verpletterende nederlaag te Majuba, weldra gevolgd door het bericht dat een wapenstilstand gesloten was, die, nog vóór het einde van Maart, door een voorloopig vredesverdrag, werd vervangen.

Terwijl de Boeren hunne overwinningen behaalden, waren hunne vrienden hier te lande niet stil blijven zitten. Een groote *meeting* was tegen den avond van 5 Maart te Amsterdam in 'Artis' belegd, waar ook Beelaerts uitgenoodigd werd het woord te voeren. Voor zoo ver kan worden nagegaan was het de eerste maal dat hij als spreker in het openbaar optrad, wat hij deed op de hem eigen eenvoudige, maar indrukwekkende manier; zijn vuur en zeggenskracht, zoo werd later getuigd, wekten allerwegen den luidsten bijval. Voor eene schare van stellig tweeduizend toehoorders schetste hij in korte trekken wat in Nederland, maar vooral in Engeland gedaan was om een juister kennis te verspreiden van de feiten, Zuid-Afrika betreffende, en spoorde hij voorts ieder aan

1 Wèl werd de belangstelling opgewekt van Z.K.H. prins Alexander.

het zijne te doen tot bevordering der zaak waarvoor men bijeen gekomen was, mits zich houdende binnen de grenzen der onzijdigheid die de Regeering noodig achtte te bewaren; buiten die grenzen mocht niets gedaan, maar daar binnen moest niets verzuimd worden .... Natuurlijk is het niet mogelijk hier de geheele rede weder te geven, die hij met de woorden besloot: 'Waar zoo is geleden, waar zoo is gestreden, waar zoo blijft gebeden, daar zij het einde op billijken grondslag, vrijheid en vrede.'

Die woorden waren meer dan blootelijk eene vrome verzuchting; zij leveren het bewijs van het helder inzicht van Beelaerts in den staatkundigen toestand, want vrijheid voor Transvaal en vrede op billijken grondslag door Groot-Brittannie gegund, daaraan bleek heel wat te ontbreken, toen het nadere bekend werd, ten aanzien van de voorwaarden, waarop een einde aan den oorlog was gemaakt. Toch zagen allen hier te lande, die zich het lot van Zuid-Afrika aantrokken, dat niet terstond zoo in; scherpzinnige en warme vrienden der Boeren waren van oordeel dat er alleszins reden tot tevredenheid bestond en dat door hen niet meer verlangd kon worden dan verkregen was[1]. Maar dat was niet het gevoelen van Beelaerts. Ternauwernood had de telegraaf de bepalingen doen kennen, waarop, volgens verklaring van den minister Gladstone in het Lagerhuis, over een definitieven vrede zou worden onderhandeld, of daar verscheen in de beide groote Haagsche bladen, onder het opschrift 'Vrede in de Transvaal', een artikel van Beelaerts, ten betooge dat 'voor alle vrienden der veel beproefde Republiek nu eerst een tijdperk van verdub-

1 Zoo dacht b.v. prof. R. Fruin er over, die echter al spoedig zijne dwaling inzag.

belde waakzaamheid en werkzaamheid was aangebroken', opdat hetgeen 'schoorvoetend, karig en gebrekkig' verleend was, niet opnieuw 'stuksgewijze mocht worden ontfutseld.' Om dat te verhinderen, om de eenmaal gewekte belangstelling gaande te houden en de hulpmiddelen en weerbaarheid der Boeren zooveel mogelijk te vermeerderen, was het wenschelijk zich blijvend aaneen te sluiten en zoo werd toen voor het eerst openlijk de naam genoemd van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, die thans nog in ons midden bestaat.

Waar Beelaerts zich alzoo in het openbaar als een trouw vriend van Transvaal deed kennen, duurde het niet lang of zijn naam stond ook daar te lande met eere bekend. Enkele brieven waren dan toen ook al gewisseld tusschen hem en het Driemanschap - de Heeren Krüger, Joubert en Pretorius - dat daar aan het hoofd der zaken stond, maar ten aanzien van de destijds aanhangige, hoogst moeielijke onderhandeling over het definitief vredesverdrag met Engeland werd hij toch niet geraadpleegd. Den 3^{den} Augustus 1881 werd dat verdrag te Pretoria geteekend, zoodat de vrede hersteld was; maar hetgeen wel te voorzien was, bleef niet uit: eene Overeenkomst, waarbij zelfbestuur aan de Republiek verzekerd, doch tevens de suzereiniteit van Engeland voorbehouden werd, kon op den duur niet stand houden. De Britsche Regeering was evenwel niet dadelijk gezind wijziging in de Overeenkomst te brengen. Anderhalf jaar verliep eer men zich te Londen bereid verklaarde daarop in te gaan.

Inmiddels had de Republiek naar vermogen getracht zich te herstellen en een regelmatig bestuur te scheppen, dat in de eerste plaats de - toen nog zeer bekrompen - financieele en economische hulpbronnen des lands tot ontwikkeling zocht te brengen. Van den kant van Beelaerts

werd daarbij de ijverigste medewerking ondervonden. Van 1882 dagteekenen die veelvuldige bemoeiingen, ten bate van Zuid-Afrika, die, tot aan het einde van zijn leven, een zoo belangrijk deel van zijn tijd in beslag hebben genomen, en die, na zijn dood, de verklaring hebben uitgelokt, dat hij als 't ware de levende brug was geweest, die Transvaal aan Nederland verbond. Bevordering van geschikte immigratie in de Republiek, vestiging van een rechtstreeksche stoomvaart-verbinding, oprichting eener bankinstelling, benoeming van consulaire vertegenwoordigers, behoorden al zoo tot de voornaamste aangelegenheden, waarvoor toen reeds zijne aandacht werd gevraagd; maar ook zaken van betrekkelijk minder gewicht behandelde hij met even groote zorgvuldigheid, zooals getuigd zou kunnen worden door zoovele nederigen en mingegoeden, die door hem voortgeholpen werden om te beproeven in het verre land verbetering van hun lot te vinden. En als om ook de hooger ontwikkelden een blik te doen slaan in den wezenlijken toestand daar ginds, gaf hij in het 'Weekblad van het Recht' van 26 Maart 1883 eene beschrijving van de plechtige installatie van het door het Transvaalsch Gouvernement in het leven geroepen Hoog Gerechtshof, met een begeleidend schrijven, waarin met een kort maar warm woord op de beteekenis dier plechtigheid voor de toekomst der Republiek werd gewezen.

Het toen aangevangen jaar 1883 zou in meer dan één opzicht voor Beelaerts merkwaardig worden, want toen kwam een einde aan zijn stillen werkkring bij het Departement van Justitie en nam zijne openbare loopbaan een aanvang, zoowel door zijne verkiezing tot lid der Tweede Kamer, als door zijn - zij het dan aanvankelijk ook

nog slechts officieus - optreden in de hoedanigheid van diplomatiek raadsman van de Regeering der Zuid-Afrikaansche Republiek.

In het voorjaar van 1883 viel het kabinet van Lynden en werd de grijze Heemskerk andermaal met de samenstelling van een ministerie belast; de oude, beproefde staatsdienaar liet daarbij het oog vallen op den veelbelovenden jongen rechtsgeleerde en, evenals door den vorigen kabinetsformeerder was gedaan, bood ook hij Beelaerts de portefeuille van Justitie aan. Maar, evenals in 1879, weigerde deze; dezelfde bedenking als vier jaar vroeger, het gebrek aan de vereischte parlementaire ervaring, deed zich nog steeds gelden en zelfs de raadpleging met den ouden Heer Beelaerts, waarop - treffende bijzonderheid! - door den Heer Heemskerk was aangedrongen, vermocht niet die bedenking weg te nemen. De door Beelaerts niet aanvaarde portefeuille werd toen opgedragen aan baron du Tour van Bellinchave.

Zooals menigeen zich herinneren kan, was de drang naar Grondwetsherziening destijds de *question brûlante* van den dag en het was met die herziening als hoofdnummer op zijn programma dat het nieuwe Kabinet optrad. Maar alvorens tot die herziening overtegaan, moest door een Staatscommissie worden onderzocht welke bepalingen der Grondwet aan die herziening zouden worden onderworpen, en nu mocht het voorzeker voor Beelaerts eene hoogst vereerende onderscheiding heeten dat hij geroepen werd deel van die commissie uit te maken. Ook werd hij korten tijd daarop benoemd tot lid van den Raad van Toezicht op het pensioenfonds van burgerlijke ambtenaren, een terrein waarop het hem niet aan eenige ervaring ontbrak, daar hij reeds sedert eene reeks van jaren Commissaris was van de Vereeniging van ambte-

naren van den Nederlandschen Rijkstelegraaf tot geldelijke uitkeering bij overlijden, een post van vertrouwen, waarin hij, telkenmale wanneer zijn beurt van aftreden daar was, door belanghebbenden op de meest vleiende wijze werd bestendigd.

En nog had zijne installatie bij den pensioenraad niet plaats gehad, of de zoo lang gekoesterde wensch om zitting te nemen in de Tweede Kamer kwam tot verwezenlijking. Met eene groote meerderheid werd hij door de Tielsche kiezers derwaarts afgevaardigd. Was dit op zich zelf heugelijk, er was te meer reden om zich over dien uitslag te verblijden, daar hij, zoo zijne verkiezing ditmaal opnieuw schipbreuk had geleden, wel eens voor goed voor het vaderland had kunnen verloren gaan: niet vele weken daarna bracht toch de mail eene missive aan van den Staats-Secretaris der Zuid-Afrikaansche Republiek, waarbij hem op de meest eervolle en voordeelige voorwaarden, het ambt van Staats-Procureur werd aangeboden. Wie weet of, zoo het toen niet juist gelukt was hem in de Kamer te brengen, hij zich niet zou hebben doen vinden om die schitterende aanbieding te volgen?

Aan die aanbieding verbonden, kwam voorts nog eene uitnoodiging, waaraan Beelaerts meende zich niet te mogen onttrekken. Zij was deze: op het telegraphisch bericht uit Londen dat het Engelsch Kabinet toestemde in eene herziening van het vredesverdrag van Pretoria, was besloten dat President Krüger zich te dien einde in persoon naar Europa begeven zou, met den 'vechtgeneraal' Smit en den superintendent van onderwijs Dr. du Toit, die reeds waren aangewezen om herwaarts te komen, ten einde te trachten eene geldleening te sluiten, en nu liet de President aan Beelaerts den wensch kenbaar maken hem

bij de te voeren onderhandelingen, van zijn raad te dienen. Op het einde van October kwam de 'Deputatie' te Londen aan, waar Beelaerts onmiddellijk werd verzocht zich bij haar te voegen[1]. Inmiddels had hij zitting genomen in de Tweede Kamer en daar al zeer spoedig zijn *maiden speech* gehouden, die een voortreffelijken indruk te weeg bracht Maar het gold dan ook een onderwerp waarover hij ten volle gerechtigd was mede te spreken, nl. het ontwerp van 'Wet tot aanwijzing der gestichten waar hetzij gevangenisstraf hetzij hechtenis zal worden ondergaan.' Toch was, zooals hij zich, na de gebruikelijke *captatio benevolentiae* van den nieuweling, verplicht achtte te verklaren, dat ontwerp aan het Departement van Justitie niet door hem, maar door een anderen afdeelingschef bewerkt. Het was dan ook niet uit *amour propre d'auteur*, zoo verzekerde hij, dat hij het wetsontwerp in bescherming nam tegen de daarop voorgestelde amendementen, maar alleen omdat deze, naar zijn oordeel, strijdig waren met het stelsel van het Strafwetboek[2]. De grondige zaakkennis, waardoor die rede uitmuntte, de helderheid en de eenvoud van het betoog, waarvan de ernst volstrekt niet nu en dan een geestigen zet buitensloot, de kalmte van den jongen spreker, die zich zelven evenzeer als zijn onderwerp meester was en daarbij toch geen zweem van meesterachtigheid aan den dag legde, dat alles moet reeds bij die eerste gelegenheid hebben doen

1 Gelijke uitnoodiging werd gericht tot den hoogleeraar de Louter, maar dezen gaf daaraan, wegens bijzondere redenen, geen gevolg; in de plaats van Z.H. Gel. werd toen Dr. A. Kuyper verzocht de Deputatie met advies bij te staan, doch deze, door vele andere bezigheden in beslag genomen, schijnt slechts eenmaal naar Londen te zijn kunnen gaan.

2 Van die amendementen werd dan ook het eene ingetrokken, het andere verworpen.

gevoelen, welk een aanwinst de nieuwe afgevaardigde van Tiel voor de Volksvertegenwoordiging heeten mocht.

In het begin van November begaf hij zich vervolgens naar Londen; den 9den dier maand werd hij daar, afzonderlijk van de leden der Deputatie, in particulier gehoor toegelaten bij den Secretaris van Staat voor Buitenlandsche Zaken, graaf Derby. Omtrent die audientie, de eerste der vele, die hij in het vervolg zijner loopbaan met verschillende van de leidende Staatslieden van Europa hebben zou, teekende hij aan dat, na een woord van erkentelijkheid voor hetgeen Nederland aan dien minister verschuldigd was wegens zijn aandeel aan het tractaat van 1867 tot regeling der Luxemburgsche quaestie, door hem uiteengezet was wat aanleiding had gegeven tot zijne bemoeiing met de Transvaalsche aangelegenheden en hoe hij het aanzoek der Deputatie om zijn bijstand niet wel had kunnen weigeren, hetgeen hij hoopte dat door den minister zou worden gebillijkt, terwijl hij besloot met eene aanbeveling van den wensch der Transvalers om dezelfde onafhankelijkheid te verwerven als door hun stamverwanten in den Oranje-Vrijstaat genoten werd.

Andere aanteekeningen omtrent zijne verrichtingen in die dagen zijn ongelukkigerwijze niet voorhanden; alleen blijkt dat hij, na zijn terugkeer hier te lande, nauwkeurig op de hoogte werd gehouden van den inhoud der nota's van Lord Derby en voortdurend geraadpleegd werd omtrent hetgeen daarop diende te worden geantwoord.

Op het einde der maand was hij in den Haag terug; den 3den December vindt men hem weder op zijn post in de Kamer. Maar al spoedig daarop werd, zoo het schijnt door eene onbedachtzaamheid, in een onzer bladen het bericht wereldkundig gemaakt dat de onderhandeling der Transvaalsche Deputatie een hachelijk tijdperk was in-

getreden en zelfs dreigde te mislukken. Door die ontijdige openbaarmaking nam de moeielijkheid nog toe. Beelaerts werd toen uitgenoodigd ten spoedigste naar Londen terug te keeren, waaraan hij voldeed, en later ging hij nog twee malen daarheen. Dat de bezwaren ten slotte uit den weg werden geruimd en de Deputatie, niettegenstaande al wat haar in den weg gelegd was, er in slaagde de gewraakte Overeenkomst door eene andere te doen vervangen, mag als bekend worden verondersteld. Den 27sten Februari 1884 had de onderteekening plaats van een nieuw verdrag, waarbij de Zuid-Afrikaansche Republiek hare volkomen onafhankelijkheid terugbekwam, onder zoo gunstige bepalingen als maar gewenscht konden worden, en slechts onder het voorbehoud dat de door haar te sluiten internationale overeenkomsten - die met den Oranje-Vrijstaat uitgezonderd - aan de goedkeuring der Regeering van Hare Britsche Majesteit zouden worden onderworpen[1].

De beslommeringen ten behoeve van het goed recht van Transvaal deden intusschen Beelaerts niets verzuimen in de vervulling zijner plichten jegens het vaderland. Den 25sten Januari 1884 werd door de Staatscommissie in zake de herziening der Grondwet verslag aangaande hare bevinding aan den Koning uitgebracht, onder aanbieding van het ontwerp eener gewijzigde Grondwet en van zes afzonderlijke adviezen, door leden der commissie daaraan toegevoegd. Een dier zes was van Beelaerts, die zich verplicht achtte de punten uiteen te zetten, waarop

1 In een zeer lezenswaardig artikel van een anderen raadsman der Deputatie, Dr. Karl Blind te Londen, opgenomen in de 'Fortnightly Review' voor November 1899, wordt herinnerd aan het aandeel van Beelaerts aan die onderhandeling. Het artikel werd, vertaald, overgenomen in de 'Wetenschappelijke Bladen' aflev. 1 van 1900.

hij zich met den uitslag van den arbeid der commissie niet vermocht te vereenigen, zoowel ten aanzien van verschillende wijzigingen, die door haar werden voorgesteld, als van verscheiden voorschriften der bestaande Grondwet, die zij onveranderd wenschte te laten. In de eerste plaats verklaarde hij daarbij over 't algemeen in te stemmen met het afzonderlijk advies, ontwikkeld door twee andere antirevolutionaire leden der commissie, baron de Geer van Jutfaas en jhr. de Savornin Lohman, maar buitendien had hij, op andere punten, eigen inzichten, waarop hij meende Zijner Majesteits aandacht te moeten vestigen. Wat datgene betrof wat reeds door zijne genoemde ambtgenooten in het midden was gebracht, zoo beaamde hij volkomen hunne zienswijze op het punt van de macht des Konings, van de wijze van verkiezing der leden van de Eerste Kamer, van de wenschelijkheid het formulier van afkondiging der wetten in zijn geheel in de Grondwet op te nemen, met inbegrip van de woorden ‘bij de gratie Gods’, van het raadzame eener omschrijving van het budgetrecht der Staten-Generaal, ten einde grooter zelfstandigheid aan de Kroon te verzekeren en eindelijk van het wijzigen van art. 194, ten einde alles weg te nemen wat als een hinderpaal gelden kon om rechtsgelijkheid tusschen het bijzonder en het openbaar onderwijs te verkrijgen.

Verder besprak hij nog uit eigen hoofde de wijze van uitoefening van 's Konings recht van gratie, de eedsquaestie, de wijze van benoeming der Voorzitters van beide Kamers, de benoeming der leden van den Hoogen Raad op voordracht van de Tweede Kamer, de geldelijke uitkeeringen van den Staat aan de onderscheidene ‘godsdienstige gezindheden en derzelver leeraars’ en ten slotte de bemoeilijking in het wijzigen der Grondwet teweeggebracht door de bepaling van art. 197.

Niemand zal wel in deze bladzijden eene breede ontvouwing verwachten van hetgeen op elk dier punten door Beelaerts verlangd werd, evenmin als in hoeverre dat verlangen bevredigd is kunnen worden. Het aangevoerde strekt alleen om het door hem ingenomen politiek standpunt aantegeven en de staatsrechtelijke beginselen waarvan hij uitging. Dat hij van die beginselen diep doordrongen was, en dat wat hij den Koning voordroeg op eene, door langjarige overdenking en studie gevestigde, individueele overtuiging berustte, bewijst wel de waardige en bezadigde toon van zijn advies, dat het kenmerk draagt allerminst onder den drang eener opwelling van het oogenblik te zijn geschreven; en dat hij in zijne staatkundige loopbaan onwrikbaar aan die overtuiging getrouw is gebleven, behoeft nauwelijks vermelding. Meer dan eens is dan ook later door hem in parlementaire redevoeringen aan dat advies herinnerd.

Terstond nadat de onderteekening der Overeenkomst van 27 Februari had plaats gehad, werd door de Deputatie tot Lord Derby het verzoek gericht haar te vergunnen niet de bekrachtiging af te wachten, alvorens gebruik te maken van de bevoegdheid bij artikel 4 verleend, om tractaten te sluiten, en wel omdat president Krüger van zijne aanwezigheid in Europa partij wenschte te trekken om zich, ten aanzien van financieele en spoorwegaangelegenheden met verschillende Regeeringen te verstaan. En onmiddellijk daarop vertrok de Deputatie naar 's-Gravenhage, waar haar, opgewacht door eene talrijke Commissie, met Burgemeester Patijn als voorzitter, en Beelaerts als ondervoorzitter aan het hoofd, eene schitterende en hartelijke ontvangst was bereid. Die ontvangst werd gevolgd door eene reeks van feestelijk-

heden[1], welke verscheiden dagen duurden, waarna de Deputatie naar Amsterdam vertrok en vervolgens meerdere der voornaamste steden van Holland bezocht. Overal werden de 'Transvaalsche broeders' met stormachtige toejuiching ingehaald, maar van al dat rumoer schijnt Beelaerts zich liefst ver te hebben gehouden. Trouwens de Kamer was bijeen en hij mocht zijne plichten daar niet verwaarloozen. Geregeld was hij ter vergadering aanwezig en voerde nu en dan het woord, o.a. om zijne bezwaren te doen gelden tegen een voorstel der Regeering tot wijziging der drankwet, welk voorstel hij beschouwde als een stap achterwaarts op den weg waarlangs, in het wezenlijk belang van het Nederlandsche volk, het doel dier wet moest worden bereikt[2]. Maar toen het Paasch-

1 De vader van Beelaerts, als geboren 'Afrikaander' stelde er hoogen prijs op de eerste te zijn om de Deputatie aan zijn disch te ontvangen. Vóór haar vertrek naar Amsterdam werd der Deputatie een groot feestmaal aangeboden in den Ouden Doelen, waarvan hier geen gewag zou worden gemaakt, ware het niet om een beminnelijken trek van Beelaerts te vermelden: toen daar een dronk op hem werd uitgebracht, wees hij den hem toegezwaaiden lof met tact en bescheidenheid af en bracht dien over op zijn mede aanzittenden Vader, op wien door niemand der aanwezigen *getoast* was.

2 Reeds in den zomer van 1883 had Beelaerts zijn bezwaar tegen een voorgenomen wijziging in de drankwet openbaar gemaakt in de door hem geschreven Voorrede tot het geschrift van Mr. F.W.J.G. Snijder van Wissenkerke 'De Drankwet toegelicht uit de administratieve en rechterlijke beslissingen ('s-Gravenhage, H. Stemberg). Niet dat hij die wet niet vatbaar achtte voor verbetering, maar omdat, zooals hij schreef 'de vijand niet rust, maar overgaat tot zijdelingsche aanvallen, die wellicht het meest te vreezen zijn. Terwijl, opmerkelijk feit, bij de behandeling van het wetsontwerp geen drankverkooper het gewaagd heeft, ter wille van zijn beroep, op verwerping of wijziging der voorgestelde bepalingen aantedringen, openbaart zich sedert den aanvang dezes jaars een bedenkelijk streven. Tappers vereenigen zich tot een kiesvereeniging om de gemeentelijke verkiezingen in hun geest te leiden. Drankverkoopers, nu eens als kruideniers en manufacturiers vermomd, wenden zich met adressen tot de bevoegde macht, om schorsing of wijziging van de hen betreffende bepalingen. Juist van het met Mei 1884 in werking tredend verbod van vereeniging van het bedrijf van drankverkooper met andere winkelneringen is groot nut te verwachten en elke uitzondering daarop ware willekeurig en onbillijk. De krachtige steun dien de wet tegen openbare verleiding en tegen onzedelijke concurrentie biedt, mag niet worden verzwakt'.

reces was ingetreden, voegde hij zich bij de Deputatie om haar als raadsman ter zijde te staan op den verderen tocht dien zij door Europa ging ondernemen. In de tweede helft van April vertrok het reisgezelschap van hier, deed eerst, op uitnoodiging van een *comiteit* van Vlamingen, Antwerpen aan, toen Brussel, vervolgens Parijs en toog eindelijk naar Lissabon.

Dáár voornamelijk moest onderhandeld worden; even vóór haar vertrek uit Amsterdam had de Deputatie aan eene commissie van Nederlandsche financiers concessie verleend voor den aanleg en de exploitatie van een spoorweg op het gebied der Zuid-Afrikaansche Republiek, van Pretoria tot aan de grens van Lorenço-Marquez. Zou die spoorweg evenwel ten volle aan de behoefte voldoen, dan was aansluiting noodig aan eene lijn over het gebied der Portugeesche Kolonie tot aan de naaste zeehaven. In het belang van zoodanige aansluiting was eene herziening wenschelijk van het bestaand tractaat van handel en vriendschap tusschen de Republiek en Portugal, van 11 December 1875. Met de onderhandeling dienaangaande werd Beelaerts door president Krüger belast; en reeds op 17 Mei bracht hij eene additioneele Overeenkomst, met bijbehoorend protokol tot stand. De spoed waarmede hij gereed gekomen was, werd in diplomatieke kringen, waar men den gewoonlijk zeer langzamen gang van zaken in Portugal kende, als eene bijzonderheid aangemerkt; ook meende men dat de Deputatie alle reden had zich met den verkregen uitslag geluk te wenschen. Maar de Deputatie zelve was minder tevreden,

want, weinig tijds voor hare komst, had de Portugeesche Regeering eene concessie voor den spoorweg in Mozambique verleend aan zekeren Amerikaanschen 'kolonel' Mac Murdo, en deze toonde zich gansch niet meegaande op het punt der gewenschte aansluiting. Wel was de Regeering te Lissabon - ook uit welbegrepen eigenbelang - uiterst welwillend gezind en werd door haar de formeele verklaring gedaan dat, zoo Mac Murdo in gebreke mocht blijven binnen bekwamen tijd met zijn spoorweg gereed te zijn, door haar concessie zou worden verleend voor den aanleg van een tramway in de kolonie; doch, hoe welwillend die toezegging ook zijn mocht, zij was toch - wat op diplomatisch terrein niet zeldzaam is - niets meer dan eene belofte voor een onzekere toekomst.

Over Madrid en Parijs kwam de Deputatie daarop naar Amsterdam terug, vertoefde toen nog eenigen tijd in Nederland, bracht een kort bezoek te Berlijn, om ook daar vriendschappelijke betrekkingen aanteknoopen, en vertrok eindelijk weder van hier naar Engeland; Beelaerts, die niet naar Berlijn was mede geweest, vergezelde haar naar Londen en deed haar ten slotte uitgeleide, toen zij zich te Southampton naar Kaapstad inscheepte.

Bij zijn terugkeer uit Lissabon had Beelaerts intusschen de Tweede Kamer reeds weder bijeen gevonden en zich gehaast daar zijne plaats te gaan innemen. Regelmatig gingen daar de werkzaamheden den gewonen gang; niets deed nog de storing voorzien, die eerlang in de parlementaire agenda zou worden gebracht door den dood van prins Alexander. Van welke beteekenis die tragische gebeurtenis voor de toekomst van Nederland was, behoeft hier niet uiteengezet te worden; voor Beelaerts, die aangewezen werd om deel uit te maken

van de commissie tot aanbieding van het adres van rouwbeklag der Tweede Kamer aan den Koning, moet de vervulling dier droeve taak iets meer zijn geweest dan eene bloote plichtpleging, daar hij sedert jaren door den overledene met menig blijk van onderscheiding was vereerd[1].

Het eerste waarin na 's Prinsen dood moest worden voorzien, was de regeling van het Regentschap, in verband waarmede het dringend noodig voorkwam wijziging te brengen in artikel 198 der Grondwet; een daartoe strekkend voorstel werd in eene vereenigde vergadering der beide Kamers aangenomen, waarop, volgens grondwettig voorschrift, eene ontbinding der Staten-Generaal volgde.

Den 28sten October hadden de verkiezingen voor de nieuwe Tweede Kamer plaats; Beelaerts werd daarbij te Tiel bij volstrekte meerderheid herkozen.

President Krüger was intusschen met zijne medegedeputeerden behouden te Pretoria wedergekeerd. Nog vóór haar vertrek uit Engeland had de Deputatie eene openlijke dankbetuiging voor de hier genoten ‘broederlijke ontvangst’ tot het volk van Nederland gericht; na hare terugkomst werd, op het door haar uitgebracht rapport, die dankbetuiging door den Volksraad ambtelijk herhaald, onder bijvoeging van bijzonderen dank aan enkele personen en daaronder aan Beelaerts, wegens ‘den trouwen bijstand door hem aan de Deputatie in hare diplomatieke handelingen verleend.’ En daarbij bleef het niet, want tegelijkertijd werd hem bericht gezonden dat bij

1 Niet zelden werd Beelaerts uitgenoodigd zich des avonds met den Prins alleen te komen onderhouden, en bij zijne verkiezing tot lid der Tweede Kamer ontving hij van Z.K.H. een vriendelijk, eigenhandig schrijven van gelukwensching.

besluit van den Volksraad goedkeuring gehecht was aan zijne, door den President voorloopig gedane benoeming tot diplomatiek vertegenwoordiger der Zuid-Afrikaansche Republiek bij onderscheidene Regeeringen. Bij Koninklijk Besluit van 14 October 1884 werd hem vergunning tot het aanvaarden dier betrekking verleend, zoodat, ongeveer op hetzelfde tijdstip als hij in de Tweede Kamer opnieuw zitting nam, hij mede openlijk in de hoedanigheid van Zuid-Afrikaansch diplomaat optreden mocht.

Met den aanvang zijner werkzaamheid als zoodanig talmde hij niet lang. Reeds zagen wij dat de Deputatie betrekkingen was gaan aanknoopen te Berlijn. In die hoofdstad was in den winter van 1884 op '85 de Congoconferentie bijeen, zoodat er een open oor voor Afrikaansche belangen te vinden was, toen daar het voorstel kwam een handelsverdrag met de Republiek te sluiten. Toch was die eerste onderhandeling niet zonder bezwaar, vooral doordien aan het Duitsche Rijk niet geweigerd kon worden wat vroeger reeds aan Portugal en België was toegestaan. Desniettemin, en niettegenstaande allerlei netelige vragen die zich voordeden, mocht het Beelaerts gelukken de zaak tot wederzijdsche voldoening te regelen; den 22sten Januari 1885 onderteekende hij met graaf Herbert von Bismarck en den legatieraad Hellwig een tractaat van vriendschap en koophandel, dat tevens als consulaire conventie gelden kon.

Terstond na die onderteekening keerde hij naar den Haag terug om daar al zeer spoedig zijn taak als Kamerlid weder op te vatten; vier maanden later trad hij wederom op als diplomaat: den 12^{den} Mei overhandigde hij aan president Grévy zijn geloofsbrieven als Minister-Resident der Zuid-Afrikaansche Republiek bij de Fransche, en den 18^{den} Juli was hij andermaal te Parijs, voor het

sluiten van een handelsverdrag, dat, voor Frankrijk door den minister de Freycinet werd geteekend[1]. Later in het jaar was hij nogmaals te Berlijn om ook aan den Duitschen Keizer zijne geloofsbrieven te overhandigen en daarna sloot hij nog een verdrag van vriendschap, 'vestiging' en koophandel met de Regeering van Zwitserland; den 6den November had de onderteekening daarvan te Bern plaats.

Intusschen had hij toch de bijeenkomsten der Tweede Kamer gansch niet verzuimd; geregeld was hij daar tegenwoordig en nam meermalen deel aan de debatten, wel niet altijd met het gevolg dat hij iedereen medesleepte - den 16den Juni b.v. was hij de eenige die stemde tegen een door hem bestreden wetsontwerp tot wijziging der wet op de handels- en fabrieksmerken - maar hij sprak toch altijd zoo dat men gedwongen werd naar hem te luisteren. Inzonderheid was dat het geval bij de behandeling in het najaar van de ontwerpen van wet tot vaststelling van wijzigingen in het Wetboek van Strafvordering en in het Wetboek van Strafrecht, omtrent welk laatste wetsontwerp hij een der rapporteurs was; 't geen hem de gelegenheid verschafte om met vuur het nationaal karakter van het in 1881 ingevoerd Strafwetboek in bescherming te nemen tegen de bewering als zoude het blootelijk aan de Duitsche wetgeving zijn ontleend. En ook bij de in Decemder gevolgde beraadslagingen over de Staatsbegrooting liet hij zich niet onbetuigd; bij herhaling deed hij zich hooren bij de behandeling van Hoofdstuk IV evenals bij die van Hoofdstuk V, waarbij hij, zooals hij reeds vroeger gedaan had, met het oog op een gewenschte bezuiniging in het beheer, op eene her-

1 Denzelfden dag werd ook eene verklaring betreffende de wederzijdsche bescherming van den industrieelen eigendom uitgewisseld.

ziening der inrichting van het Geneeskundig Staatstoezicht aandrong.

Niet minder afwisseling bracht 1886. Reeds in de eerste dagen van dat jaar deed zich een betreurenswaardig incident voor dat hier niet geheel met stilzwijgen kan worden voorbijgegaan, wegens het deel door Beelaerts daaraan genomen. Bedoeld wordt het kerkelijk conflict te Amsterdam. Men herinnert zich de hevige beroering daardoor alom in den lande teweeggebracht; de geheele toekomst der antirevolutionaire partij scheen op het spel gezet. Toen deed Beelaerts een bezadigd woord hooren; in het Handelsblad van 9 Januari verscheen een brief, door hem tot de redactie gericht, waarin hij, zonder zijne afkeuring van het gebeurde te verbloemen, deed uitkomen hoe onbillijk het was de staatkundige antirevolutionaire partij in haar geheel verantwoordelijk te stellen voor het bedrijf van sommige harer leden op kerkelijk terrein. Dat die terechtwijzing een heftig wederwoord zou uitlokken was te voorzien; persoonlijke scherpheid was zelfs daarbij niet uitgesloten. Maar dat ontnam Beelaerts zijne zelfbeheersching niet. Met vriendelijken ernst deed hij zijn wederpartijder bescheid, die, ontwapend, de uitgestoken hand aanvaardde. Zoo werd, althans voor dat oogenblik, scheuring onder de antirevolutionairen verhoed.

Na het bewijzen van dien wezenlijken dienst aan zijne partij, werd Beelaerts geroepen andermaal zijne aandacht aan de belangen der Zuid-Afrikaansche Republiek te wijden. Den 18^{den} Januari vertrok hij naar Lissabon om den koning van Portugal zijne geloofsbrieven aan te bieden en met diens Regeering in overleg te treden omtrent de nog altijd hangende spoorweg-quaestie. Die aan-

gelegenheid was sedert 1884 niet naar wensch gevorderd. Het Amsterdamsch Comité aan 't welk destijds door president Krüger concessie verleend was voor den bouw van een spoorweg van Pretoria tot de grens, had in moedeloosheid van die taak afgezien; door omstandigheden, geheel buiten berekening gelegen, was het benoodigd kapitaal niet bijeengebracht kunnen worden; daarop was, met medewerking van Beelaerts, de concessie in andere handen overgegaan, maar door de nieuwe concessionarissen werd almede zoo veel tegenspoed ondervonden dat door hen de zaak insgelijks als hopeloos zou zijn opgegeven, had de geestkracht van Beelaerts zulks niet belet. Het waren echter niet alleen onvoorziene wederwaardigheden waardoor men belemmerd werd; een voortdurend bezwaar was het bestaan der aan kolonel Mac Murdo verleende concessie. Tengevolge daarvan ontbrak alle zekerheid dat de in Transvaal aanteleggen spoorweglijn tot Lorenço-Marquez zou worden doorgetrokken, en bij gebreke aan die zekerheid was er alleszins reden om te twijfelen of de onderneming wel levensvatbaarheid zou bezitten. Feitelijk kon dan ook te Amsterdam eerst aan de oprichting eener Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij worden gedacht, nadat op het einde van 1886 uit Portugal vernomen was dat tot intrekking der Mac Murdo-concessie besloten was. Alles leidt er toe om te veronderstellen dat de Portugeesche Regeering tot dat besluit gebracht was door de overreding, door Beelaerts op haar uitgeoefend, tijdens hij zich in den aanvang des jaars te Lissabon had opgehouden.

Nog voor het eind van Februari was hij toen uit het zoele Zuiden te 's-Gravenhage teruggekeerd, in tijds voor de hervatting van de werkzaamheden der Tweede Kamer, waar een ontwerp van wet in behandeling stond geno-

men te worden tot regeling van het in werking treden van het nieuwe Wetboek van Strafrecht en den overgang van de oude tot de nieuwe Strafwetgeving. Beelaerts was lid der commissie van rapporteurs over dat wetsontwerp, in welks verdediging hij de Regeering getrouw bijstond, en had mede zijn deel in de dankbetuiging van den Voorzitter voor de wijze waarop die commissie de taak der Kamer gemakkelijk had gemaakt[1]. Daarop nam hij nog deel aan de discussie over eenige andere wetsvoordrachten, waarna een aanvang gemaakt werd met de algemeene beraadslagingen over de door de Regeering ingediende wetsontwerpen, 'tot het in overweging nemen van voorstellen' tot wijziging der Grondwet. Men zal zich waarschijnlijk het lot dier eerste poging tot Grondwetsherziening herinneren. Reeds na weinige dagen verwierp de Kamer alle amendementen, voorgesteld op het befaamde artikel 194, het openbaar onderwijs betreffende. Daarop werd de beraadslaging geschorst en verzocht het Kabinet den Koning om ontslag; in dien staat van zaken werd de vergadering op 19 April gescheiden.

Korten tijd daarna trof Beelaerts een zware slag: zijn hoog door hem vereerde vader ontviel hem den 8sten Mei. Maar het was schier alsof de bemoeiingen van het leven hem geen rust gunden om zijn plicht jegens den doode te vervullen. Vier dagen na dat overlijden werd hij te Delft tot lid der Provinciale Staten gekozen; bijkans gelijktijdig werd vernomen dat de aanvrage om ontslag van het Kabinet niet was ingewilligd en werd, in verband daarmede een Koninklijk Besluit tot ontbinding der

1 Daarentegen had Beelaerts de hoffelijkheid in de eerste rede, door hem als President der Kamer, op 7 Mei 1888, gehouden, den Heer Cremers hulde te brengen 'wiens leiding, om slechts één voorbeeld te noemen, bij de ingewikkelde beraadslagingen over de wijzigingen van het Wetboek van Strafvordering, van evenveel inzicht getuigde als beleid.'

Tweede Kamer uitgevaardigd; buitendien ontving Beelaerts ook nog, juist in die dagen, eene uitnoodiging om naar Berlijn te komen voor de uitwisseling der akten van bekrachtiging op het ten vorigen jare gesloten tractaat[1].

De ontbinding der Kamer volgde, nadat op 18 Mei de zitting gesloten was; den 15den Juni hadden de verkiezingen plaats, waarbij ook ditmaal de meerderheid te Tiel Beelaerts getrouw bleef.

Nadat op een ongewoon tijdstip - den 14den Juli - de nieuwe Kamer door den Koning was geopend, kwam bij de vaststelling van het adres van antwoord op de Troonrede, als van zelve, de gestaakte Grondwetsherziening ter sprake. Daarbij hield Beelaerts eene geestige redevoering tot verdediging van het door hem ingenomen standpunt. Eenige dagen daarna, bij eene interpellatie omtrent ongeregeldheden te Leiderdorp, door de nog altijd aanhoudende kerkelijke beroering veroorzaakt, sprak hij een kalm woord, waarbij hij zich ook niet door eene bittere repliek uit het veld liet slaan, en toen later dat weinig aantrekkelijk onderwerp nog eens in de Kamer te berde kwam, werd door hem het eerst, met zinspeling op de oorzaak van al die beweging, het later ook nog wel daarop toegepast spreekwoord aangehaald: '*il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée*'.

Nadat vervolgens de Kamer in Augustus nog eens bijeen was geweest, o.a. voor eene wijziging in de gestichtenwet, had Beelaerts zich weder eens met Zuid-Afrikaansche aangelegenheden bezig te houden en wel ten aanzien van een handelstractaat met Italië. Den 6den October werd dat tractaat door hem met den Italiaanschen Gezant bij het Nederlandsche Hof gesloten.

1 De uitwisseling der akten van ratificatie had den 24sten Juli plaats.

Den 20sten September was intusschen de nieuwe zitting geopend en in November maakte de Kamer een aanvang met de behandeling der Staatsbegrooting. Beelaerts werd daarbij gekozen in de commissie van rapporteurs over Hoofdstuk III. Dat daartoe de keuze op hem viel, zal wel geweest zijn omdat hij reeds meer dan eens in de gelegenheid was geweest de Kamer te doen oordeelen over zijne bevoegdheid op het punt der buitenlandsche aangelegenheden, o.a. nog in het voorjaar van dat jaar, toen hij de Regeering had bijgestaan in de verdediging van het met Duitschland en Zwitserland gesloten zalmtractaat, en daarna door zijne kritiek op een wetsontwerp, houdende maatregelen ter uitvoering van de Internationale Overeenkomst tot bescherming van onderzeesche telegraafkabels. En ook als rapporteur over Buitenlandsche Zaken bewees hij volkomen met de eischen van dien tak van dienst vertrouwd te zijn en wist hij met kalmte zijn standpunt te handhaven, te midden eener discussie, waarschijnlijk wel de stormachtigste, die ooit in de Staten-Generaal bij de verdediging der begrooting van Buitenlandsche Zaken is beleefd.

Daarna werd bij Hoofdstuk V nog eens de wijze van uitvoering der drankwet - men zoude zeggen een geliefkoosd onderwerp - ter sprake gebracht, waarmede zijne openbare werkzaamheid in dat jaar een einde nam.

Een nieuwe arbeid wachtte hem bij het aanbreken van 1887. In het najaar was bij de Kamer een voorstel ingekomen om eene parlementaire enquête in te stellen, hoofdzakelijk nopens den toestand van fabrieken en werkplaatsen hier te lande, met het oog op de veiligheid, de gezondheid en het welzijn der arbeiders. Den 13den October was dat voorstel aangenomen en voor de te houden enquête

eene commissie van negen leden benoemd, bij de verkiezing waarvan Beelaerts het grootste aantal stemmen, t.w. 58 van 71, op zich vereenigd had. Die commissie, aan wie slechts een vrij beperkte tijd was gelaten om hare taak uittevoeren, had zich toen al dadelijk bezig gehouden met het vaststellen van een schets der hoofdpunten van haar onderzoek en daarop tal van personen opgeroepen om haar inlichtingen ten aanzien dier punten te verstrekken. Den 4den Januari begon zij hare verhooren, welke onafgebroken werden voortgezet tot in den aanvang van Februari, toen daaraan door de bijeenkomst der Kamer een eind werd gemaakt. Wat in dien tijd verricht was, mocht slechts een deel heeten van hetgeen de commissie zich eigenlijk had voorgesteld, maar desniettemin was haar arbeid hoogst gewichtig en legde den grondslag voor menige gewichtige verbetering in onze wetgeving. Beelaerts zelf beschouwde die enquête als een der meest belangrijke en leerzame incidenten in zijne, aan velerlei ervaringen toch zoo rijke loopbaan[1].

Zooals gezegd, moest de commissie van enquête hare verhooren staken wegens het weder bijeenkomen der Kamer. Ook deze wachtte een moeilijke arbeid, te weten de openbare beraadslaging over de haar op nieuw voorgelegde wetsontwerpen tot herziening van verschillende Hoofdstukken der Grondwet. Weken achtereen hield zij zich bezig met die taak, waaraan ook Beelaerts ruim zijn deel nam. Den 16den Februari stond hij reeds op om zijne bedenkingen te doen hooren niet alleen omtrent

1 Reeds in 1875 en '76 was Beelaerts door het Hoofdbestuur der Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland om advies gevraagd nopens financieele en juridische onderwerpen, betrekking hebbende op de sociale quaestie. Voor het toen uitgebracht rapport ontving hij den dank van dat Hoofdbestuur, bij schrijven van 28 Mei 1877.

hetgeen door de Regeering werd voorgesteld, en dat volgens hem voornamelijk een karakter van onzekerheid droeg, maar ook omtrent hetgeen door haar *niet* werd voorgesteld, ten aanzien van verschillende voorschriften der Grondwet, waarop hij verbetering dringend noodig achtte. Evenwel, zijnerzijds niet spoedig tot verwerping geneigd, toonde hij ten allen tijde tot gemeen overleg bereid te zijn, en onthield daarom zijne stem niet, wanneer het hem mogelijk was die te geven.

Bij de gerektheid der debatten moet het hem intusschen eene verademing geweest zijn voor enkele dagen naar Berlijn te kunnen ontsnappen, om daar, op 22 Maart, den negentigsten verjaardag van keizer Wilhelm I, dezen de gelukwenschen van president Krüger over te brengen. Van onderhandelen was op dat oogenblik geene sprake, alleen van feestvieren. Maar reeds na weinige dagen was Beelaerts in den Haag terug, intijds om tegenwoordig te zijn bij die verwarde vergadering der Kamer, waarin de Regeering om schorsing der beraadslaging vroeg en zich toen weer tot hervatting daarvan bewegen liet - een 'treurige houding' werd dat door Beelaerts genoemd.

Die hervatting had echter eerst plaats na afloop van het Paaschreces, eene tusschenruimte waarvan Beelaerts gebruik maakte om een bezoek te Lissabon te brengen. Aanleiding daartoe gaf eene uitnoodiging tot de doopplechtigheid van den eerstgeboren zoon van den kroonprins van Portugal, maar de wezenlijke reden voor de reis was van minder verblijdenden aard: uit Lissabon was nl. het bericht ontvangen dat ter elfder ure Mac Murdo er in geslaagd was eene Engelsche maatschappij op te richten voor den aanleg van den Lorenço-Marquez spoorweg, en dat dientengevolge het reeds geteekend besluit tot opzegging zijner concessie, was ingetrokken:

niet alleen bleef die concessie in wezen, maar buitendien kwam zij in Engelsche handen! Geen jammerlijker tijding had Beelaerts kunnen treffen, maar in het gebeurde viel niets meer te veranderen[1]; er bleef niets anders over dan te trachten desniettemin den moed der Nederlandsche concessionarissen omhoog te houden, en gelukkig kwam eene onverwachte omstandigheid daartoe medewerken: door Berlijnsche financiers werd aangeboden het benoodigde kapitaal te verschaffen. Daaromtrent werd in de laatste dagen van Mei eene conferentie te Keulen gehouden, die met den besten uitslag werd bekroond: den 21sten Juni werd de akte van oprichting der Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij verleden, bij welke Beelaerts vervolgens tot Regeeringscommissaris voor Nederland werd aangesteld[2].

De Tweede Kamer had inmiddels de beraadslagingen nopens de Grondwetsherziening weder opgevat, waarover men ten slotte tot een gewenscht einde kwam. Maar als gevolg van de beslissing om de voorstellen der Regeering definitief in overweging te nemen, moesten de Staten-Generaal opnieuw ontbonden worden. Den 2den September hadden de verkiezingen voor de nieuwe Tweede

1 Van dien vruchteloozen tocht - waarop Beelaerts vergezeld werd door een der concessionarissen, den Heer R. van den Wall Bake - thans lid van de Directie der Ned. Zuid-Afr. Spoorweg-Maatschappij - wordt melding gemaakt in het Verslag dier Maatschappij over 1887, blz. 7 en 8.

2 Omtrent de wijze waarop hij zich van zijne verplichtingen als zoodanig kweet, wordt in het Verslag der Nederl. Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij over 1896 het volgende gezegd: 'Geroepen om controle te oefenen op ons beheer, heeft hij zich steeds tot taak gesteld om de belangen van de Republiek te behartigen, zonder die der Maatschappij te doen lijden. Hierdoor was het mogelijk dat Beelaerts te gelijk de strenge controleur der Regeering en de beproefde raadsman van de Maatschappij was.'

Kamer plaats en andermaal werd Beelaerts te Tiel herkozen, zoodat hij zijn zetel hernemen mocht toen op 19 September de zitting plechtig door den Koning werd geopend[1].

De in de vorige zitting aangenomen voorstellen werden daarop al spoedig in tweede lezing in behandeling genomen. Beelaerts maakte te dier gelegenheid, in eene pittige rede, nogmaals zijne bezwaren daartegen kenbaar; had hij, zoo sprak hij, bij zijne rede op 16 Februari reeds verklaard zich weinig tot de Regeerinsvoorstellen aangetrokken te gevoelen, nu dat deze terugkeerden, na in eerste lezing door beide Kamers te zijn behandeld, was hij gedwongen daaromtrent gelijke verklaring af te leggen. Echter was hij wel, evenals de vorige maal, bereid zijne stem te geven aan die voorstellen, waarvan hij geene positieve nadeelen of gevaren voor het land behoefde te duchten, maar juist daarom zoude hij zijne stem moeten onthouden aan het voorgestelde Hoofdstuk III ‘van de Staten-Generaal’, 't welk, naar zijn oordeel, het kiesrecht zoude bederven evenals den eed en 't welk aan de samenstelling der Eerste Kamer slechts in schijn eene hervorming gaf; maar inzonderheid moest hij opkomen tegen de bij artikel 80 voorgestelde regeling van het kiesrecht, waarvan de redactie, volgens hem, een wezenlijk kunststuk mocht heeten, naardien het daarbij gelukt was *iets* zoozeer te doen naderen tot *niets* en aan *niets* zoozeer den schijn te geven van *iets*, dat zij die *niets* wilden tevreden werden gesteld en zij die *iets* wilden er zich niet tegen zouden verzetten’ ..... Dat de voorgestelde regeling desniettemin door de Kamer

1 In Juli was Beelaerts nog naar Parijs geweest en op het einde van September begaf hij zich naar Bern, voor de uitwisseling der akten van bekrachtiging op de door hem in 1885 gesloten tractaten met Frankrijk en met Zwitserland.

werd goedgekeurd, zal evenwel voor Beelaerts wel geene verrassing zijn geweest. Na weinige dagen was de tweede lezing afgeloopen en werd de vergadering gescheiden, en toen die tweede lezing ook in de Eerste Kamer gëeindigd was, had den 15den November de plechtige afkondiging der herziene Grondwet plaats.

Het naaste gevolg daarvan was dat andermaal eene ontbinding der Staten-Generaal noodig werd. Voor de verkiezingen voor de nieuwe Tweede Kamer - de Kamer van Honderd - werd de 5de Maart 1888 aangewezen.

De spanning, die aan de verkiezingen pleegt vooraf te gaan, was ditmaal nog sterker dan anders; niet alleen toch had het aantal der te kiezen personen eene belangrijke uitbreiding ondergaan, maar in verband daarmede was ook de indeeling der kiesdistricten belangrijk gewijzigd, zoodat alles samenwerkte om den uitslag meer dan vroeger onberekenbaar te maken. En wat nog tot de algemeene opwinding bijdroeg, waren de toen vrij plotseling in zwang gekomen 'politieke redevoeringen', die verlangd werden van hen, die zich candidaat stelden. Beelaerts kon dat 'bewerken' der kiezers niet goedkeuren; het stuitte hem om, zooals hij het noemde, 'op beroep te gaan preêken' - maar ten slotte moest hij er toch toe besluiten, niet om den ijver der zijnen aan te vuren, maar om zijne stem te doen hooren tegen de vele verkeerde voorstellingen, die ten aanzien der antirevolutionaire partij in omloop werden gebracht. Daartoe trad hij, den 25sten Februari, te Tiel op en hield, voor eene overgroote menigte van toehoorders eene rede, die twee uren duurde en waarvan daarna verklaard werd dat zij gelden mocht als een model voor dusdanige toespraken. Maar toch! de bijval der hoorders was niet beslissend voor het lot der verkiezing, waarvan de uitslag

was dat Beelaerts tegenover den liberalen mede-candidaat verre in de minderheid bleef[1].

Voor hem moet het in die omstandigheden niet onwelgevallig geweest zijn een reden te hebben om zich een weinig van hier te verwijderen: den 8sten Maart stierf te Berlijn de 'Senex Imperator', wiens begrafenis op 16 Maart werd vastgesteld; als vertegenwoordiger der Zuid-Afrikaansche Republiek nam Beelaerts aan die plechtigheid deel, waarvan hij, blijkens eenige bewaard gebleven losse aanteekeningen, een diepen indruk behield, hoewel door de snerpende koude wel eenigszins afbreuk was gedaan aan de statigheid der uitvaart.

Kort daarna was hij weder tehuis, vroeg genoeg om op 28 Maart tegenwoordig te zijn bij de sluiting der Kamer, na wier heropening hij zelf buiten gesloten scheen te zullen blijven. Toch was het slechts in scherts dat hij beweren kon zich voor te bereiden om zijn referendarisplaats aan het Departement van Justitie weer te gaan innemen, want nieuwe verkiezingen stonden in het vooruitzicht, vermits meerdere candidaten tegelijkertijd in meer dan een district waren gekozen; zoodoende viel ten slotte nog een plaats open te Steenwijk, waarvoor Beelaerts gekozen werd, zoodat hij - die intusschen nog even naar Brussel geweest was om daar op 21 April met den Belgischen minister van Buitenlandsche Zaken, prins de Chimay, eene schikking te treffen, nopens eene wijziging in de bestaande Overeenkomst tusschen België en de Zuid-Afrikaansche Republiek[2] - wederom te midden der vergadering mocht worden aange-

1 Te Druten, dat door de nieuwe tabel van Tiel gescheiden was, werden nog meer dan vierhonderd stemmen op hem uitgebracht, die natuurlijk verloren gingen.

2 De ratificatie geschiedde op 30 November 1889.

troffen, toen op 1 Mei de nieuwe zitting werd geopend.

Middelerwijl had, reeds vóór de bijeenkomst der nieuwe Staten-Generaal, het Ministerie Heemskerk zich teruggetrokken, om plaats te maken voor een Kabinet uit de rechterzijde, aan wie ontegenzeggelijk, althans voor zoover de Tweede Kamer betrof, de overwinning bij de stembus gebleven was. Dat bij de samenstelling van dat Kabinet, Beelaerts in de eerste plaats in aanmerking moest komen, is licht te begrijpen. Bepaaldelijk werd op hem het oog geslagen voor de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, doch die benoeming stuitte af op het bezwaar om iemand te vinden, geschikt en genegen om in zijne plaats, en evenals hij zonder bezoldiging, de diplomatieke vertegenwoordiging van Transvaal op zich te nemen. Maar, indien Beelaerts alzoo geene plaats verkreeg in het ministerie-Mackay[1], hem was toch een zetel der eere bereid: bij de verkiezing van een President der nieuwe Kamer, prijkte zijn naam als eerste op de voordracht; bij Koninklijk Besluit van 3 Mei werd hij tot Voorzitter benoemd[2].

Nog geen vijf jaren waren destijds verloopen sedert de eerste verkiezing van Beelaerts tot lid der Tweede Kamer had plaats gehad, maar, ofschoon dus in elk op-

1 Eenige weken later ging het gerucht dat Beelaerts benoemd zoude worden tot Gouverneur-Generaal van Ned. Indië, doch, voor zoover kan worden nagegaan, had dat gerucht geen wezenlijken grond.

2 Niet lang te voren, den 15den Maart 1888, was hij benoemd tot Lid van het Hoofdcomité der Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog, maar, na zijne benoeming tot Voorzitter der Tweede Kamer, was hij wel genoodzaakt zich aan eenige zijner talrijke bezigheden te onttrekken: zoo verkreeg hij toen in de meest verplichtende termen ontslag uit de Staatscommissie tot herziening van het Wetboek van Koophandel en uit den Pensioenraad, alsmede uit het Bestuur der Inrichting voor minderjarige idioten.

zicht aldaar nog tot de jongeren behoorende, had hij zich in die weinige jaren onder zijne medeleden een invloedrijke positie verworven, waarvan niet alleen getuigd werd door menig blijk van waardeering voor en genegenheid jegens zijn persoon, ook van de zijde van politieke tegenstanders, maar insgelijks door de herhaaldelijk op hem gevallen keuze voor verschillende belangrijke commissiën, als b.v. die voor de stenographie, waarvan hij geruimen tijd voorzitter was, en die voor de verzoekschriften. En die invloed was niet minder te danken aan zijne buitengewone, algemeen erkende bekwaamheid, dan aan de onvermoeide nauwgezetheid, waarmede hij zich niettegenstaande al het andere dat hem riep, ook van de minder gewichtige plichten als lid der Kamer kweet. Zonder twijfel behoorde hij dan ook tot degenen, die door Dr. Schaepman eens als de 'gewone leden' der vergadering werden aangeduid, nl. zij die op hun post zijn ook wanneer onbelangrijke zaken behandeld worden, in tegenstelling tot de 'buitengewone', die zich doorgaans alleen doen vinden, als er iets bijzonders aan de hand is, of zij zelve een redevoering denken te houden.

Maar nu trad hij op als Voorzitter, en de indruk daardoor teweeggebracht kon niet anders dan gunstig heeten. Reeds zijne eerste rede, bij de aanvaarding van zijn ambt, trok de aandacht, niet wegens een vlucht van hooge welsprekendheid, maar juist door de karakteristieke soberheid en den ernst van zijne taal: 'onpartijdigheid hoopte hij te betrachten, wetende dat elke overtuiging, mits voorgedragen in voegzamen vorm en uitgesproken ter juister tijd, recht heeft te worden gehoord en te worden onderworpen aan de vuurproef van het debat' ... eene zinsnede, welke bij de intrede in de Volksvertegenwoordiging van de sociaal-democratie en de arbeiderspartij,

bijzonder werd opgemerkt, niet minder dan de bede aan het slot om 's Heeren zegen op den gemeenschappelijken arbeid, eene gemoedsuiting waaraan men in 's lands vergaderzaal al sinds lang ontwend was.

Drie jaren achtereen werd het Voorzitterschap der Tweede Kamer aan Beelaerts toevertrouwd, totdat, na de algemeene verkiezingen van 1891, de rechterzijde weder in de minderheid geraakte. De wijze waarop hij in die jaren de verplichtingen van zijn moeielijk ambt vervulde, werd algemeen geprezen[1]. In eene zoo talrijke vergadering het debat behoorlijk te leiden, voortdurend waakzaam te zijn opdat noch door vriend, noch door tegenstander buiten de orde werd gegaan of een toon aangeslagen, die het peil der discussie zou kunnen doen dalen, het in zijn handen gelegd gezag - ook wel eens tegenover geestverwanten - hoog te houden, zonder te schaden aan de vrijheid van het woord, het was een zware en vermoeiende taak die den jeugdigen President werd opgelegd, maar die het hem gelukken mocht op de loffelijkste wijze te volbrengen.

Wat echter, vergissen wij ons niet, de meest kenmerkende trek geweest is van het Voorzitterschap van Beelaerts, dat waren de redevoeringen bij verschillende gelegenheden door hem uitgesproken, en die, hoe ongekunsteld ook van vorm en voordracht, als van hart tot hart gingen en mitsdien dieper troffen dan menig product van verheven redekunde; zoo de aanspraken door hem gehouden, telkens wanneer hij opnieuw zijn

1 'Als man van het gezag' - zoo werd later eens getuigd - 'hanteerde Beelaerts, ofschoon met onpartijdigheid en bekwaamheid, den presidentshamer met spijkerkoppen-treffende kracht'. En na zijn dood herdacht de Heer Gleichman, als Voorzitter, hoe hoog Beelaerts als lid der Kamer en als haar 'uiterst bekwame en tactvolle voorzitter gedurende ruim drie jaren,' aangeschreven had gestaan.

ambt aanvaardde en waarin hij zoo geschikt eene passende herinnering uit 's lands geschiedenis wist aantebrengen, als om het heden vast te hechten aan het verleden, of die gloedvolle rede, waarmede de Kamer verrast werd op den 30sten November 1888, den vijfenzeventigsten gedenkdag van Oranje's terugkeer op het Scheveningsche strand; of die andere bij het bericht van 's Konings dood, en ook die bij de tijding van het haastig afsterven van den Voorzitter der Eerste Kamer, den door allen die hem kenden zoo hooggeschatten baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll. Merkwaardig was het hoe bij die en andere dergelijke gelegenheden hij steeds ongezocht het ware woord wist te treffen om anderen te doen deelen in hetzelfde gevoel als waardoor hij zelf bezield werd.

Bij de inspanning van het Voorzittersambt voegde zich in die jaren onafgebroken zorg voor de belangen der Zuid-Afrikaansche Republiek[1], inzonderheid wegens het nog altijd onopgelost spoorwegvraagstuk. Mac Murdo, zoo men alle reden had te gelooven door Engeland ge-

1 Dat de ongewone combinatie de aandacht trekken zou, lag voor de hand; eene daartoe betrekkelijke vraag, zoo men veronderstellen mag, met weinig welwillende bedoeling gedaan, kwam voor in het Voorloopig Verslag omtrent Hoofdstuk III der Staatsbegrooting voor 1889; de beantwoording daarvan door Jhr. Hartsen in zijne Memorie van Antwoord, geeft den indruk in overleg met Beelaerts te zijn opgesteld.
Nederlandsch onderdaan zijnde, kon hij niet als diplomatiek vertegenwoordiger der Zuid-Afrikaansche Regeering bij de onze geaccrediteerd worden, maar dat hij desniettemin wel officieus tusschen beide Regeeringen optrad, kan uit enkele omstandigheden worden opgemaakt, b.v. uit een, in September 1890, in de dagbladen voorkomend bericht nopens een bezoek, door den destijds hier aanwezigen kommandant-generaal der Transvaalsche troepen, Joubert, met Beelaerts, aan het Departement van Justitie gebracht, waarbij zich, behalve het hoofd van dat Departement ook de toenmalige Ministers van Koloniën, van Binnenlandsche Zaken, van Oorlog en van Waterstaat, Handel en Nijverheid deden vinden.

steund, bleef bij voortduring ongezind zich te verbinden tot een vast tarief voor het vervoer langs de door hem aan te leggen lijn, doch, eer dan zich afhankelijk te stellen van den vreemden gelukzoeker, gaf president Krüger er de voorkeur aan het geheele werk op te schorten totdat de tegenpartij het hoofd zou hebben gebogen[1]. Daarom werd aan de te Amsterdam opgerichte Maatschappij verboden met de reeds aangevangen werkzaamheden voort te gaan. Maar om op den duur in die houding te volharden was eene ongewone mate van wilskracht noodig; niet alleen gold het stand te houden tegenover Mac Murdo en den Engelschen invloed - ook binnen de grenzen der Republiek - maar ook de Spoorweg-Maatschappij en hare Duitsche geldschieters te doen genoegen nemen met die politiek van *masterly inactivity*; en bovenal gold het te voorkomen dat Portugal, hetzij uit geldnood, hetzij uit vrees voor geweld, zich misschien liet overhalen tot eenige schikking met Engeland, dat, men wist het maar al te wel, op de loer lag om zich van de Delagoabaai meester te maken en daarmede den weg naar zee voor Transvaal te versperren. Die staat van spanning hield geruimen tijd aan, en Beelaerts had genoeg te doen om de politiek van den Staatspresident te steunen, zoowel door zijn invloed bij de Amsterdamsche Maatschappij en de Berlijnsche bankiers, als in zijn officieus verkeer met de diplomatieke vertegenwoordigers te 's-Gravenhage van de verschillende betrokken Regeeringen. Eindelijk, in Juni 1889, kwam het tot eene crisis; den 24sten dier maand verliep de uiterste termijn aan Mac

1 Naar luid eener beeldpraak, die, zoo ik mij niet vergis, van Beelaerts afkomstig was, had Mac Murdo de sleutel van de deur in handen - doch die deur was van binnen gegrendeld en de grendel zou niet worden weggeschoven, voordat de sleutel zon zijn neergelegd.

Murdo gesteld voor de nakoming zijner verplichtingen en ditmaal rekende de man tevergeefs op de hem reeds zoo vaak te stade gekomen zwakheid der Portugeesche Regeering; de ter kwader uur verleende en verlengde concessie werd voorgoed ingetrokken[1]. Zoo schielijk mogelijk nadat de tijding daarvan hier vernomen was, spoedde Beelaerts zich naar Lissabon, waar het hem gelukken mocht de tariefquaestie op behoorlijke wijze te regelen[2]. Door hem voorbereid, werd het daartoe betrekkelijk contract, den 4den September, tusschen den Portugeeschen Minister van Koloniën en den consulairen vertegenwoordiger van Transvaal geteekend.

Beelaerts was intusschen al weder hier te lande teruggekeerd[3], daar reeds op 20 Augustus de Kamer hare werkzaamheden hervatte. Toen werden de beraadslagingen geopend over de wijziging der wet op het Lager Onderwijs van 1878, waarover de debatten zoo lang werden gerekt dat zij, bij het sluiten der zitting op 14 September nog niet waren afgeloopen. Wel mocht Beelaerts dan

1 Mac Murdo stierf omstreeks dien tijd. Door zijne weduwe werd, ter zake der door Portugal verschuldigde schadeloosstelling, een eisch ingesteld, die door de Vereenigde Staten en door Engeland werd gesteund en die aan een Zwitsersch scheidsgerecht werd onderworpen, 't welk, zooals bekend is, eerst in het voorjaar van 1900 uitspraak deed. Ofschoon die quaestie de Zuid-Afrikaansche Regeering niet rechtstreeks aanging, volgde Beelaerts die procedure met de grootste nauwkeurigheid en het is meer dan waarschijnlijk dat hij daarin de Portugeesche Regeering voortdurend met zijne raadgevingen heeft bijgestaan.

2 In het Verslag der Nederl. Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij over het jaar 1889, wordt, op blz. 8, gewaagd van ‘de krachtige tusschenkomst’ te Lissabon van den Gezant der Zuid-Afrikaansche Republiek.

3 Even te voren was hij nog te Parijs om deel te nemen aan het ‘Congrès de la Société de Législation comparée’, welke haar vijfentwintigjarig bestaan herdacht. De te dier gelegenheid door Beelaerts uitgesproken *toast* is, volgens den in het blad ‘le Droit’ medegedeelden tekst, overgenomen in het Weekblad van het Recht, van 21 Augustus 1889, No. 5747.

ook, toen hij op 19 September wederom als Voorzitter werd gëinstalleerd, met fijne ironie gewagen van 'Staatslieden, die bij uitstek de eigenschap bezaten van te verstaan te geven ook datgene wat zij niet uitspraken en die bij hunne hoorders het besef wisten te wekken dat hunne overtuigingen sterker waren dan de woorden, waarvan zij zich bedienden' ..... De vingerwijzing was niet tevergeefs, want toen weinige dagen daarna de zaak weder aan de orde kwam, liepen de beraadslagingen spoedig af en werd het wetsontwerp aangenomen.

Nog verdient vermelding dat Beelaerts in den loop van 1889 door de Regeering der Zuid-Afrikaansche Republiek, ten blijke harer erkenning van zijn onvermoeide diensten, bevorderd werd tot Buitengewoon Gezant en Gevolmachtigd Minister[1], waarmede ook zijn rang in het buitenland meer in overeenstemming kwam met de hooge positie, die hij hier te lande bekleedde. In December deed hij zijne nieuwe geloofsbrieven aan den Duitschen Keizer toekomen, zoodat hij als gezant werd ontvangen, toen hij in Januari 1890, ter bijwoning van 's Keizers geboortefeest, te Berlijn verscheen[2]. In April, de Kamer voor korten tijd gescheiden zijnde, maakte hij daarvan gebruik om, ditmaal in persoon, ook den pre-

1 In verband daarmede werd vervolgens, ter gelegenheid van de regeling der bezoldiging van de Zuid-Afrikaansche consuls in Europa, bij 'Uitvoerend Raadsbesluit' van 28 Augustus 1890, aan den Gezant, bij wijze van tegemoetkoming, eene jaarlijksche toelage van 600 verleend.

2 Den 27sten Januari 1891 was hij, met hetzelfde doel, wederom aan het Keizerlijk Hof; daarop was het dat, zooals na zijn dood in de te Pretoria verschijnende 'Volksstem' (nummer van 12 April 1897) als staaltje van zijne activiteit werd medegedeeld, hij, na des morgens per nachttrein uit Berlijn te zijn teruggekeerd, zich slechts even naar huis begaf, toen naar de Kamer, den geheelen dag de vergadering presideerde en te zeven ure aanzat aan een officieel diner.

sident der Fransche Republiek nieuwe credentialen aan te bieden, hetgeen in een particulier gehoor plaats vond, waaraan Beelaerts de voorkeur had gegeven, ten einde te beter gelegenheid te hebben zich met den Heer Carnot te onderhouden.

Spoedig daarna was hij in den Haag terug om weder de leiding der Tweede Kamer op zich te nemen, waarbij zich geene bijzondere incidenten voordeden. Doch in het najaar bleef de gang van zaken niet zoo ongestoord; nadat Beelaerts, bij Koninklijk Besluit van 17 September opnieuw tot Voorzitter was benoemd, werd, al weinig tijds daarna, vernomen dat zich bij den Koning andermaal verschijnselen vertoonden van de vreeselijke kwaal, die hem ten vorigen jare reeds een poos buiten staat gesteld had te regeeren. Weldra bleek opnieuw het bij artikel 38 der Grondwet omschreven geval aanwezig te zijn: den 20sten November legde de Koningin in eene vereenigde vergadering der Staten-Generaal den eed af als Regentes des Rijks - drie dagen later was de Koning niet meer.

Ofschoon nu, bij al hetgeen waarin de Regeering in die droevige omstandigheden te voorzien had, de persoon van den Voorzitter der Tweede Kamer niet op den voorgrond trad, is toch wel te begrijpen dat Beelaerts zeer van nabij betrokken werd in alles waarover bij den aanvang van een langdurig Regentschap moest worden beslist en dat tot geen enkelen maatregel van gewicht werd besloten zonder dat daaromtrent vooraf zijn advies was vernomen. Wegens de toen in stilte bewezen diensten, moet het dan ook geweest zijn dat de Koningin-Regentes hem, bij Besluit van 10 Januari 1891, benoemde tot kommandeur in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Drie dagen later kwam de Tweede Kamer weder bijeen

tot verdere behandeling der begrootingswetten, die bij de intrede van het Kerstreces onafgedaan waren gebleven, waarna de zoogenaamde 'Stedenwet', het ontwerp van wet tot splitsing der groote kiesdistricten in verscheidene enkelvoudige districten, aan de orde kwam, en vervolgens in April de 'Legerwet', waarover de beraadslagingen gerekt werden tot tegen het einde van Mei, toen de Kamer uiteenging, zonder die aangelegenheid tot afdoening te hebben gebracht.

Meer dan ooit was die laatste zitting moeielijk en vermoeiend geweest. De oppositie, waartegen het Kabinet te strijden had, had zich, na de eerste bittere aanvallen in den aanvang, over het algemeen minder gekenmerkt door een hevig verzet, dan wel door een geest van 'obstructionisme' en een systematisch streven om de afdoening van zaken door breed uitgesponnen discussiën te vertragen - waarna dan de Regeering het verwijt moest hooren dat zij niets tot stand had weten te brengen - maar gedurende het laatste zittingjaar werd dat anders; naarmate het tijdstip der verkiezingen naderde en daarmede de mogelijkheid om het in 1888 verloren overwicht te herwinnen, nam de oppositie dermate in heftigheid toe dat het handhaven der orde den Voorzitter zeker wel eens bezwaarlijk moet zijn gevallen. Overigens werden de liberalen in hunne verwachting niet teleurgesteld. Bij de in Juni gehouden verkiezingen leed de rechterzijde de nederlaag, en, schoon Beelaerts te Steenwijk met eene voldoende meerderheid herkozen werd, had zijne partij het verlies van verscheiden afgevaardigden van haar richting te betreuren.

Hij zelf bevond zich op dat oogenblik vrij ver over onze grenzen. Denzelfden dag - den 9^{den} Juni - waarop

de meerderheid der Steenwijksche kiezers hem weder naar de Kamer afvaardigde, verscheen hij te Weenen in het Congres der Algemeene Post-Unie, als vertegenwoordiger der Zuid-Afrikaansche Republiek. Wel maakte die Republiek geen deel van de Post-Unie uit, maar, zooals Beelaerts verklaarde in de rede, waarmede hij in het Congres zitting nam, de Regeering te Pretoria had de uitnoodiging tot het Congres niet willen afwijzen[1], in de hoop dat het haar eerlang mogelijk zoude zijn tot de Unie toe te treden, hetzij doordien hetzelfde gedaan werd door de Kaapkolonie en Natal, van wie de Republiek op dat oogenblik nog voor haar postverkeer afhankelijk was, hetzij dat zij, volgens haar wensch, binnen kort een spoorwegverbinding zou hebben met Lorenço Marquez, dat, als Portugeesche kolonie, bereids tot de Unie mocht worden gerekend[2]. Mag men geloof hechten aan de geruchten die destijds liepen[3], dan zou de Britsche Regeering zich niet weinig verzet hebben tegen de toelating op het Congres van een vertegenwoordiger der Republiek, van wie zoodanig blijk van zelfstandigheid door Engeland slechts met leede oogen kon worden ge-

1 Dat die uitnoodiging wel door Beelaerts kan zijn uitgelokt, misschien in overleg met de Nederlandsche Regeering, komt niet onwaarschijnlijk voor, vooral wanneer men nagaat dat reeds in 1888, toen in het Voorloopig Verslag betreffende de begrooting van Buitenlandsche Zaken geklaagd werd over het ‘exceptioneel hoog port’ voor brieven, naar de Zuid-Afrikaansche Republiek bestemd, door minister Hartsen was te kennen gegeven dat bij de Regeering in overweging was in hoeverre er aanleiding bestond tot stappen harerzijds om de opneming der Republiek in de Algemeene Postvereeniging te bevorderen.

2 De redevoering is afgedrukt op bl. 663 van de ‘Documents du Congrès Postal Universel de Vienne, 1891’. Een overzicht ervan verscheen in Januari 1892 in de te Pretoria uitgegeven ‘Volksstem’ en werd overgenomen in het ‘Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage’ van 6 Februari d.a.v.

3 En die n.f. door de Oostenrijksche bladen waren verspreid.

zien, maar de welwillende ontvangst die er aan Beelaerts te beurt viel moet hem wel de overtuiging hebben gegeven dat door geene der overige Mogendheden in die stemming werd gedeeld. De aangenaamste indrukken bracht hij dan ook van het Congres mede, zoowel wegens de belangwekkende personen met wie hij aldaar in aanraking was gekomen - b.v. met den President-Minister der Oostenrijk-Hongaarsche Monarchie, graaf Kalnóky - als vooral wegens de gelegenheid den congresleden aangeboden om van het schoone der natuur te genieten op tochten langs den 'schönen blauen Donau' en naar de schilderachtigste gedeelten van het Salzburger Alpenland.

Den 4den Juli namen de werkzaamheden van het Congres een einde en kon Beelaerts terugkeeren naar het vaderland, ongeveer op denzelfden tijd als, met het oog op den uitslag der verkiezingen, het Kabinet Mackay om ontslag verzocht. Daarop vernam men weldra dat de toenmalige burgemeester der Hoofdstad, Mr. G. van Tienhoven, naar het Loo was ontboden en deze slaagde in de samenstelling van een ministerie, dat in Augustus optrad, nog voordat de oude Kamer gesloten en de nieuwe geopend was. Natuurlijk kon er in de gegeven omstandigheden geene sprake meer zijn van de wederbenoeming van Beelaerts tot Voorzitter der Tweede Kamer; wat echter waarschijnlijk daarbij wel niet voorzien werd, was dat de nieuwe meerderheid met zoo groote felheid zou te werk gaan dat hem zelfs niet de gebruikelijke hoffelijkheid zou worden aangedaan, als afgetreden President in de tweede of derde plaats op de voordracht te worden gesteld[1].

1 Daarentegen werd hij eenige dagen later, misschien wel bij wijze van vergoelijking, gekozen tot lid der commissie, belast met de zorg voor de huishoudelijke aangelegenheden der Kamer, als hoedanig hij tot zijn einde toe is blijven fungeeren.

De bejegening was zeker onverdiend, maar Beelaerts was zoo wijs zich niet daarover gebelgd te toonen. 'Men kan niet altijd wat men wil en daarom kan ik de Kamer niet danken voor het sedert eenige jaren in mij gesteld vertrouwen', was zijne eenige zinspeling op het gebeurde in de eerste rede die hij - nu weder tot gewoon lid der Kamer afgedaald, van zijne plaats op een der eerste rijen van de rechterzijde - uitsprak, bij het openen der beraadslagingen over het adres van antwoord op de Troonrede en waarmede hij positie nam als een van de aanvoerders zijner partij tegen het Kabinet. Dat intusschen, in die hoedanigheid zijne taal zich onderscheidde door gematigdheid, men zoude bijna kunnen zeggen door zachtmoedigheid, zal wel geen verwondering baren[1]. Het was of hij de les, eenmaal der Kamer voorgehouden, nu zelf in praktijk zocht te brengen, dat nl. geene sterke uitdrukkingen noodig zijn om diepen indruk te maken, wanneer slechts het besef wordt gewekt dat de overtuiging, die men verdedigt, sterker is dan de woorden waarvan men zich bedient - en dat deed hij met het beste gevolg, want, hoe bezadigd zijne oppositie ook moge geweest zijn, het bleek wel dat bij zijne redevoeringen, het Kabinet zich meestal slecht op zijn gemak gevoelde en, wanneer hem verlof tot eene of andere interpellatie werd verleend, moest doorgaans de minister, tot wien hij zijne vraag richtte, door een of meer ambtgenooten worden gesteund. Als een 'gevaarlijk heertje', niettegenstaande zijne 'schijnbare zachtheid' en 'uiterlijke voorkomenheid' werd hij dan ook, omstreeks dien tijd ge-

1 Geestig werd er daarna van gezegd: 'Het welkom door hem den raadslieden der Kroon in 1891 toegeroepen, deed bijzonder denken aan het welkom van middeleeuwsche gastheeren, dat van een strijd op leven en dood niet zelden de introductie was.'

doodverfd in een, niet zonder geest maar met de meest moderne oneerbiedigheid geschreven 'feuilleton', waarin een 'parlementair portret' van hem werd geleverd[1]. De uitdrukkingen mogen voor rekening blijven van hem die ze bezigde; hier worden zij blootelijk aangehaald als het oordeel kenmerkend dat door de tegenpartij over Beelaerts werd geveld.

Belastinghervorming en uitbreiding van het kiesrecht was de leus waaronder het ministerie-van Tienhoven was opgetreden, maar het vooruitzicht daarop stemde Beelaerts allerminst tot geestdrift. Integendeel, zoowel de aangekondigde hervorming als de voorgenomen uitbreiding zag hij met bezorgdheid opdagen; ernstig en beredeneerd bestreed hij dan ook de door minister Pierson ingediende belastingwetten tot het einde toe, versmadend om, als sommige anderen, uit angst voor zijn zetel, vóór de eindstemming 'zijn draai' te nemen. Wat de uitbreiding van het kiesrecht betrof, die vraag zou eerst later aan de orde komen, maar reeds bij de algemeene beraadslagingen

1 Door zekeren Mr. Antonio in het Zondagsblad van de Amsterdamsche Courant, 10 Juni 1884.
Dat uit de verte - in eigenlijken en in overdrachtelijken zin - Beelaerts zich voordeed, zooals hij door Antonio werd gezien en beschreven, kan zeer wel worden toegegeven; maar zij die hem van naderbij konden waarnemen, die onder den invloed geraakten van zijn diep sympathetischen blik en onder den *charme* - men vergeve mij het uitheemsche woord! - die van hem uitging, oordeelden geheel anders over zijne persoonlijkheid, en dat volstrekt niet uitsluitend zijne intieme vrienden, maar ook zij die slechts voorbijgaand met hem in aanraking kwamen. Dit wordt b.v. gestaafd door het artikel van G.R. in *Le petit Temps, Supplément au numéro du* 14 *Janvier* 1896, waarin, onder het opschrift: *Une visite au ministre de la République Sud-Africaine*, eene persoonsbeschrijving van hem wordt gegeven, waaruit wij ons bepalen tot de aanhaling: *M. van Blockland est le modèle des diplomates; il sait le secret de s'attirer la sympathie*. Voorts vergelijke men ook het gevoelvol artikel *In Memoriam*, in den vijfden Jaargang van het Tijdschrift van het Nederl. Genootschap voor Munt- en Penningkunde, onderteekend met de licht te ontcijferen initialen D.C.

over de Staatsbegrooting voor 1893 achtte Beelaerts het gepast er zijne meening duidelijk over uittespreken. In de avondvergadering van 6 December 1892 hield hij eene schitterende rede, waarvan de indruk blijvend moet zijn geweest op allen die haar hoorden, want nog lang daarna bleek de herinnering levendig aan de toen door hem gevoerde taal[1]: tegenover de flauwhartige bewering als zoude uitbreiding van het kiesrecht niet tegengehouden kunnen worden, omdat het denkbeeld 'nu eenmaal in de lucht zat' - 'een argument waardoor alle argumentatie werd uitgesloten' - stelde hij het beeld van een ander element, het water, dat door ons voorgeslacht van ouds was beheerscht, en waarop het schip van Staat niet onbeheerd had rondgedobberd, maar, getuige den Scheepspraet van Huygens, met vaste hand, door prins Mouring 'veertig jaren, onbegrepen, onbenepen' was bestuurd .... Dat was iets anders meende hij, dan wat men thans in deze Kamer te hooren bekomt!

Terwijl Beelaerts zich aldus inspande om de hoogste belangen van Kroon en Natie te verdedigen tegen hetgeen hem, van zijn standpunt, in de maatregelen der Regeering verderfelijk voorkwam, liet hem ook de zorg voor Zuid-Afrika niet los. In steeds toenemende mate legde hij er zich op toe, om, zooals het eens werd uitgedrukt, Nederland zoo veel mogelijk te doen zijn voor Transvaal en Transvaal voor Nederland; en niet alleen wat materieele belangen betrof - waartoe in de eerste plaats de vergemakkelijking behoorde van het verkeer tusschen Europa en de Republiek - maar ook vooral in

1 Bovenvermelde Mr. Antonio getuigt er van dat die rede gerekend mag worden 'tot de schoonste, tot de meest kernachtige en gloedvolle, ooit in 's Lands Vergaderzaal uitgesproken', en ook in het artikel van D.C. wordt er aan herinnerd.

al wat het intellectueele, het gebied van kerk en school aanging; de instandhouding van het bestaande kerkgenootschap en de opleiding der Transvaalsche jeugd gingen hem inzonderheid ter harte[1]; niet alleen hield hij een wakend oog op hen, die hier te lande hunne opvoeding genoten, maar vooral bevorderde hij naar vermogen, de belangen der inrichtingen van onderwijs, die in de Republiek verrezen, voornamelijk door zich te belasten met de keus van geschikte leeraren en onderwijzers, zich wel bewust dat, behalve het dadelijk nut dat die zaak inhad, er geen voortreffelijker middel was dan dat, om als bolwerk tegen den Engelschen invloed in de Republiek te dienen[2].

Want die invloed dreigde alom, geen middel ontziende om hetgeen in 1884 tot stand gekomen was weder ongedaan te maken, en dat te meer, naarmate de begeerlijkheid ontvlamd was door de onmetelijke schatten aan goud en diamanten, die het grondgebied der Republiek

1 Met de gelden, in 1881 hier te lande, ten behoeve van Transvaal, ingezameld, maar die niet hadden behoeven gebruikt te worden, wegens het snelle verloop van den oorlog, waren destijds beurzen gesticht, waarvan de opbrengst bestemd was om zonen van hen, die zich in den oorlog onderscheiden hadden, hier te lande te doen opvoeden. Het toezicht op die jongelieden was mede toevertrouwd aan Beelaerts, wiens huis steeds voor hen open stond, en welke de verhouding tusschen hen was, blijkt wel daaruit dat hem in 1891 het Eerelidmaatschap werd opgedragen der 'Transvaliensium in Hollandia Societas'.

2 Bij de algemeene beraadslagingen over Hoofdstuk V der Begrooting voor 1895 werd door Beelaerts, op 12 December 1894, met warmte de wenschelijkheid besproken eener ruimere openstelling van de Nederlandsche Universiteiten voor Zuid-Afrikaansche studenten 'in de allereerste plaats in het belang der talrijke Nederlanders, die in Zuid-Afrika, hetzij in Staatsbetrekking, hetzij in kerkelijke bediening, of wel in ondernemingen van handel en nijverheid werkzaam zijn, en die allen, hoe eer hoe beter de zekerheid behooren te hebben dat wanneer door hunne zonen de voorbereidende studiën in Zuid-Afrika met goed gevolg zijn volbracht, de toegang hier openstaat tot de Nederlandsche Universiteiten'.

in zich bleek te bevatten. Van het oogenblik dat die ontdekking was gedaan, werd Zuid-Afrika meer en meer het doelwit der 'hooge politiek' van beursmannen en speculanten, voor wie geen middel verwerpelijk scheen, zoo het slechts dienen kon om tot voldoening hunner hebzucht te geraken. Voor Beelaerts beteekende dat, het spreekt van zelve, vermeerdering van inspanning. Tot bestrijding van het gevaar dat van Engelands zijde dreigde, liet hij niets onbeproefd om bij andere Mogendheden de belangstelling in de toekomst van Transvaal optewekken. Daartoe was hij, dàn te Berlijn, dàn te Parijs; in het najaar van 1891 was hij te Lissabon, vermoedelijk wel om daar Engelsche intriges te verijdelen en twee jaren later was hij daar weêr, voor het sluiten van een uitleveringsverdrag, dat den 13en November 1893 werd geteekend[1].

Nu zou men lichtelijk kunnen veronderstellen dat in een leven, zoo zeer ingenomen door bemoeiingen van binnen- en buitenlandsche politiek geen gelegenheid moest overblijven voor eenige andere bezigheid, en toch was dat volstrekt niet het geval. Beelaerts zelf leverde daarvan openlijk een bewijs: in 1892 schreef hij voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, van welke hij sinds 1885 lid was[2], een levensbericht van zijn kort te voren overleden aanverwant, Mr. J.L.G. Gregory,

1 Over dat tractaat wordt gehandeld in het Britsch 'Blue Book [C. 8423] April 1897. Further correspondence relating to the affairs in the South African Republic', alsmede in de 'Correspondentie van de Zuid-Afrikaansche Republiek met betrekking tot eenige wetten en tractaten in verband met de Conventie van Londen van 1884. No. 2, 1898. ter Staatsdrukkerij der Zuid-Afr. Republiek'.
Ook aan de voorbereiding van het in November 1895 te 's-Gravenhage gesloten uitleveringsverdrag tusschen Nederland en de Zuid-Afrikaansche Republiek nam hij levendig deel, doch dat tractaat werd niet door hem geteekend.

2 Behalve van die Maatschappij, was hij sedert 1870 lid van het Historisch Genootschap te Utrecht, sedert 1871 van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en sedert 1884 van het Kon. Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Voorts werd hij in 1892 benoemd tot 'Membre correspondant de la Société de Géographie de Lisbonne' en in 1893 tot correspondeerend lid der 'Real Academia de la Historia' te Madrid.

't welk niet alleen belangrijk is wegens het onderwerp, maar ook wegens de opvatting daarvan; kernachtig en krachtig wordt in die bladzijden het beeld geteekend van een man, dien, zooals de lezer zonder moeite gewaar wordt, Beelaerts zich zelven ten voorbeeld stelde, als een Staatsdienaar van den ouden, degelijken stempel.

En bij al dien arbeid vond hij nog tijd voor zijne liefhebberijen. Eene daarvan, nauw samenhangend met zijn historischen zin, was de numismatiek, waarin hij tot de deskundigen werd gerekend; reeds sedert zijne jonge jaren had hij zich met het verzamelen van munten en penningen bezig gehouden en zijne collectie was langzamerhand aanzienlijk uitgebreid[1]. Geene verkooping van eenig belang had plaats of hij trachtte er iets van zijne gading te vinden, maar grooter nog was zijn genoegen wanneer het toeval hem diende om het een of ander machtig te worden, en dan niet uitsluitend een merkwaardigen penning of een oud muntstuk; ook zeldzame drukwerken en prenten - politieke caricaturen inzonderheid - oude schilderijen, porcelein, tegels, en andere curiosa van allerlei aard, in afgelegen hoeken aangetroffen, of uit den vreemde medegebracht, ook veel dat hem uit Afrika werd toegezonden - het 'veroveren' van dat alles schonk hem een aangename verpoozing bij de vele inspanning, die van hem werd gevorderd.

Maar eigenaardiger nog was zijne liefde voor de natuur.

1 O.a. uit de nalatenschap van zijn schoonvader.
Bij de oprichting van het - thans Koninklijk - Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde in 1892, werd hij tot buitengewoon- en het volgend jaar tot gewoon lid benoemd. Voorts was hij lid der 'Société Royale de Numismatique' te Brussel. Een geschenk van munten ontving het Staatsmuseum te Pretoria van hem in 1893.

In hare vrijheid vond hij eene wezenlijke verkwikking, waarvan het hem slechts te zelden gegeven werd rustig te genieten. Meer doorgaande mocht zich evenwel die liefde openbaren in zijn smaak voor bloemen en planten, wier verzorging hem dan ook dikwerf noopte, meer misschien dan anders het geval zou zijn geweest, het studeervertrek voor de open lucht te verwisselen. Wanneer hij, gelijk zoo dikwijls, door zware hoofdpijn gekweld werd, was zijn liefste afleiding zich met zijn bloemen bezig te houden in den uitgestrekten tuin achter zijn huis in den Haag, of op het, door hem 'Transvalia' genoemd buitenverblijf te Oosterbeek, waarheen hij, sedert 1891, zich des zomers zoo vaak begaf als zijn werkzaamheden toelieten[1].

En opmerkelijk is het dat ook in die liefhebberij zich de historische lijn niet verloochende, waarop zijn geheele leven zich bij voorkeur bewoog, want, wat hem het meest aantrok, waren niet de nieuwste bloemsoorten, door de mode van den dag aangeprezen, maar veeleer de ouderwetsche, de langvergeten enkelvoudige bloemen, die wij meestal niet dan in dubbelen of drievoudigen vorm te zien krijgen, als b.v. de oorspronkelijke geranium en dahlia, zooals die de tuinen onzer grootouders sierden[2].

1 Slechts bij uitzondering had hij gelegenheid daar meer dan enkele dagen onafgebroken te vertoeven. Het klinkt als een paradox en het is toch letterlijk waar dat hij eigenlijk het meeste rust genoot op zijne buitenlandsche reizen, al waren die nog zoo overhaast: dan ontsnapte hij aan den stroom van personen, die zich voortdurend, wegens de meest verschillende belangen bij hem kwamen aanmelden, en die hij nooit weigerde te woord te staan, al verschenen zij ook op nog zoo ongelegen oogenblikken; ook was hij dan bevrijd van den last zijner zoo omvangrijke dagelijksche correspondentie. Doch wat dan het meest bijdroeg om hem rust te geven was dat hij zich uitsluitend wijden kon aan de eene aangelegenheid, waarvoor hij op reis was, en alle andere beslommeringen van zich af mocht zetten.

2 De instelling 'Floralia' te s'-Gravenhage rekende hem, sedert Januari 1885, tot lid van haar bestuur.

De aangekondigde uitbreiding van het kiesrecht waartegen, gelijk gezegd, Beelaerts reeds bij voorbaat zijne bedenkingen had te kennen gegeven, werd in den zomer van 1893 aan de orde gesteld. Den 25sten Juli kwam de Kamer tot behandeling dier aangelegenheid bijeen. Overhaast met zijne bestrijding was Beelaerts niet; eerst als vijfentwintigste spreker trad hij op, om in een uitvoerige rede, zijne bezwaren te ontvouwen tegen het ingediend wetsontwerp, dat hij in de eerste plaats kwalijk achtte te strooken met het bepaalde bij artikel 80 der Grondwet en dat voorts, als zonder 'correctief' tot algemeen stemrecht leidend, hem hoogst bedenkelijk voorkwam. Treffend in die rede was vooral de vertrouwdheid, die hij aan den dag legde, zoowel met de parlementaire geschiedenis des lands als met de litteratuur over het onderwerp. Beurtelings deed hij, met groote gevatheid, een beroep op Thorbecke en op Groen, om zijn gevoelen te staven; of hij evenwel, niettegenstaande den indruk, die ontegenzeggelijk door zijne taal werd teweeggebracht, er in slaagde een enkelen zijner tegenstanders te overtuigen, is niet te zeggen; wel werd hij onmiddellijk weersproken van den kant der *gauche* zijner partij, een voorteeken van hetgeen hij alhaast van die zijde zoude te ondervinden hebben. Doch tot afdoening der aangelegenheid kwam het toentertijd niet; het aantal amendementen op het wetsontwerp van minister Tak was zoo groot dat, dien minister ten spijt, besloten werd het ontwerp naar de afdeelingen terug te zenden; dat beduidde uitstel, misschien voor langen tijd, en de minister, ofschoon wel genoodzaakt zich bij het besluit der Kamer neder te leggen, verheelde zijne ontstemming niet. Beelaerts, die het gewaagd had de meening te kennen te geven dat het ontwerp, zooals het ingediend was, geen dertig stem-

men verwerven zou, moest het ontgelden, als, volgens den Heer Tak, ‘volstrekt niet op de hoogte’ en ‘op slinksche wijze’ trachtend te doen gelooven dat alreeds over het lot der wet beslist was[1]. Met waardigheid antwoordde Beelaerts op dien uitval, waarover hij het oordeel ‘aan de Kamer en het Land’ overliet. Nog onder den indruk van het heftig tooneel ging men, daags daaraan, uiteen.

Intusschen, voordat in het najaar de kamerzitting gesloten werd, zag Beelaerts zich nog geroepen tot werkzaamheden van anderen aard. Bij het in de laatste dagen van Augustus te Arnhem gehouden twee-en-twintigste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres verscheen hij als vertegenwoordiger der Zuid-Afrikaansche Regeering, van wie hij in opdracht had het verleenen van een belangrijk subsidie ten behoeve der uitgave van het ‘Woordenboek der Nederlandsche taal’ aan te kondigen’[2]; en op de Internationale Conferentie, tot voorbereiding eener eenvormige regeling van enkele onderwerpen van Internationaal Privaatrecht, welke den 12den September te 's-Gravenhage bijeenkwam, was hij een der vier vertegenwoordigers van de Regeering. Met opgewektheid nam hij deel aan den arbeid dier Conferentie, die nog niet afgeloopen was, toen de opening van de nieuwe zitting der Staten-Generaal plaats vond. Na de opwinding, waarin men gescheiden was, heerschte toen in de vergadering eene blijkbare matheid; het was of alle krachten werden gespaard voor den strijd over het kiesrecht, waarvan de

1 Zoo ooit het epitheton ‘slinksch’ op iemand toepasselijk was, het was stellig niet op Beelaerts, die een afschuw had van onoprechte wegen. Hij gevoelde dan ook diep het kwetsende der uitdrukking en sedert brak hij allen persoonlijken omgang met den Heer Tak van Poortvliet af.

2 Handelingen van het XXIIe Nederl. Taal- en Letterkundig Congres gehouden te Arnhem, op 29, 30 en 31 Augustus 1893, bl. 40, 60 en 257.

hernieuwing nog vóór het einde van den winter kon worden te gemoet gezien. Den 13den Februari 1894 werd die weder aangevangen.

De uitslag ligt ongetwijfeld menigeen nog versch in het geheugen. Nadat meer dan drie weken met beraadslagen waren doorgebracht, werd eindelijk een amendement aangenomen, 't welk men alle reden had te meenen dat aan het Kabinet niet onaangenaam zijn zou; maar daarin bleek misrekening te bestaan. Zoodra was niet de stemming over het amendement afgeloopen of de minister van Binnenlandsche Zaken trok, tot niet geringe 'verrassing' van de Kamer - en naar men wil ook van meerdere zijner ambtgenooten - het wetsontwerp in[1]. Die intrekking beteekende sluiting der zitting en die sluiting ontbinding der Kamer; den 20sten Maart had de ambtelijke aankondiging daarvan plaats.

En daarop brak opnieuw eene periode aan van onverkwikkelijken verkiezingsstrijd, waarin het staatkundig vraagstuk dat de eigenlijke aanleiding tot de ontbinding gegeven had, al spoedig op den achtergrond werd gedrongen door personaliteiten, beter geschikt om de gemoederen der kiezers tot hartstocht op te zweepen. In felheid onderscheidde zich daarbij dat deel der antirevolutionaire partij, dat het denkbeeld van kiesrecht-uitbreiding toejuichte. Toen was het dat opgetrokken werd onder den kreet 'met Tak door dik en dun!' en dat gewaarschuwd werd tegen 'de heeren met twee namen',

1 Toen, op het einde des jaars, bij de algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1895, het gebeurde in April nog eens 'ampel' werd besproken, constateerde Beelaerts ten slotte, in de avondzitting van 6 December, als feit, dat de Kamer en haar Voorzitter destijds niet geweten hadden hetgeen nu gezegd werd dat zij wel wisten, nl. dat het amendement de Meyier door den minister Tak onaannemelijk werd geacht.

in wier eerste gelid Beelaerts van Blokland stond, die sedert 1887 'als eisch van historisch staatsbeleid' niet anders dan van eene geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht had willen hooren en die nog laatstelijk uit dien hoofde het wetsontwerp-Tak had bestreden; maar toch mag men vragen of de verwoedheid waarmede tegen hem in het bijzonder werd opgetreden, wel enkel haren grond had in politieke bedenking, en niet veeleer in persoonlijke antipathie? Op die vraag behoeft hier evenwel niet te worden ingegaan; wij bepalen ons tot het vermelden van den uitslag, die was dat hij, na eerst te Steenwijk in herstemming te zijn gekomen, ten slotte niet herkozen werd[1].

Daaruit volgde echter nog geenszins zijne verwijdering van het staatkundig tooneel, want juist in die dagen werd hem andermaal eene ministerieele portefeuille aangeboden: nadat reeds vooraf de Heer van Tienhoven getreden was uit het Kabinet dat hij zelf had samengesteld, waren vervolgens ook de overige ministers tot het besluit gekomen hun ontslag aantevragen, en daarop was Jhr. Roëll met de vorming van een Kabinet belast; door hem werd Beelaerts aangezocht nevens hem als minister van Justitie op te treden, doch deze had volstrekt geen ooren daarnaar. Liever wilde hij nogmaals zijne kans beproeven bij de stembus. Te Delft moest een nieuwe verkiezing plaats hebben, omdat de Heer de Beaufort, die er gekozen was, zitting nam voor Amsterdam. Dienvolgens ontstond gelegenheid voor de Delftsche kiezers om te toonen dat Beelaerts, dien zij vroeger naar de Staten der Provincie hadden afgevaardigd, maar

1 Te Amsterdam, te Bodegraven en te Sliedrecht, waar zijne candidatuur ook gesteld was, bleef hij al dadelijk in de minderheid.

die in 1892 voor eene locale beroemdheid had moeten wijken, toch inderdaad hun vertrouwen niet had verbeurd[1]. En dat bewezen zij met glans. Den 18den Mei werd hij met groote meerderheid te Delft gekozen[2], zoodat hij slechts enkele dagen nadat de nieuwe Kamer geopend was, daarin zitting nemen kon.

Weinig tijds daarna kwam de Conferentie voor Internationaal Privaatrecht ten tweeden male te 's-Gravenhage bijeen. Beelaerts trad daarbij opnieuw als een der afgevaardigden van H.M. Regeering op en nam ijverig deel aan de werkzaamheden der Conferentie[3]. Vervolgens werd zijn tijd grootendeels in beslag genomen door de Wereldtentoonstelling te Antwerpen, waarbij hij tot Regeeringscommissaris der Zuid-Afrikaansche Republiek benoemd was[4], en waarbij hij zich alle moeite gaf de producten dier Republiek tot hun recht te doen komen.

Maar het waren vooral de politieke aangelegenheden

1 Eene poging, in het voorjaar van 1893 gedaan, om hem opnieuw naar de Staten te doen afvaardigen, wegens het hoofdkiesdistrict Vlaardingen, mislukte jammerlijk door den tegenstand der centrale antirevolutionaire kiesvereeniging, die een geestverwant tegen hem over stelde, met het natuurlijk gevolg dat de zetel voor die partij verloren ging.

2 Weinige dagen vóór zijne verkiezing hield hij eene politieke lezing te Hillegersberg, naar destijds gemeld werd, op uitnoodiging eener Roomsch-Katholieke kiesvereeniging. Debat had daarbij niet plaats, doch verdere bijzonderheden ontbreken.

3 Omtrent zijn aandeel aan den gemeenschappelijken arbeid blijkt een en ander - behalve uit de 'Actes' der Conferentie - uit de artikelen over 'de Conferentie voor het Internationaal Privaatrecht' van Mr. J.B. Breukelman, Commies van Staat, in Themis, 25ste dl. 1894. Gedurende de Conferentie brak Beelaerts eenige dagen uit, om op 1 Juli te Parijs de begrafenis bij te wonen van den vermoorden President Carnot.

4 Naar aanleiding daarvan ontving hij van den koning der Belgen het kommandeurskruis der Leopoldsorde. Buitendien was hij sedert het voorjaar van 1894 Ridder-grootkruis der Portugeesche Orde van Villa-Viçosa en werd hij in 1895 benoemd tot Groot-officier der Orde van de Kroon van Italië.

van die Republiek, die hem voortdurend bezig hielden. Naar gelang haar inwendig bestuur in vastheid toenam werd het haar van buiten moeilijker gemaakt. In het begin van 1893 was president Krüger, bij zijne periodieke aftreding herkozen[1], niettegenstaande de oppositie die daartegen gemaakt was, maar zijne krachtige hand had moeite genoeg om alle bezwaren te overwinnen, die hem in den weg werden gelegd en die vermeerderden, naarmate de spoorweglijn naar Delagoabaai tot voltooiing kwam. Een nieuw bewijs werd toen gegeven dat van den kant van Engeland niets zoude worden ontzien om Transvaal te beletten de vruchten van dat, met zooveel volharding doorgezet werk te plukken. Een aanval van kaffers op Lorenço-Marquez, naar men meende te weten, heimelijk voorbereid door de *Chartered Company*, met Cecil Rhodes aan 't hoofd, zou aan Engeland eene geschikte gelegenheid bieden om gewapender hand tot bescherming zijner belangen op te treden en het zoo vurig begeerd bezit aan Portugal te ontwringen; maar toen gebeurde iets, waarop niet gerekend was: reeds lagen drie Engelsche kanonneerbooten ter reede, tot handelen gereed, toen vernomen werd dat ook twee Duitsche oorlogsvaartuigen zich daarheen spoedden, ten einde, zoo noodig, de belangen der Duitsche onderdanen te beschermen, en daarop verdween het dreigend kaffergevaar, naar het schijnt even plotseling als het gekomen was.... Algemeen werd het er voor gehouden dat die tijdige tusschenkomst van Duitschland te danken was aan Beelaerts, die, bij een opzettelijk daartoe te Berlijn gebracht bezoek, daar zou hebben doen inzien, hoezeer

1 Ter viering daarvan gaf Beelaerts op 29 April 1893 een groot feestmaal in het hôtel de ‘Oude Doelen.’

een nadrukkelijk optreden van dien kant wenschelijk was in het belang van de Duitsche nijverheid en van de in Zuid-Afrika gevestigde Duitschers[1].

In Januari 1895, nadat hij eerst naar Parijs geweest was, waarschijnlijk om ook daar op den nationalen afkeer jegens Engeland te werken[2], gaf de viering van 's Keizers geboortedag Beelaerts aanleiding om zich andermaal te Berlijn te vertoonen, en het is aan te nemen dat het toen niet enkel bij feestvieren zal zijn gebleven. De Delagoabaai-spoorweg was op dat oogenblik gereed; de wensch Pretoria met den Oceaan te verbinden was verwezenlijkt[3]. Van die gelegenheid maakte president Krüger, eenigen tijd later, gebruik om een feestelijk bezoek aan de Portugeesche haven te brengen, waar verscheiden vreemde oorlogsschepen door hun aanwezigheid luister aan de plechtigheid bijzetten; toen gewerd den President, bij zijne ontvangst aan boord van den Duitschen bodem 'Condor' een persoonlijk telegram van gelukwensch van keizer Wilhelm, eene onverwachte oplettendheid, die niet weinig de aandacht trok, maar hoogst ontstemmend op de Engelschen werkte. Zeer vermoedelijk had Beelaerts daarin de hand gehad.

Deze vierde ook feest op hetzelfde tijdstip als het feest

1 Naar luid van een artikel in de 'Kreuz-Zeitung' van het eind van October 1894, vermeld in een 'Transvaalschen brief' in het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage, van 28 Februari 1895.

2 Voor de belangen der Fransche vestiging op Madagascar was het volstrekt geene onverschillige zaak of de Delagoabaai in handen van Engeland kwam.

3 Ter gelegenheid der opening van den Delagoabaai-spoorweg gaf de Maatschappij een sierlijk Gedenkboek uit, waarin met erkentelijkheid gewaagd werd van al hetgeen sedert 1884 door Beelaerts verricht was om de zaak te doen slagen. Daarvan werd ook op welsprekende wijze getuigd in de bladzijden, aan zijne nagedachtenis gewijd in het Verslag der Nederl. Zuid.-Afr. Spoorweg-Maatschappij over het jaar 1896.

te Lorenço-Marquez plaats had, maar het zijne was van geheel intiemen en huiselijken aard: den 15den Juli werd door hem en zijne echtgenoote de dag herdacht, waarop zij voor vijfentwintig jaren in het huwelijk waren vereenigd; voor beiden en voor geheel het gezin was het een wezenlijke vreugdedag; op alle wijze, van alle kanten, uit de naaste omgeving en door ver verwijderde vrienden werd het zilveren bruidspaar verrast met de meest ondubbelzinnige blijken van gehechtheid en vereering. Voor allen die er aan deel namen, bleef de herinnering onuitwischbaar aan dien gulden dag - ach, wie hunner dacht op dat oogenblik er aan dat alle 's menschen dagen geteld zijn!

Na den storm, die in het voorjaar van 1894 over Nederland had gewoed, was het verder kalm gebleven aan den politieken hemel. In afwachting van de nieuwe voorstellen tot regeling van het kiesrecht, waarvan de indiening werd te gemoet gezien, werd blijkbaar in de Tweede Kamer elk staatkundig debat vermeden; dat was merkbaar geweest bij de behandeling der Staatsbegrooting voor 1895 en het bleek vervolgens in het rustig verloop van zaken gedurende dat zittingjaar. In Maart stond Beelaerts, als voorzitter der commissie van rapporteurs, de Regeering ter zijde bij de verdediging van het ontwerp van wet ‘houdende nadere bepalingen omtrent de heffing van invoerrechten naar de waarde der goederen’, waarover vrij lang werd beraadslaagd en daarna nam hij levendig deel aan de behandeling van het wetsontwerp ‘houdende bepalingen tot beveiliging tegen ziekte en ongevallen van personen die in fabrieken en werkplaatsen arbeid verrichten’, voornamelijk met de bedoeling om, overeenkomstig de beginselen onzer

wetgeving, die bepalingen, ter wille van de individueele vrijheid, zoo min mogelijk preventief te doen werken[1].

En ook in het najaar bleef de politiek rusten; bij de behandeling der begrooting brak Beelaerts een lans voor economische en voor intellectueele belangen; de wenschelijkheid werd door hem bepleit eene afzonderlijke afdeeling in te stellen voor de aangelegenheden van den landbouw, alsmede de noodzakelijkheid van maatregelen in het belang van den veestapel; voorts spande hij zich in om het Ethnographisch Museum voor de Leidsche Universiteit te behouden.

Het ontwerp van kieswet had inmiddels de Kamer bereikt en de openbare behandeling daarvan kon in de lente van 1896 worden verwacht. Evenwel, alvorens het oogenblik dier behandeling daar was, trad nog voor Beelaerts een tijd van moeite en zorg tusschen beide, als terugslag van het gevaar dat onverhoeds over de Zuid-Afrikaansche Republiek gebracht werd door Jameson's *raid*.

De spanning tusschen Engeland en Transvaal was nog aanmerkelijk toegenomen nadat in Juni 1895 een ‘Unionist’ Kabinet was opgetreden, met Lord Salisbury aan het hoofd. Minister van Koloniën in dat kabinet was Mr. Chamberlain, wiens ‘Imperialistisch’ streven voldoende bekend was. Aan dezen persoonlijk werd welhaast alles geweten wat van Engelsche zijde geschiedde om de politiek van president Krüger te dwarsboomen[2]. Zoo

1 Bij Kon. Besluit van 31 Juli 1895, No. 21, werd Beelaerts benoemd tot lid der toen opgerichte Staatscommissie in zake pensioenverzekering, waarvan de installatie op 2 September plaats had in de Trèves-zaal te 's-Gravenhage.

2 De Zuid-Afrikaansche ‘Volksstem’ merkte reeds in Augustus 1895 op: ‘sedert een nieuw Ministerie in Engeland den scepter zwaait, neemt de dagblad-litteratuur over de Zuid-Afrikaansche Republiek onrustbarende verhoudingen aan. Het schijnt dat de heer Chamberlain, Minister van Koloniën te Londen, de anti-Transvaalsche agitatie aanmoedigt’ enz.

moest b.v. aan den Lorenço-Marquez-spoorweg afbreuk gedaan worden door den bouw van andere lijnen, die een gedeelte van het verkeer naar zich zouden trekken. Eene daarvan liep door Natal, van Durban tot de Transvaalsche grens; het verlengen dier lijn over het grondgebied der Republiek tot Johannesburg en Pretoria kon op den duur niet tegengehouden worden, en toen dat verkregen was, moest er te Londen feest worden gevierd met een *public dinner*, waarop ook Beelaerts werd uitgenoodigd. Aan weigeren viel niet te denken, maar de zaak bezwaarde hem niet weinig, want de minister Chamberlain zou ook op het feest verschijnen en van beiden werd een *after dinner speech* verwacht; Beelaerts voorzag dat hem daarbij door den Engelschman eene of andere onaangenaamheid zou kunnen worden toegevoegd, waarop hij zich dan zou dienen te verweeren. Maar gelukkig liep alles vreedzaam af; de Heer Chamberlain vergenoegde zich met algemeenheden en Beelaerts bepaalde zich van zijn kant in hoofdzaak tot de mededeeling van een Regeeringstelegram uit Pretoria, waarin de verwachting werd uitgesproken dat de nieuwe lijn niet alleen aan de Republiek en Natal, maar aan geheel Zuid-Afrika ten goede komen zou[1].

1 Afbeeldingen van de voornaamste gasten aan dat feestmaal werden destijds in de geïllustreerde Engelsche bladen gegeven - o.a. in de *Daily Graphic* van 8 November - maar men kan niet zeggen dat het daarin voorkomend portret van Beelaerts bijzonder goed getroffen was.
In April 1896 werd hij uitgenoodigd andermaal te Londen aan een openlijk feestmaal met Chamberlain te komen aanzitten, doch voordat daarop een antwoord gegeven was, liet de Engelsche minister zich in het openbaar op zoo minachtende wijze uit over de Zuid-Afrikaansche Regeering, dat Beelaerts de uitnoodiging afwees, met opgave van de reden waarom; het geval, destijds door de bladen bekend geworden, bracht zekere sensatie teweeg, naar men wil, tot groot ongenoegen van den Heer Chamberlain.

Oogenschijnlijk was men dus wederkeerig volkomen met elkander voldaan, doch terwijl die ambtelijke vriendschapsbetuigingen werden gewisseld, werd in 't geheim een verradelijke aanslag voorbereid, waarvan het, na de mislukking, wel heette dat de minister er geheel buiten was gelaten, maar waarvan toch bezwaarlijk is aan te nemen dat hij niet op de hoogte zou zijn geweest. Evenwel, het verhaal daarvan behoort hier niet thuis; wij bepalen ons tot de verrichtingen van Beelaerts. Nauwelijks had dezen de tijding van Jameson's rooftocht bereikt, of hij ijlde, op Nieuwjaarsdag 1896, naar Berlijn. Daar ontmoette hij den Staats-Secretaris der Zuid-Afrikaansche Republiek, Dr. Leyds, die kort te voren, om herstel van een keelaandoening te vinden, naar Europa was overgestoken. Om hulp voor de besprongen Republiek behoefde echter door hen bij het Duitsche Rijk niet te worden gevraagd, want, na het bericht van den aanval, vernam men bijna onmiddellijk de smadelijke nederlaag der aanvallers. En daarop volgde den 5^{en} Januari het bekend telegram van den Keizer aan president Krüger, dat door de Engelsche pers voor weinig minder dan een rechtstreeksche uitdaging aan Groot-Brittannie werd uitgekreten[1].

Na een drukken tijd te Berlijn doorgemaakt te hebben, keerde Beelaerts naar den Haag terug[2] en begaf zich

1 Dat dit telegram verzonden zou zijn zonder overleg met- of althans buiten voorkennis van Dr. Leyds en van Beelaerts, is moeilijk aan te nemen.

2 Gedurende de korte dagen, die hij toen te huis doorbracht, werd hij *geïnterviewd* door een medewerker van het Handelsblad, door wien in die courant een uitvoerig verslag gegeven werd, omtrent het tusschen hen gevoerd gesprek. Het ‘leuke’ der antwoorden van Beelaerts werd daarbij zeer juist teruggegeven.

vervolgens, bijkans zonder oponthoud naar Parijs[1], en daarna nog vóór het einde der maand, nogmaals naar Berlijn, van waar hij eerst tegen de helft van Februari terugkwam[2]. Een eigenlijke onderhandeling had intusschen niet behoeven gevoerd te worden, want het gevaar, dat zoo plotseling was opgekomen, was voorbijgedreven, en officieel werd door de Britsche Regeering alle medeplichtigheid aan den aanslag ontkend. In zijne voor openbaarheid bestemde uitlatingen werd dan ook door Beelaerts scherp onderscheiden tusschen de politiek van Groot-Brittannië en de kuiperijen van Rhodes met de zijnen; maar in zijne particuliere gesprekken met de personen van invloed te Berlijn en te Parijs zal hij wel niet hebben nagelaten met nadruk te wijzen op de gevaren die noodzakelijk voor alle koloniseerende Mogendheden uit Chamberlain's *Imperialism* moesten voortkomen, en ook de ware verhouding der Zuid-Afrikaansche Republiek tot het Britsche Rijk in het licht te stellen, daar toch toen reeds door den Engelschen minister werd opgetreden met de bewering, als zoude nog aan Engeland een recht van suzereiniteit over de Republiek toekomen[3].

1 Een verslaggever van de 'Temps' gaf alstoen een omstandig bericht omtrent een onderhoud met Beelaerts, 't welk destijds in de Nederlandsche dagbladen werd overgenomen. Ook kwam een dergelijk verslag voor in het te Parijs in het Engelsch uitgegeven blad 'the Daily Messenger'. Daarentegen kwam destijds in de Londensche bladen menige bitse uitval voor tegen 'Doctor Van Blokland'.

2 Juist tehuis gekomen, ontving hij toen een telegram uit Berlijn, meldende dat de Keizer hem nogmaals verlangde te spreken, zoodat hij onmiddellijk de vermoeiende reis opnieuw maakte.

3 Reeds in Februari 1896 werd door verschillende Duitsche bladen de aandacht gevestigd op een telegram van Chamberlain, waaruit bleek dat die minister opnieuw voor Groot-Brittannie aanspraak maakte op volledige suzereiniteit over de Zuid-Afrikaansche Republiek.
Een hoogst sympathiek artikel, waaruit in deze noten reeds meer dan eene aanhaling voorkomt, werd in die dagen door den Heer Charles Boissevain aan Beelaerts gewijd in het nummer van 'Eigen Haard' van 1 Februari 1896. Ook gaf 'Woord en Beeld' destijds een bijschrift bij zijn portret (jaargang 1896, bl. 101).

Op het einde van Februari kwam de Tweede Kamer weder voor korten tijd bij elkander, maar eerst in den loop van Mei nam zij het ontwerp van kieswet in openbare behandeling.

Dat Beelaerts geenszins met dat ontwerp ingenomen was, behoeft schier niet gezegd te worden: volgens hem geleek het ontwerp-Van Houten op het ingetrokken ontwerp-Tak als een jongere broeder op een ouderen. Toch was zijne oppositie bezadigd, al scheen het een oogenblik, bij de bespreking van een betrekkelijk ondergeschikt punt, alsof door hem eene stemming van politieke beteekenis zou worden uitgelokt; maar waarschijnlijk lag dat toch niet in zijne bedoeling. Duidelijk deed hij echter zijne bedenkingen hooren. Den minister kon hij niet toegeven dat het ingediend ontwerp een noodwendig gevolg zou zijn van den vroegeren strijd; maar voornamelijk keerde hij zich tegen den leider van dat deel der antirevolutionaire partij, dat het werk der kiesrechthervorming steunde en 't welk uit dien hoofde, twee jaren te voren, zijne herkiezing zoo fel had tegengewerkt. Dat dit voeren moest tot een parlementair duel dat, ofschoon in den vorm niet onhoffelijk, in zijn wezen bitter en scherp was en tot onherstelbare verwijdering leidde, ligt voor de hand. Al wat er van kan gezegd worden is dat het wel strekken moest tot verheuging van de overzijde.

Na een debat van vier weken werd ten slotte het ontwerp aangenomen en daarop scheidde de vergadering tot den herfst. Het overige van het jaar verliep rustiger voor Beelaerts, ofschoon niet zonder velerlei afwisseling;

in Juni was hij te Hamburg om een proeftocht mede te maken met de nieuwe boot 'Herzog' van de 'Ost-Afrikanische Gesellschaft', die bestemd was voor de vaart op Lorenço-Marquez, en van die gelegenheid maakte hij gebruik om, op uitnoodiging van vorst Bismarck, dezen een bezoek op Friedrichsruh te brengen. Zijne betrekking tot den vroegeren Rijkskanselier was nog anders dan van bloot officieelen aard. In het begin van zijn ambtelijk optreden te Berlijn was het gebeurd dat hij, toen nog jong van jaren en van ervaring, alleen tegenover den geweldigen Bismarck in diens kabinet gezeten, eene mededeeling deed, die de ander niet grif scheen te willen aannemen, 'want,' zeide hij, 'onze ambassadeur heeft mij dat niet gemeld.' 'Dan heeft de ambassadeur zijn plicht niet gedaan' klonk daarop, onvervaard het antwoord. Verbolgen zag Bismarck op, een doordringenden blik op Beelaerts richtend; maar deze verdroeg dien met de uiterste kalmte. Eene seconde zagen zij elkander in de oogen, toen veranderde Bismarck's uitdrukking, en sedert waren beiden op den besten voet[1]. Dat de toen geboren verhouding, zoolang Bismarck aan het roer stond en daarna, zoo lang de van hem afkomstige traditie zich deed gelden, der Zuid-Afrikaansche Republiek ruim ten goede gekomen is, blijkt wel uit hetgeen hiervoor reeds is aangestipt, ten aanzien van wat Beelaerts, in voorkomende gevallen, te Berlijn wist te bewerken.

Uit Duitschland teruggekeerd, nam hij vervolgens in Augustus, wederom in hoedanigheid van afgevaardigde

1 Het incident werd, volgens mijne persoonlijke herinnering aan hetgeen Beelaerts mij ervan verhaalde, reeds door Mr. Star Numan medegedeeld in het meermalen vermeld artikel in 'de Nederlander' van 22 Maart 1897. - Van het bezoek op Friedrichsruh bleef Beelaerts een minder aangename herinnering bij aan de ontzachlijke hoeveelheid bier hem daar voorgezet.

der Zuid-Afrikaansche Regeering, te Antwerpen deel aan het XXIIIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, waarover president Krüger een der beschermheeren was en waarvan Beelaerts zelf tot eerelid was benoemd. Voor hem was het een wezenlijk genoegen andermaal eenige dagen in den breeden kring der daar vereenigde Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkundigen te mogen verkeeren, en dat genoegen werd nog verdubbeld door de onverdeelde sympathie, die daar aan den dag werd gelegd voor de stamverwanten in Zuid-Afrika, tot wier verheerlijking op het Congres niet weinig werd *getoast* en *gespeechd*[1].

Na afloop daarvan was Beelaerts in September aanwezig bij de opening der Kamer; hij werd toen gekozen tot lid der commissie voor het adres van antwoord op de Troonrede[2]; in October was hij te Parijs, tijdens het verblijf aldaar van den keizer en de keizerin van Rusland[3]; op het eind der maand bezocht hij Le Creusot, waarschijnlijk wel in verband met de bestelling van een der 'Long Tom's', waarvan later zooveel is gehoord, en in November was hij wederom op zijn post, bij de her-

1 Zie de Handelingen van het XXIIIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Antwerpen, den 24, 25 en 26 Augustus 1896, bl. 54 en 298-306.
Op het einde van dat jaar werd hij benoemd tot eerelid van het in 1898 te Dordrecht te houden Congres, dat hij niet meer beleven mocht en waar hij in hoogst waardeerende bewoordingen werd herdacht door den Voorzitter, Dr. H.J. Kiewiet de Jonge en door Dr. E. Laurillard. Zie de Handelingen van het XXIVe Nederl. Taal- en Letterkundig Congres, bl. 47 en bl. 173.

2 Ook werd hij gekozen tot lid der commissie van rapporteurs over een ontwerp van wet tot invoering van den wettelijken tijd, een onderwerp dat door hem sedert 1892 bij herhaling in de Kamer ter sprake was gebracht. Later werd dat wetsontwerp ingetrokken.

3 Als behoorende tot het te Parijs geaccrediteerd corps diplomatique werd hij aan den Czaar en diens gemalin voorgesteld, en woonde hij de voornaamste der te hunner eer gegeven feestelijkheden bij.

vatting van de werkzaamheden der Kamer[1]. Toen hield hij, bij de opening der algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting, eene politieke redevoering, de laatste die door hem werd uitgesproken; daarin bracht hij nog eenmaal de belangen van den landbouw ter sprake, alsmede de wenschelijkheid eener behoorlijke vertegenwoordiging van Nederland op de, tegen 1900, te Parijs beraamde wereldtentoonstelling; vervolgens was hij het die, door een aanzienlijk getal zijner medeleden gesteund, doorzette dat voor die tentoonstelling eene Regeeringscommissie zou worden benoemd, nevens den Regeeringscommissaris, voor wiens aanstelling bij de begrooting een crediet was aangevraagd. En middelerwijl was nog door hem, bij de behandeling van Hoofdstuk V, een bepaalde overwinning behaald op den minister van Binnenlandsche Zaken, dien hij, zooals de minister zelf getuigde 'zeer tegen zijn zin', noodzaakte terug te komen op een voorgenomen maatregel, ten opzichte van het bij de vorige begrooting ook al ter sprake gebracht Ethnographisch Museum te Leiden.

Daarna scheidde de vergadering op het eind van December; in Januari bracht Beelaerts de gewone bezoeken van plichtpleging te Parijs en te Berlijn; zijn voornemen was later ook wederom zijne opwachting aan het Portugeesche Hof te gaan maken, doch dat bleef onuitgevoerd. In Februari was hij terug in den Haag, eenigen tijd voordat de Kamer weder bijeenkwam. Toen, bij de bespreking der door den Voorzitter voorgestelde regeling van werkzaamheden, nam hij het woord om de verwachting uit te drukken dat, na de aanstaande ver-

1 Nog trad hij den 26^{en} October in eene openbare vergadering te Delft op ter bespreking van een ontwerp van wet tot wijziging van de grens dier gemeente.

nieuwing der Kamer - wanneer de, inmiddels ook door de Eerste Kamer aangenomen Kieswet in werking zou zijn getreden - niet opnieuw, gelijk door het vorige Kabinet gedaan was, alle aanhangige wetsontwerpen met één pennestreek, zouden worden ingetrokken, waardoor dan al de daaraan bestede arbeid ijdel zou worden gemaakt. Dat was de laatste maal dat hij zich in de vergadering deed hooren; aan de verder gevolgde discussiën nam hij slechts luisterend deel, zonder het woord te voeren, doch dat was niets ongewoons, want in de Kamer was hij nooit van degenen die veel spraken. Maar juist daarom is er geen schijn dat hij zich in dien tijd bijzonder zoude overspannen hebben, of dat eene of andere omstandigheid zijn einde zou hebben verhaast. Veeleer moet het geweest zijn dat hij reeds sedert lang te veel van zijne levenskracht had gevergd; nu werd de vlam plotseling uitgebluscht.

Of hij zelf daarvan eenig voorgevoel zou hebben gehad? Merkwaardig in dit opzicht is het dat, bij de laatste politieke rede door hem, niet veel meer dan drie maanden voor zijn dood uitgesproken, de aanhef aldus luidde: 'Het zal U, Mijne Heeren, waarschijnlijk menigmaal gegaan zijn gelijk mij dat ons een oud bekend gezegde, een goede spreuk, herhaaldelijk te binnen komt, ook dan wanneer men dit niet zoo verwacht had .... Zoo ging het mij in de laatste tijden met het woord van den Engelschen dichter-staatsman Addison:

While I yet live, let me not live in vain.

Dit woord is zeker een woord van beteekenis, het kan een richtsnoer worden voor een menschenleven; dit woord kan onder omstandigheden stijgen tot de hoogte van een gebed' ..... doch welk eene beteekenis krijgt

de aangehaalde dichtregel niet, wanneer men bedenkt, dat het eigen leven des sprekers toen reeds zoo naar het einde spoedde?! Mag men uit die omstandigheden opmaken dat de plotselinge dood van Beelaerts voor hem zelven niet zoo onverwacht is ingetreden als voor zijne omgeving? Voor deze deed gedurende zijne laatste levensdagen niets het naderend uiteinde voorzien. Wel leed hij vaak aan hoofdpijn, doch dat was niet zelden het geval en het scheen eerder of zijne gezondheid, die sedert een aanval van influenza in het voorjaar van 1895 veel te wenschen had overgelaten, eindelijk op weg van herstel kwam. In de laatste week van zijn leven verklaarde hij zelfs zich beter te gevoelen dan sinds langen tijd het geval geweest was. In den loop dier week werd een bal gegeven aan de Japansche Legatie; daar vergezelde hij zijne oudste dochter, die er zich vermaakte met de onbezorgdheid harer achttien jaren - hoe vreemd is mij thans de gedachte den vertrouwden vriend, met wien ik zoo menig onvergetelijk uur in de stilte der binnenkamer placht door te brengen, voor het laatst de hand te hebben gedrukt in het gewoel eener feestzaal! Tot in den namiddag van Vrijdag 12 Maart, woonde hij de vergadering der Tweede Kamer bij. Daags daaraanvolgende gevoelde hij zich zoo opgewekt dat hij met een zijner jongere zoons, die een vrijen Zaterdag-middag had, een wandeling naar Scheveningen en langs het strand ondernam[1]. Met twee der

1 Aandoenlijk was het mij het laatste spoor aan te treffen van Beelaerts' belangstelling in zijn geliefd Transvaal: in eene portefeuille met stukken, betreffende kerkelijke aangelegenheden der Zuid-Afrikaansche Republiek, werd door hem aan den vooravond of in den ochtend van zijn sterfdag, zorgvuldig het nummer weggelegd van ‘de Nederlander’ voor Maandag 15 Maart 1897 - den Maandag, dien hij niet meer beleven zou - wegens een daarin voorkomend artikel, aangaande Ds. Goddefroy, predikant te Pretoria.

ouderen begaf hij zich den volgenden morgen - 14 Maart - ter kerke. Daar werd hij, voor afloop van den dienst, door eene hersenberoerte getroffen. Onder het nagebed zakte hij ineen; half bewusteloos werd hij uit de kerk gebracht. Toen ging de laatste gedachte, die hij nog onder woorden brengen kon, uit naar haar, die hem onder het hart gedragen had. Het was zijne vaste gewoonte, des Zondags uit de kerk komende, met degenen der zijnen die hem daarheen vergezeld hadden, een bezoek aan zijne hoogbejaarde Moeder te brengen: 'wij zullen vandaag niet naar Grootmama kunnen gaan' stamelde hij tot zijne, van schrik als verpletterde zoons. Dat was het laatste. Buiten kennis werd hij naar zijne woning vervoerd. Voordat de avond inviel was het einde daar. Een gebroken leven werd hem genadiglijk bespaard.

Op Woensdag, den 17den Maart, werd zijn lijk, met de minst mogelijke praal, zonder vertoon van bloemen en kransen, maar onder de stille hulde eener buitengewoon talrijke menigte van rouwdragenden, te Eikenduinen ter ruste gelegd.

Aan hetgeen toen door verschillende sprekers tot zijn lof gezegd werd, kan hier niets worden toegevoegd[1]. Een welbesteed leven was afgeloopen, een leven waarvan nog menige rijke vrucht verwacht had kunnen

1 Behalve bij zijne geopende groeve, werden de verdiensten van Beelaerts ook openlijk gehuldigd in de Tweede Kamer, in eene gevoelvolle rede van den Voorzitter, Mr. J.G. Gleichman. Op voorstel van graaf F. van Bylandt besloot de Kamer in den voormiddag van den 17en niet te vergaderen, ten einde de leden in de gelegenheid te stellen de begrafenis bij te wonen.
Ook ontbrak het niet aan waardeerende artikelen tot nagedachtenis van Beelaerts in de voornaamste dag- en weekbladen, van elke richting, ook in sommige buitenlandsche, alsmede in verschillende tijdschriften.

worden, welks schielijk uiteinde in veler hart een nooit te vervullen plaats ledig gelaten heeft.

Voor mij, die getracht heb in deze bladzijden dat leven in zijne veelzijdige uitingen, zoo beknopt mogelijk, voor te stellen, vertoont zich het beeld van Beelaerts als dat van een dier oud-vaderlandsche regenten uit den besten tijd onzer Republiek; waardig en kloek in de raadzaal, zonder de lenigheid, die bij zoo menig parlementair staatsman onzer dagen als de hoogste politieke wijsheid geldt; niet minder kloek en vastberaden als onderhandelaar, zonder de uiterlijkheden en kunstgrepen, die zoo vaak worden voorgesteld als onmisbaar om in de diplomatie te slagen; kalm, krachtig; onbevreesd, maar bedachtzaam; trouw in alles, nauwgezet als raadgever en als vriend; van nooit vermoeide hulpvaardigheid; in plichtsbetrachting onwrikbaar tot in het kleinste; onbevlekt van levenswandel, onwankelbaar in het door hem beleden Geloof, het ideaal nastrevend, uitgedrukt in de door hem als lijfspreuk gekozen woorden, zoo wij ons niet bedriegen, in overeenstemming met de bede van Psalm 51 vs. 12, aan de Summa Theologiae van den H. Thomas van Aquino ontleend: ‘Vast en Rein’.

's-Gravenhage, einde Mei 1900.

J.H. HORA SICCAMA.

Levensbericht van J. Ph. de Bordes.

Door het Bestuur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgenoodigd tot het schrijven eener beknopte levensschets van wijlen het lid, den Heer J. Ph. de Bordes, acht ik het eene eer, aan die opdracht, zooveel mogelijk te voldoen.

Jan Philip de Bordes, een onzer meest verdienstelijke spoorweg-ingenieurs werd den 7den Juni 1817 te Amsterdam geboren.

Na het overlijden van zijn vader, hoofd van een aanzienlijk handelshuis, vestigde zijne moeder zich te Vianen, om den zesjarigen knaap op het dáár gevestigde Instituut te doen opleiden, tot het afleggen van het vergelijkend examen, voor de benoeming tot kadet bij het wapen der Genie.

De zestienjarige de Bordes voldeed aan de gestelde eischen, en werd in September 1833 geplaatst op het Koninklijk Instituut van de Marine te Medemblik, waar de kadets voor den Waterstaat en de Genie werden opgeleid, na het sluiten der Koninklijke Militaire Akademie te Breda, tijdens de Belgische onlusten.

Toen in 1836 die Akademie heropend werd, voltooide de Bordes zijne studiën te Breda, en werd den 13den September 1837 aangesteld tot Tweeden Luitenant bij het korps Ingenieurs en Sappeurs.

De eerste zeven jaren van zijn militairen dienst bracht hij door in de provinciën Groningen en Overijssel, werd in 1844 belast met den bouw eener slagkruit-fabriek te Delft, en in 1846 verplaatst naar Utrecht, waar hij ruim veertien jaren verbleef.

De Bordes nam dáár werkzaam deel in het ontwerp en den bouw van een bomvrij reduit in het fort Vossegat, en in de aan de Militaire Genie opgedragen taak tot het in verdedigbaren staat brengen der Utrechtsche waterlinie, die in zeer vervallen staat verkeerde.

In 1849 tot Eersten Luitenant bevorderd, werd hij in November 1850 benoemd tot Adjudant van den Inspecteur van Fortificatiën Generaal-Majoor Gey van Pittius, en daarna van den Kolonel van Kerkwijk. Eerst in 1857 kwam de Bordes aan de beurt voor de benoeming tot Kapitein der derde klasse, en de geringe vooruitzichten op verdere bevordering hadden reeds sedert eenigen tijd den bekwamen en werkzamen Genie-Officier doen besluiten zijne studiën ook in andere richting uit te breiden, waartoe de sedert 1837 in Nederland aangevangen aanleg van spoorwegen hem een ruim veld van arbeid verschafte.

De verschillende aanvragen van concessiën tot aanleg van spoorwegen gaven in de jaren 1856 tot 1860 aanleiding tot tal van brochures en dagbladartikelen, waarin vóór- en tegenstanders elkanders meeningen bestreden, en de Bordes mengde zich in den strijd.

Van dien tijd dagteekent het optreden van de Bordes

als spoorweg-ingenieur, en aan dezen belangrijken tak der ingenieurs-wetenschap wijdde hij zijn verdere levensbaan, nadat hem bij koninklijk besluit van 28 September 1860 N°. 50, een eervol ontslag uit den militairen dienst was verleend.

De Heer J.L. Cluijsenaer, Directeur-Generaal van de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen, tot in bijzonderheden bekend met den arbeid van de Bordes op spoorweggebied, heeft daarvan in den 14^{en} Jaargang van het Weekblad de Ingenieur, een volledig overzicht gegeven, en mij vergund eenige feiten daaruit te vermelden.

Toen Mr. L.A.J.W. baron Sloet en Jhr. J.A. Reuchlin concessie hadden gevraagd voor den aanleg en de exploitatie van spoorwegen in de noordelijke provinciën werd de Bordes uitgenoodigd als Hoofd-Ingenieur der op te richten Maatschappij op te treden.

Te zelfder tijd werd door de Heeren Jhr. J.W. van Sypestein, Reesema en J.P. Bredius eene concessie voor de Zuiderlijnen ingediend.

Beide concessiën werden verleend, na een' zeer uitvoerigen en langdurigen pennestrijd waaraan de Bordes op krachtige en talentvolle wijze deel nam.

De Eerste Kamer der Staten-Generaal verwierp echter den 8sten Februari 1860 met 20 tegen 17 stemmen, het wetsontwerp tot bekrachtiging van de finantieele regeling dezer concessiën, en tot groote teleurstelling van de Bordes zag hij de zoo gewenschte loopbaan op spoorweggebied voor zich gesloten.

Intusschen kwam daarin spoedig verandering. De wet van 18 Augustus 1860, Staatsblad N°. 45, gebood den aanleg van Staatsspoorwegen; bij koninklijk besluit van 24 Augustus 1860 werd eene commissie benoemd ter

uitvoering dezer wet, bestaande uit den Hoofd-Ingenieur van den waterstaat L.J.A. van der Kun, den Generaal-Majoor C.F. van Meurs, en den voorzitter van den Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten Mr. L.A.J.W. baron Sloet van de Beele, en de Kapitein der Genie J.P. de Bordes werd bij koninklijk besluit van 28 September 1860 N°. 50, als haar Secretaris aangewezen, en tevens eervol uit den militairen dienst ontslagen.

Toen kort daarna Mr. Sloet benoemd werd tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, werd zijne plaats in den Raad van Toezicht, en als lid der Commissie ingenomen door de Bordes, die als Secretaris vervangen werd door Jhr. J.G.A. Klerck, den lateren Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

De Commissie voor den aanleg der Staatsspoorwegen heeft veel voorbereid en tot stand gebracht waarop later is voortgewerkt, en de Bordes werkte daarbij ijverig mede, terwijl hij met den Generaal-Majoor Dr. J.P. Delprat, en den Staatsraad D.J. Storm Buysing in 1862 zitting nam in eene Commissie ter beoordeeling van de ingekomen ontwerpen voor den bovenbouw der eerste spoorwegbruggen over onze groote rivieren, en wel van die over den IJssel bij Zutphen en over de Maas bij Venlo.

De Spoorwegwet van 18 Augustus 1860 bevatte geene bepalingen betreffende de wijze van exploitatie der te bouwen Spoorwegen, doch toen eenige secties nagenoeg voltooid waren werd de oplossing van dit vraagstuk dringend gevorderd, te meer omdat meer dan eene Vereeniging dong naar de concessie tot exploitatie der in aanbouw zijnde lijnen.

Aan de Bordes werd toen door den Minister Thorbecke opgedragen het voeren der geheim gehouden onderhandelingen met de Nederlandsche Rijnspoorweg-Maat-

schappij en met de Spoorweg-Maatschappij Antwerpen - Rotterdam, betreffende de voorwaarden waarop deze Maatschappijen de exploitatie wilden aanvaarden. Toen deze voorwaarden onaanneemlijk bleken, werd onderhandeld met de Nederlandsche Maatschappij voor spoorwegmaterieel, met het gevolg dat de exploitatie werd verleend aan de Heeren F. van Heukelom c.s. en door wie de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen werd opgericht.

Bij de wetten van 8 Juli 1863, Staatsblad N°. 100 en N°. 101, werd de wijze van concessie bepaald, en enkele artikelen eener te verleenen concessie goedgekeurd, en de Bordes stond den Minister krachtig ter zijde bij de behandeling en de verdediging dezer wetten.

De Bordes heeft als voorzitter van den Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten, blijkens zijne daden en geschriften, eenen beteekenenden invloed uitgeoefend op den loop der spoorwegzaken, en de daarmede nauw verbonden belangen zoowel van den Staat als van het publiek en de exploiteerende Maatschappijen.

Niet altijd volgde de Minister het scherpziend advies van de Bordes, getuige de bouw van het ondoelmatig geplaatste Staatsspoorwegstation te Utrecht, die in strijd met zijne krachtig verdedigde bedenkingen, door den Minister bevolen werd.

Eene belangrijke taak werd echter in 1863 door de Bordes aanvaard, toen naar aanleiding van de door den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië bij besluit van 28 Augustus 1862 aan N. Poolman en drie anderen verleende concessie voor den aanleg en de exploitatie van een' spoorweg van Samarang naar Djocjakarta, met een zijtak naar Willem I, den 27sten Augustus 1863, de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij werd opgericht, waaraan hij zich als Hoofd-Ingenieur verbond.

Op de meest eervolle wijze werd de Bordes uit 's Rijks dienst ontslagen, en hij vertrok in het laatst van 1863 naar Nederlandsch-Indië.

Gedurende de zes jaren, die hij in Nederlandsch-Indië doorbracht wijdde hij zich met hart en ziel aan zijn' werkkring, heeft zijn naam verbonden aan de eerste spoorwegen in onze overzeesche gewesten, en als schepper dezer banen den stoot gegeven aan de verbetering der verkeersmiddelen op Java.

De vele moeielijkheden van allerlei aard, die zich bij het ontwerpen en uitvoeren dezer spoorwegen voordeden, heeft de Bordes door zijn' helderen blik, en zijn doortastend karakter overwonnen, en het is ongetwijfeld aan zijne verdienstelijke leiding toe te schrijven dat de spoorweg Samarang-Vorstenlanden, het eerste werk van dien omvang in Nederlandsch-Indië, is gebouwd, zonder dat de Regeering in eenig opzicht behulpzaam was bij het verschaffen van arbeidskrachten.

Het verblijf van de Bordes in Nederlandsch-Indië is voor Java van groote beteekenis geweest, omdat hij dáár is opgetreden als pionier van den vrijen arbeid.

In 1870 keerde de Bordes naar Nederland terug, en verzocht het hem toen verleende ontslag uit den dienst der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij.

Hij werd echter in 1873 benoemd tot lid van den Raad van Commissarissen dezer Maatschappij, in 1882 tot ondervoorzitter en in 1893 tot voorzitter gekozen. Den 19^{den} Juni 1898 werd hem bij zijn 25-jarig jubileum als Commissaris van vele zijden, ook van Regeeringswege, warme hulde gebracht. Tot zijn overlijden heeft hij de belangen der Maatschappij met toewijding behartigd en verdedigd, vooral toen zij in moeilijke geldelijke omstandigheden verkeerde en met groote voldoening kon

hij in de laatste jaren wijzen op den bloei der Maatschappij, en op den zeer hoogen koers harer aandeelen.

Intusschen bleef de Bordes, na zijn terugkeer uit Indië, zijne wetenschap en zijne krachten wijden aan spoorwegbelangen zoowel in Indië als in Nederland.

Bij besluit van 22 Februari 1871, werd eene Commissie benoemd om de Regeering te dienen van advies omtrent den aanleg van spoorwegen op Java, onder het voorzitterschap van den Hoofd-Ingenieur A. Kool, en de Bordes verdedigde als lid dezer Commissie den aanleg der hoofdlijn langs de Noordkust, en de aanneming van de normale spoorwijdte, overal waar bijzondere omstandigheden de keuze der mindere spoorwijdte niet noodzakelijk maakten.

In 1871 verzocht de heer Hope Loudon aan de Bordes zijne meening te doen kennen omtrent een naar het Ombiliën-Kolenveld te bouwen spoorweg, en wat zijne bemoeiing met den aanleg en de exploitatie van Nederlandsche spoorwegen betreft, zij nog het navolgende vermeld: Toen in 1872 aan de firma John Brogden and Sons te Londen concessie was verleend voor den aanleg en de exploitatie van een spoorweg van Tilburg over 's-Hertogenbosch naar Nijmegen, en tot uitvoering dezer concessie den 2^{den} Juli 1872 de Nederlandsche Zuid-Ooster Spoorweg-Maatschappij werd opgericht, trad de Bordes als Voorzitter van het Bestuur op.

De uitvoering ondervond groote belemmering, ook op finantieel gebied, en eerst den 4^{den} Juni 1881 kwam de spoorweg in exploitatie, die echter op 1 Mei 1883 door de Maatschappij tot exploitatie der Staatsspoorwegen in huur werd genomen. Bij de wet van 31 December 1894 Staatsblad N°. 280, werd de koop van den spoorweg door die Maatschappij bekrachtigd, waardoor de Bor-

des zijne schepping in behouden haven zag aangeland.

Met Mr. L.J.W. baron Sloet van de Beele verkreeg de Bordes den 7den Mei 1873 concessie voor den aanleg van den spoorweg Leiden-Woerden, en nadat met behulp der Nederlandsche Rijnspoorweg-Maatschappij het gevorderd kapitaal was bijeengebracht, werd de Spoorweg-Maatschappij Leiden-Woerden opgericht en de Bordes tot haren Directeur en Hoofd-Ingenieur aangewezen.

Vooral de bij de onteigening ondervonden bezwaren vertraagden den voortgang der werken, en de lijn werd eerst den 15den October 1878 geopend. Kort daarna trad de Bordes af als Directeur maar bleef als lid van den Raad van Commissarissen aan de Maatschappij verbonden tot het einde der Concessie, zes dagen vóór zijn overlijden, toen de spoorweg het eigendom van den Staat werd.

In 1878 verkreeg de Bordes met den Heer de Graeff van Polsbroek en met medewerking van de Nederlandsche Rijnspoorweg-Maatschappij na langdurige onderhandelingen van de Gemeente 's-Gravenhage, vergunning voor den aanleg van een stoomtramweg van het station 's-Gravenhage dier Maatschappij naar het badhuis te Scheveningen.

In Januari 1879 werd met den aanleg, bestuurd door de Bordes, begonnen, en deze spoorweg die zich door den hechten bovenbouw onderscheidt, werd den 1sten Juni 1879 voor het eerst bereden.

De Bordes vond nog de gelegenheid om op menig ander gebied zijne werkkracht aan algemeene en bijzondere belangen te wijden.

In 1872 werd hij benoemd tot lid der Commissie voor de in 1873 te Weenen te houden Internationale Tentoonstelling, en behartigde dáár de belangen der Nederlandsche

inzenders, en in 1883 nam hij zitting in de jury der Internationale Tentoonstelling te Amsterdam.

Bij koninklijk besluit van 18 April 1890 benoemd tot lid der Commissie van Enquête ingesteld ingevolge de Wet van 19 Januari 1890 Staatsblad N°. 1, nam hij plaats in de Afdeeling voor Spoor- en Tramwezen. Zich niet kunnende vereenigen met al wat door de meerderheid der Commissie werd voorgeslagen, deed hij, gestemd tegen overdreven inmenging van den Staat, van zijne meening blijken in eene afzonderlijke bij het verslag gevoegde nota.

De Bordes nam in 1889 ijverig deel in de beweging ontstaan naar aanleiding van de onderhandelingen der Regeering met de drie groote Spoorweg-Maatschappijen, en verdedigde krachtig de voorstellen der Regeering.

Vele geschriften getuigen er van dat de Bordes een veelzijdig man was, die vooral studie maakte van de oeconomische beteekenis van de verbetering van het verkeer.

Reeds in 1850 schreef hij met zijn vriend Jhr. J.W. van Sypestein de geschiedkundige studie, de verdediging van Nederland in 1620, uitgegeven door het Historisch Genootschap, en in 1856 verscheen van zijne hand ‘de Verdediging van Nederland in 1620’ waarin de Bordes de maatregelen beschreef, genomen om het verder doordringen der Spanjaarden in de Vereenigde Provinciën te beletten.

In 1857 schreef hij de brochure ‘De doorgraving van de landengte van Suez’, en als gewaardeerd medewerker van het tijdschrift de Economist zagen van hem het licht o.a. de volgende artikelen: Beschouwingen over Spoorwegen in Nederland (1874); Spoorwegen in Nederlandsch-Indië (1880); Spoorweg tarieven (1882); De Spoor-

wegen in Italië (1886); de Oost-Indische Spoorwegen (1886); de Sumatra-Spoorweg en het Ombiliën-Kolenveld (1890); de overeenkomsten met de Spoorweg-Maatschappijen (1890).

De Bordes nam een werkzaam aandeel in het vervullen der taak die het Koninklijk Instituut van Ingenieurs zich ten doel had gesteld.

In het Instituutsjaar 1872-73 werd hij voor het eerst tot raadslid benoemd; terwijl hij van 1878-1881 en van 1885-1886 als president optrad. Als zoodanig leidde hij de vergadering van 4 Juli 1880, toen Graaf Ferdinand de Lesseps door het Instituut te 's-Gravenhage werd ontvangen en gehuldigd.

In de werken van het Instituut zijn verschillende bijdragen, meestal over spoorwegzaken, van hem afkomstig, en in 1882 stelde hij met medewerking van de leden F.J. van den Berg, en W.C. Hojel 'het Leven en de Werken van den Generaal-Majoor Dr. J.P. Delprat' samen.

Gedurende vele jaren was de Bordes lid van het Indisch Genootschap, en werd in 1872 tot ondervoorzitter en in 1874 tot voorzitter gekozen.

In 1851 boden de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap hem het lidmaatschap aan, terwijl de Bordes in 1875 benoemd werd tot lid van het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw versierde zijne borst, eene onderscheiding hem verleend in 1863 bij het verlaten van 's Rijks dienst.

Toen hem, als lid der Commissie voor de in 1873 te

Weenen gehouden Internationale Tentoonstelling, waar hij op uitstekende wijze de belangen der Nederlandsche inzenders behartigde, de Franz-Joseph-orde werd geschonken, heeft hij voor het dragen der versierselen geene vergunning gevraagd, omdat hij meende dat decoratiën slechts den voorzitter der Commissie en den exposanten moesten gegeven worden.

In 1842 huwde de Bordes vrouwe R.G. de Bruyn, met wie hij zeven-en-dertig gelukkige jaren doorbracht, en die hem naar Java vergezelde met drie zijner vier dochters.

Ongeveer twee jaren na haar overlijden huwde hij met vrouwe M.C. Vreede, weduwe van den Hoogleeraar Mr. O. van Rees, die in April 1897 overleed.

De Bordes overleed te 's-Gravenhage den 5den Januari 1899, en zijne talrijke vrienden die zijn stoffelijk overschot naar den doodenakker vergezelden, betuigden dat zij de laatste eer bewezen aan een man van groote beteekenis, die zijn leven nuttig besteed had, ten dienste van zijn Vaderland, en dat zij een hartelijk deelnemend vriend in hem hadden verloren.

's-Gravenhage, 10 Juli 1900.

J.F.W. CONRAD.

Levensbericht van Frederik Adama van Scheltema.

Het was vóór de veiling van het kabinet van der Kellen, dat ik Scheltema het eerst ontmoette in het oude huis van Frederik Muller op de Heerengracht. Zoon van den bekenden Ds. C.S. Adama van Scheltema was zijn opleiding daarheen gericht om hem tot het predikambt te bekwamen. Als student aan het Athenaeum was hij een der eersten in studie en door zijn aangename persoonlijkheid zeer gezien.

Hoe meer hij echter het eind zijner studiën bereikte, hoe meer voor hem de onmogelijkheid bleek aan de roeping van een predikant te kunnen voldoen; zijn besluit stond vast dat hij een anderen weg moest inslaan, en de beweging voor de Transvaal, door Burgers hier te lande zoo gepopulariseerd, scheen voor Scheltema aangewezen om zich daarbij aan te sluiten en in Zuid-Afrika zijn toekomst te vinden.

Echter zou ook daarheen zijn weg niet leiden. Frederik Muller met wiens oudsten zoon Scheltema zeer bevriend was, zag terstond in dat Burgers toen nog geen kans van slagen zou hebben, en stelde Scheltema voor in zijn

zaak te komen. Zóó kwam de 25-jarige man in een werkkring waarin hij zich een naam heeft gemaakt, die nog lang zal blijven voortleven.

In 1877 was de heer J. Ph. van der Kellen benoemd tot Directeur van 's Rijks Prentenkabinet en zag zich daardoor verplicht zijn eigen met zooveel zorg bijeengebrachte verzameling te verkoopen. Die veiling werd aan de firma Frederik Muller & Co.[1] opgedragen, en was Muller de groote boekenkenner bij uitnemendheid, Scheltema bleek op het gebied van prenten de aangewezen man te zijn. Dat sprak uit de groote toewijding waarmede de Catalogus was samengesteld en het succes dat deze veiling had. Van de prenten en teekeningen tot de antiquiteiten was slechts een schrede en de verplaatsing van de zaak van de Heerengracht naar het groote huis in de Doelenstraat, had ook daarin zijn aanleiding. In dat nieuwe huis, vroeger bewoond door den antiquair van Houtum, werden de eerste veilingen van antiquiteiten gehouden, later in De Brakke Grond.

Zoo'n veiling in De Brakke Grond was voor Scheltema een zaak van beteekenis en groote zorg, eerst het aankleeden van de zaal, dan het passen en meten wáár een schilderij of een mooi meubel het beste en in goed licht stond, het arrangeren van tafels mooi porselein, zilver of glaswerk en als dan alles klaar was, zag men daar Scheltema met lange jas en hoogen hoed ronddraven met ieder een praatje makend. ‘Mevrouw komt U eens kijken, ja kijkers hebben we net zoo hard noodig als koopers en laat ik U eens even dat verrukkelijke stel porseleinen bordjes laten zien....’ Zoo werd een kijker in een kooper omgezet. Op die veilingen was Scheltema in zijn kracht,

1 10 Jan. 1876 was de firma Frederik Muller & Co. geworden.

hij had de flair er een karakter aan te geven, zijn persoon alleen was iets van beteekenis. En dan de veiling zelf, als hij daar zat aan de groene tafel met zijn staf, was hij een dictator die het publiek wist te biologeren.

'Sachez Messieurs que la succession de Vos est mise aux enchères publiques' was het wachtwoord waarmede hij de veiling de Vos in 1883 annonceerde, een der belangrijkste veilingen op kunstgebied uit de laatste jaren waar de prijzen de verwachting ver overtroffen. De stichting van de vereeniging 'Rembrandt' viel met deze veiling samen waardoor de merkwaardigste oude teekeningen voor Nederland werden behouden. Van toen af volgde de groote veilingen elkander op, waarvan de catalogi, alle meer of minder geïllustreerd met reproducties van de belangrijkste schilderijen of voorwerpen, een blijvende waarde behouden hebben.

Zoo noemen wij de collecties Ellinckhuysen, Kaathoven, de Visser, VerLoren van Themaat, Knowles, Bierens, de doubletten van 's Rijks Prentenkabinet, Schöffer, Völcker, Slagregen en zoovele andere. De laatste groote veiling was de beroemde collectie van Jhr. van den Bogaerde te Heeswijk, waarvan het eerste gedeelte in den zomer van 1899 werd verkocht.

De oude spreuk van Frederik Muller 'Indefessus agendo' had hij tot de zijne gemaakt, onvermoeid werkzaam is zijn geheele leven geweest; bij belangrijke kunstveilingen trok hij met portefeuilles waarin de keur der verzameling was, naar het buitenland om ze daar te laten zien. Een reis naar Weenen, Berlijn en over Parijs naar Londen was voor hem een kleinigheid en als hij dan des zomers zijn vacantie nam waren het weder kisten met boeken en portefeuilles prenten die hem vergezelden. Daaraan danken wij o.a. den Catalogus van Volksboekjes en Popu-

laire Prozaschrijvers, van Teekeningen, Gravuren en Etsen door Vrouwen vervaardigd, den catalogus van Lithographieën.

Merkwaardig was dat hij omstreeks 1881 de geheele verzameling oude Teekeningen en Prenten van den Haagschen kunstkooper A.G. de Visser kocht voor *f* 80.000 en die gedeeltelijk in veilingen weder verkocht of in magazijn hield. Zeker was dit een der uitnemendste collecties die bestond: de Visser had jaren lang de goede dagen medegemaakt waarin men het mooiste voor een kleinen prijs kon koopen en zoodoende had hij de werken der voornaamste Hollandsche meesters Suyderhoeff, de Gheyn, Goltzius en Cornelis de Visscher weten bijeen te brengen.

Bij al zijn drukke zaken wist Scheltema toch nog tijd te vinden ter behartiging van andere belangen. In den Boekhandel was hij zeer gezien, drie jaren had hij zitting in het Bestuur van de Vereeniging, zes jaren was hij Commissaris van het Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel, in 1885 was hij lid van de commissie voor de Tentoonstelling te Antwerpen en was laatstelijk nog benoemd in die voor de Parijsche Tentoonstelling.

Zijn groote kracht ontwikkelde hij als Voorzitter van de Internationale Tentoonstelling voor den Boekhandel in 1892 in het Paleis voor Volksvlijt, en menigeen zal zich nog zijn schitterende openingsrede herinneren, waarin hij den vreemdeling wees op het groote aandeel dat Nederland ook in vroegere eeuwen heeft gehad in de algemeene beschaving. Bij die gelegenheid werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Lange jaren was hij Voorzitter van de Schoolcommissie en van de Avondschool voor volwassenen, beide betrek-

kingen die hij met ongemeene werkkracht en groote voorliefde bekleedde. Ook het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap mocht hem onder zijne bestuurders rekenen.

Als Bestuurder van de kiesvereenigingen Burgerplicht en Vooruitgang bewoog hij zich in het politieke leven, een zetel in den Gemeenteraad hem aangeboden, wees hij na rijp beraad van de hand.

Veel geschreven heeft hij niet, hoofdzakelijk de pittige woorden waarmede hij zijn catalogi inleidde en enkele stukjes in het Nieuwsblad v.d. Boekhandel, die getuigden van zijn humoristischen geest. Zoo herinneren wij ons het typische stukje 'de Roman-dokter' waar het bekende Amsterdamsche boekenjoodje Bram Nunes ten tooneele werd gevoerd die van verschillende deelen van romans één boek wist te kunstelen: 'zullen wij op u toornen, brave Bram, omdat uw nijvere hand zooveel bibliographische raadselen schept? Ik niet, ik die daar weet hoe dapper gij met uw kleine negotie een groot gezin aan de kost helpt. Neen, voor mijn part ga rustig voort. Laat uwe Italiaansche graven en Spaansche roovers, uwe roodhuiden en kaperkapiteins op het onverwachts optreden aan Engelsche theetafels en op Hollandsche buitenplaatsen ..., moge gij daardoor ook al eenige verwarring aanrichten in de hoofden en harten onzer keukenprincessen, wanneer maar op 't eind de held en de heldin in elkanders armen vallen, lost alles zich in hoogere harmonie op.'

Geestig, opgewekt en aangenaam was zijn persoon en ieder die het voorrecht heeft gehad met hem om te gaan, zal het niet licht vergeten; gezellig causeur had hij de gave te fantaseeren dikwijls met een ernst dat men er aan zou gelooven. Toch was zijn levensopvatting meermalen somber en melancholiek, en m o e s t hij werken o m

daaraan te ontkomen en wekte hij zich zelf op waardoor men oogenschijnlijk geene verandering in hem bespeurde. Een paar jaar geleden echter toen de veiling Heeswijk hem opgedragen was, begon zijn gezondheid te wankelen, alléén in het oude kasteel heeft hij hard gewerkt om alles te beschrijven, als ware het of de angst hem bekroop dat hij zijn taak niet zou voleinden; de eerste veiling van de wapencollectie werd 3 Juli 1899 te 's Bosch gehouden en met zijn gewone flair opende hij in de tegenwoordigheid van talrijke buitenlanders de veiling met een opgewonden speech; toen kwam het einde en had hij te veel van zijn krachten gevergd. In rustig buiten-zijn hoopte hij nog herstel te vinden, een herstel dat hij nog zoo gewenscht had, al was 't alleen om een zijner zonen in zijn zaak te kunnen opleiden. Het mocht niet baten, de toestand werd al droeviger, totdat hij 6 December 1899 de eeuwige rust vond, slechts 53 jaren oud.

Het was treffend bij zijn begrafenis te zien, hoe hij gewaardeerd is geweest èn door zijn personeel waarvan de gevoelvolle woorden, door een hunner gesproken, getuigenis aflegde; èn door zoovelen van allerlei richting en stand die op den kouden winterdag opgegaan waren naar Naarden om een laatsten groet te brengen aan den betreurden vriend.

In Frederik Adama van Scheltema is een man van groote beteekenis, een man van uitnemende begaafdheden heengegaan.

R.W.P. DE VRIES.